

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE
İNKILAP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ
ANABİLİM DALI

125181

TÜRKİYE'DE DEVLET İŞLETMELERİ (1930-1940)

(Doktora Tezi)

Danışman: Prof. Dr. İzzettin ÖNDER
Hazırlayan: Serkan TUNA

MEYDAN ÜNİVERSİTESİ
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

T125181

İSTANBUL-2002

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa No</u>
ÖNSÖZ	VII
ÖZET	IX
ABSTRACT	X
TABLolar	XI
GİRİŞ	1
I. BÖLÜM: DEVLET İŞLETMELERİNİN YASAL AÇIDAN İNCELENMESİ (1932-1938)	17
I.1. Sanayi Alanındaki Devlet İşletmeleri	17
I.1.1 Devlet Sanayi Ofisi (DSO)	17
A. Ofisin Kuruluş Amacı ve Görevleri	18
B. Ofisin Yönetim ve Denetim Mekanizması	19
C. Ofisin Finansman Kaynakları	21
D. Ofisin Özel Kesime Yönelik Hükümleri	21
E. Ofisin Kanun Tasarısını İnceleyen Bürokrasinin Görüşleri	23
F. Değerlendirme	25
I.1.2. Türkiye Sanayi ve Kredi Bankası (SKB)	26
A. Bankanın Kuruluş Amacı ve Görevleri	27
B. Bankanın Yönetim ve Denetim Mekanizması	27
C. Bankanın Finansman Kaynakları	28
D. Bankanın Özel Kesime Yönelik Hükümleri	29
E. Kanun Tasarısını İnceleyen Bürokrasinin Görüşleri	31
F. Değerlendirme	35
I.1.3. Sümerbank	35
A. Bankanın Kuruluş Amacı ve Görevleri	36

B. Bankanın Yönetim ve Denetim Mekanizması	38
C. Bankanın Finansman Kaynakları	39
C. Bankanın Özel Kesime Yönelik Hükümleri	41
D. Kanun Tasarısını İnceleyen Bürokrasinin Görüşleri	44
E. Değerlendirme	45
I.1.4. Etibank	46
A. Bankanın Kuruluş Amacı ve Görevleri	47
B. Bankanın Yönetim ve Denetim Mekanizması	48
C. Bankanın Finansman Kaynakları	49
D. Bankanın Özel Kesime Yönelik Hükümleri	49
E. Kanun Tasarısını İnceleyen Bürokrasinin Görüşleri	50
F. Değerlendirme	51
I.2. Dönem İçinde Kurulan Diğer İşletmeler	52
A. Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü (MTA)	52
B. T.C. Ziraat Bankası	55
C. Devlet Ziraat İşletmeleri (DZİ)	58
D. Halk Bankası	60
E. Denizbank	61
I. 3. 3460 Sayılı Kanun	64

A. Kanunun Amacı	64
B. Kanuna Göre İşletmelerin Yönetim ve Denetim Mekanizmaları	66
C. Kanuna Göre İşletmelerin Finansman Kaynakları	69
D. Kanunun Özel Kesime Yönelik Hükümleri	70
E. Kanun Tasarısını İnceleyen Bürokrasinin Görüşleri	72
F. Değerlendirme	73
I.4. Bölümün Genel Değerlendirmesi	74

II. BÖLÜM: DEVLET İŞLETMECİLİĞİNE İLİŞKİN

GÖRÜŞLER (1930-1940)	79
II.1. Bürokrasi İçinden Devlet İşletmelerine İlişkin Görüşler	79
II.1.1. CHP Programları	79
II.1.2. CHP Kurultayları'ndaki Görüşler	83
II.1.3. Cumhurbaşkanı'nın Devlet İşletmelerine İlişkin Görüşleri	86
II.1.4. Dönemin Hükümet Programları	93
II.1.5. Hükümette Görev Alan Çeşitli Bürokratların ve CHP Milletvekillerinin Görüşleri	96
A. İsmet İnönü'nün Görüşleri	96
B. Celal Bayar'ın Görüşleri	99
C. Diğer Bürokrat ve Milletvekillerinin Görüşlerinden Örnekler	106
II.1.6. Devlet İşletmelerinin Kanun Tasarılarındaki Görüşler	109
A. Devlet Sanayi Ofisi Görüşmeleri	109
B. Sanayi Kredi Bankası Görüşmeleri	111
C. Sümerbank Görüşmeleri	114
D. T.C. Ziraat Bankası Görüşmeleri	115
E. Denizbank Görüşmeleri	117
II.1.7. Dönemin Bütçe Görüşmeleri	118
II.1.8. Serbest Fırka Deneyimi	128
II.1.9. Devlet İşletmeciliğine İlişkin Bürokrasi Kesiminin Program ve Raporları	130

A. Şakir Kesebir Planı	130
B. 1930 İktisadi Programı	132
C. Mustafa Kemal'in Yurt Gezisi Raporu	133
D. Ahmet Şerif Önay Tarafından Hazırlanan Rapor	136
E. Hikmet Bayur Tarafından Hazırlanan Rapor	137
F. I. Beş Yıllık Sanayi Programı Raporları	139
G. II. Beş Yıllık Sanayi Programı Raporları	144
II.1.10. Değerlendirme	146
II.2. Özel Kesimin Devlet İşletmeciliğine İlişkin Görüşleri	149
A. 1930 Sanayi Kongresi	150
B. İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Raporları	153
C. Ali İktisat Meclisi ve Milli Sanayi Birliği Raporları	155
II.2.1 Değerlendirme	159
II.3. Dönemin Çeşitli Aydınlarından Görüşler	160
A. Kadrocuların Görüşleri	160
B. Ahmet Ağaoğlu'nun Görüşleri	167
C. Ahmet Hamdi Başar'ın Görüşleri	169
D. Devlet İşletmeciliğine Yönelik Diğer Görüşler	172
E. Devlet İşletmelerinin Hukuki Boyutu İle 3460 Sayılı Kanuna İlişkin Görüşler	179
II.3.1. Değerlendirme	184
II.4. Yabancıların Devlet İşletmeciliğine İlişkin Genel Değerlendirmeleri	185
A. Çeşitli Kişilerin Görüşleri	185
B. Raporlar ve Diğer Yorumlar	189
C. Londra Konferansı	197
II.4.1.. Değerlendirme	201
III. Bölümün Genel Değerlendirmesi	202
III.BÖLÜM: SÜMERBANK VE ETİBANK FAALİYETLERİNİN İNCELENMESİ	206
III.1. Sümerbank Faaliyetlerinin İncelenmesi (1933-1940)	206
A.1920'li Yıllarda Türkiye'nin Genel Ekonomik Durumu	206
B. I. Beş Yıllık Sanayi Programı	214

C.Sümerbank'ın Yatırım Faaliyetleri	219
D.Sümerbank'ın Üretim Faaliyetler	227
1.Pamuklu Dokuma İşletmelerinin Üretim Faaliyetleri	228
2.Yünlü Dokuma İşletmelerinin Üretim Faaliyetleri	234
3. Diğer İşletmelerin Üretim Faaliyetleri	236
E.Sümerbank'ın Hammadde Kullanımları	241
F. Sümerbank'ın İstihdam Faaliyetleri	248
1. İstihdam Oranı	249
2. İşçi Ücretleri	256
3. Sosyal Harcamalar	260
4. Eleman Yetiştirme	263
G. Sümerbank'ın Finansman Durumu	265
1. Bankanın Mali Kaynakları	266
2. Türkiye'nin 1930'lu Yıllardaki Mali Görünümü	272
H. Sümerbank'ın Satış Faaliyetleri	279
I. Sümerbank ve Özel Sanayi Kesimi	282
J. Sümerbank'ın Yönetim ve Denetim Süreci	292
1.Yönetim Süreci	292
2. Denetim Süreci	295
a.1939-1940 Yılı Denetim Raporları ile Sümerbank ve İktisat Vekaleti Değerlendirmeleri	296
b. Umumi Heyet Toplantıları	303
K. Sümerbank Faaliyetlerinin Mali Analizi	304
1. Sümerbank'ın Mali Tablolarına Dayalı Oranlamalar	310
2. Sümerbank'ın Yarattığı Tahmini Katma Değer	314
III.2. Değerlendirme	316
III.3. Etibank Faaliyetlerinin İncelenmesi (1935-1940)	320
A. Etibank'ın Yatırım Faaliyetleri	320
B. Etibank'ın Üretim Faaliyetleri	325
C. Etibank'ın İstihdam Faaliyetleri	330

1. İstihdam Oranı	331
2. İşçi Ücretleri ve Sosyal Harcamalar	332
D. Etibank'ın Finansman Durumu	335
E. Etibank'ın Satış Faaliyetleri	341
F. Etibank'ın Yönetim ve Denetim Mekanizması	346
1. Yönetim Mekanizması	346
2. Denetim Mekanizması	347
G. Etibank Faaliyetlerinin Mali Analizi	351
II.4. Değerlendirme	357
III.5. Dönemin Ekonomik Gelişimini Yansıtan Bazı Rakamlar	358
SONUÇ	362
KAYNAKÇA	369

ÖNSÖZ

Türkiye’de Devlet İşletmeleri (1930-1940) başlıklı bu tez çalışması, dönemin en önemli iki devlet işletmesi olan Sümerbank ve Etibank’ı temel alarak, devlet işletmeciliği olgusunu irdelemeyi amaçlamaktadır. Bu çerçevede, bir taraftan devlet işletmelerinin yasal statüleri ve yapılan tartışmalar aktarılmakta, diğer taraftan da Sümerbank ve Etibank faaliyetlerinin 1940 yılına kadar olan süreç içerisinde ekonomik incelemesi yapılmaktadır. Böylece, bütüncül bir yapı eşliğinde devlet işletmeciliğinin kuruluş amaçları ve temel ilkeleri yanında, Sümerbank ve Etibank’ın 1940 yılına kadarki çalışmalarının verimliliği de belirlenmeye çalışılacaktır.

Üç bölümden meydana gelen çalışmanın birinci bölümünde, 1930’lu yıllarda kurulan ve devlet işletmeciliği açısından önem taşıyan bazı kuruluşların yasal statüleri incelenmektedir. Bu kuruluşların ortak ve ayrılan özelliklerini saptamak, devlet işletmeciliği politikasının işleyiş özelliklerini görmek açısından önem taşımaktadır. Bu açıdan, ilk bölüm, bir anlamda da çalışmanın “teorik” altyapısını oluşturmaktadır.

İkinci bölümde, gerek ilk bölümde ortaya çıkan noktaları daha derinleştirmek ve kapsamlı hale getirmek, gerekse devlet işletmelerine ilişkin tartışmaları toplu şekilde yansıtmak amacıyla bürokrasi ağırlıklı bir inceleme yapılmaktadır. Bu amaçla, çeşitli kişi ve kuruluşların görüş ve raporları ile bazı önemli olaylar verilmektedir. Bu süreç, bir yandan devlet işletmeciliği politikasının çeşitli kesimlerde algılanışına ilişkin bilgileri yansıtacak, diğer yandan da devlet işletmeciliğinin gelişim sürecini ortaya koyacaktır.

İlk iki bölümde, devlet işletmelerinin temel özellikleri, yapıları ve hedefleri belirlendikten sonra, üçüncü ve son bölümde Sümerbank ve Etibank bağlamında bir verimlilik analizi yapılmaktadır. Bu analiz kapsamında, iki kuruluşun hangi faaliyetleri ne ölçüde gerçekleştirdiği, yasal çerçevesine ne denli uygun çalıştığı ve hangi ekonomik sonuçlara yol açtığı ele alınacaktır. Böylelikle, bu son bölüm, bütüncül yapının sayısal kısmını oluşturarak faaliyetlerin genel bir dökümünü sunacaktır. Bu analiz tamamlandığında, ilk iki bölümle de karşılaştırmalı olarak, Sümerbank ve Etibank’ın devlet işletmeciliğinin başlangıç dönemindeki performansları ortaya çıkacaktır.

Araştırmanın kaynakları içinde, birinci bölüm için kurumların yasaları ve TBMM Zabıt Cerideleri temel alınmakta, ikinci bölümde söylev ve demeçler, raporlar, gazete ve dergiler ve TBMM Zabıt Cerideleri yanında çeşitli ikincil kaynaklara yer verilmekte, son bölümde ise istatistiksel yayınlarla birlikte Sümerbank ve Etibank'a yönelik denetim raporları ağırlık taşımaktadır. İlgili bölümlerde, T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nden elde edilen kararnamelere de yer verilmektedir.

Son olarak, bu tezin oluşmasına değerli görüşleriyle büyük destek sağlayan danışmanım Prof. Dr. İzzettin Önder'e teşekkürlerimi sunuyor ve çalışmanın Türkiye'deki devlet işletmeciliğı konusuna mütevazi bir katkı sağlamasını diliyorum.

Serkan TUNA

ÖZET

“Türkiye’de Devlet İşletmeleri (1930-1940)” başlıklı çalışmanın amacı, Türkiye’deki devlet işletmeciliği olgusunun 1940 yılına kadarki evrimini incelemektir. Bürokrasi öncülüğünde ve devletçilik politikası kapsamında ortaya çıkan devlet işletmeciliğini, kapitalizm çerçevesindeki bir karma ekonomi olarak tanımlamak olanaklıdır. Ülke koşullarını temel alan pragmatist bir yaklaşımla benimsenen bu politikanın öncelikli hedefi, sanayileşmeyi gerçekleştirerek ekonomik kalkınmayı sağlamaktır. Dolayısıyla, sanayileşmenin getireceği dış ticaret dengesini düzenleme, ekonomik bağımsızlık yolunda adım atma, tarıma destek verme ve bölgelerarası dengesizliği azaltma gibi kazanımlar da hedefler arasında yer almaktadır. Dönem içinde kurulan işletmeler, kısmi özerklik ve ticari çalışma gibi ortak özelliklerle donatılmış ve öncelikli olarak yatırım yapmakla görevlendirilmiştir. Sümerbank ve Etibank gibi ana işletmeler kapsam dışında tutulmak kaydıyla ulusal sermayeye öncelik tanıyan bir özelleştirme politikası olanaklı hale getirilmiş ve özelleştirme gelirlerinin yeni yatırımlarda kullanılması öngörülmüştür.

CHP programlarındaki kapsamlı tanımlamaların da etkisiyle devlet işletmeciliğine ilişkin tartışmalarda sayısal açıdan çok geniş bir dağılım sözkonusu olsa da, fikirlerin genel olarak karma ekonomi kapsamında biçimlendiği göze çarpmaktadır. Bir kısım yabancı kaynaklı görüşlerde ise, sanayileşme politikasına yönelik kuşkulu ya da olumsuz yaklaşımların sergilendiği görülmektedir.

Sümerbank ve Etibank faaliyetlerinin 1940 yılına kadar olan analizi, işletmelerin önemli başarılarla imza attıklarını ve genel olarak amaçlarına uygun çalıştıklarını ortaya koymuştur. Yatırım ve üretim konularında ciddi bir ekonomik potansiyel sağlanmış ve kısmen de olsa planlama anlayışı ülke gündemine girmiştir. Bu başarıların, ülkenin mali dengelerini bozmadan ve çoğunlukla iç kaynaklara dayalı şekilde gerçekleştirilmesi de mali açıdan önemli bir noktadır. Devlet işletmelerinin en önemli problemleri ise, finansman zorluğu, deneyimsizlik ve nitelik eleman eksikliği gibi konularda belirginleşmektedir. Bu problemler, sağlanan başarıların daha büyük olmasını önlemekle birlikte gelecek dönemde giderilemeyecek eksiklikler olarak gözükmemektedir.

ABSTRACT

The aim of this study called “State Enterprises in Turkey (1930-1940)” is to examine the development of the state enterprises in Turkey until 1940. State business administration which was let by bureaucracy within statism policy can be described as “mixed economy” under the circumstances of that period.

The main aim of this policy which was based on a pragmatic approach depending on the country’s conditions was to obtain economic development by industrilization. So, stabilizing the foreign trade balance brought in by industrilization, stepping towards economic independency, supporting agriculture, decreasing the imbalance among the regions was among other aims. The enterprises established within this period were partially autonomous and were able to deal with trade facilities and were assigned firstly to invest. Excluding the main enterprises like Sumerbank and Etibank , a privatization policy giving priority to national capital was made possible and it was foreseen to use the privatization income for new investments.

Despite too many discussions about state business administration by the effect of descriptions in CHP’s (Republican People’s Party) programm, we see that the ideas were focused on mixed economy. Some foreign sources had doubtful or negative approach to industrilization policy.

The results of the analysis of Sumerbank and Etibank facilities until 1940 show us that these enterprises had important success and were working proper to their aims. They had serious economic potential on investment and production, “planning” concept was brought into country’s agenda. It must be mentioned that, these success was reached without spoiling country’s economic balances and mostly it was based on domestic resources.

The most important problems of the state enterprises were financial difficulties, lack of experience and qualified personnel however it was possible to overcome these problems in the next period.

TABLÖLÄR

	<u>Sayfa No</u>
TABLO: 1 TÜRKİYE'NİN DIŞ TİCARET VE BÜTÇE DENGESİ (1923-1930,TL)	207
TABLO: 2 1921 YILI SANAYİ SAYIMI SONUÇLARI	208
TABLO: 3 1927 YILI SANAYİ SAYIMINA GÖRE İŞLETMELER VE İSTİHDAM ORANLARI	209
TABLO: 4 1927 YILI SANAYİ SAYIMINA GÖRE İŞLETMELERİN İSTİHDAM EDİLEN İŞÇİ SAYISINA GÖRE DAĞILIMI	210
TABLO:5 CARİ ÜRETİCİ FİYATLARIYLA TÜRKİYE'NİN GSMH ORANI VE SEKTÖREL DAĞILIMI (1923-1930, Milyon TL,%)	213
TABLO:6 SANAYİ PROGRAMI KAPSAMINDAKİ SÜMERBANK YATIRIMLARI	215
TABLO: 7 SANAYİ PROGRAMIYLA AMAÇLANAN EKONOMİK SONUÇLAR	217
TABLO: 8 SÜMERBANK TARAFINDAN KURULAN DEVLET İŞLETMELERİ (1934-1939)	220
TABLO:9 SÜMERBANK TARAFINDAN 1930'LARDA KURULAN BAZİ İŞLETMELERİN MALİYET KARŞILAŞTIRMASI (TL)	222
TABLO:10 SÜMERBANK YATIRIMLARININ BANKA SERMAYESİ İÇİNDEKİ YERİ (1934-1940, TL, %)	223
TABLO:11 SÜMERBANK SERMAYESİNİN TOPLAM KAYNAKLARA GÖRE DAĞILIMI (1933-1940, TL, %)	224
TABLO:12 SÜMERBANK'IN YATIRIM HARCAMALARI KARŞILAŞTIRMASI (1934-1940, TL, %)	224
TABLO:13 SÜMERBANK'IN İŞTİRAK MİKTARI, TOPLAM YATIRIM DÜZEYİ VE BANKA İŞLEM HACMİ (1934-1940)	226
TABLO:14 SÜMERBANK'A BAĞLI DOKUMA FABRİKALARININ ÜRETİM KAPASİTELERİ	227
TABLO:15 SÜMERBANK İŞLETMELERİNİN PAMUK İPLİĞİ ÜRETİMLERİ (1935-1940, Ton)	228
TABLO:16 SÜMERBANK PAMUK İPLİĞİ İŞLETMELERİNİN ÜRETİM KARŞILAŞTIRMASI (1939-1940, Ton)	229
TABLO:17 SÜMERBANK İŞLETMELERİNİN PAMUKLU DOKUMA ÜRETİMLERİ (1933-1940, m)	230

	<u>Sayfa No</u>
TABLO:18 SÜMERBANK PAMUKLU DOKUMA İŞLETMELERİNİN ÜRETİM KARŞILAŞTIRMASI (1939-1940, m)	231
TABLO: 19 SÜMERBANK İŞLETMELERİNİN YÜN İPLİĞİ ÜRETİMİ (1935-1940, Ton)	234
TABLO:20 SÜMERBANK İŞLETMELERİNİN YÜNLÜ DOKUMA ÜRETİMİ (1933-1940, m)	235
TABLO:21 BEYKOZ FABRİKASININ DERİ VE AYAKKABI ÜRETİMİ (1933-1940)	236
TABLO:22 İZMİT KAĞIT FABRİKASI VE GEMLİK SUNİ İPEK FABRİKASININ ÜRETİMİ (1936-1940, Ton)	237
TABLO:23 KARABÜK FABRİKASININ ÜRETİMİ (1939-1940, Ton)	238
TABLO:24 SÜMERBANK İŞLETMELERİNİN ÜRETİM DEĞERLERİ VE SINAİ HASILA İÇİNDEKİ YERİ (1933-1940, TL,%)	239
TABLO:25 PAMUKLU VE YÜNLÜ DOKUMA İLE KAĞIT ÜRÜNLERİNİN YURT İÇİ ARZ MİKTARI VE BU ARZDA YURT İÇİ ÜRETİMİN PAYI (1924-1940)	240
TABLO:26 PAMUKLU VE YÜNLÜ DOKUMA İŞLETMELERİNİN HAMMADDE KULLANIMLARI (1933-1940, Ton)	242
TABLO:27 PAMUKLU DOKUMA ALANINDAKİ HAMMADDE KULLANIMI İLE PAMUK ÜRETİMİ ARASINDAKİ İLİŞKİ (1933-1940, Ton, %)	243
TABLO: 28 PAMUK EKİMİ DOLAYISIYLA ÇİFTÇİ ELİNE GEÇEN FİYATLAR (1929-1940)	244
TABLO:29 SÜMERBANK'A BAĞLI BEYKOZ, İZMİT VE KARABÜK İŞLETMELERİNİN HAMMADDE KULLANIMLARI (1933-1940)	245
TABLO:30 SÜMERBANK'A BAĞLI İŞLETMELERİN HAMMADDE VE İŞLETME MALZEMESİ TÜKETİMLERİ (1933-1940, TL)	246
TABLO:31 TEŞVİK-İ SANAYİ İSTATİSTİKLERİNE GÖRE SANAYİ SEKTÖRÜNDE YABANCI-YERLİ HAMMADDE DEĞERLERİ (1932-1940) (1.000 TL, 1932 = 100)	247
TABLO:32 SÜMERBANK'A BAĞLI İŞLETMELERDE İŞÇİ MEVCUDU (1936-1940)	250
TABLO: 33 SÜMERBANK PAMUKLU İŞLETMELERİNDEKİ İŞÇİ VERİMLİLİĞİ (1936-1940)	252

	<u>Sayfa No</u>
TABLO: 34 SÜMERBANK YÜNLÜ İŞLETMELERİNDEKİ İŞÇİ VERİMLİLİĞİ (1936-1940)	253
TABLO:35 SÜMERBANK'A BAĞLI BEYKOZ İŞLETMESİNDEKİ İŞÇİ VERİMLİLİĞİ (1936-1940)	254
TABLO:36 SÜMERBANK'A BAĞLI İZMİT İŞLETMESİNDEKİ İŞÇİ VERİMLİLİĞİ (1936-1940)	254
TABLO:37 GEÇİNME VE TOPTAN EŞYA FİYATLARI ENDEKSİ (1929-1940) (1929 = 100)	259
TABLO: 38 ÇEŞİTLİ FİYAT ENDEKSLERİ (1930, 1935, 1939-1940)	259
TABLO: 39 SÜMERBANK'IN KARLILIK KARŞILAŞTIRMASI (1933-1940, TL, %)	266
TABLO: 40 SÜMERBANK'IN TOPLAM KARI İÇİNDE YATIRIM KARLARININ YERİ (1933-1940, TL,%)	267
TABLO: 41 SÜMERBANK'IN SERMAYE GELİŞİMİ (1933-1940, TL,%)	268
TABLO: 42 SÜMERBANK'IN ÖDENMİŞ SERMAYE ARTIŞININ NEDENLERİ (1933-1940, TL)	268
TABLO:43 SÜMERBANK'IN FİNANSMAN KAYNAKLARI (1933-1940, TL, %)	271
TABLO: 44 1930'LU YILLARDAKİ PARA ARZI VE BÜTÇE DENGESİ (1931-1940, TL)	273
TABLO: 45 GERÇEKLEŞEN BÜTÇE GELİRLERİ İÇİNDE VERGİ GELİRLERİ ORANI (1930-1940, %)	274
TABLO: 46 SÜMERBANK FABRİKALARININ TOPTAN SATIŞLARI ENDEKSİ (1930-1937) (1929 = 100)	279
TABLO:47 TEŞVİK-İ SANAYİ KANUNU'NDAN YARARLANAN İŞLETMELER VE ÜRETİM DEĞERLERİ (1932-1940)	283
TABLO:48 1920 VE 1930'LU YILLARDA KURULAN TEŞEBBÜSLERİN SEKTÖREL DAĞILIMI (%)	285
TABLO: 49 ÖZEL SANAYİ KESİMİNE İLİŞKİN ÇEŞİTLİ GÖSTERGELER (1929-1939)	286
TABLO: 50 1934-1935 BÜTÇE GELİRLERİ İÇİNDE TOPLUMSAL KESİMLERİN VERGİ ORANLARI	287
TABLO:51 1939 YILI İTİBARIYLA PAMUKLU DOKUMA ALANINDAKİ DEVLET-ÖZEL KESİM KAPASİTESİNİN KARŞILAŞTIRMASI	288

	<u>Sayfa No</u>
TABLO:52 DEVLET İŞLETMELERİ VE ÖZEL KESİMİN PAMUK İPLİĞİ VE DOKUMA ÜRETİMİ (1939)	288
TABLO: 53 DEVLET İŞLETMELERİ VE ÖZEL KESİMİN YÜN İPLİĞİ VE DOKUMA ÜRETİMİ (1939)	289
TABLO:54 FİRMALARIN KURULUŞ YILI İTİBARIYLA GİRİŞİMCİLERİN BİR ÖNCEKİ MESLEKLERİ	290
TABLO:55 SÜMERBANK'IN ÖDEDİĞİ VERGİ MİKTARININ VERGİ GELİRLERİ VE BÜTÇE GELİRLERİ İÇİNDEKİ YERİ (1936- 1937, 1939-940, TL,%)	315
TABLO:56 SÜMERBANK'IN YARATTIĞI TAHMİNİ KATMA DEĞER (1936-1937, 1939-1940, TL)	316
TABLO:57 ETİBANK YATIRIMLARI (1936-1940, TL)	322
TABLO:58 ETİBANK'IN SABİT-DÖNER SERMAYE GELİŞİMİ (1936-1940)	323
TABLO: 59 ETİBANK YATIRIMLARININ NET YATIRIMLAR VE SINAİ HASILA İÇİNDEKİ PAYI (1936-1940, %)	323
TABLO:60 SÜMERBANK VE ETİBANK YATIRIMLARI TOPLAMININ NET YATIRIMLAR VE SINAİ HASILA İÇİNDEKİ PAYI (1936-1940, %)	324
TABLO: 61EREĞLİ KÖMÜR İŞLETMESİ ÜRETİMİ (1933-1940, Ton)	325
TABLO:62 ETİBANK'A BAĞLI LİNYİT KURUMLARININ ÜRETİM MİKTARLARI (1937-1940, Ton)	326
TABLO:63 ETİBANK'IN TÜRKİYE LİNYİT ÜRETİMİNDEKİ PAYI (1937-1940, Ton, %)	327
TABLO:64 ETİBANK'IN KROM ÜRETİMİ VE TOPLAM ÜRETİMDEKİ PAYI (1936-1940, Ton, %)	327
TABLO:65 ETİBANK İŞLETMELERİNİN BAKIR ÜRETİMİ (1937-1940, Ton)	328
TABLO:66 KEÇİBORLU İŞLETMESİNİN KÜKÜRT ÜRETİMİ (1936-1939, Ton)	329
TABLO:67 DİVRİĞİ İŞLETMESİNİN DEMİR ÜRETİMİ (1938-1940, Ton)	329
TABLO:68 ETİBANK'A BAĞLI İŞLETMELERİN 1941 YILINDAKİ İŞÇİ MEVCUDU	331

	<u>Sayfa No</u>
TABLO:69 ETİBANK'IN KARLILIK KARŞILAŞTIRMASI (1936-1940)	335
TABLO:70 ETİBANK'IN TOPLAM KARI İÇİNDE YATIRIM KARLARININ YERİ (1936-1939, TL,%)	336
TABLO:71 ETİBANK'A BAĞLI İŞLETMELERİN KARLILIK DURUMLARI (1937-1940)	336
TABLO:72 ETİBANK'IN SERMAYE GELİŞİMİ (1935-1940, TL, %)	337
TABLO:73 ETİBANK'IN ÖDENMİŞ SERMAYE ARTIŞININ UNSURLARI (1935-1940, TL)	338
TABLO:74 ETİBANK'IN FİNANSMAN KAYNAKLARI (1935-1940, (TL, %)	338
TABLO:75 ETİBANK'A AÇILAN VADESİZ MEVDUATLAR (1936- 1940, TL, %)	339
TABLO:76 ETİBANK'IN KÖMÜR SATIŞLARI (1935-1940, Ton)	341
TABLO:77 ETİBANK'IN KÖMÜR SATIŞI GELİRLERİ (1937-1938, TL)	342
TABLO:78 ETİBANK'IN KROM İHRACATI VE ELDE EDİLEN GELİR (1936-1939, Ton, TL)	342
TABLO:79 KUVARSHAN BAKIR MADENİ SATIŞI VE GELİRLERİ (1937-1940, Ton, TL)	343
TABLO:80 DİVRİĞİ İŞLETMESİNİN DEMİR CEVHERİ SATIŞLARI (1938-1940, Ton)	344
TABLO:81 TÜRKİYE'NİN 1930'LU YILLARDAKİ DIŞ TİCARET DENGESİ (1931-1940)	359
TABLO: 82 MEVDUATLARDAKİ GELİŞİM (1933-1940) (1000 TL)	360
TABLO:83 CARİ ÜRETİCİ FİYATLARIYLA TÜRKİYE'NİN GSMH ORANI VE SEKTÖREL DAĞILIMI (1931-1940, TL, %)	361

GİRİŞ

Devlet işletmeciliği olgusu, geçmişte olduğu gibi bugün de ekonomik tartışmaların merkezinde yer almaya devam etmektedir. Günümüzdeki ifadeyle, genel olarak Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT) olarak adlandırılan ve bu isme ilk olarak 1961 Anayasası ile kavuşan¹ kurumlar hakkında birçok tanımlama mevcuttur. Örneğin, 1964 yılında çıkarılan 468 sayılı yasanın dördüncü maddesiyle ilk kez KİT tanımı getirilmiş ve:

“Ödenmiş sermayesinin yarısından fazlası kamu tüzel kişilerince sağlanmış olan kurumlar ile bu kurumların ödenmiş sermayesinin yarısından fazlasını sağlamış oldukları diğer kurumlar ve yukarıda saptananlardan olmamakla beraber kendilerine kamu yetki ve görevleri verilmiş olup, galip vasıfları bu kamu hizmetlerini yürütmek olan ve kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşlarından olmayan özel kanunlara tabi kurumlar ve İller Bankası KİT'tir.”² şeklinde geniş bir açıklama yapılmıştır.

20 Mayıs 1983 tarihli ve 60 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile yapılan düzenlemede ise, KİT'ler İktisadi Devlet Teşekkülü (İDT) ve Kamu İktisadi Kuruluşu (KİK) olmak üzere ikiye ayrılarak tanımlanmıştır. Buna göre, İDT sermayesinin tamamı devlete ait olan ve ekonomik alanda ticari ilkeler çerçevesinde faaliyet göstermesi öngörülen kuruluşlar olarak ifade edilirken, KİK'ler bu özelliklerinin yanında tekel niteliğinde mallar ile temel mal ve hizmetleri üretmek ve pazarlamak üzere kurulan ve kamu hizmeti nitelikleri ağır basan kuruluşlar olarak belirlenmiştir.³

Bu resmi tanımlamaların dışındaki açıklamalarda da, KİT'lerin temel niteliklerinin devlet mülkiyeti olarak saptandığı göze çarpmaktadır. Osman Nuri Torun, KİT'leri: “...devletin malı veya devletin yönetim ve kontrolü altında olup, piyasa kuralları içinde çalışarak bir fiyat karşılığı satmak üzere mal ve/veya hizmet üreten kuruluşlar...”⁴ şeklinde tanımlarken, Yakup Kepenek de: “mal ve hizmet üretmek üzere kurulan ve sermayelerinin en az yarısından fazlası devlet tarafından karşılanan ekonomik kuruluşlar...”⁵ ifadesini kullanmaktadır. Tüm bu tanımlamaların

¹ Selahattin Özmen, Üretimde Devlet: Kamu İktisadi Teşebbüsleri, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt:2, İletişim Yayınları: İstanbul, 1984, s.427.

² Aynı Eser, s.428. Ayrıca bkz., Mustafa Aysan, Selahattin Özmen, KİT. Türkiye’de ve Dünyada Kamu İktisadi Teşebbüsleri, İstanbul: Kardeşler Basımevi, 1981, s.4.

³ Aynı Eser, s.426.

⁴ Osman Nuri Torun, “Atatürk Döneminde İktisadi Devlet Teşekküllerinin Finansmanı”, Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi Semineri, İstanbul: 1981, s.191.

⁵ Yakup Kepenek, 100 Soruda Gelişimi, Sorunları ve Özelleştirilmeleriyle Türkiye’de Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KIT), 2. b., İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1993, s.9.

ortak noktasını, devlet mülkiyeti altında ve ekonomik kriterlere göre çalışma şeklinde belirleyebiliriz. Türkiye açısından, CHP'nin 1931 yılı kongresinde kabul edilen devletçilik ilkesiyle bağlantılı olarak kurulan ve henüz KİT tanımı kabul edilmediği için devlet işletmeleri ya da 1938 yılında çıkarılan kanuna göre İDT olarak adlandırılan bu kuruluşlar, gerek kuruldukları dönem, gerekse daha sonraki süreç itibariyle tartışmaların da odağı durumuna gelmişlerdir.

Çalışmanın I.bölümüne geçmeden önce, ekonominin 1920'lerdeki genel gelişimini aktarmak faydalı olacaktır. Hemen belirtelim ki, bölümler arasında bütünlüğü sağlayabilmek ve daha sağlıklı karşılaştırma yapabilmek için 1920'lerin ekonomik istatistiklere dayalı görünümü III. bölümün başında verilecek, bu bölümde makro gelişim üzerinde durulacaktır. 1920'li yılların ekonomik tablosunda, doğal olarak, Osmanlı ekonomisinin mirası birinci dereceden etkilidir. Bu mirasın sanayi alanındaki değerlendirmesini yaptığımızda, genel görünümün hiç de olumlu olmadığı açıktır. Osmanlı Devleti'nin modern bir sanayi kurma konusundaki kapsamlı çalışmaları 1850'lerden itibaren başlamıştır. Sanayileşme sürecini geliştirmek amacıyla ve çoğu İstanbul'da olmak üzere dokuma, kundura, kağıt ve porselen gibi temel tüketim alanlarında devlet fabrikaları açılmış, ancak bu atılımlar istenen sonucu vermemiştir.⁶ İttihat ve Terakki döneminde ise, ulusal bir sermaye sınıfı oluşturarak kalkınmayı sağlamayı amaçlayan ve Cumhuriyet döneminde de geliştirilerek uygulanacak bir politikanın ilk örnekleri sergilenmiştir. Bu bağlamda, sanayinin geliştirilmesi amacıyla 1913 yılında Teşvik-i Sanayi Kanunu çıkarılarak sanayi yatırım yapacak girişimcilere çeşitli kolaylıklar sağlanmıştır.⁷ Ancak, III. bölümde de sayısal olarak görüleceği gibi, sanayileşme yönündeki çabalar başarılı olamayacak ve 1920'li yıllara tarımsal ağırlıklı geri bir ekonomik yapı devredilecektir. Buna karşılık,

⁶ İbrahim Okçuoğlu, Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi, İç Pazarın Oluşma Süreci, Birinci Kitap: Tarihsel Yaklaşım, 2.b., İstanbul: Ceylan Yayıncılık, 1999, s.592-600. Osmanlı sanayileşmesinin başarısızlığını Ömer Celal Sarc şu sözlerle aktarmaktaydı: "Fabrikaların ekseriyeti hiçbir varlık göstermeyip, devletin mütemadiyen parasını yiyen tufeyli müesseseler mahiyetindedir. Kucak dolusu paraya mal olan bu fabrikaların, mühim bir kısmı –mesela İzmit kağıt, Beykoz porselen ve cam fabrikası- hazinenin raziyeti artık mütemadi açıklarını karşılamaya imkan vermediği için, bir müddet sonra kapanmıştır. Bu suretle bilgisizlik ve idaresizlik ve suistimaller yüzünden ve kısmen de kapitülasyonların, milli fabrikaların himayesine imkan vermemesi dolayısıyla, büyük ümitlerle başlanmış olan bu sanayileşme hareketi iflas etmiştir." Bkz., s.592. Bu konuda ayrıca bkz., Ahmet Makal, Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri: 1850-1920, İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları, 1997, s.154-156.

⁷ İbrahim Okçuoğlu, a.g.e., s.604. İttihat ve Terakki dönemi ekonomi politikalarının bir değerlendirmesi için bkz., Zafer Toprak, Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950), İttihat ve Terakki ve Devletçilik, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.

Beykoz, Defterdar, Hereke ve Bakırköy'de kurulan deri ve dokuma fabrikaları Osmanlı ekonomisinden Cumhuriyet ekonomisine geçen sanayi işletmeleri olarak varlıklarını devam ettirecektir. Dolayısıyla, çok başarılı sonuçlar vermese de devlet işletmeciliğinin ilk örnekleri Osmanlı döneminde ortaya çıkmaktadır.

1920'li yılların ekonomik gelişiminde ilk değinilmesi gereken konu ise Lozan Antlaşması'nın ekonomiyi sınırlayıcı hükümleridir. 24 Temmuz 1923 tarihinde kabul edilen Lozan Antlaşması, Türkiye'nin siyasi ve ekonomik bağımsızlığını sağlarken, kimi hükümleriyle bazı ekonomik kısıtlamalar da getirmiştir. Kapitülasyonların tümüyle kaldırılması Lozan'ın ekonomik bağımsızlık kapsamındaki en büyük başarısı olarak gözükmektedir, Osmanlı borçları ve gümrük tarifeleri konusu Türkiye ekonomisi açısından sınırlandırıcı sonuçlar getirmekteydi. Lozan Antlaşması çerçevesinde, ilke olarak Osmanlı dış borçlarının İmparatorluğun savaş öncesi toprakları arasında oransal dağılımı kabul edilirken, Türkiye, 129.4 milyon lira civarındaki toplam borç tutarının %85,6'sını ödemeyi yükümleniyordu. Gümrük alanındaki en önemli kısıtlama ise, Türkiye'nin, Osmanlı Devleti'nin 1 Eylül 1916 yılında yürürlüğe soktuğu gümrük tarifelerini beş yıl süreyle uygulayacağını taahhüt etmesiydi.⁸ Buna göre, Türkiye 24.08.1928 tarihine kadar Britanya, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya'ya Osmanlı gümrük tarifelerini uygulayacak ve ayrıca ülkeye mal sokmaya ve ülkeden mal çıkarmaya ilişkin yasaklamaları kaldıracak ve bunları tekrar koymayacaktı.⁹

Bu hükümlerden gümrük tarifesiyle ilgili olanı, Türkiye'nin korumacı sanayileşme politikası uygulamasını doğrudan engelleyecek faktörlerden birisidir ve ithalatın artmasına da zemin hazırlayıcı bir nitelik taşımaktadır. Diğer bir ifadeyle, bu hüküm, aktif bir devlet müdahaleciliği düşüncesini de pratik olarak sınırlandırmaktadır. Borçlar konusunun en olumsuz yönü ise, kuşkusuz, bütçelere getireceği ek yüküdür. Lozan Antlaşması'na göre, 1929 yılında başlaması gereken

⁸ Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, Türkiye Ekonomisi, 12.b., İstanbul:Remzi Kitabevi, 2001, s.34-35.

⁹ Korkut Boratav, Türkiye'de Devletçilik, 2.b., Ankara: Savaş Yayınları, 1982, s.10-11. Ayrıca bkz., Korkut Boratav, "İktisat Tarihi (1908-1980)", Türkiye Tarihi 4, Çağdaş Türkiye 1908-1980, Yayın Yön. Sina Akşin, 5.b., İstanbul:Cem Yayınevi, 1997, s.283. Boratav'ın burada yazdığına göre, 1916 tarifesi sanayii korumak gibi bir amaç taşımayan spesifik karakterde bir tarifedir ve Orhan Kurmuş'un tespitlerine göre, Lozan'da saptanan gümrük tarifesi ulusal ekonomiye sadece %12,9'luk bir koruma oranı sağlamaktadır. Yahya S. Tezel'in belirttiğine göre, Türk hükümeti Türk lirasının %30'dan fazla değer kaybetmesi ya da olağandışı ekonomik kriz hallerinde gümrük konusunda istediği kararları alabilecekti. Bkz., Yahya S. Tezel, Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950), 3.b., İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994, s.160.

ödemeler 1928 yılında yapılacak görüşme zinciriyle yeni bir takvime bağlanacak ve Osmanlı borçlarının ödenmesi 1954 Mayıs'ında tamamlanacaktır.¹⁰

1920'lerin ekonomi politikasında önem taşıyan bir başka gelişme, Cumhuriyet'in ilanından önce düzenlenen İzmir İktisat Kongresi'dir. 17 Şubat – 4 Mart 1923 tarihleri arasında düzenlenen kongrenin amacı, dönemin İktisat Vekili Mahmut Esat Bey'in (Bozkurt) açıkladığına göre, hem yeni bir ekonomi politikasının oluşturulmasına yardımcı olmak, hem de birbirlerini tanımayan meslek kesimlerini karşı karşıya getirmektir.¹¹ Kongreye her kazadan sekiz kişinin katılımı öngörülmesine rağmen, gerek kış mevsiminin, gerekse yetersiz ulaşım olanaklarının etkisiyle tarım, ticaret, toprak ve işçi kesimlerini temsilen 1135 delegenin katılımıyla toplantı gerçekleştirilmişti.¹²

Kongrenin açılışında bir konuşma yapan Gazi Mustafa Kemal, bir taraftan geçmiş süreci ekonomik ve siyasi açıdan değerlendirirken, diğer taraftan geleceğin ekonomi politikalarına ilişkin dikkat çekici açıklamalarda bulunmuştur. Ekonomik ve siyasi yanlışların Osmanlı Devleti'ni bir sömürge konumuna düşürdüğünü kaydeden¹³ Gazi Mustafa Kemal, yeni dönemdeki anlayışı ise: "Türkiye Büyük Millet meclisi Hükümetinin, millettten aldığı direktife uygun olarak görevi, tam bir bağımsızlık ve milli egemenlik ilkelerine dayanarak millet zengin, memleketi imar etmekten ibarettir."¹⁴ sözleriyle somutlaştırmıştır.

Tam bağımsızlığın sağlanabilmesi için mutlaka ekonomik egemenliğin sağlanması gerektiğini belirtirken, yabancı sermayeye karşı olunmadığını ve kanunlar çerçevesinde yabancı sermayenin kabul edileceğini ancak ayrıcalıklı bir sermaye girişinin de onaylanmayacağını vurgulamıştır. Ülkenin kalkınma hamlesinde yapılması gereken unsurları da, yetersiz el emeğini teknik araçlarla desteklemek, altyapı hizmetlerini geliştirmek, başta tarım olmak üzere tüm sektörlerde dengeli bir

9. TÜRKİYE İKTİSAT KONGRESİ
EĞİTİM VE ARAŞTIRMA MERKEZİ

¹⁰ Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, a.g.e., s.35.

¹¹ A.Gündüz Ökçün, Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1971, s.7-10.

¹² A. Gündüz Ökçün, "İzmir İktisat Kongresi", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt:4, s.1061. Ayrıca bkz., Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, a.g.e., s.33.

¹³ Afetinan, Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı 1933, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1972, s.35-39.

¹⁴ Aynı Eser, s.41.

kalkınmayı sağlamak ve bu bağlamda ticareti yabancıların tekelinden kurtarmak ve sanayi kesimini korumak şeklinde sıralamıştır.¹⁵

Tüm bu işlerin düzenli yapılabilmesi için de ülke koşullarını temel alan bir program yapılması gerektiğini ve kongrede bu programın temel hatlarının belirleneceği inancını dile getirmiş ve toplumsal yapıyı da bu bağlamda ele alarak Türkiye’de çıkarları birbirlerine karşıt sınıfların değil birbirlerinin çalışmalarına muhtaç olan meslek kesimlerinin bulunduğunu ve ekonomik zenginlikten tüm kesimlerin dengeli pay alması gerektiğini ifade etmiştir.¹⁶ Son olarak, program fikrinin siyasal bağlantısını da: “...programdan söz edildiği zaman adeta denilebilir ki; bütün halk için bir milli emek yemini mahiyetinde olan bir program etrafında toplanmaktan meydana gelecek siyasi şekil, olağan bir parti durumunda düşünülmemelidir.”¹⁷ şeklinde açıklamıştır.

İktisat Vekili Mahmut Esat Bey’in konuşmasında altı çizilmesi gereken en kayda değer nokta ise, ekonomik sisteme yönelik bilgilerdir. Türkiye’nin kendi yapısına uygun bir sistem uygulayacağını belirten vekil, bunu karma ekonomi olarak somutlaştırıyordu:

“Biz ekonomi tarihi içindeki ekollerden hiçbirine benzemeyiz. Ne bırakınız geçsinler, bırakınız yapsınlar ekolüne, ne de sosyalist, komünist, etatist veya himaye ekollerinden değiliz... Yukarıda belirttiğim ekollerden hiçbirine bağlı olmamakla beraber, memleketin ihtiyacına göre, bunlardan faydalanmaktan da geri kalmayacağız. Yeni Türkiye, karma bir ekonomi sistemi izlemelidir.”¹⁸

Bu sistemin ruhuna uygun şekilde, büyük sanayi ve kredi alanlarında devlet ön plana çıkacak, diğer alanlarda özel sektör devreye girecektir. Ayrıca, dernek ve sendika gibi örgütlenmeler de bu süreç içinde aktif rol oynamak durumundadır.¹⁹

Kongrede yapılan açılış konuşmaları, Türkiye’nin kapitalist sistem içinde bir kalkınma politikası izleyeceğini ve gelişen koşullara göre ekonomik tavrını belirleyeceğini ortaya koymaktadır. Bu süreçte, devlet zorunlu olarak ekonomide yer alacak ve kimi zaman teşvik eden, kimi zaman da doğrudan yatırım yapan bir konumda olacaktır. 1920’lerde, altyapı yatırımları dışında devletin teşvik eden yönü

¹⁵ Aynı Eser, s.42-43, 45-46.

¹⁶ Aynı Eser, s.45-47.

¹⁷ Aynı Eser, s.47.

¹⁸ Aynı Eser, s.52-53.

¹⁹ Aynı Eser, s.53-55.

ön plana çıkacaktır. Ancak, bu ifadeler devletin ekonomide yer alması gerektiği bilincinin varlığını göstermesi adına önemlidir. Diğer yandan, Türkiye ekonomisinin batı ölçütlerinde gelişmediği tezinden yola çıkılarak mesleki temsil anlayışı öne alınırken, bu anlayışın kısa bir süre sonra kurulacak CHF aracılığıyla siyasal düzlemde de devam ettirilmesi amaçlanacaktır. Sonuçta, yapılan açıklamalar, Türkiye'nin doğrudan liberalizme kaymayan ancak kapitalizm çizgisinden de ayrılmayan karma bir ekonomi politikası izlemesi gerektiğini gündeme getirmektedir.

Kongreye katılan meslek temsilcileri içinde en hazırlıklı ve örgütlü grubun tüccar kesimi olduğu, ardından çiftçi grubunun ağırlık taşıdığı anlaşılmaktadır. Bu çerçevede, kongrede kabul edilen kararlara bakıldığında, tüccar grubu bir ticaret bankasının kurulması, ticaret ve gümrük işlerinin yeniden düzenlenmesi, tekellerin kaldırılması, ulaşım ve diğer konularda ticari işlere kolaylık sağlanması gibi taleplerde bulunurken, yabancı sermayenin de ülke yasaları kapsamında kabul edilmesini önermektedir. Çiftçi grubunun istekleri, aşarın ve tütün tekelinin kaldırılması ve tarım kredisi olanaklarının çoğaltılması gibi konularda belirginleşirken, ulaşım, makine ve araçlar ve eğitim gibi alanlarda da kendi çıkarları doğrultusunda isteklerde bulunmuşlardır. Sanayi grubu, gümrük yoluyla sanayinin dış rekabetten korunması, makine ve araç alımında vergi muafiyetlerinin getirilmesi, sanayi bankası kurulması, Teşvik-i Sanayi yasasının yeniden düzenlenmesi ve sanayi eğitime önem verilmesi konularını öne almış, işçi temsilcileri ise, çalışma sürelerinin sekiz saatle sınırlandırılması, ücretli izin, sigorta ve iş güvenliği gibi konularda odaklanan ilkeler ileri sürmüşlerdir. Buna karşılık, işçilerin, imtiyazlı yabancı kuruluşların millileştirilmesi yönündeki önermeleri diğer üç grup tarafından reddedilmiştir.²⁰

Bu ilkelerin dışında, Misak-ı İktisadi adındaki bir belge de grupların ortak kararıyla kabul edilmiştir. Ekonomik olmaktan çok ahlaki bir nitelik taşıyan bu metinde, Türk milletinin egemenliğine bağlı olduğu, tahribat yapmadığı, çalışkan ve tutumlu olduğu gibi genel ifadelere yer verilecek ve İktisat Vekili Mahmut Esat Bey de, gelecek yıllardaki kongrelerden tam anlamıyla bir ekonomi programı çıkacağını belirterek bu metnin büyük bir anlam ifade etmediğini ortaya koyacaktır.²¹

²⁰ Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, a.g.e., s.33-34. Yüksel Ülken, Atatürk ve İktisat, İktisadi Kalkınmada Etkinlik Sorunu ve "Eklektik Model", Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1981, s.85-87. Yahya S.Tezel, a.g.e., s.151.

²¹ A.Gündüz Ökçün, Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir, s.334, 387-389.

Hükümetin, İktisat Vekaleti aracılığıyla meydana getirilen bir heyet kapsamında kongreye sunduğu raporda ise, bir finans ve kredi sistemi altyapısının kurulması gereği üzerinde durulmuş, sanayileşmenin can alıcı bir önem taşıdığı ve devletin teşvik ve koruyucu gümrük politikası yöntemiyle sanayileşmeyi hızlandırabileceği vurgulanmış, iç piyasanın gelişimi adına altyapı hizmetlerinin önemi ifade edilmiş ve tarımsal vergi yükü çok ağır bulunmuştur.²²

Kongrede temsil edilen kesimlerin aldıkları kararlar, genel olarak karma ekonomi politikasının ruhuna uygundur. Bu politika dönem içinde yaygın olarak milli iktisat adıyla ifade edilecektir. Kongrede dikkati çeken nokta, devletin özellikle teşvik, kredi ve eğitim faaliyetleri ile altyapı yatırımları üzerinde yoğunlaşmasının istenmesine karşılık, işçi grubu dışında doğrudan kamusal yatırım anlayışının tercih edilmemesidir. Başka bir ifadeyle, devlet işletmeciliğinin uygulanması öngörülmemektedir. Nitekim, yabancı kuruluşların millileştirilmesinin istenmemesi de bu eğilimi sergilemektedir. Böylelikle, karma ekonominin “liberal” yorumu ağırlık kazanmakta ve yatırımları özel sermayenin üstlenmesi kabul edilmektedir. Hükümetin sunduğu rapor da bu düşünceye aykırılık taşımamakla birlikte, dönem başında yönetimin sanayileşmeye verdiği önemi somutlaştırmaktadır.

Ekonomi politikasına ilişkin bu bilgilerin ardından, 1920’lerdeki tarımsal gelişmelere bakarsak, hükümetin vergi, kredi ve toprak mülkiyeti alanında öne çıkan kararlar aldığını görmekteyiz. Bu çerçevede, İsviçre Medeni Kanunu’nun kabulüyle toprak mülkiyetinin çağdaş bir düzenlemeye kavuşması sağlanmış, 1927 ve 1929 yılındaki yasalarla köylüye toprak dağıtımı yapılmış, 1927 yılında yapılan Tarım Sayımı ile tarımın ilkel teknolojiye dayandığı belirlenmiş, Ziraat Bankası kredi imkanlarının çoğaltılmasına çalışılmış, tarım teknik okulları açılmış ve 1929 yılında tarım kredi kooperatifleri kurulmuştur.²³

Tarım sektörüne yönelik en dikkat çeken vergi düzenlemesi ise, hiç kuşkusuz aşar vergisinin kaldırılmasıdır. İzmir İktisat Kongresi’nde çiftçi kesiminin de talepleri arasında yer alan madde 1925 Şubat’ında yürürlüğe sokularak aşar vergisi kaldırılmış

²² Yahya S.Tezel, a.g.e., s.149-150.

²³ Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, a.g.e., s.42-44. 1920’lerdeki tarımsal yapının ilerleme sürecine ilişkin daha ayrıntılı iki değerlendirme için bkz., Oya Silier, Türkiye’de Tarımsal Yapının Gelişimi (1923-1938), İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi İdari Bilimler Fakültesi, 1981, s.9-60. Çağlar Keyder, Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929), 2.b., Ankara. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1993, s.13-60.

ve böylelikle geleneksel bir tarım vergisi anlayışı ortadan kaldırılmıştır.²⁴ Aşar vergisinin 1923 bütçe gelirleri içinde %27,9, 1924 bütçe gelirlerinde de %34,7 gibi bir pay aldığını gözönüne alırsak²⁵, bu verginin kaldırılmasının önemi daha iyi anlaşılır. Aşar vergisinin kaldırılmasından sonra ortaya çıkan vergi kaybını telafi etmek için arazi vergisi oranının artırılması ve kazanç ve tüketim vergisinin kabul edilmesi gibi tedbirlere gidilecek, ancak tarım kazançları önemli ölçüde vergi dışında kalacaktır.

Bankacılık konusundaki gelişmelere bakıldığında, sermaye birikimi eksikliğinin en önemli ekonomik problem olduğu dikkate alınarak bu konuya özel bir önem verildiği göze çarpmaktadır. 1920'li yıllarda, İzmir İktisat Kongresi kararlarına da koşut olarak bir yandan 1924 yılında Türkiye İş Bankası, 1925 yılında Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası ve 1927 yılında Emlak ve Eytam Bankası gibi ana bankalar kurulurken, diğer yandan yerel bankacılık alanında da ciddi gelişim yaşanmış ve 1923 yılında sadece 18 olan ulusal banka sayısı, 1930 yılı sonunda 44'e yükselmiştir. 26 Ağustos 1924 tarihinde kurulan İş Bankası, her türlü bankacılık işlemleri yapabilmesinin yanı sıra sanayi ve ticaret kesimlerine kredi vermek ve bu alanlarda her türlü teşebbüsü kurmak ve iştirak etmek görevlerini yükümlenirken, ülkenin imar işlerini hızlandırmak da 1927 yılında kurulan Emlak ve Eytam Bankası'nın temel görevi olarak düzenlenmiştir.²⁶

19 Nisan 1925 tarihli 633 sayılı yasayla kurulan Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası ise, bankacılık ve sanayileşme yönünden olduğu kadar devlet işletmeciliği yönünden de önemli bir kurumsal gelişimdir. 18 Nisan 1925 tarihli meclis oturumunda gündeme alınan kanun tasarısında, ülke içinde sanayileşme yönünde birtakım çabaların olduğuna ancak bunların sermaye eksikliği ve teknik yetersizlikler nedeniyle başarılı olmadığına değinilmekte ve:

“...dahile mamul hale ifrağ olunamadığından ihracına ve bilahare mamul halde gene ithaline mecburiyet görülen ve mebzulen [çokça] memleketimizde bulunan mevadı iptidaiyenin [hammaddenin] memleket dahilinde işlenmesi ve bu surette

²⁴ Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, a.g.e., s.42.

²⁵ Sevim Görgün, “Atatürk Dönemi Maliye Politikası”, Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi Semineri, İstanbul:1981, s.70.

²⁶ Öztin Akgüç, “Atatürk Döneminde Bankacılık”, Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi Semineri, s.156-160. İş Bankası'nın geniş kapsamlı bir incelemesi için bkz., Türkiye İş Bankası Tarihi, Proje Yön. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2001.

büyük milli servetlerin harice akıp gitmesinin önüne geçilmesi bugün artık bir zarureti iktisadiye haline girmiştir.”²⁷ sözleriyle hammaddeye dayalı sanayileşmenin gerekliliğine işaret edilmektedir.

Bu bağlamda, Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası bizzat veya iştirak yoluyla sanayi yatırımlarında bulunarak bunları işletmek, Osmanlı'dan devralınan ve ekonomik açıdan kötü durumda olan fabrikaları yöneterek iyi bir konuma getirmek, maden yatırımları yapmak ve işletmek ve Türk sanayiine kredi sağlamak gibi amaçlarla kurulmaktadır.²⁸

Banka kanununun ilk maddesinde, sanayi teşebbüslerinin kurulmasına hizmet etmek ve buna yönelik ticari işlemlerde bulunmak üzere işletmenin kurulduğu açıklanmış, bankanın görevleri ise, kendisine devredilen kurumları şirketlere aktarıncaya kadar yönetmek, iştirak yoluyla sanayi yatırımlarında bulunmak ve bunları işletmek, bizzat ya da iştirak yoluyla maden imtiyazı almak, sanayi ve madencilik alanlarında kredi vermek ve son olarak amacına uygun her türlü bankacılık işlemleri yapmak şeklinde belirtilmiştir.²⁹

Yönetim açısından, Ticaret Vekaleti'nin gözetimi kapsamında bankanın tüzel kişiliği kabul edilmiş ve bir genel müdür ve muavin ile bankacılık, sanayi ve madencilik konularında uzman kişilerden meydana gelecek yedi kişilik bir idare meclisi tarafından yönetim görevinin üstlenileceği kaydedilmişti. Ayrıca, milletvekilleri ile maden ve fabrika sahiplerinin idare meclisinde yer alamayacakları düzenlemesi de getirilmişti.³⁰

Denetim sürecinde Maliye müfettişlerinin denetimi öngörülmekte ve banka harcamalarının Divanı Muhasebat'ın vize ve onayıyla Muhasebei Umumiye Kanunu'na tabi olmayacağı ifade edilmekteydi. Bunun dışında, banka bütçesi ile yıllık bilançosunun idare meclisi tarafından düzenlenmesi ve yıl sonunda muvazenei maliye encümeni ile ticaret encümeninden oluşacak bir umumi heyet tarafından hesapların incelenmesi ve onaylanması kabul edilmekteydi.³¹

²⁷ TBMM ZC, Devre II, Cilt: 18, İnikat 105'e ek, s.1.

²⁸ Aynı Eser, s.2. Tasarıyı inceleyen ticaret ve muvazenei maliye encümenleri de olumlu görüş bildirirken, ticaret encümeni Bulgaristan, İsveç ve Rus çarlığı devletlerinde de bu tür bankaların kurulduğuna dikkat çekmektedir. Bkz., s.2-4.

²⁹ TBMM ZC, Devre II, Cilt: 18, s.138.

³⁰ Aynı Eser, s. 141.

³¹ Aynı Eser, s.144, 181.

Sanayi ve Maadin Bankası'nın sermayesi, Ticaret Vekaleti'nin 1924 yılında kurduğu ya da iştirak ettiği fabrika ve şirketlerdeki hisse ve sermayesi, yine vekalet tarafından aktarılacak sanayi ödeneği ve imalatı harbiye dışındaki devlet fabrikalarının döner sermayeleri olarak sayılmakta ve hükümetin bankadan borçlanma yapamayacağı ve kurumun sermayesini geri alamayacağı hükmü getirilmektedir. Ek olarak, işletmenin çeşitli vergi ve harçlardan muaf tutulması benimsenirken, hükümetin izniyle sermayesinin yarısı oranında tahvil ihracına ve kısa vadeli borçlanmaya yetkili kılınmaktadır. Bankanın net kazancının %6'sının faiz olarak sermayeye eklenmesi uygun görülürken, kalan kısmın %10'unun ihtiyat akçesine, %10'unun tahvillere, %10'unun çalışanlara verilecek ikramiyeye ve %70'inin de sermayeye ilave edilmesi kararı alınmakta ve ihtiyat akçesi bir milyon liraya ulaştıktan sonra, buraya ayrılacak payın yarısının tahvillere, diğer yarısının ise ikramiyelere tahsis edilmesi öngörülmektedir.³²

Banka kanunun özel sermayeyi ilgilendiren önemli bir hükmü de sekizinci maddeyle düzenlenmekteydi. Buna göre, Sanayi ve Maadin Bankası, devralacağı fabrikaları %51'i isme yazılı olmak ve kendisine ve Türk şahıslarına bağlı kılınmak kaydıyla, kurulacak Türk anonim şirketlerine devrederek işletmeye yetkili kılınmaktaydı.³³

Hükümet tarafından hazırlanan kanun tasarısı, bir yandan incelemelerin yapıldığı ticaret ve muvazenei maliye encümenleri ve daha sonra da milletvekilleri tarafından değişikliğe uğratılmış, diğer yandan meclis içinde tartışmalara neden olmuştur. Encümenlerin tasarı üzerinde yaptığı ilk değişiklik bankanın görevlerine ilişkindir. Hükümet teklifinin ikinci maddesinde, iştirakler dışında bizzat sanayi yatırımları yapması ve doğrudan maden işletebilmesi de yer alırken, bu hükümler ticaret encümenince kabul edilmiş, maliye encümeninde ise bankanın kendisine devredilen fabrikaları şirketler kuruluncaya kadar yönetmesi ve bizzat yatırım yapması yerine iştiraklere yönelmesi uygun bulunmuştur. Ayrıca, hükümet ve ticaret encümeninin, bankanın makine ve malzeme getirilmesine olanak tanıyan hükmü

³² Aynı Eser, s.140-141, 144, 181. Kanun tasarısındaki ifadeye göre, ülkenin sanayi geleceğinde büyük yeri olacak bir bankanın sermayesine yabancı sermayenin doğrudan katılımı uygun görülmediğinden işletmenin milli ve resmi bir kurum olarak kurulması tercih edilmiş ve bankanın meydana getireceği sanayi kuruluşlarına yabancı sermayenin iştirak ettirilmesi milli sanayii açısından daha sağlıklı görülmüştür. Bkz., TBMM ZC, Devre II, Cilt: 18, İnikat 105'e ek, s.2.

³³ Aynı Eser, s.141.

kaldırılmış ve kanun tasarısında bulunmamasına rağmen, ticaret ve maliye encümenlerince SMB'nin amacına uygun bankacılık işlemleri yapabileceği kaydı getirilmiştir.³⁴

Yönetim konusunda, hükümet ve ticaret encümeninin altı kişilik bir idare meclisi öngörmesine karşılık, maliye encümeni üye sayısını bir çoğaltarak idare meclisini yediye yükseltmiş ve hükümet ile ticaret encümeni tasarısında yer almadığı halde maliye encümeni maden ve fabrika sahiplerinin üye seçilemeyeceği kaydını ilave etmiştir.³⁵

Bunun dışında, yine tasarıda yer almamasına karşın encümenlerce hükümetin bankadan borç alamayacağı ve sermayeyi de geri isteyemeyeceği hükmü eklenmiş, bankanın borçlanma yapabilmesi için hükümetin iznini alması gerektiği şeklinde bir değişikliğe gidilmiş ve bankanın net karının dağıtımı konusunda bazı değişiklikler yapılmıştır.³⁶

Meclis içerisinde yapılan tartışmalara bakıldığında ise, encümenlerin yaptığı değişikliklerle birlikte bankanın yönetim ve denetimine ilişkin maddelerin de tartışmaya neden olduğu anlaşılmaktadır. İstanbul milletvekili ve ticaret encümeni üyesi Akçoraoğlu Yusuf Bey'in, tasarıda yer alan ve bankanın bizzat sanayi yatırımları yapmasına olanak tanıyan hükmün neden kısıtlandığı ve hükümetin bu konudaki tutumuna ilişkin sorusuna karşılık, muvazanei maliye encümeni mazbata muharriri Şakir Bey:

“Prensip olarak Encümeniniz devlete ait bir müessesenin doğrudan doğruya fabrikacılık yapmamasını iltizam etmektedir [gerekli bulunmaktadır]. Eğer zaruret olmasaydı, hatta Sanayi ve Maadin Bankasının muvakkat bir zaman için bile doğrudan doğruya fabrika işletmesine taraftar olmayacaktır.”³⁷ açıklamasını yapıyordu. Bu bağlamda, büyük bir sermayeyi kapsayan sanayi işletmelerinin başıboş kalmaması için, bankanın fabrikaları şirketler kurulana kadar yönetmesi gereği zorunlu olarak kabul ediliyordu.³⁸

Dönemin Ticaret Vekili Ali Cenani Bey de, hükümetin encümen tarafından yapılan değişikliği uygun gördüğünü şu sözleriyle belirtmekteydi:

³⁴ TBMM ZC, Devre II, Cilt: 18, İnikat 105'e ek, s.5-7.

³⁵ Aynı Eser, s.5-7.

³⁶ Aynı Eser, s.5-8.

³⁷ TBMM ZC, Devre II, Cilt: 18, s.139.

³⁸ Aynı Eser, s.139.

“Bizim teklif ettiğimiz, hükümetten bankaya devredilen askeri fabrikaların idaresi meselesidir. Yeniden yapılan fabrikaların kendilerini idare etmek hususunda müşkülât çekeceğini takdir ederek Muvazanei Maliye Encümeninin bu tashihini kabul ettik. Bunda doktrinimizden sa[p]mıış gibi bir vaziyet yoktur. Bankayı şirketler tesis eder. O şirketler amil olur. Doğrudan doğruya kendisi işletemez.”³⁹

Bunun dışında, Bolu milletvekili Mehmet Vasfî Efendi, maden ve fabrika sahiplerinin idare meclisine üye olamamaları hükmünü yanlış olarak nitelerken, Giresun milletvekili Hakkı Tarık Bey, maddenin meclis üyelerinin kendi adlarına bir işle ilgilenmemeleri amacını taşıdığını söylemekte, Dersim milletvekili Feridun Fikri Bey de, bu fıkrayı desteklemesinin yanında milletvekillerinin de üye olamaması yönünde bir teklif sunmakta ve bu teklif hem maliye encümeni, hem de meclis tarafından kabul edilerek kanuna dahil edilmekteydi.⁴⁰

Son olarak, banka işlemlerinin Divanı Muhasebat denetimine tabi olmaması ile hesapların yıl sonunda encümeden geçmeyecek olması eleştiri konusu yapılmış ve Diyarbakır milletvekili Zülfü Bey banka bilançosunun muvazanei maliye ve ticaret encümenlerinden meydana gelecek bir encümen tarafından incelenip onaylanması yönünde bir önerge vermiştir. Ticaret Vekili Ali Cenani Bey, daha hızlı ve ekonomik çalışabilmek için bu kayıtların gerekli olduğunu savunmasına karşın Zülfü Bey’in önergesi kabul edilmiş, Divanı Muhasebat konusunda ise herhangi bir değişikliğe gidilmemiştir.⁴¹

Sanayi ve Maadin Bankası, 1930’lu yıllarda, devlet işletmeciliğine yönelik olarak yeni tartışma ve düzenlemelere konu oluşturacak hemen her unsurun ilk örneğini oluşturmaktadır. SMB’nin 1925 yılında getirdiği hükümlerin bir kısmı 1930’lu yıllarda değişikliğe uğrayacak, bir kısmı da küçük değişikliklerle kabul görecektir. Kabul görececek konuların başında da, hammaddeleri işlemeye dayalı sanayileşme stratejisi gelecektir. SMB’nin kanun tasarısında kabul edilen bu anlayış, Sümerbank kanunuyla kesin şeklini alacaktır. Dolayısıyla, SMB kanununda yer alan sanayileşme ifadeleri, yönetici kadronun 1920’li yıllardan itibaren hammaddeleri işlemeye dayalı sanayileşme yöntemini öngördüklerini göstermektedir.

³⁹ Aynı Eser, s.139.

⁴⁰ Aynı Eser, s.140-141.

⁴¹ Aynı Eser, s.142-146, 181..

Ne var ki, SMB kanunu bu yöntemin devlet işletmeleri aracılığıyla uygulanmasını olanaklı kılmamaktadır. Başka bir ifadeyle, yatırımlara dayalı devlet işletmeciliği politikası 1920'li yıllarda kabul edilmemektedir. Bunun yerine, Osmanlı'dan devralınan fabrikaların özel sermayeye devredilinceye kadar işletilmesi ve doğrudan yatırımlar yerine iştirakler yoluyla yatırım yapılması öngörülmektedir. Böylelikle de, İzmir İktisat Kongresi'nde ortaya çıkan ekonomik felsefeye sadık kalınarak, sanayileşmenin özel sermaye yatırımlarıyla sağlanması amaçlanmaktadır. SMB, gerek iştirakler, gerekse sanayi kredileri ve özelleştirme aracılığıyla özel sermayenin gelişimine destek olma misyonunu yüklenecektir.

Yönetim sistemi açısından, Ticaret Vekaleti aracılığıyla işletmenin devletle olan bağı kurulmakta ve idare meclisi yapılanmasıyla esnek bir statü işletmeye monte edilmektedir. Yönetim hükümlerinde dikkat çeken bir nokta da, milletvekilleri yanında maden ve fabrika sahiplerinin de idare meclisine üye olmaları engellenerek, bankanın bir yandan bürokrasi, diğer yandan da sermaye kesiminin yönlendiriciliği altında kalması engellenmeye çalışılmaktadır.

Denetim aşamasında da, Maliye müfettişleri aracılığıyla devlet denetimi getirilmekte ancak kurumun ticari işleyişini zedelememek adına, devlet organlarına yönelik muhasebe ve denetim kuralları geçerli kılınmamaktadır. Ayrıca, umumi heyet aracılığıyla işletme hesaplarının TBMM temsilcileri tarafından denetlenmesi sağlanmakta ve böylece kamu sermayesiyle meydana getirilen bir kurum üzerinde TBMM'nin de dolaylı bir denetim hakkı getirilmektedir.

SMB tasarısının gerek encümen, gerekse meclis içerisinde tartışma ve değişikliklere konu oluşturması, sanayileşme modeli tartışmalarına da dikkat çekmektedir. Bu bağlamda, denilebilir ki, yönetim kadrosu içerisinde sanayileşme açısından sağlanan uzlaşma sanayileşme modeli konusunda fikir ayrılığına dönüşmektedir. Örneğin, hükümetin tasarısında bankanın doğrudan yatırım yapması hükmü yer alırken, encümen aracılığıyla bu düzenleme tasarıdan çıkarılmaktadır. Ticaret Vekili aracılığıyla bu değişikliğe hükümetin herhangi bir itirazı söz konusu değilse de, devlet işletmeciliğine yönelik farklı değerlendirmelerin bulunduğu da ortaya çıkmaktadır. Yönetim ve denetim konusundaki tartışma ve değişiklikler de bu tespiti destekleyen unsurlar olarak değerlendirilebilir. Nitekim, 1930'lu yıllara gelindiğinde, bürokrasi içindeki fikirsel ayrılıklar çok daha belirgin hale dönüşecektir.

Sonuç olarak, 1925 yılında kabul edilen SMB kanunu, 1920'lerin temel ekonomik anlayışına paralel biçimde devlet işletmeciliği politikası yerine özel sermayenin yatırımlarını destekleyici hükümler barındırmakta ve bu çerçevede özel sermayeye destek politikası niteliğinde olarak sanayi kredisi politikası ve iştiraklere ağırlık vermektedir. Kanun, bu temel niteliğinin yanı sıra, hammaddeye dayalı sanayileşme modelini getirmekte ve daha sonra görüleceği gibi, hem bazı kurumsal düzenlemeleriyle 1930'ların devlet işletmeciliği politikasına kaynaklık etmekte, hem de devlet işletmeciliği konusunda yönetim kadrosu içindeki fikir ayrılıklarının başlangıcını oluşturmaktadır.

Sanayi alanında atılan bir başka adım da, 28 Mayıs 1927 yılında 1055 sayılı yasayla çıkarılan ve 1913 yılında aynı isimle kabul edilmiş olan kanunun genişletilmiş hali olan Teşvik-i Sanayi Kanunu'dur.⁴² 7 Mart 1927 tarihinde TBMM'ye sevk edilen kanun gerekçesinde yer alan:

“Sanayi milliyemizin teşvik ve himayesi ve memleketimizde dahili istihlakatımıza kifayet ettikten başka belli başlı ihracat yapan sanayi müesseseleri vücuda getirilmesi ve yerli ve ecnebi sermayelerle büyük sanayi teessüs ederken henüz parasını işletmeye alışmamış olan halkımızın da birleşerek toptan veyahut ferden mümkün olan sınai teşebbüslere girişmesi her suretle şayanı arzudur”⁴³ sözleriyle kanunun temel amacı yansıtılmıştır. Yine metinde ifade edildiğine göre, kanunun hazırlanmasında iktisadi durumları az çok Türkiye'ye benzeyen komşu ülkelerin kanunları özellikle de Bulgaristan, Romanya ve Macaristan'ın bu yöndeki kanunları incelenmiş ve bu ülkelerin Türkiye'nin sağladığı teşvik ve muafiyetlerden çok daha fazlasını vermiş oldukları belirlenmiştir. Bu açıdan, Türk sanayiinin de daha fazla desteğe gereksinim duyduğu sonucuna varılarak bu yasa meydana getirilmiştir.⁴⁴

Bu ana amaç kapsamında kabul edilen Teşvik-i Sanayi Kanunu ile, teşviklerden yararlanacak girişimciler kullandıkları beygir gücü, çalıştırdıkları kişi sayısı ve yıllık çalışma süresi kıstaslarına göre dört gruba ayrılmaktaydı. Bu çerçeveye uyan girişimlere, karşılıksız arazi tahsis etme, kazanç ve gümrük

⁴² Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, a.g.e., s.44. Ayrıca bkz., Nizamettin Ali Sav, Sanayi İktisadi ve Türk Sanayii, İzmit: Sellüloz Basımevi, 1950, s.168-170.

⁴³ TBMM ZC, Devre II, Cilt:32, İnikat 73'e ek, s.1.

⁴⁴ Aynı Eser, s.1-2. Kanun tasarısının ele alındığı ticaret ve bütçe encümeninde de bu görüşleri destekleyen ifadeler yer almıştır. Bkz., s.6, 8-9.

vergilerinden muaf tutma, ulaşım sektöründe %30 indirim olanağı verme, haberleşme bağlantılarını hükümet tarafından karşılama ve üretimin satılması konusunda çeşitli kolaylıklar getirme gibi haklar sağlanmaktaydı. Ayrıca, teşvik alan işletmelerde kural olarak Türklerin çalıştırılması gerektiği, nitelikli işgücü gereksinimini karşılamak için kısa süreli olmak kaydıyla yabancı eleman çalıştırılabileceği, ancak bu durumda yabancıların aynı işi Türklere öğretme koşulunun getirilmesi söz konusuydu.⁴⁵

Sanayi adına 1920'li yıllarda yaşanan önemli bir gelişim de ağır sanayie geçme kararının verilmesidir. Demir-çelik sanayiinin kurulmasına yönelik çalışmalara 1925 yılında İktisat Vekaleti tarafından başlanmıştır. Bu amaçla, Avusturyalı bir profesör bakanlık kadrosuna uzman olarak alınmış, ardından Lüksemburglu bir uzman tarafından araştırmalar sürdürülmüştür. 1927 yılında, Maden İşleri Genel Müdürü incelemeler yapmak üzere Belçika ve Fransa'ya gönderilirken Sovyet uzmanların da görüşleri alınmıştır. Avusturyalı uzman koşulların uygunluğuna bakılmaksızın demir sanayiinin kurulmasını önermiş, yapılan gezi sonucunda hazırlanan raporda da öncelikle hammadde konusundaki araştırmaların devamına işaret edilirken, demir sanayiinin uygarlık yolundaki araçların en güvenlisi olduğu ve İtalya ve Japonya'nın kalkınmasında ve Portekiz ile İspanya'nın gerilemesinde de demir sanayiinin önem taşıdığı vurgulanmıştır. Yapılan araştırmalar sonucunda, hükümet 29.03.1926 tarih ve 786 sayılı yasayla demir sanayiinin kurulmasına yönelik kanunu çıkarmıştır. Bu yasayla, demir sanayii kurulması için dört yılda harcanmak kaydıyla toplam 18 milyon liranın ayrılması kararlaştırılmıştır.⁴⁶ Demir sanayii 1920'li yıllarda kurulmayacaksa da, tüm bunlar, yönetimin ağır sanayi konusundaki isteğini sergilemesi adına anlamlıdır.

Buraya kadar aktardığımız bilgiler, dönem içinde karma ekonomi politikası kapsamında hareket edildiğini başka bir deyişle temel olarak kapitalist sistem içinde gelişecek bir ekonomik kalkınma hamlesinin planlandığını göstermektedir. Bu bağlamda, bir taraftan İzmir İktisat Kongresi ilkelerine uygun kararlar alınmakta, diğer taraftan sanayileşme konusunda ilk hamleler yapılmaktadır. SMB'nin

⁴⁵ Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, a.g.e., s.44-45. Kanunun tamamı için bkz., T.C. İktisat Vekaleti, Vekalet taalluk eden mevzuat, Sanayi, Maadin ve İş Hayatı, Cilt:1, İstanbul. 1940, s.53-62. Kanun tasarısı, meclis içinde önemli bir aksi görüş belirtilmeden kabul edilecektir. Bkz., TBMM ZC, Devre II, Cilt:32, s.614-621.

⁴⁶ Raporlar, Kısım I, Sınai Tesiat ve İşletme, Ankara: Başvekalet Matbaası, 1933, (Aktaran, Afetinan, Devletçilik İlkesi ve..., 1972), s.47-49, 54.

kurulması, Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun çıkarılması ve demir sanayiine geçilmesi konusundaki karar bu anlayışın doğrudan örnekleridir. Ancak, devlet işletmeciliği konusunda henüz kesin bir kanı bulunmadığından karma ekonomi politikası “liberal” ağırlıklı yorumuyla uygulanacak ve devlet işletmelerinin gündeme gelmesi için 1930 koşullarının oluşması beklenecektir. Dolayısıyla, ekonomi politikalarında, birtakım ekonomik ilkelerin dışında pragmatist biçimde hareket edilecekti.

I.BÖLÜM:

DEVLET İŞLETMELERİNİN YASAL AÇIDAN İNCELENMESİ (1932-1938)

1930'lu yılların başından itibaren yoğun şekilde ülke ekonomisine giren devlet işletmeleri, başta sanayi olmak üzere birçok önemli sektörde faaliyet göstermiştir. İşletmelerin yasalarının ele alındığı bu bölümde, kurumlar başta kuruluş amaçları ve görevleri olmak üzere çeşitli açılardan değerlendirilerek, hem mikro düzeyde özellikleri saptanacak, hem de bu özelliklerin ortak noktaları araştırılacaktır. Böylece, devlet işletmelerinin ülke ekonomisindeki konumları da genel hatlarıyla belirlenebilecektir.

I.1. Sanayi Alanındaki Devlet İşletmeleri

1930'ların ekonomik anlamdaki başat ögesinin, devletçilik politikasının kabulüyle birlikte sanayileşme olduğu yasal düzenlemeler bağlamında belirgindir. 1930-1940 yılları arasında kurulan Devlet Sanayi Ofisi, Sanayi ve Kredi Bankası, Sümerbank, Etibank ve MTA, sanayi ve maden sektörlerindeki üretim, kredi ve araştırma işlerinin organizasyonu hedefiyle oluşturulmuştur.* Bu aşamada, devlet işletmeciliğinde önemli yerleri olan ilk dört kurumun yasal çerçeveleri ayrıntılı biçimde incelenirken, MTA ve dönem içinde kurulan diğer bazı işletmeler genel hatlarıyla ele alınacaktır. Yapılacak incelemede, tarih sırasına göre devlet işletmelerinin nitelikleri çeşitli alt başlıklar halinde gözden geçirilecek ve yukarıda belirtildiği gibi devlet işletmelerinin temel nitelikleri saptanmaya çalışılacaktır.

I.1.1 Devlet Sanayi Ofisi (DSO)

İlk olarak, meclisin 03.07.1932 tarihindeki toplantısında kabul edilen ve devlet fabrikalarının kurulması, yönetilmesi ve denetimi konularında görevlendirilen DSO'yu gözden geçireceğiz.

* Yine o yıllarda kurulan ve toplumun olduğu kadar, sanayi kesiminin de enerji ihtiyaçlarını karşılaması planlanan Elektrik İşleri Etüd İdaresi'ni de sayarsak, altı devlet kuruluşunun sanayi ile ilgili olduğu görülür.

A.Ofisin Kuruluş Amacı ve Görevleri

22.05.1932 tarihinde Başvekil İsmet Bey (İnönü) imzasıyla meclise sunulan kanun tasarısında, DSO'nun kuruluş gerekçelerine ilişkin açıklamalar yer almaktadır. Tasarıda değinilen öncelikli nokta, Sanayi ve Maadin Bankası'nın (SMB) görevlerini yapmada yetersiz kalışıdır. "Halkın yapamadığı işler" formülüyle çerçevesi tespit edilen devletçiliğin sanayi alanındaki ilk tecrübesi olarak kurulan SMB'nin, çoğunlukla sanayi işletmelerinin yönetimiyle uğraşması kredi işlerine yeterince eğilememesine neden olmuştur. Bu bağlamda, mali görevi bulunan bir kurumun fabrika yönetimiyle ilgilenmesi sermaye israflarına yol açabilecek olumsuz bir etken olarak değerlendirilmekte ve devletin ortak olarak katıldığı birçok teşebbüsün ekonomik anlamda iyi durumda bulunmaması kanıt olarak ileri sürülmektedir. Bu sebeple hükümet, fabrika yönetimlerinin teknik ve ticari unsurları kapsayıcı şekilde olması gerektiği düşüncesi ve fabrika ve ortaklıkların daha iyi yönetilebilmesi amacıyla yola çıkılarak, sanayi işletmesi kurma ve yönetme görevlerini SMB'den alarak DSO'ya vermektedir. Tasarıda, ülkenin iktisadi dengesinin süratle düzenlenmesi ve üretim olanaklarının geliştirilmesi için gerekli olan sanayi teşebbüslerinin doğrudan doğruya devlet tarafından kurulması ve işletilmesi bir zorunluluk olarak gösterilmekte ve bu tür organize bir ekonomi politikası hükümetin kabul ettiği esaslara* da uygun bir durum olarak nitelenmektedir. Bu gerekçeler ışığında kurulan DSO, Rusya'dan alınacak krediyle yapılması düşünülen fabrikaların kuruluşlarını da gerçekleştireceğinden, yönetim işlevi yanında yatırım süreciyle de görevli olacaktır.⁴⁷

Kanun tasarısını ele alan iktisat encümeni, devlet işletmelerinin daha iyi yönetilmesi gerektiği fikrini yinelerken, dünya konjonktürü kapsamında sanayileşmenin zorunluluğuna işaret etmiştir. İktisadi dengenin sağlanması, milli refahın artırılması ve bununla bağlantılı biçimde ekonomik bağımsızlığın gerçekleşmesi adına her ülke çeşitli önlemler alarak kendi tüketimini karşılayacak bir üretim çizgisine yönelmiştir. Cumhuriyet yönetimiyle birlikte Türkiye'de de, ülkenin kendi ihtiyacını karşılayacak bir sanayi için sanayi kesimine çeşitli yardımlarda bulunulmuştur. Bu sayede gelişmesi muhtemel olan sanayinin, ülkenin ihtiyaçlarına

* Bu kanun 1932 yılında kabul edildiğine göre, kastedilen nokta büyük bir olasılıkla CHP'nin 1931 yılı programıdır.

⁴⁷ TBMM ZC, Devre IV, Cilt: 9, İnikat 77'ye ek, Sıra No: 265, s. 1-2.

göre belirlenmiş genel ekonomi politikasıyla uyumlu olup olmadığının denetlenmesi gereklidir. DSO, iktisat encümenine göre, bu denetim amacı doğrultusunda çalışmak ve gelecekte gittikçe artacak sanayi varlığının ülke ihtiyaçlarına uygun olmasını ve daha iyi yönetilmesini sağlamak için kurulmaktadır.⁴⁸

Genel çerçevesi bu şekilde belirlenen ofisin temel görevleri, doğrudan ya da dolaylı olarak devlet işletmelerinin kuruluşuna katılma ve özel kanunla kurulanlar dışındaki tüm fabrikaları idari, mali, ticari, teknik vd. açılardan yönetmek olarak kanunun bir ve dördüncü maddelerinde açıklanmıştır. Ayrıca, hammaddelerin geliştirilmesini sağlayacak teşebbüslerde bulunmak, devlet iştraklerini idare etmek, İktisat Vekaleti tarafından gerekli görülen denetim ve incelemeleri yapmak ve devlet işletmelerinin projelerini hazırlamak da ofisin diğer görevleri arasında sayılmıştır.⁴⁹

1932 yılında faaliyete geçen DSO'nun en önemli niteliği, yeni bir sanayileşme modelinin önemli bir ayağını oluşturmasıdır. SMB faaliyetlerinin başarısızlığı üzerine temellenen DSO, yatırımcı bir kuruluş olması sebebiyle eski modelden ayrılmaktadır. Doğrudan yatırım yapması öngörülmeyen SMB modeli yerine, bizzat sanayi yatırımları yapması öngörülen DSO modeli getirilerek devlet işletmeciliğinde yeni bir dönem başlatılmaktadır. Ofisin görev dağılımı da, devlet işletmeciliğinin genişleyen kapsamına işaret etmektedir. Bu bağlamda, DSO, yine önceki modelden farklı olarak devlet sermayesinin giderek ağırlık kazanacağı bir uygulamanın da başlangıcı konumundadır.

Sanayileşme konusundaki açıklamalar da, 1920'li yıllardan bu yana devam eden bir "özlemin" 1930'lardaki yansımasıdır. Dünya koşullarıyla bağlantılı olarak ülke ihtiyaçlarını karşılama, milli refahı artırma ve ekonomik denge ve bağımsızlığı sağlama gibi "kamusal" amaçlar çerçevesinde ele alınan sanayileşme, böylelikle ekonomik gelişmenin de "anahtar" sektörü olarak tarif edilmektedir.

B. Ofisin Yönetim ve Denetim Mekanizması

Yönetim mekanizmasında göze çarpan ilk unsur, ticari çalışma ilkesinin benimsenmesidir. Ofis kanununun ilk maddesine göre, İktisat Vekaleti'nin denetimi altında görev yapacak olan kuruluşun tüzel kişiliği tanınmakta ve üçüncü şahıslarla

⁴⁸ Aynı Eser, s. 4

⁴⁹ TBMM ZC, Devre IV, Cilt: 9, s. 468-469. Ayrıca kanunun tamamı için bkz., Düstur, Cilt:13, Teşrinisani 1931-Teşrinievvel 1932, Ankara: Başvekalet Müdevvenat Matbaası, 1932, Kanun No: 2058, s.1199-1204.

olan her türlü ilişkilerinde ticari ve özel hukuk kurallarının geçerli sayılması kararlaştırılmaktadır.⁵⁰

Yönetim şeklinin belirlendiği maddeye göre, bir genel müdürün başkanlığında ticaret, muhasebe ve gereği kadar teknik şube müdürlerinden oluşan bir heyet ofisi yönetecekti.⁵¹ Daha önce değinildiği gibi, hükümet fabrika yönetimlerinin teknik ve ticari unsurları kapsayıcı tarzda olması gerektiği ve çeşitli hatalardan dolayı devlet işletmelerinin durumlarının iyi olmadığı kanısını taşıdığından, yukarıda genel hatları aktarılan yeni bir yönetim yapısı kuruma monte edilmekteydi.⁵²

Denetime yönelik maddelerde öne çıkan nokta, ofisin yapacağı işlem ve harcamaların Muhasebe-i Umumiye ile Arttırma, Eksiltme ve İhale kanunları ve Divanı Muhasebat denetimine bağlı tutulmamasıdır. Ofisin denetimi, İktisat ve Maliye Vekaletleri'nce ortak şekilde atanacak bir ve ayrı ayrı belirlenecek iki denetleyici olmak üzere toplam üç kişi tarafından yapılacaktır. Ofisin ve ona bağlı fabrikaların bilanço ve denetim raporları, yıl sonunda bu heyet tarafından incelendikten sonra bir raporla birlikte İktisat Vekaleti'ne gönderilecektir. Vekalet bunları, iktisat ve bütçe encümenlerinden oluşacak bir umumi heyetin onayına sunacak ve heyetin değerlendirmesi bir raporla TBMM'nin onayına sunularak denetim süreci tamamlanacaktır.⁵³

DSO'nun yönetim süreci, SMB'den farklı olarak idare meclisi yapısı yerine ofis konumunun gerektirdiği unsurları taşımaktadır. Denetim sürecinde de, ofisin hesapları encümen incelemesinin yanında TBMM onayına sunularak bu konuda bir farklılık ortaya çıkmaktadır. Buna karşılık, ticari çalışma ilkesinin benimsenmesi bu konudaki anlayışın devlet işletmeleri için ortak bir uygulama niteliğini kazandığını göstermektedir. Nitekim, kurumların devlet bürokrasisinden olabildiğince ayrı tutulmasının gerisinde de bu düşünce yatmaktadır. Ancak, işletmenin İktisat Vekaleti aracılığıyla devlet bağlantısı kurulmakta ve bu unsurların tam bir özerkliğe doğru gitmesi önlenmektedir.

⁵⁰ Aynı Eser, s. 468.

⁵¹ Aynı Eser, s. 473.

⁵² TBMM ZC, Devre IV, Cilt: 9, İnikat 77'ye ek, s. 1-2.

⁵³ Aynı Eser, s. 472-474. Arttırma, Eksiltme ve İhale kanunu devlet kurumlarının alma, satma ve kiralama gibi işlemlerini düzenleyen kanundur. Kanun için bkz., Düstur, Cilt:15, Teşrinisani 1933-Teşrinievvel 1934, Ankara: Başvekalet Matbaası, 1934, Kanun No: 2490, s.1057-1080. Divanı

C. Ofisin Finansman Kaynakları

DSO'nun mali bünyesi, devralınacak fabrikaların menkul ve gayrimenkulleri ile işletme ve amortisman sermayeleri, sanayi kuruluşlarındaki devlet ortaklık hisseleri, fabrikaların karlarından her yıl ayrılacak miktarlar ve oluşturulacak sanayi teşekküllerinin sabit ve döner sermayelerinden meydana getirilmiştir.⁵⁴

Kurumun kredi olanakları ise, bir devlet bankası olan Sanayi ve Kredi Bankası ile sınırlı tutulmaktadır. Ofis, teminat karşılığı buradan kredi alabilecek, buna karşılık diğer devlet bankaları ve özel finans organlarından kredi kullanamayacaktır.⁵⁵ Buna göre, ofise verilen sermayelerin müesses kısımları İktisat Vekaleti'nin belirleyeceği miktar ve koşullarda hisse senetleri haline getirilecek ve yarısını aşmamak koşuluyla Sanayi ve Kredi Bankası'ndan yapılacak borçlanmalara karşılık gösterilecektir.⁵⁶

Ofisin mali kaynakları, SMB'de olduğu gibi belirli bir itibari sermaye yerine öncelikle devralacağı fabrikaların sermayelerine dayandırılmakta, bu fabrikaların karlarından gelecek kaynaklar ve Sanayi ve Kredi Bankası'ndan alınacak borçlarla da mali yapı desteklenmektedir. Bu durumda, başlangıç sermayesi devralınacak fabrikaların mali durumlarına endekslenmiş haldedir. Çalışma döneminde de, fabrikaların ekonomik performansları diğer bir deyişle karları finansal yapıda etkili olacaktır. Böylelikle, oto-finansman yönteminin de önü açılmaktadır. Devlet bütçesinden para aktarılması yerine yönetilen fabrikaların karlarından finanse metodunun, hem bütçeye yük getirmemek, hem de kurumu sürekliliği olan bir gelire kavuşturmak adına kullanıldığı ve borçlanmanın bir devlet bankasıyla sınırlandırılmasının, devletin ofis üzerindeki hakimiyetini korumak düşüncesinden kaynaklandığı söylenebilir.

D. Ofisin Özel Kesime Yönelik Hükümleri

Ticari çalışma ilkesine dayalı bir devlet işletmesinin sanayi kesimindeki faaliyetleri, doğal olarak, aynı sahada bulunan özel sermayeyi de etkileyerek çeşitli sonuçlara yol açacaktır. Hiç kuşkusuz, bu süreçte tartışmalara yol açabilecek en

Muhasebat kanunu ise, devletin bütün hesaplarının denetleyen heyete ilişkin unsurları içeren bir kanundur. Kanun için bkz., Düstur, Cilt:15, Kanun No: 2514, s.1242-1264.

⁵⁴ Aynı Eser, s. 468.

⁵⁵ Aynı Eser, s. 473.

⁵⁶ Aynı Eser, s. 468.

önemli iki konu, devlet işletmelerinin özel işletmeler karşısındaki konumu ve özelleştirme konusudur.

DSO'nun üçüncü maddesi, özelleştirmeyi olanaklı kılmayan unsurları barındırmaktadır. Buna göre, kanunun ikinci maddesinde belirtilen ve ofise geçen fabrika sermayelerinin müesses kısımları, ofisin teklifi ve İktisat Vekaleti'nin kabul edeceği miktar ve şartlarda hisse senetleri haline getirilecek, ancak, bu hisse senetleri satılamayacak; finansman bölümünde değinildiği gibi, Sanayi ve Kredi Bankası'ndan yapılacak borçlanmalara yarı miktarını geçmeyecek şekilde karşılık olarak gösterilebilecektir.⁵⁷

Beşinci maddede yer alan hükümlerle de, devlet sermayesinin katıldığı her çeşit sanayi kuruluşunun teknik yönetiminin ofise ait olduğu ve müdür, mühendis, uzman ve şef gibi elemanların ofis tarafından atanacağı belirtilmektedir. Bu teşebbüslerin yenileme, sermaye artırımı gibi işlemleri de ofisin onayına bağlı olacak ve bir yıldan fazla faaliyetlerini durdurduklarında, ofisin teklifi ve İcra Vekilleri Heyeti'nin kararı ile tasfiye edilebileceklerdir. Kanunun altıncı maddesiyle de, büyük sanayiden sayılan ve ancak sınırlı sayıda firmanın üretim yapabileceği düşünülen alanların İktisat Vekaleti tarafından belirlenerek, buralarda yalnızca özel izin alan fabrikaların kurulabileceği saptanmaktadır.⁵⁸ Milli sanayii, dışarıda ve içeride oluşabilecek rekabetlere karşı korumanın zorunlu bir hükümet görevi olduğu ve bu yüzden de sanayilere verilecek kuruluş izninin düzenlenmesi gerektiği bu kısıtlamanın nedeni olarak kanun tasarısında ifade edilmektedir.⁵⁹

Bu maddeler, çok belirgin şekilde yeni sanayileşme modelinin SMB modelinden farklılığını ortaya koymaktadır. Devlet işletmeleri aracılığıyla doğrudan sanayi yatırımlarının başlatıldığı bir süreçte, yine SMB'den tamamen farklı olarak, özelleştirme politikası devre dışı bırakılmakta ve bir anlamda yeni modelin devamlılığı sağlanmaktadır. Yapılan iştiraklerde getirilen "koruyucu" hükümlerle de bu politika desteklenmektedir. Bu düzenlemeler, kamu işletmelerine sanayi sektöründe tekel olma imkanı verdiği için, özel sermayenin sınırlanabilmesi ve devlet sermayesinin giderek büyüme ve genişleme olanağı bulması söz konusu olacaktır.

⁵⁷ Aynı Eser, s. 468.

⁵⁸ Aynı Eser, s. 469, 472. Devlet sermayesinin %50 oranını geçtiği iştiraklerde de, idare meclisi başkanı ya da Murahhas Üyelik gibi imza yetkisi bulunanlardan birisini ofis tayin edecektir. Bkz., s.469.

⁵⁹ TBMM ZC, Devre IV, Cilt: 9, İnikat 77'ye ek, s. 3.

Dolayısıyla, yeni süreçte özel sermaye tamamen dışlanmamakla birlikte, 1920'lerin özel sermayeye dayalı sanayileşme anlayışından, devlet sermayesinin ağırlığını artıracığı ve özel sermayenin de belirli bir denetim içine alınmaya başlanacağı bir uygulamaya doğru gidilmektedir.

E. Ofisin Kanun Tasarısını İnceleyen Bürokrasinin Görüşleri

Cumhuriyet dönemi ekonomi politikalarında önemli bir konumu bulunan bürokrasinin devlet işletmelerine ilişkin fikirlerinin ve bunların ortak ve ayrılan yönlerinin tespiti, hem yönetim içindeki bakış açısını, hem de işletmelerin niteliklerini algılama bakımından gerekli bir çözümlerdir. İşletmelerin niteliğine göre çeşitli encümenlerden geçen ve genelde bütçe encümeninin nihai kararı ve değişiklikleriyle yasalaşan kanun metinlerinin değerlendirilmesi süreci, bu çözümlerimizin öğelerini teşkil edecektir.

Bu bağlamda, DSO'nun yasa metni göz önüne alındığında, hükümetin önerisi üzerinde önemli değişikliklerin yapıldığı anlaşılıyor. Bunların ilk bölümü işletmenin ekonomik niteliğine aittir. Tasarının birinci maddesinde, hükümet ve iktisat encümeninin ofisin tüm ilişkilerinde ticari ve özel hukuk hükümlerine bağlı bulunacağı şeklindeki önerisi, bütçe encümeninde, sadece üçüncü şahıslarla olan ilişkilerde geçerlilik taşıması kaydıyla kabul edilmekteydi İkinci maddede, DSO'ya bağlı menkul ve gayrimenkuller, tasarruf hakkı İktisat Vekaleti'nin onayına bağlı bulunmak şartıyla hükümet tarafından ofisin mülkiyetinde sayılmıştı. İktisat encümeni üyeleri, sadece gayrimenkullerin kullanımı için vekalet onayı getirerek bu maddeyi benimserken, bütçe encümeni bu malların kurumun mülkiyetinde değil yalnızca idaresinde bulunduğu hükmünü getirmişti. İktisat encümeni, bu maddede yapılan değişikliği teşebbüsün işlemlerini hızlandırma yönünden savunmakta, bütçe encümeni ise, bu malların devlete ait olduğunu bu sebeple de satılabilmelerine olanak sağlayacak hiçbir yetkinin ofise verilmediğini vurgulamaktaydı.⁶⁰

Yönetim ve denetim mekanizmalarına yansıyan farklılıkları da tasarının ilgili maddelerinde buluyoruz. Hükümet, yönetim yapısında genel müdür ve şube müdürlerini öngörürken, iktisat ve bütçe encümenlerince genel müdür başkanlığında

⁶⁰ Aynı Eser, s. 4, 6, 8-9. Kanun tasarısını inceleyen encümen üyelerine bakarsak, sekiz kişilik iktisat encümeninde, başkan olarak İzmir milletvekili M.Rahmi Bey bulunurken, bütçe encümeninde Gümüşhane milletvekili Hasan Fehmi Bey'in de yer aldığı 13 milletvekili yer almaktaydı. Bkz., s.5-6.

şube ve fen müdürlerini içeren bir idare heyeti fikri getirilmiştir. Denetim formülasyonunda, hükümet, İktisat ve Maliye Vekaletleri'nce seçilecek iki denetimciyi önerirken, iktisat encümeni bu kişilerin umumi heyet tarafından ve meclis dışından seçilmesini tercih etmiştir. Encümen, denetim işlevinin meclis dışından seçilecek kişilerce yapılmasını daha doğru bulmuş ve bilançoların son olarak meclisten geçecek olması dolayısıyla denetimcilerin ofis umumi heyeti tarafından seçilmesi kararına varmıştır. Buna karşılık, bütçe encümeni, yasada da gördüğümüz üzere denetimci sayısını üçe çıkarırken, meclis dışından denetim fikrini kabul etmemiş ve atama sistemini de değiştirmiştir. Son olarak, hükümet, İktisat Vekaleti ve İcra Vekilleri Heyeti'ni hesapları yıl sonunda değerlendirecek makamlar olarak getirmiş, iktisat ve bütçe encümenleri ise bunun yerine umumi heyet ve TBMM şeklinde sıralamada bulunmuştur.⁶¹

Encümenler arasındaki düşünce ayrılıklarının en belirgin hali özel kesime yönelik maddelerde açığa çıkmaktadır. Özelleştirme merkezli üçüncü maddede, hükümet ve iktisat encümeni kurumun mülkiyetinde gördükleri malların ve sermayelerin müesses kısımlarının ofisçe teklif ve vekaletçe kabul edilecek miktar ve şartlarda hisse senetleriyle temsil edilmesini öngörmekte, bütçe encümeni, hisse senetlerinin çıkarılmasını benimsemesine karşın bunların satılamayacağını, yalnızca, daha önce açıklandığı gibi en fazla yarısının borçlanmalara karşılık gösterilebileceğini kabul etmekteydi. Encümen, hisse senetlerinin satılamamasını ofisin devlet malları üzerindeki mülkiyet hakkının doğal ve yapılacak işin de zorunlu bir gereği olarak görmekteydi. Kararın bir diğer yönü de, bu hisselerin rasgele şekilde başka teşebbüslerin eline geçmesini önlemektir.⁶²

Özel kesimi mali bakımdan ilgilendiren diğer bir hüküm vergilendirmedir. Altıncı maddede tartışılan düzenlemeye göre, hükümet ve iktisat encümeni İktisat Vekaleti ve İcra Vekilleri Heyeti'nin kurulmasına izin vereceği sanayi teşekküllerinin Teşvik-i Sanayi Kanunu'nda yer alan muaflik ve himayelerden faydalanacağını belirlemiştir. Bu durum bütçe encümeninde onaylandıysa da, maliyet değerinin yarısı veya yarısından fazlası oranında gümrük resmine tabi mal üreten fabrikaların

⁶¹ Aynı Eser, s. 5, 16-19.

⁶² Aynı Eser, s. 6, 8-11.

üretimleri üzerine dahili tüketim resmi salınması hakkının saklı olduğu kaydı ilave edilmiştir.⁶³ Encümen bu kaydın gerekçesini:

“... gümrük resmile çok fazla himayelere mazhar olmuş bulunan sanayiın bu kanunla bahşedilen muafiyetlerden dahi istifade edeceği düşünülerek Devletin bunlar üzerine dahili istihlak resmi vazetmek hakkının muhafaza edilmesi ve ileride bu hak üzerinde her hangi bir iddianın varit olup olmaması için böyle bir kaydın ilavesinde faide vardır.”⁶⁴ sözleriyle açıklıyordu.

Yasal sürecin analizinden çıkan en temel sonuç, tasarımı ele alan bürokrasi kesimindeki görüş ayrılıklarıdır. Bu fikir ayrılıkları, yeni modelin gerisindeki unsurları da görmemizi sağlamaktadır. Bu bağlamda, bir tarafta devlet sermayesini ön plana çıkaran sanayileşme modeli yer alırken, diğer tarafta daha “ılımlı” bir model karşımıza çıkmaktadır. Bu durum, gerek kurumun işleyişine yönelik hükümlerde, gerekse özel sermayeye ilişkin düzenlemelerde belirginleşmektedir. Dolayısıyla, devletçilik ilkesinin yeni kabul edildiği 1930’lu yılların başında, devlet işletmeciliğine dayalı sanayileşme yasal bağlamda üzerinde uzlaşılan bir politika olmasına karşın, bunun uygulama yöntemi konusunda tam bir fikir birliğine varılamamaktadır. Diğer bir deyişle, DSO yasasının gündeme getirdiği sanayileşme projesi, bürokrasinin fikirsel birliğine dayalı ve “sanayileşme özlemini” karşılayan bir model olarak gözükmemekte aksine derin görüş ayrılıklarını bünyesinde barındıran bir görünüm sergilemektedir.

F. Değerlendirme

Devletçilik ilkesinin 1931 yılındaki CHP kongresinde* resmen kabul edilmesinden bir yıl sonra kurulan DSO’nun en temel niteliği, 1920’li yıllardaki sanayileşme modelini değiştirerek devletin doğrudan sanayi yatırımları yapacağı ve bunların yönetimini üstleneceği bir dönemi başlatmasıdır. 1925 yılında faaliyete geçen ve doğrudan yatırımlar yerine iştiraklere ve geçmişten devraldığı fabrikaları özelleştirmeye yönelen SMB modeli başarısız bulunmakta ve devlet işletmeciliği süreci başlatılmaktadır. Böylece, 1925’lerde hükümetin isteğiyle gündeme gelen ancak uygulamaya sokulmayan bir politika da devreye girmektedir. Devlet ve özel

⁶³ Aynı Eser, s. 14-15.

⁶⁴ Aynı Eser, s. 6.

* Bu kongreye ilişkin bilgiler II. Bölümde yer almaktadır.

sermayenin aynı anda yatırım yapacağı bu anlayışı karma ekonomi politikası olarak adlandırmak mümkündür. Dolayısıyla, 1930'ların başında, geçmişteki ekonomik düzenlemelerden farklı olarak devletin doğrudan sanayi yatırımı yapacağı bir karma ekonomi politikası Türkiye'nin ekonomi gündemine yerleşmektedir.

Bürokrasi içindeki tartışma ve görüş ayrılıklarının da, karma ekonomi uygulamasının "sınırları" ve "devamlılığına" ilişkin olduğu göze çarpmaktadır. DSO modeli, bu politikayı giderek devlet sermayesinin "ağırlık" ve "süreklilik" kazanacağı ve özel sermayeyi de denetleyebileceği bir noktaya ulaştırabilecek unsurlar içermektedir. Bunun karşısında, devletin sanayi yatırımları yapmasını reddetmemekle birlikte daha "ılımlı" bir politikayı öngören bir anlayış yer almaktadır. Ne var ki, bu süreçte unutulmaması gereken nokta, karma ekonomi tercihinin sosyalizme ulaşmak gibi bir amaç içermemesidir. Temel tez ülkenin bir an önce sanayileşmesi olarak kabul edildiğinden, yapılan tartışmalar kapitalizm içinde devletin ekonomik konumu ve rolünü sorgulayan bir kapsamda değerlendirilmelidir.

DSO'nun yasal metninde yer alan diğer unsurlar, devlet işletmeciliğinin bazı temel noktalarını da belirginleştirmektedir. İşletmelerin olabildiğince ticari çalışmasını sağlayacak düzenlemeler getirilmesi, oto-finansman yönteminin uygulanmak istenmesi ve denetim sürecinde umumi heyet sisteminin kabul edilmesi bu noktaların en önemlileridir. Bunların dışında, SMB'de Ticaret Vekaleti, DSO'da da İktisat Vekaleti aracılığıyla işletmeler üzerinde devlet hakimiyeti kurulmaktadır. Başka bir ifadeyle, devlet işletmeleri için belirli bir hareket serbestliği getirilse de, kamu sermayesinin söz konusu olması nedeniyle tam bir özerkliğe izin verilmemektedir.

Özel sanayi kesiminin tepkilerine neden olması kuvvetle muhtemel olan DSO metninin yanına, modelin ikinci ayağı olan Sanayi ve Kredi Bankası'nı da ekleyerek bir saptama yaptığımızda daha net sonuçlara varmak mümkün olacaktır.

I.1.2. Türkiye Sanayi ve Kredi Bankası (SKB)

Gerekçesi 22.03.1932 tarihinde Başvekil aracılığıyla meclise sunulan ve 07.07.1932 tarihli oturumda yasalaşması kabul edilen SKB, temel olarak sanayi yatırımları finansmanında faaliyet gösterecekti.

A. Bankanın Kuruluş Amacı ve Görevleri

İşletmenin kuruluş gerekçesinde, SMB'nin bu kez kredi işlerindeki yetersizliği vurgulanarak, sanayi kredisi verme görevini yapacak ayrı bir kurumun gerekliliği ve faydası açıklanmış ve yeni düzenleme sayesinde, sanayi kredisi işlevinin çok daha verimli şekilde yürütüleceği ifadesi kullanılmıştı.⁶⁵

Bu kapsamda, bankanın iki temel görevi bulunmaktaydı: makine kredisi ile ülke içinde üretilmeyen sanayi malzemesi alımına ve sanayi işletmelerine yönelik kredi vermek. Bunlara ek olarak; makine piyasası oluşturmak, milli sanayinin hammadde ihtiyacının karşılanmasına yardımcı olmak, küçük kredi kuruluşlarıyla kooperatiflere yardım etmek ve alanıyla ilgili her türlü bankacılık ve komisyonculuk işlerini yapmak gibi yükümlülükler de bankanın görevleri arasında sayılmıştı.⁶⁶

Görüldüğü gibi, SKB'nin önemi yeni modelin finans ayağını oluşturmasıdır. Eski modelin kredi verme işlevindeki yetersizliğine dayalı biçimde bankanın kuruluş altyapısı tanımlanarak, yeni sanayi politikasının mali kuruluşu gündeme gelmekte ve doğrudan sanayi sektörü için hizmet sunacak bankanın, bu alandaki sermaye birikimini hızlandırıcı etki yapması beklenmektedir. İşletmenin, SMB'de olduğu gibi bankacılık işlemleri yapabilecek şekilde kurulması da bu çerçevede değerlendirilebilecek bir uygulamadır.

B. Bankanın Yönetim ve Denetim Mekanizması

SKB, tüzel kişilik verilen ve tüm işlemlerinde kendi kanunu ile özel hukuk hükümlerine bağlı kılınan bir kuruluş olarak tasarlanmıştır. Yönetim bünyesine baktığımızda, genel müdürün de içinde yer aldığı bir idare meclisi yapılanmasını görmekteyiz. Genel müdür, İktisat Vekaleti'nin teklifi, İcra Vekilleri Heyeti'nin kararı ve Cumhurbaşkanı'nın onayıyla atanacaktır. Beş kişiden meydana gelecek idare meclisinin iki üyesi İktisat ve Maliye Vekaletleri'nce, bir kişi banka umumi heyetince konularında uzman ve deneyimli kişiler arasından seçilirken, diğer iki kişi de banka genel müdürü ile DSO genel müdürü olacaktır.⁶⁷

⁶⁵ TBMM ZC, Devre IV, Cilt: 9, İnikat 80'e ek, Sıra No: 270, s. 1-2.

⁶⁶ TBMM ZC, Devre IV, Cilt: 9, s. 507-508. Ayrıca kanunun tamamı için bkz., Düstur, Cilt: 13, Kanun No: 2064, s.1216-1223.

⁶⁷ Aynı Eser, s. 507, 512-513.

SKB'nin denetimi, aynı iki vekalet tarafından iktisat, maliye ve bankacılık konularında uzman kişiler arasından seçilecek iki denetleyici tarafından yapılacak ve yıl sonundaki hesapların son onay makamı umumi heyet olacaktır. Bu heyet, TBMM bütçe ve iktisat encümeni üyelerinden, onu geçmeyecek şekilde İktisat ve Maliye Vekaletleri'nce seçilecek üyelere, DSO tarafından gönderilecek bir yetkiliden ve belirlenen sanayi teşekkülleri veya ticaret odaları tarafından seçilecek bir üyeden meydana gelecektir. Bilanço ile denetim raporları takvim yılı sonundan itibaren üç ay içinde İktisat Vekaleti aracılığıyla umumi heyete gönderilecek ve orada değerlendirme yapılarak hesaplar kesinleşecektir.⁶⁸

SKB'nin yönetim açısından öne çıkan niteliği, SMB'de olduğu gibi idare meclisi düzenlemesiyle bir anonim şirket yapısını taşımasıdır. Bankanın idare meclisine DSO müdürü de alınarak aradaki kurumsal bağlantı kurulmaya çalışılmıştır. Buna karşılık, ticari çalışma açısından DSO'dan bir adım ileriye gidilerek kurumun sadece üçüncü şahıslarla değil, tüm ilişkilerinde özel hukuk hükümlerinin de geçerli sayılması kabul edilmiş ve bir anlamda ticari çalışma ilkesi pekiştirilmiştir. Meclisin denetleme yetkisi, umumi heyet aracılığıyla sağlanarak genel mantık burada da geçerli kılınmış ve umumi heyete özel sektörün katılımı yoluyla sermaye kesimin görüş ya da eleştirilerini bildirmesine ortam hazırlanmıştır. Bu konudaki düzenleme farklılığı ise, encümen tarafından incelenecek hesapların son olarak TBMM'ye götürülmeyle SMB'de uygulanan sisteme geri dönülmesidir. Böylece, meclis kurumları üzerindeki iradesini encümenler aracılığıyla dolaylı yoldan kullanacaktır.

C. Bankanın Finansman Kaynakları

Bir bankanın en önemli mali göstergelerinden birisi olan sermaye, itibari olarak beş milyon lira düzeyinde belirlenmiş ve bu miktarın hükümetin teklifi ve umumi heyetin kararıyla bir katına kadar çoğaltılabileceği ifade edilmiştir. Sermayenin unsurları, SMB fabrikalarının işletme sermayelerinden arta kalan likit sermaye ile bu bankada yer alan menkul ve gayrimenkuller, devlet işletmelerinin yıllık satış bedelleri veya karlarından bankaya verilmek üzere meclis onayı ile İcra Vekilleri Heyeti'nin belirleyeceği miktarlar, kanun kapsamında alınacak gümrük

⁶⁸ Aynı Eser, s. 513-514.

resimleri ve muamele vergileri, makine ve malzemelerin satış bedelleri, yapılacak işlerden alınacak faiz ve komisyonlar ve devletin banka sermayesine eklenmek üzere her yıl İktisat Vekaleti bütçesine koyacağı para şeklinde sayılmıştır. Bunların yanı sıra, tasarruf mevduatları, hisse senetlerinin %50'si oranında borçlanma, akreditif ve diğer teminatlar da bankanın kullanım kaynakları arasında yer almış ve bankanın devlet sermayesiyle kurulan diğer kredi kuruluşlarına tanınan haklardan yararlanacağı belirtilmiştir.⁶⁹

Bankanın finans yapısı, SMB ve DSO'dan farklı olarak bir itibari sermayeye dayandırılmakta bunun dışında iki noktada odaklanmaktadır: devlet tarafından sağlanacak ödenek ve bankanın elde edeceği gelirler. Bankanın kredi verme kapasitesini de, bu kaynakların izleyeceği seyir belirleyecektir. İşletmenin piyasa işlemlerine açık tutulması ve oto-fınansman yönteminin getirilmesi, o dönemki piyasa koşullarında çok işlevsel olamayabilecekse de, bankanın gerek özel tasarruflarla bağlantı kurabilmesinin, gerekse sağlıklı bir mali yapıya kavuşmasının altyapısını hazırlamaları sebebiyle gelecek açısından önem taşımaktadır. Bu açıdan, hükümet bilinçli bir şekilde banka modelini korumaya devam etmektedir.

D. Bankanın Özel Kesime Yönelik Hükümleri

Sanayi kesimine mali kaynak aktararak bu sektördeki sermaye birikimi ve yatırımları artırması beklenen SKB'nin kuruluş gerekçesinde, oluşturulacak kredi sistemiyle bankanın dışarıdan alınacak makine ve malzemeler için ödenecek parayı garanti edeceği, başka bir deyişle kefil olacağı belirtilmekte ve bu yöntemin girişimcilere sermayelerinin önemli bir kısmını işletmede kullanma şansını vereceği vurgulanmaktaydı. Kredinin ikinci ayağını ise, sanayi işletmelerine ilişkin doğrudan krediler oluşturacaktı.⁷⁰

Getirilen olanaklara karşılık, aynı kanun çerçevesinde özel kesime yönelik çeşitli maddi yükümlülükler söz konusudur. Bunun ilk örneği, bankanın vereceği makine ve malzeme kredisine karşılık olarak, 1927 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu ile getirilen gümrük muafılığının kaldırılmasıdır. Artık özel sanayi kesimi, makine ve sanayi malzemesi ithal ettiğinde hem gümrük resmini, hem de %4 oranındaki muamele vergisini gümrük idarelerine ödeyecek ve bu paralar gelirler bölümünde

⁶⁹ Aynı Eser, s. 507, 510-511.

⁷⁰ TBMM ZC, Devre IV, Cilt: 9, İnikat 80'e ek, s. 2-3.

belirtildiği gibi bankaya kaynak teşkil edecektir. İkinci nokta, bankanın makine ithalinde kefalet ya da aracılık yapabilmesi için alınacak malzeme bedelinin en az %20'sinin peşin olarak bankaya yatırılması şartıdır. Alınan makine ve malzemelerin borçları sahipleri tarafından ödeninceye kadar, bu eşyalar bankanın birinci dereceden ipoteki altında bulunacak ve banka kefalet ya da aracılık işlemleri nedeniyle iş adamlarından %4'e kadar yıllık faiz alabilecektir.⁷¹ Kredi açma konusunda da, bankanın, kefil olacağı girişimcilerin ticari durumlarını önceden iyi bir şekilde araştırarak teminatlar alması zorunluluğu getirilmekte ve makine ve malzemelerin bankanın elinde kalması halinde bunları uygun bir fiyatla satabileceği kabul edilmektedir.⁷² Kanundaki bu tedbirlerin sebebi, sanayicilerin makine taksitlerini zamanında ödememeleri durumunda, bankanın kasasından veya devletten herhangi bir paranın çıkmasını önlemek olarak açıklanmaktadır.⁷³

Sanayi işletme kredisinde de aynı titizliği ve önlemleri görmek mümkündür. Asli, teminatlı ve itibari olmak üzere üç şekilde verilecek krediler için girişimcilerden çeşitli garantiler talep edilecekti. Krediler karşılığında, umumi heyetin herhangi bir değişikliği olmadıkça yıllık %9'a kadar bir oranda faiz alınması uygun görülmüştü.⁷⁴ Ayrıca, kredi ihtiyacının verimli karşılanabilmesi için, şahsi itibara ve bir firmanın gelecekteki kar ihtimallerine dayalı krediler ile işletme kuruluşuna yönelik olarak bir yıldan fazla rehin kredisi verilmesi yasaklanmıştı.⁷⁵

Son olarak, sanayi işletme kredisinin verilmesinde de özel sanayi sermayesinin katkısı planlanmıştır. Buna göre, şirket kazançlarının küçük bir kısmı tasarruf şeklinde bankaya yatırılacak ve biriken tasarruflar kredi vermede kullanılacaktır. Her yıla ait tasarrufların geri ödemesinin de beş yıl sonra tahvil yoluyla yapılması söz konusudur. Hükümetin görüşü, bu zorunlu tasarruf mevduatlarının hem sanayi kesimini mali tasarrufa yönelterek işletme ihtiyaçlarına karşı tedbirli olmaya alıştıracacağı, hem de kredi yardımlarının daha fazla yapılmasına hizmet edeceği yönündedir. Bu tasarrufların, ancak kar eden işletmelerden ve az bir

⁷¹ TBMM ZC, Devre IV, Cilt: 9, s. 508-509.

⁷² TBMM ZC, Devre IV, Cilt: 9, İnikat 80'e ek, s. 2-3

⁷³ Aynı Eser, s. 2.

⁷⁴ TBMM ZC, Devre IV, Cilt: 9, s. 509-510.

⁷⁵ TBMM ZC, Devre IV, Cilt: 9, İnikat 80'e ek, s. 2.

oranda alınacak olması nedeniyle, sanayi kesiminin bu yöntemi memnuniyetle karşılayacağından şüphe duyulmamaktadır.⁷⁶

İncelediğimiz kredi hükümleri, büyük ölçüde piyasada hizmet veren bir finans kuruluşunun işleyişini yansıtmaktadır. Bu bağlamda, sanayi kredisi işlevini daha sağlıklı koşullara taşıyabilmek için, özel bir finans kuruluşunun temel nitelikleri bankaya da kazandırılmakta ve SKB sanayi kredilerinin dağılımında etkin bir konuma taşınmaktadır. Kanun hükümlerinde asıl önem taşıyan nokta, özel sermayeyi ilgilendiren hükümlerdir. Teşvik-i Sanayi Kanunu ile sağlanan gümrük muafliğinin kaldırılarak ithalattan vergi alınması ile bankaya önemli bir kaynak sağlanmakta, bu kaynağı özel sanayinin finanse etmesi söz konusu olmakta ve benzer bir uygulama zorunlu tasarruf şeklinde de karşımıza çıkmaktadır. Böylelikle, bankaya özel sanayiden zorunlu bir kaynak aktarımı başlatılmakta ve DSO'nun yetki genişliği mali platformda bankaya taşınmaktadır. Dönemin ekonomik şartlarında sağlıklı bir kredi dağılımı yaratma ve yüksek üretim potansiyeline ulaşabilme gibi olumlu neticelere yol açabilecek bu yöntemin sakıncalı yanı sanayi sektöründe yaratacağı olası tepkilerdir. Nitekim, kanun tasarısındaki ifadeler, hükümetin de bu olasılığı dikkate alarak bir açıklama yapma gereği duyduğunu göstermektedir. Dolayısıyla, denilebilir ki, DSO ve SKB'yle getirilmek istenen sanayileşme modeli, özel sermaye açısından kayda değer itiraz noktaları barındırmaktadır.

E. Kanun Tasarısını İnceleyen Bürokrasinin Görüşleri

Kanun tasarısının yasalaşma süreci, DSO'daki gibi hükümet ve encümenler arasında fikir ayrılıklarına neden olmuştur. İşletmenin konumuna ilişkin olarak hükümet ve iktisat encümeninin tasarısındaki ifadesi, SMB'nin tamamen tasfiye edilip yeni bir bankanın kurulmasını ortaya koyarken, bütçe encümeninde, tasfiye reddedilerek SMB'nin Sanayi ve Kredi Bankası haline dönüştürülmesine karar verilmiştir. Sermaye miktarı konusunda da, hükümetin getirdiği ve iktisat encümeninin kabul ettiği öneriyle, bankanın sermayesi umumi heyet kararıyla %50 oranında çoğaltılabilmek üzere on milyon lira tutarında belirlenmişken, bütçe encümeni üyeleri bu miktarı bir katına kadar çoğaltılabilmek olanağıyla beş milyon liraya indirmiştir. Bütçe üyelerinin aldığı bu kararların gerekçesi mali tasarruf olarak

⁷⁶ Aynı Eser, s. 3.

açıklanmıştır. Eski bankanın tasfiyesi tazminat ve ikramiye gibi mali külfetleri gerektireceğinden bu yöntem kabul edilmemiş ve mevcut ihtiyaçlara göre on milyon liralık sermayenin çok fazla olduğu dikkate alınarak düşürülme yoluna gidilmiştir.⁷⁷

Bankanın gelirleri açısından, hükümetle iktisat encümeni ithalattan alınacak gümrük vergilerinin hemen banka sermayesine eklenmesini öngörmüş, bütçe encümeni gümrük vergisine ilave olarak %4 oranında muamele vergisi alınması ve toplanacak paraların önce bütçede açılacak bir hesaba kaydedilerek üç ay zarfında bankaya yatırılmasını kararlaştırmıştı. Bunun dışında, hükümet ve iktisat encümeni üyeleri tarafından bankanın sanayi işletmeleri kredilerinden alacağı faiz ve komisyonlar en fazla %9 şeklinde belirlenmiş, bütçede ise, bu hükmün ancak aksine bir umumi heyet kararı bulunmadıkça geçerlilik taşıyacağı kabul edilmişti.⁷⁸ Son olarak, hükümet ve iktisat encümeni gümrük resimlerinin bankaya tahsis edilme süresini kanunun yürürlüğe girdiği tarihten itibaren 15 yıl olarak kesinleştirmişse de, bütçe encümeni üyelerince bu kayıt kanundan tamamen çıkarılmıştı.⁷⁹ Bütçe encümeni, bu 15 yıllık süreyi devletin hukukunu sınırlayan bir kapsamda görmekteydi. Devletin zaten çok önemli bulduğu banka adına gerekli koruma ve kolaylıkları göstereceğinden kuşku duyulamayacağına göre, böyle bir kaydın konulması gerekli değildi.⁸⁰

Borçlanma yönünden, hisse senetlerinin %60'ına kadar olan miktarda bankaya tahvil çıkarma yetkisi tanınmasına rağmen, bütçe üyelerince bu oran en fazla %50 düzeyine çekilmiştir. Bir diğer düzenlemeyle hükümet, İktisat Vekaleti onayıyla banka geliri kısmen ya da tamamen karşılık gösterilerek yurt içi ve dışından borç alınabileceği hükmünü benimsemiştir. İktisat encümeni, banka gelirlerinin karşılık gösterilebileceği fikrasını çıkararak maddeyi kabul etmiş, bütçe encümeni üyeleri ise bu maddeyi tamamen kaldırmıştır.⁸¹

Benzer bir karşılığı içeren diğer bir hüküm, 17.maddede düzenlenen özel sanayinin bankaya ortaklığı konusudur. Hükümet, öncelikle sermayenin milli olması şartı ve diğer bazı kıstaslar dahilinde sanayi kesiminin %1 ile %5 oranında değişen

⁷⁷ Aynı Eser, s. 6, 8-9. Kanun tasarısını ele alan iktisat encümeninde İzmir milletvekili M.Rahmi Bey'in başkanlığında toplam 10 milletvekili yer alırken, bütçe encümeninde Gümüşhane milletvekili Hasan Fehmi Bey'in başkanlığında 13 milletvekili bulunuyordu. Bkz., s.6-7.

⁷⁸ Aynı Eser, s. 10-11, 13, 16-17.

⁷⁹ Aynı Eser, s. 26.

⁸⁰ Aynı Eser, s. 7.

⁸¹ Aynı Eser, s. 20-21.

miktarlarda bankadan ortaklık hissesi alabileceğini belirtirken, iktisat encümeni bu miktarın asgarisini %2'ye yükselterek ortaklığı kabul etmektedir.⁸² Bu yükseltmenin nedeni, özel sanayinin bankaya katılım hisselerinin az bulunması olarak açıklanırken,⁸³ bütçe encümeni üyeleri, bu maddeyi tamamen kaldırarak ortaklık konusunu geçersiz kılmaktadır.

Bu hükümlerden iki genel yargı çıkartabiliriz: ilki, bütçe üyeleri tarafından devlet kaynaklarının çok sıkı bir denetimle kullanılmasına izin verilmesidir. Kendilerinin de vurguladığı üzere, bütçe encümeni mali tasarruf fikrine olabildiğince ağırlık vermekte ve mali açıdan işletme adına bağlayıcı olacak kayıtlardan kaçınmaktadır. Özellikle borçlanma konusundaki değişikliklerde bu bakış açısı belirginleşmektedir. İkincisi de, karma ekonomiye ilişkin genel fikir ayrılıklarının devam etmesidir ki, bu olgu 1932 modelinin yeterli kabulü görmediği yargısını da pekiştirmektedir.

Yönetim ve denetim sistemine göz atarsak, hükümet, yönetim sürecinde beş kişilik bir idare meclisinin kurulmasını öngörmekte ve banka genel müdürü ile İktisat Vekaleti sanayi genel müdürünü de buraya dahil etmekteydi. Özel sermayenin de, ortaklık hisselerinin banka sermayesindeki oranına göre 1-3 üye arasında temsil edilmesi tasarıda yer almıştı. İktisat encümeninde, bu tasarı sadece sanayi genel müdürünün üyeliği kaldırılarak benimsenmiş, bütçede ise, sanayi genel müdürü yerine DSO müdürü idare meclisine eklenmiş ve özel sermayenin temsiline yönelik hükümler çıkarılmıştı.⁸⁴ Bunun dışında, kanunu yürütmek üzere hükümet ve iktisat encümeni tarafından İktisat, Maliye ve Gümrük ve İnhisar Vekaletleri yetkili kılınırken, bütçe encümeni yürütmede İcra Vekilleri Heyeti'ni görevlendirmişti.⁸⁵

Bütçe encümeni üyeleri, özel sermaye katılımı konusunda yapılan değişikliklerin gerekçesini ifade ederken genel sanayi politikasına ilişkin de dikkat çekici açıklamalar yapmışlardır. Encümene göre, sanayi faaliyetleri DSO ve SKB'nin teknik ve mali denetimi ile desteklemesi altında genişletilip yönlendirilecektir. Bu politikalar gerek program, gerekse uygulamalar yönünden belirgin bir hale gelinceye

⁸² Aynı Eser, s. 20, 22.

⁸³ Aynı Eser, s. 5.

⁸⁴ Aynı Eser, s. 22-25. Oysa hükümet, özel katılım hisselerine çok önem vermekte ve tasarlanan bu katılım uygulamasının, bankanın sanayinin genel taleplerine daha sağlıklı cevap vermesine yardımcı olacağını düşünmekteydi. Bkz, s. 4.

⁸⁵ Aynı Eser, s. 28-29.

kadar, bu işlevin bütün kısıtlamalardan bağımsız olarak devletin tam bir denetim ve gözetimi altında yapılması gereklidir. Bu nedenle, sanayi politikasının idare ve denetiminde devletin kullanacağı iki araçtan birisini oluşturan SKB'nin özel iştirakleri kabul etmesi, ülkenin yüksek çıkarlarının gerektirdiği iktisadi dengenin aleyhine olabilecektir. Dolayısıyla, bu uygulama için zaman henüz erken görülmekte ve uygun ortam meydana geldiğinde tekrar gündeme getirilmek üzere bu hüküm kanundan çıkarılmaktadır.⁸⁶

Denetim fonksiyonu için hükümet, İktisat Vekaleti'nin bir tane baş denetçi tayin edeceği, bu kişinin altında da çeşitli bakanlıklarca tayin edilecek üç ve özel sermaye temsilcilerince seçilecek bir kişinin çalışacağı bir sistemi benimsemiştir. İktisat encümeni, bakanlıkların tayin edeceği üyeyi ikiye indirmenin dışındaki hükümleri onaylarken, bütçe encümeni sadece iki bakanlığın tayin edeceği iki üyeli bir sistemi uygun bulmuş ve özel kesim temsilcilerinin yer alması hükmünü reddetmiştir.⁸⁷

Doğrudan özel sektörü ele alan hükümlerde de, benzer düzenlemeler göze çarpmaktadır. Şirketlere yüklenen zorunlu tasarruf yönteminde, hükümet, tesis ruhsatı bulunan sanayi işletmelerine tahakkuk ettirilen kazanç vergisinin yarısı kadar bir miktarın maliye şubeleri tarafından tahsil edilip hemen bankaya verilmesi teklifini sunmuştur. Bunun karşılığında, her beş yılın sonunda tahviller ihraç edilecek, bunlar ilk beş yılı için %1, bunu takiben de %3 faizli olacak ve her yıl tahvillerin belirli kısmının itfası yapılacaktır. İktisat encümeni kazanç vergisi kesinti oranını %30 seviyesine indirirken, tahviller için beş yıl yerine üç yıllık bir zaman dilimini öngörmüş, faizleri de ilk üç yıl için %2, takip eden yıllarda %3 şeklinde tespit etmiştir.⁸⁸ Tasarruf miktarlarının fazla bulunması iktisat encümenin indirimine gitme sebebi olarak karşımıza çıkarken, öteki bankaların tevdiat faizlerine göre tahvil faizleri çok düşük görüldüğünden bu oranlar artırılmış ve süreleri kısaltılmıştır.⁸⁹

Bu düzenlemelerin karşısında bütçe encümeni, %30'luk tasarruf oranını İcra Vekilleri Heyeti kararıyla yükseltilebilmesi koşuluyla benimserken, toplanacak paraların doğrudan banka yerine daha önce gördüğümüz gibi bütçede açılacak hesaba kaydedilmesini istemiş, tahvil faizlerini de, ilk üç yıl için %1, takip eden yıllar için

⁸⁶ Aynı Eser, s. 7.

⁸⁷ Aynı Eser, s. 24-25.

⁸⁸ Aynı Eser, s. 18, 20.

⁸⁹ Aynı Eser, s. 5.

%3 miktarında saptamıştır.⁹⁰ Bu konuda aktarılacak son örnek, hükümet ve iktisat encümeni önerilerinde yer almamasına karşın bütçe encümeni üyelerinin kanuna eklediği bir maddedir. Buna göre, mevcut kanun hükümleri, sayılan vergi ve resim muafiyetleri için devletin geleceğe yönelik hiçbir taahhüdünü içermemektedir.⁹¹

Buraya kadar aktarılan süreçten anlaşılacağı gibi, SKB açısından da bürokrasi içinde tartışmalı noktalar bulunmaktadır. Bu noktalar DSO metniyle birlikte düşünüldüğünde, 1932 yılındaki devlet işletmeciliği modelinin bürokrasi içinde hayli kuşkuyla karşılanan bir model oluşturduğu söylenebilir.

F. Değerlendirme

1932'deki sanayileşme modelinin ikinci ayağını oluşturan SKB, bu modelin açılımını daha net görmeyi sağlayan maddeler içermektedir. Ticari çalışma ilkesinden, finansman, yönetim ve denetim sürecine kadar olan hükümler, kimi farklılıklar taşısa da devlet işletmeciliğinin temel unsurlarını barındırmaktadır. Banka yapısının sürdürülmesi de, piyasadaki tasarrufları bankaya çekerek sermaye birikimini destekleme amacını taşımaktadır. Özel sermaye getirilen mali yükümlülükler ise, SKB'nin mali konumu güçlendirmesinin yanında tartışmaya yol açabilecek nitelikte gözükmemektedir. Hiç kuşkusuz, bu tartışmaların ekseninde SKB ve DSO düzenlemelerinin “merkeziyetçi” yapısı yer alacaktır. Dolayısıyla, bu iki kurumun temsil ettiği karma ekonomiye dayalı sanayileşme modeli, herhangi bir şekilde kapitalizme alternatif yaratma düşüncesini içermese ve geneli itibarıyla kabul görse de, hem bürokrasi içinde tartışılmakta, hem de özel sermayenin tepkisini çekme potansiyeli taşımaktadır. Mevcut duruma bakarak, uygulamalar başladığında bu çelişkilerin daha da yoğunlaşacağını söylemek yanlış olmayacaktır.

I.1.3. Sümerbank

1932 yılında getirilmeye çalışılan ikili sanayileşme modelinden 1933 yılında Sümerbank'ın kurulmasıyla vazgeçilecek ve bir anlamda 1925'teki SMB modeline geri dönen bir yaklaşım ortaya çıkacaktır. Şimdi bu yeni politikanın özelliklerini Sümerbank'ı ele alarak aktaracağız.

⁹⁰ Aynı Eser, s. 19, 21.

⁹¹ Aynı Eser, s. 27, 29.

A. Bankanın Kuruluş Amacı ve Görevleri

Yeni bankanın kuruluş gerekçesinde, SKB ve DSO ile getirilen modelin eleştirisi yapılarak Sümerbank'ın gerekliliği anlatılmıştır. SKB, mevcut sermayesinin tamamını ofis yönetimindeki fabrikalara aktardığından mali açıdan zayıf düşmüş, bunu gidermek amacıyla getirilen vergi düzenlemeleriyle makine fiyatlarını yükseltmekten, yararsız ve külfetli uygulamalar olmaktan öteye geçememiştir. Böylece, bankanın sanayi kredisi dağıtımında yeterli bir kurum olamayacağı da anlaşılmıştır. Devlet fabrikalarını yönetmekle sorumlu tutulan DSO ise, milli sanayii geliştirmekten çok sanayi kesimini endişelendirici bir etki yapmıştır. Bu değerlendirmeler kapsamında hazırlandığı ve milli iktisat ve hammadde üreticilerinin çıkarlarına da uygun olduğu ifade edilen yeni tasarının, iki kurumun olumsuz etkilerini ortadan kaldıracığı ve beklenen hizmetleri daha verimli şekilde yerine getireceği ileri sürülmüştür. Kanun metninin irdelendiği iktisat ve bütçe encümenlerinde de, benzer görüşler dile getirilerek iki kurumun sanayii geliştirmekten çok baltalayıcı etki yaptığı ve sanayi sektöründe tereddüt ve endişelere sebep olduğu vurgulanmıştır.⁹²

Bankanın görevlerinin sayıldığı kanunun ikinci maddesine göre, Sümerbank sırasıyla, DSO'dan devralınacak fabrikaları işletmek, sanayi kurumlarındaki devlet hisselerini yönetmek, özel kanunla kurulacaklar dışında devlet sermayesiyle oluşturulacak tüm fabrikaları kurmak ve yönetmek, ülke için faydalı olabilecek sanayi işlerine katılmak, sanayi elemanlarının yetiştirilmesi amacıyla okullar açmak ve yurt dışına öğrenciler göndermek, sanayi kuruluşlarına kredi vermek, her türlü bankacılık işlemleri yapmak ve milli sanayiinin gelişimi için çareler aramakla görevlidir.⁹³

Sümerbank'ın katılacağı ve ülke açısından öncelik verilen sanayi yatırımlarıysa aynı maddede şöyle sıralanıyordu: a-) Hammaddesi ülkede yetişmesine karşın üretimi yeterli olmayan sanayi dalları, b-) İşlenmemiş ihracat mallarını işleyerek değerini artıran sanayi dalları, c-) Ülke içinde büyük ölçüde tüketilmesine karşın hammaddesi ülkede bulunmayan, ancak kurulmaları halinde hammaddelerinin yurt genelinde de yetiştirilmesi mümkün olan sanayi dalları ve d-) hammaddesi yurtdışı

⁹² TBMM ZC, Devre IV, Cilt: 16, İnikat 65'e ek, Sıra Sayısı: 257, s. 1-5.

⁹³ Düstur, Cilt: 14, Teşrinisani 1932-Teşrinievvel 1933, Ankara: Başvekalet Matbaası, 1933, Kanun No: 2262, s.1291.

bulunmayıp yetiştirilmesi de olanaklı olmayan, fakat üretimlerinin ülkeye önemli kazanımlar getireceği sanayi dalları.⁹⁴

Görüldüğü gibi, 1932 yılında kabul edilen sanayileşme modeli, üzerinden bir yıl geçtikten sonra hem işletmelerin genel yetersizliği, hem de özel sektörün tepkileri gerekçesiyle terk edilmektedir. Nitekim, kanun metninden bürokrasi içinde de bu konuda tartışmaların yaşandığı anlaşıldığı gibi, yönetim mekanizmasında önemli bir dönüşüm yaşanarak Celal (Bayar) Bey İktisat Vekilliği'ne getirilmekte ve 1932 modelinin değişimi sağlanmaktadır.*

Bu değişiklik sürecinin bir başka önemi de, devlet işletmeciliğinin ideolojik bir tabana dayanmaktan çok koşulların gelişimine dayalı pragmatist bir temele yaslandığını ortaya koymasındadır. 1920'lerden itibaren temel hedef ulusal sanayileşme olarak belirlenmekle birlikte, bunun uygulaması gerek 1920'lerde, gerekse 1930'ların başında farklılık taşımıştır. Başka bir deyişle, bürokrasinin yönelimlerine ve uygulamalardan çıkan sonuçlara göre devlet işletmeciliği modeli biçimlendirilmiş, kapitalizm kapsamındaki karma ekonomi anlayışı da genel çerçeveyi oluşturmuştur.

Bu kapsamda, Sümerbank'ın genel yapısı, 1925 ve 1932 modellerinin adeta bir sentezi niteliğini taşımaktadır. Bir yandan, SMB'de olduğu gibi tek işletmeden meydana gelen ve özel sermayenin "hassasiyetlerini" dikkate alan modele geri dönülürken, diğer yandan sanayi yatırımları yapılmasından vazgeçilmeyerek "yeni" karma ekonomi anlayışı devam ettirilmektedir. Ne var ki, aşağıda ayrıntılarıyla görüleceği üzere, bu anlayış 1932 modelinde olduğu gibi çok kapsamlı bir devlet işletmeciliği boyutlarına ulaşmayacak ve "dengeli" bir devlet işletmeciliği söz konusu olacaktır.

Sümerbank'ın bir başka özelliği, sanayileşmenin izleyeceği yönü kesinleştirmesi ve kapsamlı bir görev anlayışını öngörmesidir. 1920'li yıllardan itibaren dile getirilen hammaddeye dayalı sanayileşme konusu, Sümerbank metnine yerleştirilerek resmi bir niteliğe büründürülmektedir. Böylece, devlet işletmeciliği öncelikle tarıma dayalı sanayilerde yoğunlaşacak faaliyetlerde bulunacak, daha sonra da ihracata dayalı sanayiler geliştirilecektir. Bu anlayış, I.Sanayi Programı'yla geliştirilerek teyit edilecektir. Diğer yandan, Sümerbank'ın görev dağılımı klasik banka formasyonunu epeyşe aşan bir kapsama sahiptir. Öncelik yatırım ve üretim

⁹⁴ Aynı Eser, s.1291.

* Celal Bey'in 1932 yılında İktisat Vekilliği'ne getirilmesi konusuna II.bölümde değinilmektedir.

faaliyetlerine verilmekle beraber, temel bankacılık işlemleri ve eleman yetiştirme gibi unsurlar da görev düzenlemesinde yer almaktadır. Buna dayanarak, bankanın görevlerini yatırım/üretim, finansman ve eğitim şeklinde somutlaştırabiliriz. Yükümlülükleri bu denli ağır olan Sümerbank'ı sağlıklı bir şekilde değerlendirebilmek için, bu nokta gözönünde tutulmalı ve görev ağırlığının yatırım/üretim faaliyetlerine verildiği unutulmamalıdır.

B. Bankanın Yönetim ve Denetim Mekanizması

Kanunun birinci maddesinde, bankanın tüzel kişiliğe sahip olduğu ve tüm işlemlerinde kendi kanunu ile özel ve ticari kanunlara bağlı bulunduğu açıklanmaktadır. Yönetim mekanizması, genel müdürün de içinde yer aldığı üç yıllık görev süresine sahip ve beş kişiden meydana gelen bir idare meclisi ile umumi heyetten oluşmaktadır. İdare meclisinin üç üyesi İktisat Vekaleti, bir üyesi de Maliye Vekaleti'nin önerisi, İcra Vekilleri Heyeti'nin kararı ve Cumhurbaşkanı'nın onayıyla atanırken; son üye de umumi heyetçe seçilecektir. İdare meclisinde yer alacak üyelerin bankacılık, ekonomi ve sanayi işlerinde uzmanlık sahibi kişiler arasından belirlenmesi gerektiği ifade edilerek yöneticilerin genel nitelikleri saptanmaktadır. Meclisin bütçe ve iktisat encümenleri ile, her yıl Başvekaletten seçilecek üç yetkili kişi de bankanın umumi heyetini teşkil edecektir.⁹⁵

İcra Vekilleri Heyeti'nin 08.05.1934 tarihinde kabul ettiği banka nizamnamesine göre, genel yönetim kararları idare meclisince alınacak, genel müdür bu kararları kanunlar ve nizamname çerçevesinde yürütmekle görevli olacaktır. Çalışma raporunun dinlenmesi, sermayenin artırılmasına karar verilmesi ve yıl sonu hesaplarının incelenip tasdik edilmesi ise umumi heyete ait görevler olarak düzenlenmişti.⁹⁶ Sümerbank'ın ticari açıdan daha rahat gelişebilmesi için, işletmenin benzeri olan özel kurumların rasyonel çalışma yöntemlerinin kabul edilerek bankaya anonim şirket karakterinin verildiğini de, hükümetin tasarıdaki açıklamalarından öğreniyoruz.⁹⁷

⁹⁵ Aynı Eser, s. 1291, 1293.

⁹⁶ Selahattin Ögelman, Atıf Benderlioğlu, İktisadi Devlet Teşekkülleri Hukuku, Ankara: Recep Ulusoglu Basımevi, 1944. s. 222-225, 227-228.

⁹⁷ TBMM ZC, Devre IV, Cilt: 16, İnikat 65'e ek, s. 2.

Bankanın denetimi bir yıllık görev süresine sahip üç denetleyici tarafından yapılırken, bu kişiler İktisat ve Maliye Vekaletleri'yle umumi heyet tarafından seçilecektir. İşletmenin yapacağı harcama ve işlemlerin, diğer kurumlarda olduğu gibi bürokratik kurallarla Divanı Muhasebat denetimine bağlı olmayacağı kanun kapsamında kabul edilmektedir.⁹⁸ Denetleyicilerin, gerekli gördükçe hesapları kontrol etme yetkilerinin bulunduğu, ancak banka işleyişine müdahale edemeyecekleri, önemli gördükleri noktaları İktisat Vekaleti'ne bir rapor halinde bildirecekleri ve incelemelerinden dolayı sorumluluk taşıdıkları nizamnamede vurgulanmaktadır.⁹⁹

Dönem sonundaki mali hesaplar, gelecek yılın ilk üç ayı içinde idare meclisi ve denetim raporlarıyla birlikte İktisat Vekaleti'ne gönderilecek; vekaletçe bir ay içinde değerlendirilen raporlar, İcra Vekilleri Heyeti kararıyla umumi heyete verilecek ve bu makamın değerlendirmesiyle hesaplar kesinleşecektir.¹⁰⁰

Görüldüğü kadarıyla, ufak ayrıntılar dışında SKB'de kabul edilen yönetim ve denetim mekanizmaları Sümerbank'ta da benimsenmiştir. Bu nedenle, Sümerbank'ın getirdiği en önemli yeniliğin karma ekonominin yorumlanması konusunda olduğu ortaya çıkmaktadır. Tüm işlemlerinde özel hukuk hükümleri ve ticari kurallar çerçevesinde çalışacak olan bankanın yönetim yapısında anonim şirket karakteri örnek alınmış, denetim sürecinde de, gerek bunun yöntemi, gerekse yasa koyan organın son incelemeyi yapması açısından geçmişten gelen ortak bir düşüncenin varlığı metinde ifadesini bulmuştur. Dolayısıyla, Sümerbank ile banka modeline dayalı devlet işletmeciliği yapısının yönetim ve denetim süreci açısından hemen hemen kesinleştiğini söylemek mümkündür.

C. Bankanın Finansman Kaynakları

Bu bölümde ilk olarak sermayeye bakıldığında, kanunun dördüncü maddesiyle saptanan 20 milyon lira tutarında bir rakam itibari sermaye olarak karşımıza çıkmaktadır. Sermaye miktarı, hükümetin teklifi ve umumi heyetin kararıyla bir katına kadar çoğaltılabilecektir. DSO ve SKB'den alınacak bütün hak ve menfaatler

⁹⁸ Düstur, Cilt: 14, s.1293, 1295. 03.02.1937 tarihinde kabul edilen bir kanunla da, Sümerbank'a bağlı fabrika ve işletmelerin inşaat ve tamirat işlerinde Arttırma, Eksiltme ve İhale kanunu hükümlerine tabi olmamaları kaydı getiriliyordu. Bkz., Düstur, Cilt: 18, Teşrinisani 1936-Teşrinievvel 1937, Kanun No:3082, Ankara: Başvekalet Matbaası, 1937, s.297.

⁹⁹ Selahattin Ögelman, Atıf Benderlioğlu, a.g.e., s. 226-227.

¹⁰⁰ Düstur, Cilt: 14, s. 1293.

ve ihtiyat akçeleri, DSO'dan gelecek fabrikaların sabit ve döner sermayeleri ile ortaklık hisseleri, SKB'den gelecek sermaye ve devletçe verilecek ödenek sermayeyi oluşturacak unsurlardır. Bankanın milli kredi kuruluşlarına tanınan hak ve imtiyazlardan yararlanacağı ve İcra Vekilleri Heyeti kararı ve toplamı 20 milyon lirayı geçmemek şartıyla Maliye Vekaleti'nin güvencesi altında tahvil çıkarabileceği ya da on beş yıla kadar borçlanabileceği hükmü de gelir kaynaklarına eklenmektedir.¹⁰¹

1930'lu yıllarda çıkarılacak dört kanunla Sümerbank sermayesinde artışa gidilecektir. Bunlardan ilki, 05.07.1934 tarih ve 2580 numaralı kanunla banka sermayesine 42.000.000 lira eklenmesidir. Aynı kanunla, bankanın beş yıl süresince, eklenen sermaye miktarı kadar borçlanma yapabilmesi de kabul edilmektedir.¹⁰² İkinci olarak, 28.12.1936 tarihinde kabul edilen 3082 kanunla sermayeye 3.500.000 lira ilave edilmekte¹⁰³, 11.06.1937 tarihli 3248 numaralı kanunla 15.000.000 lira daha sermaye ilavesi yapılmakta ve Karabük işletmesi masraflarını karşılamak için azami 8 yılda itfa edilmek üzere 20.000.000 bono çıkarılmasına Maliye Vekaleti yetkili kılınmaktadır.¹⁰⁴ Son olarak, 7 Temmuz 1939 tarih ve 3718 sayılı kanun kapsamında da bankanın sermayesine 19.500.000 lira daha eklenmesi kararı alınmaktadır. Aynı kanun çerçevesinde, sanayi programları masraflarını karşılamak amacıyla Sümerbank'a verilen borçlanma yetkisi 28.666.000 liraya yükseltiliyor, banka kanununun 20 milyon lira ile sınırladığı borçlanma haddi banka sermayesinin yarısı olarak değiştiriliyor¹⁰⁵ ve 1939 yılında çıkarılan iki kararnameyle de, sanayi

¹⁰¹ Aynı Eser, s. 3.

¹⁰² Düstur, Cilt: 15, s.1431. Kanun tasarısı üzerinde yapılan açıklamalarda, sermaye artırımının sanayi planı masraflarının karşılanması amacını taşıdığı ifade edilmektedir. Bkz., TBMM ZC, Devre IV, Cilt: 23-24, İnikat 78'e ek, Sıra No:308, s.2-3.

¹⁰³ Düstur, Cilt: 18, s.190. Kanun tasarısına göre, sermaye artırımının gerekçesi 2580 sayılı kanunla verilen 42.000.000 lira tutarındaki ek sermayenin yapılan borçlanmalarla tamamen karşılanmış olması ve şeker fabrikalarına yapılacak iştirak konusuydu. Bankanın buradaki katılım payını karşılayabilecek maddi gücü bulunmadığından, yeni bir sermaye yükseltilmesine gidilmekteydi. Bkz., TBMM ZC, Devre V, Cilt: 14, İnikat 15'e ek, S.Sayı:25, s.1.

¹⁰⁴ Aynı Eser, s.1379-1380. Sermaye artırımına gidilmesinin nedeni, kanun tasarısında aktarıldığına göre, demir-çelik fabrikasının yapımıyla ilgilidir. İşletmenin kurulması için İngiliz şirketiyle yapılan sözleşme gereğince ek sermayeye gereksinim duyulduğundan, 15.000.000 liralık sermaye artırımına gidilmesi ve 20.000.000 liraya kadar bono çıkarılabilmesi istenmiştir. Bkz., TBMM ZC, Devre V, Cilt: 19, İnikat 74'e ek, S.Sayı: 254, s.1-4.

¹⁰⁵ Düstur, Cilt: 20, Teşrinisani 1938-Teşrinievvel 1939, Ankara: Devlet Matbaası, 1939, s.1749-1750. Sermaye eklenmesine ilişkin kanun gerekçesinde, gerek I. Sanayi Programı'nın tamamlanması, gerekse ikinci programla bankaya verilen işlerin yapılması için 115.000.000 liraya ihtiyaç duyulduğu belirtiliyor ve buna dayanarak sermayeye 58.000.000 lira eklenmesi teklifi getiriliyordu. Buna karşılık, bütçe encümeni bu miktarı 19.500.000 lira olarak değiştiriyordu. Bkz., TBMM ZC, Devre VI, Cilt:4,

programdaki işlerin yürütülmesi için bankaya toplam 36,5 milyon lira tutarında borçlanma yetkisi veriliyordu.¹⁰⁶ Böylelikle, 1933 yılında 20 milyon lira düzeyindeki itibari sermaye miktarı 1939 yılı itibariyle 100 milyon liraya yükseltiliyor ve borçlanma olanakları artırılıyordu.

Yıl sonundaki karların sermayeye hangi yolla dahil edileceği 14.maddede açıklanmaktaydı. Öncelikle, bankanın yıllık net karından %10 tutarında ihtiyat akçesinin ayrılıp, sermayeye %6 düzeyinde faiz hesap edilmesi kabul ediliyordu. Karın geriye kalan tutarının en çok %2'lik oranı idare meclisine, %3'lük miktarı da ikramiye olarak memurlara verilecekti. Net kardan ayrılan faiz ve kar bakiyesi miktarları, itibari sermaye düzeyine ulaşıncaya kadar ilk sermayeye eklenecek ve ödenmiş sermaye tutarı itibari sermayeye ulaştıktan sonra, sermaye faizi ve kar bakiyesi hazineye devredilecekti.¹⁰⁷

Sümerbank'ın gelir kaynakları, diğer işletmelerde olduğu gibi oto-finance, devlet ödeneği ve borçlanma etrafında odaklanırken, sermaye ve borçlanma yapısının giderek yükselmesi hızlı bir yatırım sürecinin uygulanması yanında mali kaynak yetersizliğini de gündeme getirmektedir. Diğer yandan, oto-finance yönteminin ödenmiş sermaye miktarı itibari sermaye düzeyine ulaşıncaya kadar sürdürülecek olması, devamlılığı olan bir oto-finance yapısını engelliyor gibi gözükse de, Sümerbank sermayesinin düzenli şekilde arttığı gözönüne alınırsa, bu yöntemin uzun bir dönem uygulanacağını hatta süreklilik taşıyacağını söylemek yanlış olmayacaktır.

D. Bankanın Özel Kesime Yönelik Hükümleri

Sümerbank'ın kuruluş etkenleri arasında, özel sanayi kesiminin bir önceki devlet kurumlarına duyduğu endişelerin ve yansıttığı tepkilerin önemli rol oynadığını görmüştük. Kabul edilen yeni modele baktığımızda, bu endişelerin büyük ölçüde dikkate alındığı anlaşılmaktadır. Bunun ilk örneği, 1932 yılındaki düzenlemelerle

İnikat 37'ye ek, S:Sayısı: 200, s.1, 19, 22. Görüldüğü gibi, sermaye artırımlarının temel etkeni yatırım programlarının tamamlanmasıdır.

¹⁰⁶ T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Karar Sayıları:2/10505 ve 2/11800. İlk kararnamede, Sümerbank kanununa atıfta bulunulurken, ikincisinde son yapılan 3718 sayılı kanun referans alınmakta ve borçlanmaların sanayi yatırımları ve nakit ihtiyacını karşılama amacını taşıdığı ifade edilmektedir.

¹⁰⁷ Aynı Eser, s. 6.

kaldırılan sanayi kesimine yönelik Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndaki muafiyetlerin, Sümerbank'ın kurulmasıyla birlikte tekrar yürürlüğe sokulmasıdır.¹⁰⁸

İkinci değişiklik, kredi dağıtımında yapılan düzenlemedir. Kanunun 12 ve 13. maddelerinde belirlenen kredi sistemine göre, bankanın yönettiği ve ortaklık yaptığı müesseseler dışındaki sanayi kuruluşlarına vereceği kredi düzeyi, krediye ayrılan miktarın yarısından az olmayacak şekilde İktisat Vekaleti tarafından belirlenecektir. Sanayi tesisi kredisinde, kanunun ikinci maddesinde sayılan sanayinin önem sırası dikkate alınacak, bunun dışındaki kredilerde ülke sanayisinin gelişimine fayda sağlayacak alanlara öncelik verilecektir.¹⁰⁹ Bankanın kendisine bağlı olmayan kuruluşlara, kredi için ayrılan miktarın %50'si kadar kredi vereceği nizamnamede resmi olarak kabul edilirken, sanayi tesisi alanında verilecek kredi oranının ise, toplam kredi miktarının %15'ini geçmeyeceği kaydedilmektedir.¹¹⁰

Yapılan düzenlemelerin gerekçesi, geçmiş dönemde özel sermaye kuruluşlarına yeterince kredi verilememesiyle bağlantılıydı. Hareketli sermaye eksikliğinden kaynaklandığı düşünülen problemi düzeltmek için, yukarıda sayılan önlemler alınırken, bankanın kredi işlerine ayrılan parayı başka işlerde kullanmaması için de İktisat Vekaleti'nin büyük bir özenle yapacağı vurgulanan denetimi getirilmişti.¹¹¹

Açıklamalardan ortaya çıkan sonuç, Sümerbank'ın özel sermayeye yönelik bakışının bir yıl öncesinden tamamen farklı olmasıdır. Özel kesime yönelik zorunlu tasarruf uygulamasının kalkmasının yanı sıra, Teşvik-i Sanayi Kanunu muafiyetleri de tekrar yürürlüğe sokulmaktadır. Diğer yandan, özel sermayeye yeterli kredi desteği verilemediği belirtilerek Sümerbank'ın kredi olanakları artırılmaya çalışılmakta, hatta bu paraları Sümerbank'ın kendi adına kullanmasını önlemek için İktisat Vekaleti denetimi getirilmektedir. Ayrıca, iştirak politikası yoluyla özel sermayeyle ortak girişimler yapabilme ihtimali devam ettirilmektedir. Dolayısıyla, yönetim kademesindeki değişimin etkisiyle 1932 modeli terk edilerek SMB modeline yaklaşan bir noktaya gelinmektedir.

¹⁰⁸ TBMM ZC, Devre IV, Cilt: 16, İnikat 65'e ek, Sıra No:255, s. 1,-6. Bu konudaki kanun düzenlemesi için bkz., Düstur, Kanun No:2261, Cilt:14, s.1288-1290.

¹⁰⁹ Sümerbank ve Müessesatı Alakadar Eden Kanunlar, Ankara: İdeal Basımevi, t.y., s. 5-6.

¹¹⁰ Selahattin Ögelman, Atıf Benderlioğlu, a.g.e., s. 220.

¹¹¹ TBMM ZC, Devre IV, Cilt: 16, İnikat 65'e ek, s. 2.

Özelleştirilme konusuna bakıldığında da benzer bir tutumla karşılaşmaktayız. Bu noktaya yönelik açıklama 11.maddede yapılarak, bankanın ofisten devraldığı fabrikaları, devir tarihinden itibaren bir yıl içinde uzman heyetler tarafından son hallerindeki gerçek değerleriyle kendisine bağlı şirketler haline sokmak zorunda olduğu ve aynı cins üretim yapan fabrikaların bir şirketin idaresinde toplanmalarının uygun görüldüğü belirtilmiştir. Şirketlere ait hisse senetlerinin, hükümetin teklifi ve umumi heyetin kararıyla kısmen ya da tamamen Türk kuruluş ve şahıslarına satılması da aynı maddeyle kabul edilmiş ve devralınacak iştiraklerdeki hisselerin de idare meclisi kararı ve İktisat Vekaleti'nin izniyle satılabileceği ifade edilmiştir. Ne var ki, 11. maddeye eklenen bir fıkrayla, bu hükümlerin bankanın yeni kuracağı ya da ortaklık yapacağı işletmeler için geçerlilik taşımayacağı saptanmıştır.¹¹²

Bu düzenlemeye ilişkin kanun tasarısında yer alan açıklama, özelleştirmenin yeni yatırımlara sağlayacağı maddi katkı ile üretim verimliliği üzerinde yoğunlaşmaktaydı. Biriken sermayelerin ülke ekonomisine faydalı olacak şekilde kullanılmasının sanayileşme çabasını daha verimli kılacağı kanısını taşıyan yönetim, fabrika hisselerinin bir kısmının Türklerin eline geçmesini ve bu suretle sağlanacak gelirle de yeni sanayi yatırımları yapılmasını tasarlamaktaydı.¹¹³

Özelleştirme politikasına ilişkin düzenlemeler, 1932 modelinden farklı olarak SMB'ye yakınlaşan hükümler içermekte ve devralınan fabrika ve iştiraklerin özelleştirilmesi gündeme gelmektedir. Böylelikle, 1930'ların başındaki model yerine 1920'lerdeki anlayışa benzer bir tutum içine de girilmektedir. Ancak, bu yeni uygulama devlet işletmeciliği anlayışından vazgeçilmesi anlamına da gelmemektedir. Gerek Sümerbank'ın, gerekse bankanın yeni kuracağı fabrika ve katılacağı iştiraklerin özelleştirme kapsamı dışında bırakılmasıyla, devlet işletmeciliğinin devam etmesi sağlanmaktadır. Bu nedenle, ortaya çıkan tablo, bu konudaki eleştiri ve hassasiyetleri dikkate alan ancak devlet işletmeciliğinin de sürmesini olanaklı kılan bir "orta yolu" yansıtmaktadır. Başka bir deyişle, karma ekonominin "aşırı" değerlendirilen noktaları "törpülenerek" ılımlı bir karma ekonomiye kayılmaktadır.

Sümerbank modeli özelleştirmenin yöntemi ve amacına ilişkin de dikkat çekici hükümler getirmiştir. Özelleştirme, mutlaka uygulanması istenen bir ekonomi politikası yerine ekonomik gelişmeler çerçevesinde hükümet ve umumi heyetin ortak

¹¹² Sümerbank ve Müessesatı Alakadar Eden Kanunlar, s. 5.

¹¹³ TBMM ZC, Devre IV, Cilt: 16, İnikat 65'e ek, s. 2.

tercihine bırakılmış ve sanayileşme gibi bir “devlet politikası” olarak değerlendirilmemiştir. Özelleştirme kararının alınması halinde de, işletmelerin yalnızca Türk kuruluş ya da şahıslarına satılması koşuluyla bir anlamda sermayenin “ulusallığı” sağlanmaya çalışılmış, diğer yandan özelleştirmeden elde edilecek gelirlerin yatırım dışı kaynaklara aktarılması öngörülmeyle özelleştirme gelirlerinin yatırım amaçlı kullanılması ilkesi yerleştirilmeye çalışılmıştır. Bu açıdan, özelleştirmeyle bir taraftan özel sermayenin gelişimine katkı yapılması hedeflenirken, diğer taraftan öncelikli kamu yatırımlarına finans desteği sağlanması düşünülmüştür. Dolayısıyla, özelleştirme hızlı sanayileşmenin bir aracı olarak algılanmıştır.

E. Kanun Tasarısını İnceleyen Bürokrasinin Görüşleri

Sümerbank’ın yasal düzenlemelerinin arka planı olan encümen sürecinde, daha önceki iki kurum kadar olmasa da dikkat edilmesi gereken değişikliklerin yaşandığını ve çeşitli fikir farklılıklarının olduğunu tespit edebiliyoruz. İlk olarak, yönetim düzeyinde yapılan değişiklik iktisat encümeni kaynaklıdır. Hükümet, hazırladığı tasarıda umumi heyete bütçe ve iktisat encümenleri başkanlarıyla mazbata muharrirlerini katarken, iktisat encümeninin yaptığı ve bütçede de kabul edilen değişikliklerle, heyete bütçe ve iktisat encümeni üyelerinin tamamı dahil edilerek kapsam genişletilmektedir.¹¹⁴ Bu değişikliğin sebebi, iktisat encümeni üyelerince umumi heyet katılımının yetersiz görülmesidir.¹¹⁵

Kanun metnindeki en önemli değişiklik ise, bütçe encümeninin gerçekleştirdiği özelleştirme konusudur. Hükümetin tasarıda yedinci madde olarak düzenlediği encümenlerce de 11.madde çerçevesinde ele alınan konu, hükümet ve iktisat encümenini özelleştirme politikasında genel olarak ortak bir çizgide buluşturmaktaydı. Bu ortak görüş, Sümerbank’ın hem devralacağı, hem de yeni kuracağı fabrikaları devir ya da tesis tarihinden itibaren en geç bir yıl zarfında anonim şirketler haline getirmesi ve bunları ticaret kanunu hükümlerince yönetmesi gerektiği yönündeydi. Şirketlere ait hisse senetlerinin en az %75’inin banka adına, %25’inin de isme yazılı ve Türklere ait olması maddede yazılı olan bir diğer unsurdu. Buna karşılık, hükümet, bankaya ait hisselerin hükümetin teklifi ve umumi heyetin

¹¹⁴ Aynı Eser, s. 10-11, 14. Bankanın kanun tasarısı, Edirne milletvekili Şakir Bey’in başkanlığındaki sekiz milletvekilinden oluşan iktisat encümeni ile Gümüşhane milletvekili Hasan Fehmi Bey’in başkanlığındaki 14 kişilik bütçe encümeni tarafından değerlendirilmiştir.Bkz., s.4-5.

¹¹⁵ Aynı Eser, s. 3.

onayıyla kabul edilen miktarlarda satışa çıkarılabileceğini öngörürken, iktisat encümeni bu hisselerin tamamen ya da kısmen yalnızca Türklere satılabileceğini kabul etmekteydi. Getirilen koşulların tümü bankanın iştiraklerindeki hisseleri için de geçerli olacaktı. Bütçe encümeninde ise, Sümerbank'ın yalnızca devraldığı fabrikaları kendisine bağlı şirketler haline dönüştüreceği, bu şirketlere ait hisse senetlerinin %100'ünün banka adına kayıtlı bulunacağı ve yine gerekli teklif ve izinden sonra bu hisselerin Türk kişi veya kuruluşlarına satılabileceği ifade edilmişti. Ne var ki, bu hükümler sadece devralınan fabrika ve iştirakler için geçerlilik taşıyacağından, yeni kurulacak fabrika ve iştirakler bu uygulamadan muaf tutulacaktı.¹¹⁶

Görüldüğü kadarıyla, Sümerbank modeli 1932'ye kıyasla daha fazla mutabakatın sağlandığı bir metindir. Devlet işletmeciliğinin merkezi konumunda bulunacak olan Sümerbank, yapacağı yatırımlarla giderek büyüyecek bir sanayi potansiyelini ifade etmektedir. Buna karşılık, özelleştirme politikası bankanın konumuna ilişkin en önemli anlaşmazlık olarak devam etmektedir. Sümerbank'ın özelleştirme kapsamı dışında bırakılması ortak bir kabule dayanmasına karşın, hükümet ve iktisat encümeni tasarısında tüm fabrika ve iştiraklerin özelleştirilmesi planlanmakta, bütçe encümeni ise sözü edilen sınırlamayı getirmektedir. Bu yüzden denilebilir ki, özelleştirme 1930'ların yönetim bürokrasisi içinde tam olarak karara bağlanamamakta ve bu konuda dönemin koşulları çerçevesinde "asgari müşterekler" etrafında birleşilmektedir.

F. Değerlendirme

Sümerbank'ın, devlet işletmeciliği politikasında önemli bir dönüm noktası oluşturduğunu söylemek abartılı bir yaklaşım olmaz. Devlet işletmeciliğinin genel niteliklerinin belirlenmesi, üzerinde büyük ölçüde anlaşılan yeni bir sanayi modelini sergilemesi ve nihayet yönetim bünyesindeki ayrı görüşleri netleştirmesi nedeniyle, banka bu sıfatı fazlasıyla hak etmektedir.

Bankanın mikro düzeydeki ekonomik karakteri, devlet işletmeciliğinin genel niteliklerini ortaya çıkarmaktadır. Ticari kurallara göre çalışılması, belirli bir potansiyeli bulunan gelir yapısıyla finansman altyapısının kurulmaya çalışılması, özellikle İktisat Vekaleti aracılığıyla devlet denetiminin kurulması ve TBMM

¹¹⁶ Aynı Eser, s. 10, 12-15

etkinliğinin umumi heyet metoduyla sağlanması gibi unsurlar Sümerbank'ın kişiliğinde devlet işletmelerinin ortak özelliklerini simgelemektedir. Yönetim yapısındaki anonim şirket benzerliği de, gerek ticariliği pekiştirmek, gerekse büyümeyi dolayısıyla sermaye birikimini kolaylaştırmak bakımından tercih edilmektedir.* Bu unsurlar, daha sonra görüleceği gibi, kimi ayrıntı farklılıkları dışında dönemin diğer devlet işletmelerinin de temel nitelikleri olacaktır.

Sümerbank'ın getirdiği yeni model, 1925 ve 1932 modellerinin bir sentezi görünümündedir ve “ılımlı” bir karma ekonomiyi temsil ettiği söylenebilir. Böylelikle, SMB'nin doğrudan devlet yatırımlarına olanak tanımayan yapısı değiştirilerek devlet işletmeciliğinin önü açılırken, 1932 modelindeki eleştiri noktaları da büyük ölçüde giderilerek özel sermayeye güven aşılanmaktadır. Bu model, özel sektöre yönelik mali kısıtlamaları kaldırmasının yanında muafiyetleri tekrara yürürlüğe sokmakta ayrıca özelleştirmenin yöntem ve amacını belirginleştirmektedir. Bu bağlamda, Sümerbank özelleştirme dışında tutulurken, özelleştirme politikası “ulusal sermaye” birikiminin desteklenmesi ve yeni kamu yatırımlarına bir fon oluşturması amacıyla gündeme gelmektedir. Ne var ki, bu konuda sağlanan fikir birliği yukarıda da görüldüğü gibi özellikle özelleştirmenin kapsamına gelindiğinde bozulmakta ve bütçe encümenince özelleştirme politikası sınırlandırılmaktadır. Bu açıdan, devlet işletmeciliği sürecinde tartışma yaratmaya en aday konu da özelleştirme olarak ortaya çıkmaktadır.

1.1.4. Etibank

Sümerbank üzerinde varılan “uzlaşmanın” ardından, yönetim kadrosu, sanayileşme hamlesinin tamamlayıcı bir ögesi olan madencilik sektörüne el atarak, iki önemli işletme meydana getirmiştir. Şimdi ilk olarak, bunlardan en önemlisi olan Etibank'ın maddelerine göz atacağız.

İÇ YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMAN TAYAN MERKEZİ

* Anonim şirket yapısı, özellikle 19.yüzyılın ikinci yarısından sonra sermaye birikiminin dolayısıyla kapitalizmin gelişmesini sağlamak için tercih edilen bir şirket yapısı olmuştur. Bu açıdan, Türkiye'de de benzer bir gelişimin başlatılmasına çalışıldığı söylenebilir. Bkz., İlhan Tekeli, “Türkiye'deki Şirketlerin Gelişimi ve Kapitalin Yoğunlaşma Süreci”, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt:9, s.2386-2389.

A. Bankanın Kuruluş Amacı ve Görevleri

1935 Haziranı'nda Başvekil İsmet İnönü imzasıyla TBMM'ye gönderilen tasarıya göre, Etibank madencilik sektöründe bir finans işlevi görecek ve elektrik enerjisi üretimine yardımcı olacaktır.¹¹⁷ Kanun metnini gözden geçiren maliye encümenine göre de, bu işletme birçok milli servetten yararlanılmasını temin edecektir.¹¹⁸

Bankanın 1939 yılı denetim raporunda yer alan şu satırlar da Etibank'ın kuruluş amacını ekonomik bağımsızlık kapsamında belirginleştirmektedir:

“...pek yakın tarihlerin isbat eylediği veçhile bir memleketin siyasi istiklalindeki emniyet ve resanet, sanayiye dayanan iktisadi istiklalile kaimdir. Bu sanayiinin de köklü ve semereli olabilmesi için işleyeceği ham maddelerin büyük bir kısmının memleket hudutları içinden temin edilmesi lazım gelir ki bunun da temelini maden enerji sanayii teşkil eder. Eti Bankın kuruluşundaki esas gaye de budur.”¹¹⁹

Etibank'ın görevlerine göz attığımızda, Sümerbank'a benzer şekilde kapsamlı bir dağılım karşımıza çıkmaktadır. Metindeki sırasıyla; maden cevheri, hammaddesi ve malzemesi alıp satmak ya da bunlara aracılık etmek, maden imtiyazı, ruhsatnamesi veya hisseleri çıkarmak, elektrik enerjisi ve malzemesi üretimini artıracak yönde santraller ve teşebbüsler kurmak ya da yurt içi ve dışında bu amaçla oluşturulan kurumlarla ortaklık etmek, her çeşit bankacılık işlemleri yapmak ve gerçekleşecek araştırmalar sonucunda İktisat Vekaleti'nin onaylayacağı maden ve elektrik işletmelerini kurmak bankanın görevleri arasındadır.¹²⁰

Bankanın kuruluş amacı ve görev dağılımı, sanayi alanında Sümerbank'a yüklenen misyonun karşılığının maden sektörü için Etibank olduğunu göstermektedir. Sümerbank'ın hafif sanayi alanında odaklanacak yatırım ve işletmecilik faaliyetleri, Etibank'la ağır sanayi alanlarına yöneltilmektedir. Böylece, ülkenin ekonomik geleceği ve bağımsızlığı açısından çok önemli bir “ulusal” adım daha atılmaktadır. Öte yandan, Etibank'ın da Sümerbank gibi kapsamlı bir görev dağılımına sahip

¹¹⁷ TBMM ZC, Devre V, Cilt:4, İnikat 38'e ek, S.Sayısı: 212, s.1-2.

¹¹⁸ Aynı Eser, s. 4.

¹¹⁹ Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Etibank 1939 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporu, Ankara: 1940, s.1.

¹²⁰ Eti Bank Kanunu: Ankara, Ulus Basımevi, t.y., s. 1-3. Ayrıca kanunun tamamı için bkz., Düstur, Cilt:16, Teşrinisani 1934-Teşrinievvel 1935, Ankara: Başvekalet Matbaası, 1935, Kanun No: 2805, s.1514-1518..

bulunması, işletmenin faaliyetlerinin değerlendirirken dikkate alınması gereken bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır.

B. Bankanın Yönetim ve Denetim Mekanizması

Bankanın yönetim ve denetim şekli, kuruluş gerekçesinde belirtildiği üzere mümkün olduğunca Sümerbank'a yakın şekilde tasarlanmaktadır.¹²¹ Tüzel kişiliği bulunan banka, yapacağı işlemlerde kendi kanunu ile özel hukuk hükümlerine bağlı kalarak ticari usullere göre yönetilecek ve genel direktörün de dahil olduğu beş kişilik idare meclisi ve umumi heyet yönetim mekanizmasında görev alacaktır. Meclis üyelerinin seçiminde yine İktisat Vekaleti'nden başlayan bir dizi seçim ve onay süreci yaşanırken, üyelerin bankacılık, maden ve elektrik konularında uzmanlık sahibi olmaları gerektiği ve görev sürelerinin üç yıl olduğu vurgulanmaktadır. Umumi heyette yine Başvekaletten seçilecek üç yetkili yer alırken, bütçe ve iktisat encümenlerinin yanına divanı muhasebat encümeninin de eklenmesi bu konudaki değişiklik olarak göze çarpmaktadır.¹²²

İşletmenin denetim işlevi, Sümerbank'taki gibi, vekaletler ve umumi heyet tarafından atanacak bir yıl süreyle görevli üç üye tarafından gerçekleştirilecek; yıl sonunda denetim raporları ile bilanço kar/zarar cetveli İktisat Vekaleti ve İcra Vekilleri Heyeti aracılığıyla umumi heyete son onay amacıyla gönderilecekti.¹²³ Bu denetimin yanı sıra, İktisat Vekaleti'nin gerekli gördükçe bankanın hesap ve işlemlerini denetlettirme hakkı bulunmakta¹²⁴, ayrıca, temel bürokratik kural ve denetim mekanizmalarının Etibank için de geçerlilik taşımayacağı ifade edilmekteydi.¹²⁵

Anonim şirket yapısı üzerinde ve Sümerbank'a paralel şekilde düzenlenen yönetim ve denetim yapısı, banka sistemine dayalı devlet işletmeciliği modelinin Sümerbank ile kesinleştiğini göstermektedir. Etibank da bu ilkeler doğrultusunda çalışarak, maden sanayiinde sermaye birikimini ve yatırımlar yoluyla üretim artışını gerçekleştirmeye çalışacaktır.

¹²¹ TBMM ZC, Devre V, Cilt:4, İnikat 38'e ek, S.Sayısı: 212, s.2.

¹²² Etibank Kanunu, s. 1, 5-6.

¹²³ Aynı Eser, s. 6-7

¹²⁴ Aynı Eser, s. 7.

¹²⁵ Aynı Eser, s. 1.

C. Bankanın Finansman Kaynakları

Etibank'ın itibari sermayesi 20 milyon lira olarak belirlenirken, hükümetin teklifi ve banka umumi heyetinin kararı ile bu miktarın iki katına kadar yükseltilebileceği kabul edilmiştir. Sermayenin unsurları, İktisat Vekaleti bütçesine konulacak ödenek, işletme karlarından sermayeye eklenecek oranlar, maden ve elektrik alanlarında hükümetin ortaklık hisseleri ile maden ve elektrik konularındaki imtiyaz ve ruhsatnamelerinin devredilmesinden sağlanacak gelir ve devlet kuruluşları tarafından işe yarayacak arazi veya demirbaşların kuruma verilmesinden oluşmuştur. Yıllık karın düzenlendiği maddede, Sümerbank'taki gibi net karın aynı oranlarda ihtiyat akçesi olarak ayrılması ve idare meclisiyle memurlara ikramiye verilmesi düzenlenmiş, kalan kısmın, ödenmiş sermaye tamamlanuncaya kadar sermaye hesabına yatırılması ve ardından karların hazineye aktarılması kararlaştırılmıştır. Bu hükümdeki tek farklılık %6 tutarındaki faiz hesaplamasından söz edilmemesidir.¹²⁶

Bankanın İcra Vekilleri Heyeti kararı ve 20 milyon lirayı geçmemek koşuluyla faizli, faizsiz vd şekillerde tahvil çıkarabileceği ve on beş yıla kadar vadeli borçlanma yapabileceği hükmü kabul edilirken, Maliye Vekaleti'nin çıkarılacak tahvillere ve yapılacak borçlanmalara kefil olacağı belirtilmiş ve işletmenin Sümerbank'ın da içinde bulunduğu milli kredi kuruluşlarına tanınan daimi hak ve imtiyazlardan faydalanacağı vurgulanmıştır.¹²⁷

D. Bankanın Özel Kesime Yönelik Hükümleri

Bankanın bu alandaki işlevlerini ilk olarak kredi bakımından ele alırsak, kanunun 10.maddesinde, bankanın İktisat Vekaleti onayıyla sadece kendisinin kurduğu ya da ortaklık yaptığı sanayi ve ticaret kuruluşlarına kredi verebileceği yazılmıştır. Özelleştirme hükümlerinin bulunduğu yedinci maddede ise, bankanın üzerine alacağı maden ve elektrik imtiyazlarıyla, maden ve taşocağı izinlerini, sınırlı sorumluluk taşıyan, kendisine bağlı ve tüzel kişilik sahibi müesseselere devredeceği dile getirilmiştir. Aynı maddede, elektrik ve maden malzemesi üretme işlerinin de bu tür kuruluşlara yaptırılacağı ifadesi yer alırken, bu kurumların, hükümetin teklifi ve

¹²⁶ Aynı Eser, s. 1, 3-4, 7.

¹²⁷ Aynı Eser, s. 1, 5.

banka umumi heyetinin kararıyla ve hissedarların Türk ve hisse senetlerinin isme yazılı olması şartıyla şirket haline dönüştürülebileceği açıklanmıştır.¹²⁸

Görüldüğü gibi, genel anlamda Sümerbank'la paralellik taşıyan Etibank hükümleri kredi ve özelleştirme konularında değişiklik içermektedir. Ağır sanayi yatırımları yapacak olan Etibank'ın, daha çok devlet kuruluşlarına kredi aktarmasını temin edecek düzenlemeler yapılırken, özel sektörün banka yönetimindeki işletmelerle yapacağı ortaklıklar maden kredisinden yararlanmasını sağlayabilecektir. Özel sektörün, sermaye ve risk etkenleri dolayısıyla madencilik alanında zaten çok fazla yer alamayacağını düşündüğümüzde, kredi düzenlemesinin özel sermaye açısından en azından belli bir süre büyük bir sıkıntı yaratmayacağını söyleyebiliriz.

Özelleştirme konusunda, Etibank'ın kapsam dışında tutulması, özelleştirmenin hükümet ve umumi heyet kararına bağlanması ve hisseleri alacak kişi ya da kuruluşların Türk olması şartı gibi hükümler, Sümerbank modelinin paralellliğini temsil etmesine karşın, müessese kavramıyla özelleştirme kavramına yeni bir yaklaşım getirilmiştir. Bu çerçevede, kurumların doğrudan şirketleştirilmeleri yerine önce müessese haline dönüştürülerek devlete bağlılıkları devam ettirilmiş, özelleştirme zaman içinde uygulanması olası bir politika olarak düşünülmüştür. Buna karşılık, Sümerbank'tan ileri bir adım olarak Etibank'ın kuracağı müesseselerin hepsi muhtemel bir özelleştirme kapsamına alınmıştır.

E. Kanun Tasarısını İnceleyen Bürokrasinin Görüşleri

Etibank'ın kanun tasarısı, diğer encümenlere ek olarak maliye encümenince de ele alınmış ve özel sermayenin konumundan kaynaklanan farklı görüşler devam etmiştir. İlk olarak, hükümet tarafından teklif edilen tasarıya göre, bankanın görevleri içinde maden imtiyaz, ruhsatname ve imtiyazlarının başkalarına devredilmesi ya da kiralanması da bulunurken, bu yöntem, iktisat ve maliye encümenince kiralanma kısmı kaldırılarak benimsenmiş, bütçe encümeni üyelerince hem devretme, hem de kiralama kaldırılmıştır.¹²⁹

¹²⁸ Aynı Eser, s. 3, 5.

¹²⁹ TBMM ZC, Devre V, Cilt: 4, İnikat 38'e ek, s. 6-7. Bankanın kanun tasarısını inceleyen 16 kişilik iktisat encümeninde, başkan olarak Tekirdağ milletvekili Şakir Kesebir dışında Eskişehir milletvekili Emin Sazak ve Sinop milletvekili Yusuf Kemal Tengirşenk de bulunurken, yedi kişilik maliye encümeninde Gümüşhane milletvekili Hasan Fehmi Ataç, 11 milletvekilinden meydana getirilen bütçe encümeninin başında da 1932 yılında İktisat Vekili olarak da görev yapan Burdur milletvekili Mustafa Şeref Özkan yer almaktaydı. Bkz., s.3-5.

İkinci olarak, hükümet bankanın elektrik, maden ve taşocağı imtiyaz ve ruhsatnamelerini sınırlı sorumluluk taşıyan ve kendisine bağlı şirketlere devretmesini öngörmüş ve elektrik ve maden malzemesi üretme işlerinin de bu tür şirketlere yaptırılmasını benimsemiştir. Kurulacak şirket hisselerinin %100'ünün banka adına olacağı ve hükümetin teklifi umumi heyetin kararıyla bunların bir kısmı veya tamamının Türk şahıs ya da kurumlarına satılabileceği hükümetin teklifi arasında yer almıştır. İktisat ve maliye encümenlerinde onaylanan bu teklif bütçe encümeninde değişikliğe uğratarak, kanunda yazılacağı şekliyle şirketleşme yerine bankaya bağlı, müessese kavramı tasarıya dahil edilmiştir. Bu müesseseler, hükümetin teklifi, umumi heyetin kararı ve hissedarların Türk ve hisse senetlerinin isme yazılı olması koşuluyla şirket haline dönüştürülebilecektir.¹³⁰

Özel kesime yönelik düzenlemelerin arka planını yansıtan encümen süreci, özelleştirme sürecinde Sümerbank modelinin bütçe encümeni aracılığıyla değişikliğe uğradığını göstermektedir. Böylece, özelleştirme tam anlamıyla devre dışı bırakılmasa da, aşamalı bir hale dönüştürülerek bir anlamda devlet sermayesinin ekonomik devamlılığı temin edilmeye çalışılmaktadır. Bu nokta, bürokrasi içindeki devlet işletmeciliğine ilişkin “yorum” farklılığını bir kez daha yansıttığı gibi, özelleştirme konusunun henüz netleşmediğini ortaya koymaktadır.

F. Değerlendirme

Etibank, faaliyet alanına ilişkin ayrıntıların dışında iki yıl önce kabul edilen Sümerbank modelinin maden sanayiindeki karşılığıdır. Ticari bir işletme olma niteliğiyle birlikte devlet işletmeleri mantığının izlerini taşımaktadır. İşletme bu taban üzerinde ve büyümeye açık bir yapıyla, ülkenin maden kaynaklarını verimli şekilde değerlendirme görevini yüklenmektedir. Başka bir deyişle, Etibank ağır sanayi hamlesinin simgesi durumundadır ve öncelikli faaliyet alanı yatırım ve üretimdir. Maden sektörünün ihracat potansiyeli taşımasının yanı sıra güçlü sermayeleri gereksindirmesi, doğal olarak sektör içinde bankanın konumu güçlendirecektir. Bu nedenle de, Etibank'ın doğrudan özel sektörü ilgilendiren çok fazla hüküm barındırmaması normaldir. Ancak, özel sermayenin giderek güçleneceği bir ortamda, maden üretiminin artması özel madencilığe hem girdi sağlayacak, hem de diğer

¹³⁰ Aynı Eser, s. 8-11.

ihtiyaçlarını karşılamasına yardım edecektir. Dolayısıyla, Etibank faaliyetlerinin gelişimi ve başarısı özel sermayenin de lehinedir.

Yukarıda ayrıntıları verilen özelleştirme konusu, Sümerbank'tan farklılaşan noktayı meydana getirdiği gibi, bürokrasinin aynı zemin üzerindeki anlaşmazlığına bir kez daha dikkat çekmektedir. Bu temel anlaşmazlık dışında, Etibank, kurumsal niteliği Sümerbank gibi genel hatlarıyla kabul gören bir devlet işletmesi görünümündedir.

I.2. Dönem İçinde Kurulan Diğer İşletmeler

Bu bölümde, Devlet Sanayi Ofisi, Sanayi ve Kredi Bankası, Sümerbank ve Etibank incelemelerinin ardından, dönem içinde kurulan bazı devlet işletmelerini genel hatlarıyla ele alacağız. Bu işletmeler, devlet işletmeciliği politikasının belirlenmesinde ilk dört kuruluş kadar etkili olmadıklarından ayrıntılara inilmeyecek ve kurumların en belirgin özellikleri dikkate alınacaktır. Bu çerçevede, sırasıyla Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü, Ziraat Bankası, Devlet Ziraat İşletmeleri, Halk Bankası ve Denizbank incelenecektir.

A. Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü (MTA)

Etibank'la beraber 1935 yılında kurulan enstitünün kuruluş gerekçesindeki ifadeler, devlet işletmeciliğinin ortaya çıkış nedenleriyle de bağlantılıdır. Sermaye ihtiyacı ve kamu hizmeti ekseninde odaklanan açıklamalara göre, madenlerin işletilmesi ancak güçlü sermayelerle olanaklıdır ve küçük sermayeler bu işlere salt spekülasyon amacıyla yönelmektedir. Madenlerin yeterli düzeyde olup olmadığından emin bulunmayan büyük sermaye de, bu belirsizlik ortamında yatırımdan kaçınmaktadır. Bu nedenle, ülke ekonomisinin düzenleyicisi konumunda bulunan hükümetin maden araştırmalarını yapması gereklidir. Bu hizmetler, ne kadar masraflı ve uzun dönemli olursa olsunlar bir kamu hizmeti mantığıyla ele alındığından, maden araştırmaları işinin genel bütçeden ayrılacak bir ödenekle finansmanı sağlanacak bir devlet kuruluşuna yaptırılması planlanmaktadır.¹³¹

¹³¹ TBMM ZC, Devre V, Cilt: 4, İnikat 38'e ek, Sıra No: 213, s. 1-2. İktisat encümeni mazbatasında da, MTA'nın ülkenin en önemli serveti olan madenleri yeterli düzeyde araştıracağı ve şimdiye kadar yapılmadığı şekilde bunların ekonomik çıkarlara uygun şekilde işletilmesini sağlayacağına dikkat çekilmektedir. Bkz. s. 6.

Enstitünün görevleri, ülkede işletilmeğe elverişli maden ve taşocağı sahalarının olup olmadığını ve işletilenlerin nasıl daha verimli çalışabileceklerini araştırmak, bu işlere ilişkin bilimsel, kimyevi, jeolojik incelemeler yapıp projeler hazırlamak ve maden sanayiinde çalışacak uzman ve işçileri yetiştirmek başlıklarıyla ifade edilmekteydi. İşletmenin, nitelikli personel yetiştirme işini İktisat Vekaleti'nin izniyle başkalarına da yaptırabileceği aynı madde kapsamında düzenlenmişti.¹³²

Tüzel kişiliği tanınmış olan enstitüde, özel hukuk hükümleri ve ticari kuralların uygulanması kararı alınırken, yönetim kademesinde, bir genel direktörün başkanlığında çeşitli muavin ve memurlardan oluşturulan ve izin alınarak yabancı elemanların da çalıştırılabileceği bir yapılanma getirilmekte ve enstitünün umumi heyeti, Başvekaletten seçilecek üç yetkiliyle, TBMM'nin bütçe, iktisat ve divanı muhasebat encümeni üyelerinden oluşturulmaktadır.¹³³

Enstitünün denetim işlevi, İktisat ve Maliye Vekaletleri tarafından bir yıl için seçilen ve kurumlar muhasebesinde deneyimli iki kişilik bir heyet tarafından yapılacaktır. Bunun dışında, İktisat Vekaleti'ne gerekli gördüğü durumlarda enstitüyü denetlettirme hakkı verilmekte, kuruluşun hesap ve işlemlerinin, incelenen diğer işletmeler gibi devlet organlarına yönelik kural ve denetime bağlı olmayacağı düzenleme altına alınmakta ve umumi heyet, yıl sonu hesaplarının değerlendirileceği makam olarak saptanmaktadır.¹³⁴

MTA'nın gelir kaynakları, İktisat Vekaleti'nin bütçesinden yapılacak ödenek, maden araması ile diğer çalışmalardan alınacak ücretler, vekaletin onayıyla kuruma yapılacak nakdi ve ayni yardımlar, enstitüye ait mevcutların sağlayacağı faiz ve iradlar ile maden ve taşocağı işletenlerin çalıştırdıkları yabancı mühendis ve uzmanlar yerine Türk gençleri yetiştirmek için hazineye yatacakları ve oradan da enstitüye verilecek paralar şeklinde ifade edilmiştir. Gençlerin yetiştirilmesi adına alınacak paraların, sadece bu konuda uzman yetiştirmek için harcanması ve bu ödeneğin her türlü vergi ve resimden muaf tutulması kararlaştırılmış ve MTA'nın, milli kuruluşlara

¹³² TBMM ZC, Devre V, Cilt: 4, s. 210-211. MTA kanunu için bkz., Düstur, Cilt:16, Kanun No:2084, 1507-1513.

¹³³ Aynı Eser, s. 210, 213. Enstitünün bu vasıflarını pekiştiren bir başka hüküm, çalışan memurlarla ilgili düzenlemedir. Buna göre, kurumda çalışan memur ve müstahdemler gerek bağlı buldukları enstitü, gerekse halk ile olan ilişkilerinde özel kurum çalışanları gibi muamele görecektir ve haklarında memur kanunu hükümleri uygulanmayacaktır. Bkz., s.212.

¹³⁴ Aynı Eser, s. 210, 212-213.

özgü hak ve imtiyazlarla, Teşvik-i Sanayi Kanunu gereğince birinci sınıf maden ocaklarına tanınan hak ve ayrıcalıklardan da yararlanabileceği öngörülmüştür.¹³⁵

Özel sermayeyi ilgilendiren bölümdeki ifadelerle göre, gerçek veya tüzel kişilerin tamamına ya da çoğunluğuna sahip buldukları petrol, maden tezkere ve ruhsatname sahalarında, MTA tarafından, arama çalışmalarından doğacak menfaatlerden devletin yararlanacağına dair bir sözleşme yapılması kaydıyla ücretsiz arama çalışması yapılabilir. Bunun dışında, enstitü, gerçek veya tüzel kişilerin sahibi ya da çoğunluğu buldukları maden ve taşocakları alanlarında, İktisat Vekaleti'nin izniyle gerekli görülecek araştırmaları yapmaya ve harita almaya yetkili kılınmakta ve enstitünün işlerini kolaylaştırmak için bu kişilerin istenen bilgileri vermeleri zorunlu hale sokulmaktadır. Ayrıca, İktisat Vekaleti MTA'nın araştırma yapacağı konusunda herhangi bir vilayete bildiride bulunması halinde, bu işler için hiç kimseye arama ruhsatnamesi verilemeyecektir. Son olarak, meydana çıkarılmış madenler ile çoğunluğu hükümete geçen maden sahalarında MTA tarafından arama yapıldığı takdirde, işlemler sonuçlanıncaya kadar bu madenlerin hiç kimseye devir ya da ihale edilememesi söz konusudur.¹³⁶

Kanun tasarısının incelendiği encümen sürecinde, kurumun faaliyet alanıyla ilgili fikir ayrılıkları yaşanmıştır. Dördüncü maddede, hükümet, enstitüye verilen arama görevlerinden bir kısmını işletmenin yapacağı özel anlaşmalar gereğince başkalarına devredebileceğini kabul ederken, iktisat encümeni üyeleri bunu İktisat Vekaleti'nin iznine bağlamış ve bu değişiklik bütçe encümenince de kabul edilmiştir.¹³⁷

Bir diğer değişiklik, 22.maddede yer alan enstitü personeline aittir. Enstitünün genel müdür muavini, uzman ve mühendisleriyle ustalarının yabancı olabilmeleri hükümet ve iktisat encümeni tarafından uygun görülürken, bütçe encümeni mazbatasında bu konu İktisat Vekaleti'nin vereceği izne bağlanmıştır.¹³⁸

MTA, işin gerektirdiği sermaye ihtiyacı ile kamu hizmeti misyonu gibi, diğer devlet işletmelerinin de kuruluş gerekçesi olarak görülebilecek iki temel üzerine inşa

¹³⁵ Aynı Eser, s. 212.

¹³⁶ Aynı Eser, s. 211.

¹³⁷ TBMM ZC, Devre V, Cilt: 4, İnikat 38'e ek, s. 10-11.Tasarıyı değerlendiren 15 kişilik iktisat encümenin başkanı Tekirdağ milletvekili Şakir Kesebir iken, 11 kişilik bütçe encümeninde Burdur milletvekili Mustafa Şeref Özkan başkan olarak görevliydi. Bkz., s.6-8.

¹³⁸ Aynı Eser, s. 20-21.

edilmiştir. Bu doğrultuda kurulan ve maden araştırmalarıyla görevli bir kuruluş olan MTA, banka modelinden değişik bir idari ve mali yapıyla biçimlenirken, ekonomik kriterler yönünden devlet işletmelerinin bilinen nitelikleriyle donanmıştır.

Sermaye birikimi sağlamak ve yatırım yapmak gibi amaçlar söz konusu olmadığından, kurumun enstitü yapısı bankalardan ayrı olarak devlete bağlılığı her anlamda pekiştirmiş durumdadır. Özellikle yönetim düzeni ve gelir kaynakları bu bağlılığı vurgulamaktadır. Bu açıdan, kurumun araştırma faaliyetleri devletin temin edeceği ödenekle doğrudan bağlantılı olacaktır. Diğer yandan, bu koşulların, ticari çalışma ilkesi ile devletin bürokrasi anlayışından uzak tutulma gibi iki önemli özelliği sekteye uğratmamasına da özen gösterildiği anlaşılmaktadır.

Sonuçta, MTA, Etibank'a araştırma desteği vermek gibi sınırlı bir görev anlayışıyla tasarlanan, devlet işletmelerinin temel niteliklerini taşıyan ve yapacağı maden araştırmalarıyla kamusal alanın dışında özel sektöre de fayda sağlayacak olan bir kuruluştur.

B. T.C. Ziraat Bankası

Sümerbank yasasıyla birlikte, önceliği ülke içindeki hammaddelerin işlenmesine veren bir sanayi politikası kabul edilmesi nedeniyle, tarım kesimi gerek sanayi sektörüne girdi temin etmesi, gerekse kentsel nüfusun beslenme ihtiyacını karşılaması bakımından önem taşımaktaydı. Başlangıcı Osmanlı dönemine kadar uzanan Ziraat Bankası, bu çerçevede yapılan bir düzenlemeyle 1937 yılında yepyeni bir kimliğe büründürülmüştü.

Yeni düzenlemeye ilişkin kanun tasarısında, kurumun tarım ekonomisi için daha yararlı hale getirilmesine çalışıldığı vurgulanırken, dikkati çeken nokta tarımsal üretimi artırmadıkları düşünülen bazı toprak sahiplerine ciddi eleştiriler getirilmesidir. Hükümete göre, kimi toprak sahipleri yeterli arazileri bulunmasına rağmen tarımsal üretime katkı sağlamamaktadır. Bu nedenle yeni tasarıyla, kredi olanaklarından, üretimde bulunan ve o güne kadar yaşanan zorlukların atlatılmasında büyük faydası dokunan gerçek çiftçi ve köylülerin yararlanmalarını sağlayacak hükümler getirilmektedir. Ayrıca, tarımsal kredi konusu özel kuruluşların yapamayacağı bir kapsam ve önemde bir devlet işlevi olarak nitelenmekte ve

bankanın statüsünde yapılan değişikliklerin bir tarım reformunun başlangıcını teşkil ettiği ileri sürülmektedir.¹³⁹

Amaçları bu şekilde belirlenen Ziraat Bankası, tarımsal ürünlerin sürüm ve satışına yardımcı olmak, tarımsal sanayiın gereği olan kredileri düzenlemek, yönetmek ve dağıtmak, bu amaçları gerçekleştirecek kuruluşları kurmak ya da bu tür kuruluşlara katılmak gibi görevlere sahiptir ve nizamnamesine uygun olan her türlü bankacılık işlemlerini yapabilecektir. Kanunun üçüncü maddesinde, kimlerin küçük çiftçi sayıldığı açıklanarak tarımsal kredilerin dağıtımındaki önceliğin onların ihtiyacına verileceği ve kredilerin düzenlenmesinde de onların teşkilatlandırılmasının gözetileceği belirtilmektedir.¹⁴⁰

Bankanın yönetim mekanizması, idare meclisi, genel müdürlük ve umumi heyet dışında krediler yüksek nazım heyeti ve idare komitesi organlarından meydana getirilmektedir. Denetim süreci, iktisat ve hukuk alanlarında yeterli bilgiye, bankacılık ile muhasebe alanlarında yeterli tecrübe ve yetkinliğe sahip ve görev süreleri üç yıl olan üç kişi tarafından yürütülecek ve umumi heyet bankanın en yüksek inceleme ve denetim organı olarak görev yapacaktır.¹⁴¹

Ziraat Bankası, 100 milyon liralık bir itibari sermaye ile görevine başlarken, bu sermaye, Türkiye Ziraat Bankası'ndan devralınacak sermaye, toplanacak arazi vergisinin bankaya ait bulunacak %6'lık kısmı, 1938 yılından itibaren Hazinece verilecek paralar, bunların dışında devlet tarafından aktarılacak ödenekler ve bankanın yıllık karından ayrılacak bölümden meydana gelecektir.¹⁴²

Kredi dağıtım koşullarının belirlendiği bölümde, çiftçinin işletme sermayesi unsurlarını tamamlamak, tarım üretimini verimli hale getirmek, köylüleri bir zirai işletmeye sahip kılmak veya bir zirai işletmeyi genişletecek arazi edinmesini sağlamak ve tarım ürünlerinin sürüm ve satışını kolaylaştırıp artırmak bu işlevin amaçları arasında gösterilirken, tarımsal üretim amacı taşımayan kredi taleplerinin gösterilecek şahsi ya da maddi teminatın değeri ne olursa olsun kabul edilmemesi

¹³⁹ TBMM ZC, Devre V, Cilt: 17, İnikat 45'e ek, S. Sayısı:118, s.1-2. Tasarıyı ele alan encümenlerde de hükümeti destekleyen açıklamalar yer almış, kurumun devlet işletmesi haline dönüştürülmesi devletin ekonomik alandaki faaliyetlerinin zorunlu bir sonucu olarak savunulmuş ve bu şekilde bankanın daha verimli çalışacağı kaydedilmiştir. Bkz., s.2, 4, 7, 10.

¹⁴⁰ Yusuf Saim Atasağun, Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası 1888-1939, Türkiye'de Zirai Kredi Cilt: I, İstanbul: Kenan Basımevi ve Klişe Fabrikası, 1939, s.241. Kanun için bkz., Düstur, Cilt:18, Kanun No:3202, s.1124-1152.

¹⁴¹ Aynı Eser, s. 247-249.

¹⁴² Aynı Eser, s. 241-242.

hükmü getiriliyordu. Bununla beraber, kredi miktarlarının gerçek ihtiyaçla orantılı olması, çiftçinin ödeme gücünü aşmaması, işletmelerinde teknik gereklilikleri yerine getirenlere öncelik tanınması ve dağıtılan kredilerin doğru yerlerde kullanımının gözetilmesi gibi koşullar da kredi düzenlemeleri arasına katılmış durumdaydı.¹⁴³

İşletmenin kuruluş kapsamında değinilen üretim düzeyini yükseltme hedefinin açılımını gördüğümüz bu satırlar, bir anlamda Sümerbank'ın sanayi kredileri konusundaki görevinin tarım sektöründe Ziraat Bankası'na yüklendiğini açıklamaktadır. Üretim artışının yanında, dağıtılacak kredilerle, bir bakıma tarım kesimine yönelik diğer verimlilik düşüncelerinin de hayata geçirilmesi planlanmıştır.

Tasarıyı değerlendiren ziraat, iktisat, maliye, bütçe ve adliye encümenleri çeşitli maddelerde değişikliklere gitmişlerdir. Hükümetin 24.maddeyle düzenlediği banka kaynaklarını artırmaya yönelik bölümde, hükümet Merkez Bankası'nın kanun ve nizamnamesine uygun kredi işlemlerinin de banka tarafından yapılacağını belirlemiş, ziraat encümeni bunu aynen kabul ederken, iktisat ve maliye encümenleri kelime değişiklikleriyle bu hükmü benimsemiş, bütçe encümeni ise bu bölümü tasarıdan çıkarmıştır.¹⁴⁴ Tasarıyı son olarak inceleyen adliye encümeni de bu bölümü çıkarmasına karşılık, bankanın tahvil çıkarabilmesi ve onay alınarak dış piyasalardan kredi sağlayabilmesi yönündeki hükümleri kanuna eklemiştir.¹⁴⁵

Hükümetin tasarının 30.maddesinde teklif ettiği ve ziraat ve iktisat encümenlerince de onaylanan hükme göre, denetimcilerin çalışma süreleri iki yıl olarak belirlenirken, maliye ve bütçe encümenleri süreyi bir yıla indirmekte¹⁴⁶, adliye encümenindeyse üç yıl olarak yeniden düzenlenmekteydi.¹⁴⁷

1937 yılında yeni bir kanunla düzenlenerek bir devlet işletmesi kimliği kazandırılan banka, tarım açısından olduğu kadar sanayileşme politikası adına da önem taşımaktadır. Tarımsal hammaddelere dayalı bir sanayileşme politikasının başarısı, tarım kesiminin sanayiye girdi ve yiyecek sağlamasına bağlı olduğundan, bankanın bu alandaki boşluğu kapatması istenmektedir. Üretim artışı bu denli önem

¹⁴³ Aynı Eser, s. 242.

¹⁴⁴ TBMM ZC, Devre V, Cilt: 17, İnikat 45'e ek, S.Sayısı: 118, s. 38-39.

¹⁴⁵ TBMM ZC, Devre V, Cilt: 18, İnikat 57'ye ek, S.Sayısı: 118'e ek, s. 6.

¹⁴⁶ TBMM ZC, Devre V, Cilt: 17, İnikat 45'e ek, S.Sayısı: 118, s. 46-47.

¹⁴⁷ TBMM ZC, Devre V, Cilt: 18, İnikat 57'ye ek, s. 7. Bunların dışında, net karın dağıtımı ile geciken zirai alacaklardan alınacak faiz konusunda da çeşitli değişiklikler söz konusuydu. Bkz., TBMM ZC, Devre V, Cilt: 17, İnikat 45'e ek, s. 60-61, 68-69. TBMM ZC, Devre V, Cilt: 18, İnikat 57'ye ek, s. 2, 9. 14.

kazanınca, yeterli üretim katkısı sağlamadığı düşünölen bazı toprak sahipleri eleştirilere hedef olmuş, bankanın dağıtacağı kredilerdeki önceliğın üretime doğrudan katkısı olacağına inanılan küçük çiftçilere verilmesi hedeflenmiş ve yeni bir tarım reformunun başlangıcından söz edilmeye başlanmıştır. Bu çerçevede, bankanın, temelde küçük çiftçilere tarım kredisi sağlamakla görevlendirilmesinin yanında, çeşitli yatırım faaliyetlerinde bulunması ve bankacılık hizmetleri yaparak tarım sermayesinin gelişmesine katkı sağlaması düşünülmüştür. Ziraat Bankası'nın, büyük arazi sahipleri eleştirisi ve olası bir tarım reformu üzerinde temellendirilmesi, bürokrasinin ekonomik işleyiş üzerinde etkili olma anlayışının da somut bir örneğidir.

Bunun dışında, Ziraat Bankası'nın genel yapısı diğer bankalara benzemekle birlikte, kredi, yönetim ve denetim mekanizmalarına ilişkin yeni unsurlar eklenmektedir. Anonim şirket kimliğinden bir devlet işletmesi niteliğine dönüştürölen banka, işletmelere sağlanan kısmi özerklikleri bünyesinde barındıracak ve tarım kesimiyle ilişkilerinde önceliğı küçük çiftçi kesimine verecektir.

C. Devlet Ziraat İşletmeleri (DZİ)

28.12.1937 tarihinde dönemin Başvekili Celal Bayar tarafından meclise sunulan gerekçede, temel amacın Atatürk'ün hazineye bağışladığı çiftlik ve kurumların idaresi olduğu açıklanmakta, bunun dışında, aynı kapsamda bulunan kuruluşları birleştirmek ve ihtiyaca göre yenilerini kurmak da işletmenin amaçları arasında sayılmaktadır.¹⁴⁸

İşletmenin, kendisine verilecek tarım ve sanayi kuruluşlarını idare etmek, tarım işlerinde rehberlik yapacak merkezleri, fabrika ve atölyeleri kurarak yönetmek, silo ve ambar işleriyle uğraşmak ve ele aldığı alanla ilgili kuruluşlar oluşturmak ya da ortaklık yapmak faaliyetlerini yürütmesi benimsenmiştir.¹⁴⁹

Kendi kuruluş kanunu ile özel hukuk hükümlerine tabi olan DZİ, Ziraat Vekaleti'ne bağlı şekilde işleyecek ve aynı zamanda tüzel kişiliğö sahip olarak hizmet verecektir. Kurum çalışanları da, her türlü ilişkilerinde özel memurlara yönelik

¹⁴⁸ TBMM ZC, Devre V, Cilt: 22, İnikat 25'e ek, Sıra sayısı: 61, s. 1. Tasarıda, Atatürk'ün çiftlikleri hazineye bağışlama mektubuna da değinilmektedir. Tecrübelerini iş sahasından alan ve ticari esaslar dahilinde çalışarak başarılı olan bu kuruluşlar, Atatürk'e göre, devletin tarım alanında alacağı kararlara örnek teşkil edecektir. İşletmenin modern tarım yöntemlerinin çiftçi ve köylöler arasında yayılmasına öncölük edeceği bütçe encümeni mazbatasında da vurgulanmaktadır. Bkz., s. 2-3.

¹⁴⁹ TBMM ZC, Devre V, Cilt: 22, s.47.

hükümlere bağlı bulunacak ve beş kişilik bir idare meclisi ile umumi heyet yönetimde görevli olacaktır.¹⁵⁰

Denetim aşamasında, görev süresi üç yıl olan üç kişilik bir denetim kurulu görev yapacak, Ziraat Vekaleti'nin işletmenin tüm hesap ve işlemlerini istediği zaman denetlettirebilme yetkisi bulunacak ve umumi heyet hesapların ibra edildiği makam olacaktır.¹⁵¹

Kuruluşun itibari sermayesi, bir katına kadar yükseltilebilme olanağıyla birlikte 15 milyon lira olarak belirlenirken, sermayenin, bu kanun gereğince işletmeye geçecek mal ve hakların değeri, işletmelerden sağlanacak karların ilavesi ve devletçe sağlanacak ödenekten meydana gelmesi kararlaştırılmıştı.¹⁵² Ayrıca, Maliye Vekaleti'nin garantisi altında ve itibari sermayenin yarısına kadar bir miktarda tahvil çıkarılabilecek ve on beş yıla kadar vadeli borçlanmalar yapılabilecek ve diğer kurumlarda olduğu gibi ayrılan karşılıklardan sonra kalan kısmı, itibari sermaye tamamlanıncaya kadar sermayeye ilave edilecekti. Sermayenin ödenmesi tamamlandıktan sonra, kar bakiyesinin yarısı sermayenin %30'una erişinceye kadar olağanüstü ihtiyat hesabına ayrılacak, diğer yarısı da hazineye aktarılacaktı.¹⁵³

Kanunun ilgili maddesi uyarınca, DZİ, o dönemde ve gelecekte üzerine alacağı ya da kendisinin kuracağı işletme, fabrika ve tesisleri, İcra Vekilleri Heyeti'nin alacağı karar uyarınca, kendisine bağlı, tüzel kişiliği tanınmış ve özel hukuk hükümlerine tabi kurumlar şeklinde yönetebilecektir.¹⁵⁴

DZİ, tarım alanındaki küçük çaplı işletmelerin kurulması ve yönetimiyle ilgilenecek bir kuruluştur ve bir ölçüde de, Ziraat Bankası tasarısı ile gündeme gelen tarım reformunun ikinci ayağını oluşturmaktadır. Bu bağlamda, temel özelliklerini devlet işletmelerine verilen nitelik ve haklardan alan iktisadi teşebbüs, aynı zamanda gelişmeye açık bir yönetim biçimiyle donatılmıştır. Ayrıca, işletme kendi bünyesindeki kurumları bir anlamda müessese şeklinde yöneteceğinden şirketleşme dolayısıyla da özelleştirme gündeme getirilmemiş ve meydana gelecek kurumların, ana işletme olan DZİ'ye bağlı şekilde hizmetlerini devam ettirmeleri kararı alınarak kamu sermayesinin sürekliliği temin edilmiştir.

¹⁵⁰ Aynı Eser, s. 47-48.

¹⁵¹ Aynı Eser, s. 48.

¹⁵² Aynı Eser, s. 47.

¹⁵³ Aynı Eser, s. 47-48.

¹⁵⁴ Aynı Eser, s. 47.

Bu hükümleriyle DZİ, üzerinde görüş birliğine varılan, devlet işletmelerinin genel karakteristiğini taşıyarak tarım alanında yatırım ve yönetim faaliyetlerinde çalışması tasarlanan bir devlet işletmesi görünümündedir.

D. Halk Bankası

Hükümetin 30.05.1933 tarihinde meclise sunduğu kanun teklifinde, ülkedeki mevduat kuruluşlarının kredi ihtiyaçlarını yeterince karşılayamadığından ve bunun sonucunda da faiz oranlarının yüksekliğinden söz edilmektedir. Bu şartlardan en fazla olumsuz etkilenenler küçük krediye gereksinim duyanlar olduğundan, bu sorunu gidermek ve tefeciliği önlemek amacıyla bir kredi kuruluşunun meydana getirilmesi yolu tercih edilmektedir.¹⁵⁵

Bu kapsamda, bankanın temel görevleri, gerekli yerlerde halk sandıkları adıyla ve anonim şirket şeklinde küçük kredi kuruluşları açarak bunlara yardım etmek, sandıkların gelişimi için gerekli tedbirleri almak ve mevduat kabul etmek şeklinde sayılmıştır. Halk Bankası'nın şube açma hakkı bulunmadığı gibi, yalnızca Halk Sandıkları'na kredi verebileceği kanunda düzenlenmiştir.¹⁵⁶

Kanunun ilk maddesinde, bankanın bir anonim şirket biçiminde kurulacağı açıklanmış ve buna uygun olarak, yönetim yapısı idare meclisi ile bir genel müdürden meydana getirilmiştir. Bankanın kuracağı Halk Sandıkları'nın da müdürler aracılığıyla yönetileceği ve bu kişilerin idare meclisince tayin edileceği belirtilmiştir.¹⁵⁷

Bankanın sermayesi üç milyon lira olarak saptanmış, kurulan sandıkların finansmanını sağlamak için de çeşitli alternatifler getirilmiştir. Bu çerçevede, sandıkların mevduat kabul edebilmesinin yanında, sermayelerinin hisse senetlerine bölünerek çeşitli kamu ve özel kuruluşların sandıklara ortaklık yoluyla sermaye sağlamaları amaçlanmıştır.¹⁵⁸

¹⁵⁵ TBMM ZC, Devre IV, Cilt: 16, İnikat 67'ye ek, Sıra No: 294, s. 1. Kanun tasarısı 1933 Mayıs'ında yasalaşmasına rağmen, Halk Bankası ancak 5 Eylül 1938 tarihinde faaliyetlerine başlayabilecektir. Bu konuda bkz., Ayın Tarihi, Sayı:58, 1-30 Eylül 1938, s.11-13.

¹⁵⁶ TBMM ZC, Devre IV, Cilt: 16, s.104.

¹⁵⁷ Aynı Eser, s. 104-105.

¹⁵⁸ Aynı Eser, s. 104-105. İsme yazılı olarak çıkarılacak senetler çeşitli kuruluşlarla İktisat Vekaleti'nin onay vereceği gerçek ve tüzel kişiler tarafından alınarak sermayeye ortak olunacaktır. Aynı şekilde, özel idarelere ait paraların da her yıl bölgedeki sandıklara yatırılıp karşılığında hisse senedi almaları yöntemi getirilmiş, fakat resmi kurumlara ellerindeki senetleri satma veya devretme hakkı tanınmamıştır. Bkz., s.105.

Halk Bankası'nın yasa tasarısı, adliye ve iktisat encümenlerinden oluşan Muhtelit encümen ile bütçe encümeni tarafından incelenmiş ve Muhtelit encümenin yaptığı değişiklikler bütçedeki üyelerce benimsenmiştir. Encümenin tasarı üzerindeki değişikliklerinden en önemlileri, sermaye ve Halk Sandıkları'yla ilgili olanlardır. Hükümetin üç milyon lira belirlediği sermaye miktarı Muhtelit encümence kabul edilmiş ancak bu miktarın gerektiğinde çoğaltılabileceği hükmü eklenmiştir. İkinci olarak, hükümet Halk Sandıkları'nın küçük kredi kurumları şeklinde örgütlenmesini uygun görürken, Muhtelit encümen bu sandıkların anonim şirket halinde kurulmasını öngörmüştür.¹⁵⁹

Küçük sanayi kesiminin kredi talebini karşılamaya yönelik kurulan Halk Bankası, devlet işletmelerinin temel mantığını taşımasının yanında, farklı bir kredi sistemi de getirmiştir. Bu sistemle, çok yüksek olan kredi faizlerinin düşürülmesi diğer bir deyişle tefeciliğin önlenmesi hedeflenmiştir. Ticari bir işletme kuralıyla çalışma, İktisat Vekaleti aracılığıyla devlete bağlı bulunma gibi özellikler burada da söz konusu olmuş ve yönetim sürecinde anonim şirket yapısı gündeme getirilerek büyüme ve özerklik konuları düzenlenmiştir. Bunlara karşılık, kamu-özel sermaye ortaklığının ele alınması ve kredi mekanizmasının doğrudan değil de sandıklar yoluyla gerçekleştirilmesi gibi kurumun kendisine özgü birtakım nitelikleri de metinde yer almıştır. Oluşturulacak hisse senetlerinin satışı ise, özelleştirmeyi değil finansman sağlamayı amaç edinen bir çerçevede planlanmıştır.

E. Denizbank

Dönem içinde kurulan sonuncu banka denizcilik sektörü için tasarlanan Denizbank'tır. 24.05.1937'de Başvekalet Vekili Refik Saydam imzasıyla meclise gönderilen bankanın kuruluş gerekçesinde, üç tarafı denizlerle çevrili bir ülke açısından denizcilik işlerinin önemine işaret edilmekte ve ülkenin en hayati çıkarlarıyla bağlantılı bu sektörün ancak devlet otorite ve sermayesiyle kurulacağı belirtilmektedir. Bu bağlamda, artan ihtiyaçları daha verimli karşılamak ve kredi

¹⁵⁹ TBMM ZC, Devre IV, Cilt: 16, İnikat 67'ye ek, s. 20. Halk Bankası'nın kanun tasarısı, başkanlığını Mustafa Fevzi Bey'in yaptığı 14 kişilik muhtelit encümen ile Gümüşhane milletvekili Hasan Fehmi Bey'in başkanlığındaki dokuz kişilik bütçe encümenince ele alınmıştır. Bkz., s.19.

işlevini yerine getirmek için bu işleri tek merkezde toplayacak Denizbank projesi gündeme getirilmektedir.¹⁶⁰

İşletmenin yapacağı işler, yönetimine geçecek tekel ve imtiyazları işletmek, deniz ticareti sanayii, inşaat ve nakliyatıyla uğraşmak, kredi vermek, turizm işlerinin denizcilik bölümüyle ilgilenmek, deniz sağlığı yardım teşkilatı kurup işletmek ve her türlü bankacılık işlemleri yapmak gibi başlıklar halinde sıralanmış ve bu hizmetlerin İktisat Vekaleti'nin direktifleri doğrultusunda yerine getirileceği açıklanmıştır.¹⁶¹

Bankanın yönetim ve denetim mekanizmalarındaki düzen, Sümerbank ve Etibank'taki sisteme eşdeğer şekilde ticari çalışma, idare meclisiyle yönetilme, üç kişilik bir denetim heyeti tarafından denetlenme, bürokratik kural ve denetim sürecinden muaf tutulma ve hesapları umumi heyete onaylatma gibi unsurları içermektedir.¹⁶²

Denizbank'ın itibari sermayesi, bir katı oranında artırılabilme imkanıyla 50 milyon lira olarak belirlenirken, sermayenin unsurları, bankaya geçecek denizcilik işletmelerinin her türlü kıymetleri, devletin deniz şirketlerindeki hisseleri, devletin vereceği tahsisat ve kıymetler biçiminde sayılmıştır. Bunun dışında, hükümetin teklifi, umumi heyetin kararı ve ödenmiş sermayenin sınırını aşmamak koşuluyla, Maliye Vekaleti'nin kefaleti altında çeşitli şekillerde tahvil çıkarılması ve 15 yıla kadar borçlanmalar yapılabilmesi alternatifi ile milli kredi kurumlarına tanınan tüm hak ve imtiyazlardan Denizbank'ın yararlanabilmesi sağlanmış ve işletmenin yıllık karından sermaye hesabına aktarma yapılması uygulaması, küçük ayrıntı farklılıkları dışında diğer bankalardaki biçimiyle yinelenmiştir.¹⁶³

¹⁶⁰ TBMM ZC, Devre V, Cilt: 21, İnikat 20'ye ek, Sıra Sayısı:38, s.1-2. İktisat, maliye ve bütçe encümenlerinde de, farklı birimler olarak çalışan devlete bağlı denizcilik kurumlarının bu tasarıyla tek bir merkez etrafında toplanması düşüncesi, hem verimlilik, hem de mali tasarruf bakımından olumlu bir gözle değerlendirilmiştir. Bkz., s. 2, 4-5.

¹⁶¹ TBMM ZC, Devre V, Cilt: 21, s. 112. Ayrıca kanunun tamamı için bkz., Düstur, Cilt:19, Teşrinisani 1937-Teşrinievvel 1938, Ankara: Başvekalet Matbaası, 1938, Kanun No: 3295, s.170-177.

¹⁶² Aynı Eser, s. 112-113, 115. Banka memurlarının tüm ilişki ve işlemlerinde özel kuruluşlardaki memur hükümlerine bağlı bulunacakları da bu anlayışı pekiştiren bir nitelik olarak kabul edilmiştir. Bkz., s. 120. Hükümetin tasarladığına göre, bu model sayesinde daha önce Sümerbank ve Etibank'ta denendiği gibi iş programı için içeride ve dışarıda daha kolay kredi sağlanabilecek ve dağılık birliklerin tek bir yönetime kavuşması halkla olan ilişkilerin daha düzenli ve kolay yürütülmesine yardım edecektir. Ayrıca, paraların bir elde toplanması verimliliği yükselteceği gibi, kendi gelirleriyle sürdürülmesi olanaklı olmayan işlere diğer yerlerden para aktarımını mümkün kılacaktır. Bkz., TBMM ZC, Devre V, Cilt: 21, İnikat 20'ye ek, s. 1-2.

¹⁶³ TBMM ZC, Devre V, Cilt: 21, s. 113, 115, 122.

Bankanın kredi dağıtımındaki koşulları hakkında somut bilgi verilmemektedir. Buna karşılık, özelleştirmeye bağlantılı maddede, bankanın o dönemde ve daha sonra yönetimine girecek kurumları, İcra Vekilleri Heyeti kararıyla kısmen ya da tamamen kendisine bağlı şekilde kuracağı tüzel kuruluşlar olarak yönetebileceğine işaret edilmektedir. Tüzel kişilikler, hükümetin önerisi, banka umumi heyetinin kararı ve hissedarların Türk ve hisse senetlerinin isme yazılı olması koşullarıyla şirket haline dönüştürülebilecektir. Aynı maddede, bankanın İktisat Vekaleti'nin izniyle gerçek ve tüzel kişilerle ortak teşebbüslere girişebileceği de yazılıdır.¹⁶⁴ Bankanın, idaresine geçecek kurumları tüzel kişilikli işletmeler yoluyla mı, yoksa sınırlı sorumlu şirketler haline dönüştürerek mi yöneteceği ise, hükümetin tercihine bırakılan bir konudur.¹⁶⁵

Tasarınının iktisat, maliye ve bütçe encümenlerinin incelemesi aşamalarında en göze çarpan değişiklikler umumi heyetin niteliğiyle ortaklık konusudur. Hükümet, teklifin dokuzuncu maddesinde umumi heyeti diğer milli bankalardan biraz daha farklı biçimde oluştururken, iktisat encümeninde bunun yerine diğer bankaların sistemi getirilmekte, maliye ve bütçe encümenlerince de bu değişiklik geçerlilik kazanmaktadır.¹⁶⁶

Hükümet ve iktisat encümeninin dört, diğer encümenlerince beşinci maddede ele aldıkları bankanın ortaklık yapabilmesi konusunda, hükümetin sunduğu ve maliye ve iktisat encümenlerince de uygun görülen öneride, Denizbank'ın gerçek veya tüzel kişilerle kendi iş alanına giren konularda ortaklık yapabileceği düzenlenmiştir. Bütçe encümeni üyeleri ise, ilgili maddeye bunu İktisat Vekaleti'nden alınacak izne bağlamak kaydını düşmüşlerdir.¹⁶⁷

Denizcilik sektöründe yoğun bir görev dağılımıyla çalışacak olan Denizbank, Sümerbank'la başlayan bankacılık modelinin bir halkası durumundadır. Ticari yapısından, yönetim ve finansman anlayışına kadar bu modelin izlerini taşıyan banka, başarılı olduğu düşünülen bir sistemi uygulayarak faaliyette bulunacaktı. Denizbank'ın kuruluşunda, sanayi ve tarım alanında olduğu gibi hem sermaye, hem

¹⁶⁴ Aynı Eser, s. 113.

¹⁶⁵ TBMM ZC, Devre V, Cilt: 21, İnikat 20'ye ek, s. 2.

¹⁶⁶ Aynı Eser, s. 12-13. Denizbank'ın kanun tasarısı görüşmelerinde, İzmir milletvekili R.Köken'in başkanlığını yaptığı 11 kişilik iktisat encümeni yanında Bayazıt milletvekili İhsan Tav başkanlığındaki 11 kişilik maliye encümeni ve Burdur milletvekili Mustafa Şeref Özkan'ın başkanlığındaki 25 kişilik bütçe encümeni görev almıştır. Bkz., s.3, 5-6. Denizbank'ın görevlerini devralan kurumlara ilişkin kanun için bkz., Düstur, Cilt:20, Tesrinisani 1938-Teşrinievvel 1939, Kanun No:3633, Ankara: Başvekalet Matbaası, 1939, s.1131-1138.

¹⁶⁷ Aynı Eser, s. 10-11.

de kamu hizmeti faktörü birlikte rol oynamaktaydı. Böylece, hizmetlerin daha verimli ve mali tasarruf yapılarak yürütülmesi yanında bankacılık hizmetleri yoluyla sermaye birikiminin yükseltilmesi hedeflenmekteydi. Denizbank'ın özelleştirme konusundaki duruşu Etibank'la paralellik taşıırken, yapılacak ortak teşebbüsler denizcilik sektöründe kamu-özel sermaye birlikteliğine dayalı girişimlerin de önünü açabilecek ve özel sermayenin yatırım alanları genişleyebilecekti. Ne var ki, Denizbank'ın ömrü uzun olmayacak ve banka 1939 yılında kapatılarak görevleri Devlet Denizyolları ve Devlet Limanları İşetme Umum Müdürlüğü'ne devredilecektir.¹⁶⁸

I. 3. 3460 Sayılı Kanun

04.07.1938 tarihinde yürürlüğe giren kanun, devlet işletmelerine yönelik olarak ilk kez İktisadi Devlet Teşekkülleri (İDT) tanımlamasını yaparken, kanun kapsamına giren Sümerbank, Etibank, T.C. Ziraat Bankası, Denizbank ve Devlet Ziraat İşletmeleri için ortak yönetim ve denetim ilkeleri getirmektedir. Bu nedenle, devlet işletmeciliğinin de en önemli yasal metinlerinden biri haline gelmektedir.

A. Kanunun Amacı

Başvekil Celal Bayar tarafından 10.05.1937 tarihinde TBMM'ye sunulan kanun tasarısına göre, 3460 sayılı kanunun amacı, öncelikle yasada adı geçen devlet işletmelerine ilişkin ortak bir yönetim ve denetim yapısı kurmaktır. Yapılan değerlendirmede, büyük sanayi hareketlerinin gelişimiyle beraber, devletin ekonomideki görev ve sorumluluklarının çoğaldığı belirtilmekte ve bu yeni duruma uyum gereğince çeşitli teknik ve diğer değişikliklerin yapıldığının altı çizilmektedir. Bu noktada hükümetin tutumu:

“Cumhuriyet Hükümeti, ferdi sermaye ve kudretin yetmediği veya şimdilik gitmediği veya milli kurulma ve korunma ihtiyaçlarının kesin zaruret gösterdiği sahalarda milli varlık davamızın gereklendirdiği bir çok vazifelerin ifasına koyulmuş bulunuyor.”¹⁶⁹ sözleriyle ortaya konulmaktadır. Bu bağlamda, girişilen ekonomik

¹⁶⁸ Bu konudaki gelişim için bkz., Cumhuriyet, “Denizbank lağvediliyor”, s.1. Cumhuriyet, “Deniz müesseseleri”, 20 Nisan 1939, s.2. Cumhuriyet, “Denizyolları ve Limanlar Umum Müdürlükleri”, 5 Mayıs 1939, s.1, 8. Cumhuriyet, “Denizbank bugün tarihe karışıyor”, 31 Mayıs 1939, s.2

¹⁶⁹ TBMM ZC, Devre V, Cilt: 26, İnikat 74'e ek, Sıra Sayısı: 244, s. 1.

işlerde başarılı olunabilmesi için mevzuatta bazı değişikliklerin yapılması zorunluluğu İDT tasarısını gündeme getirmektedir.¹⁷⁰

Bu zorunluluğun temelinde yatan etken, kanun tasarısını inceleyen muvakkat encümen tarafından dile getirilmiştir. Devlet işletmelerinin mevzuattaki genel hükümler çerçevesinde verimli çalışmalarının olanaklı olmadığına değinen encümen, bu nedenle işletmelere yönelik ayrı hükümleri içeren bu yasanın hazırlandığını ve böylelikle işletmelerin formalitelerden uzak biçimde daha iyi çalışacaklarını ve denetimlerinin sağlıklı yapılabileceğini vurgulamıştır.¹⁷¹

Ayrıca, tasarının hazırlanmasında Cumhurbaşkanı Atatürk'ün 1937'deki meclis açılışında bu konuya ilişkin değerlendirmesiyle, parti programında aynı konuya ait maddenin de etkili olduğu ve bu amaçla Divanı Muhasebat başkanının önderliğinde oluşturulan bir komisyonun çeşitli ülkelerde uygulanan mevzuatları inceleyerek mevcut metni hazırladığını yine tasarıdaki ifadelerden öğrenmekteyiz.¹⁷²

Kanun çerçevesinde getirilen İDT tanımlaması, bu kanunun kapsamını genişletebilmeye yarayacak bir işlev üstlenmekteydi. Metin içinde banka tabiri yerine İDT tanımının geliştirilmesi, banka niteliği taşımayan ancak sermayelerinin tamamı devlet tarafından verilen işletmelerin de bu kanuna tabi olmalarını sağlamak amacıyla yapılmaktaydı.¹⁷³ Bu amaç ilk maddede, sermayesinin tamamı devlet tarafından verilen kurumların yönetim ve denetimlerinin bu kanun çerçevesinde yapılacağı şeklinde kaleme alınmıştı. Kanun kapsamına giren işletmeler yukarıda adı verilen kurumlar olarak belirlenirken, bu kurumların kendi kanunlarındaki hükümlerden 3460 sayılı kanuna uymayanların artık geçerlilik taşımadığı ifade edilmişti.¹⁷⁴ Dolayısıyla, yeni kanunla çelişmeyen eski maddeler yürürlükte kalmaya devam edecekti.

Kanunun amacını gösteren bu değerlendirmeler, iki noktaya dikkatimizi çekmektedir. Birincisi, kanun kapsamına girecek işletmelerin yönetim ve denetim açısından tamamen aynı çatı altında toplanmalarıdır. Böylece, varolan kimi farklılıklar ortadan kaldırılıyor ve tek bir çalışma sistemi getiriliyordu. Yapılan değişikliği, encümenin de vurguladığı üzere, kurumsal farklılıklara olanak tanıyan

¹⁷⁰ Aynı Eser, s. 1.

¹⁷¹ Aynı Eser, s. 5.

¹⁷² Aynı Eser, s. 1-2.

¹⁷³ Aynı Eser, s. 2.

¹⁷⁴ Düstur, Cilt:19, Kanun No: 3460, s.1306-1307, 1316.

eski sistemden istenen verimin alınamaması ve giderek çoğalan devlet işletmelerine yönelik toplu bir mevzuat hazırlanması gerekliliğinin hissedilmesi şeklinde yorumlamak mümkündür. Başka bir deyişle, eski sistemlerden beklenen verimin alınamaması üzerine pratik bir düşünceyle hareket edilerek ve diğer mevzuatlardan da faydalanarak bu yasa hazırlanmaktadır. Bu mevzuat birliği, devlet işletmeciliğinin gelecek dönemde de çok önem taşıyacağını ortaya sermektedir.

İkinci nokta da, devlet işletmeciliğine yönelik açıklamada odaklanmaktadır. İşletmelerin kuruluş gerekçelerinde gördüğümüz ifadeler, burada daha toplu ve açık biçimde kaleme alınmaktadır. Buna göre, devlet işletmeleri ekonomik alanda toplum ihtiyaçlarını karşılamayı ilke edinerek faaliyette bulunacaktır. Bu çerçevede, özel sermayenin herhangi bir sebeple çalışmadığı büyük sanayi alanlarında olduğu gibi, savunma başta olmak üzere çeşitli ulusal ihtiyaçlar adına sadece devletin bulunması gereken sektörlerde de devlet işletmeleri kurulacaktır. Dolayısıyla, ülkenin ekonomik ve savunma ihtiyaçları devlet işletmelerinin kuruluş amacını ve faaliyet alanlarının sınırını belirleyecektir.

B. Kanuna Göre İşletmelerin Yönetim ve Denetim Mekanizmaları

Kanunun ikinci maddesi, yönetimle bağlantılı olarak işletmelerin ekonomik ve ticari niteliklerini ortaya koymaktadır:

“Bu kanun hükümlerine tâbi teşekküller, hükmi şahsiyeti haiz ve bu kanunla kendi hususi kanunları dairesinde idari ve mali muhtariyete [özerkliğe] malik olmak ve mes’uliyetleri sermayesiyle mahdut bulunmak üzere hususi hukuk hükümlerine göre idare olunur.”¹⁷⁵

İşletmelerin yönetim mekanizması, bu temel üzerinde idare meclisi, umum müdürlük ve umumi heyet olmak üzere üç organdan oluşacaktır. Yönetimin yapılacağı yer olarak tanımlanan idare meclisinde genel müdür doğal üye olarak kabul edilirken, diğer üyelerin seçim yöntem ve süreleri işletmelerin kendi özel kanunlarıyla belirlenecektir. Ancak, özel kanunlarında umumi heyet tarafından seçileceği açıklanan üyeler hükümet tarafından tayin edilecektir. Meclisin başkan ve üyelerinin, özel kanunlarında belirlenen özelliklerinin dışında yüksek eğitim görmüş olmaları, yeterli mesleki, hukuki, mali, iktisadi ve teknik bilgi ve tecrübeye sahip

¹⁷⁵ Aynı Eser, s.1307.

bulunmaları gereklidir ve rakip müesseselerle herhangi bir maddi bağlantısı bulunanlar üye seçilemeyecektir.¹⁷⁶

İdare meclisi konusunun, encümen içinde iki celse süren uzun tartışmalara neden olduğu anlaşılmaktadır. Bu organı gereksiz bulan görüşün dayanağı, meclis üyelerinin özel şirketteki üyeler gibi işletmeyle maddi bağlarının bulunmaması ve mevcut teşekküllerin genelinde bu meclislerin düşünülmediği kadar faydalı olmamalarıdır. Buna karşılık, yapılacak işlerin meclisteki görüşmeler yoluyla planlanarak daha verimli kılınabileceği ve meclis üyelerinin mutlaka işletmeyle maddi bağlarının olmasının gerekmediği karşıt görüşlerin içeriğini oluşturmaktadır. İktisat Vekili'nin de bu organın bulunması gerektiği yönünde görüş bildirmesi üzerine, idare meclisleri yönetim organı olarak kabul edilmektedir.¹⁷⁷

Umum müdürlük, kanuni yetkiler ve idare meclisinin denetimi altında işlemlerin yürütücüsü konumundadır. Genel müdür ve muavinlerin tayini, kuruluşun bağlı bulunduğu vekaletin teklifine göre İcra Vekilleri Heyeti'nce yapılacaktır.¹⁷⁸

Daha önceki modellere göre çalışma sınırları oldukça genişletilen umumi heyet, işletmelerin faaliyetlerini planlama ve düzenleme, kurumların hesaplarını inceleme ve hükümetin önerisiyle müesseselerin şirket haline getirilmesine yönelik kararları alma görevlerini yürütecektir.¹⁷⁹ Hükümet ve muvakkat encümen, bu durumun sebebini üstlenilen görevlerin daha etkin yapılabilmesi olarak açıklamaktadır.¹⁸⁰

Denetim açısından, işletmelerin Muhasebe-i Umumiye, Artırma, Eksiltme ve İhale Kanunları hükümleriyle Divanı Muhasebat'ın denetimine bağlı olmayacakları kanunun üçüncü maddesiyle düzenlenmişti. Buna karşılık, denetim mekanizması merkezi sisteme dönüştürülerek, Umumi Murakabe Heyeti adıyla Başvekalete bağlı ayrı bir denetim organının bu işlevi üstlenmesi sağlanmıştı.¹⁸¹ Yeni sistemin tanımlandığı ilgili maddelerde, başkan ve üyelerinin yüksek eğitim görmüş, sınai, ticari veya banka tekniğinde uzman ve bu kanunun sorumluluklarını başarmaya muktedir kimselerin Umumi Murakabe Heyeti'ni oluşturacağı açıklanmıştı. Bu

¹⁷⁶ Aynı Eser, s. 1307, 1309.

¹⁷⁷ TBMM ZC, Devre V, Cilt: 26, İnikat 74'e ek, s. 6-7.

¹⁷⁸ Düstur, Cilt:19, s.1310.

¹⁷⁹ Aynı Eser, s. 1307-1308. Düzenlemeye göre, sermayeleri bir milyon liradan fazla olan milli bankaların idare meclisi başkanları ve genel müdürleri de umumi heyet içinde yer alacaktır.

¹⁸⁰ TBMM ZC, Devre V, Cilt: 26, İnikat 74'e ek, s. 2-3, 5-6.

¹⁸¹ Düstur, Cilt:19, s.1307.

kişiler, Maliye ve İktisat Vekaletleri'nin eşit sayıda gösterecekleri adaylar arasından İcra Vekilleri Heyeti'nce seçilecekti ve yabancıların da denetim üyeliğine tayinleri mümkün kılınmıştı. Denetim heyeti, işletmelerin amaçlarına ve iktisadi, ticari ve sınai esaslara uygun şekilde verimli ve rasyonel çalışıp çalışmadıklarını denetleyecek, benzeri kurumlarla karşılaştırmalı maliyet hesaplarını inceleyerek analizler yapacak ve bunlara yönelik raporları İktisat Vekaleti'yle, diğer ilgili vekaletlere ve işletmenin kendisine verecekti. Bunların yanında, İktisat Vekaleti ile ilgili bakanlığın istediği zaman heyetten görüş alabilmesi ya da işletmelerin hesaplarını kendi tayin edeceği memurlara denetlettirebilmesi de söz konusuydu.¹⁸²

İşletme çalışanları ile denetim elemanlarının, görevlerini yerine getirirken sağduyulu ve tedbirli bir tacir gibi hareket etmeye mecbur oldukları ve buna aykırı hareketlerinden kanunen sorumlu tutulacakları kanunda belirtilmiş ve bu kişilerin ticari anlamda başka hiçbir işle ilgilenemeyecekleri düzenleme altına alınmıştır.¹⁸³

Mali yıl sonunda, kanuna dahil işletmelerle onların yönetimindeki kurumların hesapları, takip eden yılın ilk üç ayı içinde hazırlanarak idare meclisince incelenip onaylanacak ve Umumi Murakabe Heyeti'ne verilecektir. Heyet, bu hesapları kendi yapmış olduğu incelemelerin sonuçlarıyla karşılaştırarak bir rapor hazırlayacak ve İktisat Vekaleti ile kurumun ilgili bulunduğu vekaletle gönderecektir. Bu bakanlıkların kendi değerlendirmelerinin de eklendiği hesap ve raporlar, umumi heyete verilmek üzere Başvekaletle iletilecek ve heyetin onaylaması ile hesaplar kesinleşerek bilançolar ilan edilecektir.¹⁸⁴

İşletmelerin her bakımdan bünyelerine uygun şekilde denetlenmeleri gerektiği, bu noktaya çok önem verildiği kanun tasarısında açıklanmış ve bu işin ticari şirketlerde olduğu gibi ayrı bir kurum tarafından yapılması en doğru çözüm olarak benimsenmiştir. Yine tasarıdaki ifadeye göre, ekonomik işlerde başarılı olabilmek için ekonominin kurallarına göre hareket etme gerekliliği bulunduğundan, bu işletmelere devletin kendi işleyişine ait hükümleri aynen uygulamanın ekonomik ve hızlı hareket etmelerine engel olacağı düşünülmüş ve kanuna dahil işletmeler için devletin diğer kurumlara uyguladığı kurallar ile Divanı Muhasebat denetimi geçerli

¹⁸² Aynı Eser, s. 1308-1309.

¹⁸³ Aynı Eser, s. 1315.

¹⁸⁴ Aynı Eser, s. 1311-1312.

sayılmamıştır. Bu çabaların gerisinde denetimden kaçmanın değil, aksine daha etkili bir denetim sistemi yaratma amacının yattığına da aynı açıklamalarda değinilmiştir.¹⁸⁵

Benzer görüşler muvakkat encümen tarafından da tekrarlanırken, İktisat Vekaleti ve diğer ilgili vekaletlerin murakabe heyetinden bilgi alabilmeleri hükümetin çok isabetli bir kararı olarak niteleniyordu. Öte yandan, vekaletlerin ayrı denetim haklarına yönelik maddenin gerekli olup olmadığı encümen içinde tartışılıyor ve bu kontrolün faydalı olacağı sonucuna varılıyordu.¹⁸⁶

Kanunun temel amacı olarak göze çarpan sistem birliğini sağlamak kapsamında, bir taraftan bu konuda daha önce kabul edilen temel ilkeler benimsenmekte, diğer taraftan bunlara ek olarak bazı düzenlemeler yapılmaktaydı. İşletmelerin ticari kurallar etrafında çalışması, anonim şirket yapısına benzeyen bir yönetim modeli, devlet organları için geçerli bürokratik kural ve denetimlerden bu kurumların muaf tutulması ve umumi heyetin kurulması geçmişten gelen ve yeni yasada da kabul edilen en önemli unsurlardı. Buna karşın, kanun kapsamına girecek tüm işletmeler için ortak bir denetim organının oluşturulması, umumi heyetin üye sayısının çoğaltılarak milli banka müdürlerinin de dahil edilmesi, hem yönetim, hem de denetimde bulunacaklara ilişkin kriterlerin belirginleştirilmesi ve en önemlisi de kurumların özerklik anlayışlarının yasal metin üzerinde vurgulanması kanunun yenilikleri olarak gündeme gelmekteydi. Diğer bir deyişle, 1933-1938 arasında denenen ancak yeterince başarılı bulunmayan yönetim ve denetim sistemi yeniden belirlenmekteydi. Son olarak, kanunla getirilen özerkliğin nasıl ve ne kadar kullanılacağı siyasi otorite yanında, işletme yönetimlerine bağlı bir konu olmakla birlikte, bu noktanın yasa metninde dile getirilmesi özellikle ticari çalışma ilkesi adına kayda değer bir gelişmedir.

C. Kanuna Göre İşletmelerin Finansman Kaynakları

Yasa metninde, net karlar üzerinden ayrılacak ihtiyat karşılıkları ile çalışanlara verilecek ikramiye tutarları gösterilmiştir. Bu hesaplara göre, 26.madde gereğince kurulacak müesseselerin net karlarının %10'u sermayenin dörtte biri oranına ulaşıncaya kadar olası zararlar için ihtiyat sermayesi olarak ayrılacak,

¹⁸⁵ TBMM ZC, Devre V, Cilt: 26, İnikat 74'e ek, s. 1-3. Bu konuda, devlet mallarını denetleyen kurumun görevlendirilmesinin hemen hemen imkansız bir yöntem olduğunu belirten hükümete göre, en mantıklı çözüm ayrı bir denetim organının kurulmasıdır.Bkz., s.3

¹⁸⁶ Aynı Eser, s. 6.

kanundaki ana işletmeler için bu oran %5 olacaktır. Geriye kalan paraların %5'e kadarlık bir kısmı çalışanlara ikramiye olarak dağıtılabilecektir. Karın son bölümünün ise, müesseseler açısından ilgili buldukları teşekkülün bilançolarına eklenmesi uygun görülmektedir.¹⁸⁷

İşletme ve müesseseleri mali açıdan ilgilendiren önemli bir konu vergilendirilmedir. Buna göre, işletme ve müesseselerin, vergiye tabi kazançlarından anonim şirketlere uygulanan oranlarda kazanç vergisi ödemeleri kabul edilmiştir.¹⁸⁸

D. Kanunun Özel Kesime Yönelik Hükümleri

3460 sayılı kanun, özelleştirme konusunu 26 ve 39. maddelerdeki düzenlemeleriyle iki aşamalı şekilde ele almıştır. 26. madde ile, işletmelerin ellerindeki kuruluşları, kendilerine bağlı biçimde ve özel hukuk hükümlerine göre idare edilecek, tüzel kişiliği bulunacak ve sınırlı sorumluluk taşıyacak müesseselere devretmesi zorunluluğu getirilmiştir. Fakat, İcra Vekilleri Heyeti gerekli gördüğü takdirde herhangi bir kuruluş bundan muaf tutulabilecektir.¹⁸⁹ Özelleştirmeye olanak tanıyan 39. madde ise:

“26'ncı madde mucibince kurulan müesseseler hükümetin teklifi ve umumi heyetin kararı ile hissedarlarının Türk olması ve hisse senetlerinin nama muharrer [isme yazılı] bulunması şartile limited veya anonim şirket haline konulabilir.

Ancak; lüzum ve zaruret halinde, meydana gelecek anonim şirketlerinin hisselerinin bir kısmı veya tamamı İcra Vekilleri Heyeti kararile hamiline ait olabilir.”¹⁹⁰ sözleriyle metinde yer almıştır.

Bu ifadelerin açıklamasını yapan muvakkat encümen, işletmelerin devlet sermayesiyle çalışmalarına gerek görülmediği takdirde özel kesime devredileceklerini belirtiyor ve ekliyordu: “Böylece Hükümetin müesseseyi şirket haline ifrağ ederek [çevirerek] istihsal edeceği sermaye ile memleket için daha zaruri görülen veya ferdlerin yapamayacakları daha büyük teşebbüslere girmesini kolaylaştırmış olur.”¹⁹¹

¹⁸⁷ Düstur, Cilt:19, s.1314-1315.

¹⁸⁸ Aynı Eser, s. 1316.

¹⁸⁹ Aynı Eser, s. 1312.

¹⁹⁰ Aynı Eser, s. 1314.

¹⁹¹ TBMM ZC, Devre V, Cilt: 26, İnikat 74'e ek, s. 9.

Hisse senetlerinin hamiline yazılması da, bu amacı daha uygun şekilde gerçekleştirmeye yarayacak bir tedbir olarak düşünülüyordu¹⁹²

Hükümet, yeni bir tüzel kişilik anlayışı olarak değerlendirdiği müessese kavramına büyük önem verdiğini, bu düzenlemeyi tasarının en esaslı kurallarından birisi şeklinde niteleyerek göstermiştir. Etibank ve Denizbank'ta bir benzeri görülse de, 3460 sayılı kanunla yeni bir tüzel kişilik kavramının getirildiği öne sürülmüştür. Sermayenin tamamına sahip olacak tüzel kişiliği, şirket biçiminde kurmak yasal düzeyde en az iki kişinin varlığını gerektirdiğinden, pratik olmayan şirket formülü yerine hukuki yetki ve ehliyet yönlerinden ondan hiçbir farkı olmayan müessese kavramı yeni bir tüzel kişilik olarak düşünülmüş ve bu düzenlemenin İDT denetimlerini de çok daha kolay ve sağlıklı şekilde yapılmasını sağlayacağı savunulmuştur.¹⁹³

3460 sayılı kanunun özelleştirmeye ilişkin maddeleri, bu alandaki farklı düzenlemeleri de ortadan kaldırmakta ve özelleştirme politikasının yöntem ve amacını kesinleştirmektedir. Özelleştirme açısından ilk nokta, yasal düzenlemeye dahil bulunan ana işletmelerin kanundan önceki genel düşünce çerçevesinde özelleştirme dışında tutulmaları ve bu politikanın sadece onlara ait kuruluşlar için geçerli kılınmasıdır. Bu açıdan, Sümerbank ve Etibank gibi büyük sanayi ve maden kuruluşları devlet işletmesi kimliğini devam ettirecektir. İkinci olarak, yaşanan pratik sorunların etkisiyle özelleştirme sürecinde ayrı bir tüzel kişiliği ve hukuki ehliyeti olan ancak devlete bağımlılığı da devam eden müessese kavramına öncelik verilerek şirketleşme ikinci adım olarak düzenlenmektedir. Şirketleşme kararı, daha önce olduğu gibi hükümetin teklifine bırakılarak bu konuda kesin düzenlemeye gidilmemekte ve sağlanacak kaynaklarla yeni yatırımların finansmanı amaçlanmaktadır. Ancak, İcra Vekilleri Heyeti'ne verilen yetkiyle müessesleşme kararının alınmaması da olanaklı bulunduğundan, gerekli görülen hallerde ayrı düzenlemelere gidilebilecektir. Sonuçta, bu konuda hükümete hareket serbestliği tanınmakta ve sanayileşme koşullarına göre karar vermesi istenmektedir.

Bu süreçte yeni olan noktalar ise, Sümerbank yasasından farklı olarak ana işletmelere bağlı tüm kuruluşların özelleştirme kapsamına alınarak özelleştirme açısından ileri bir adım atılması ve İcra Vekilleri Heyeti kararıyla şirket hisselerinin

¹⁹² Aynı Eser, s. 9.

¹⁹³ Aynı Eser, s. 3-4.

hamiline yazılı olabilmektedir. Bu son nokta, şirket hisselerinin yabancı kişi ya da kuruluşların eline geçmesine de olanak hazırlamaktadır. Bu düzenlemenin nedenini, satış işlemini kolaylaştırarak hızlı biçimde kaynak sağlayabilmek olarak düşünebiliriz. Ne var ki, bu uygulamanın ancak gerekli görülen hallerde yapılacağı belirtilmesi, özelleştirme alanındaki önceliğin yine Türk kişi ya da kuruluşlarına verileceğini göstermektedir. Başka bir ifadeyle, özel sermayenin desteklenmesi hedefi devam ettirilmektedir.

Bu konuda vurgulanması gereken son nokta, daha önce olduğu gibi özelleştirmeden elde edilecek gelirlerin yatırım yönünde kullanılması ilkesinin benimsenmesidir. Böylelikle, yatırım sürekliliğinin sağlanması da amaçlanmaktadır.

E. Kanun Tasarısını İnceleyen Bürokrasinin Görüşleri

Hükümetin hazırladığı yasa tasarısı, bazı ilave ve değişiklikler dışında geneli itibarıyla muvakkat encümen tarafından olumlu bulunarak kabul edilmiştir. Yukarıda değinildiği gibi, yönetim ve denetim sürecine ilişkin encümen içinde yaşanan tartışmalar da hükümetin istediği şekilde sonuçlanmıştır.

Encümenin yönetime ilişkin değişiklikleri 5 ve 14. maddelerde yer almaktadır. Beşinci maddeyle umumi heyetin kapsamını genişleten hükümet kararına katılan encümen, bu heyete adliye encümeni içinden gelecek kişileri de eklemiştir. İdare meclisini ilgilendiren 14. maddede ise, muvakkat encümen, umumi heyet tarafından seçileceği belirtilen meclis üyelerinin hükümetçe tayin olunacağı kaydını getirmiştir.¹⁹⁴

Özelleştirmenin ele alındığı ve hükümetin 37. encümeninse 39. madde olarak düzenlediği hüküm kapsamında da bir değişiklik söz konusudur. Müesseselerin anonim şirkete dönüştürülmeleri sırasında çıkarılacak hisselerin gereklilik halinde tamamının hamiline ait olabileceğini belirten hükümete karşılık encümen üyeleri, bunların bir kısmı ya da tamamının hamiline olabileceğini öngörerek bir sınırlama imkanı getiriyorlardı.¹⁹⁵

Bir başka değişiklik de ödenecek kazanç vergileriyle ilişkilidir. Tasarının 47. maddesindeki düzenleme gereğince hükümet, kanuna tabi işletme ve müesseselerin

¹⁹⁴ Aynı Eser, s. 11-12, 14. 3460 sayılı kanun tasarısı, başkanlığı İzmir milletvekili R.Köken tarafından yürütülen sekiz kişilik muvakkat encümen tarafından incelenmiştir. Bkz., s.10.

¹⁹⁵ Aynı Eser, s. 19-20.

vergiye tabi gelirlerinden %12 oranında kazanç vergisi ödeyeceklerini belirtirken, encümen bu verginin anonim şirketlere uygulanan oran düzeyinde tahakkuk ettirileceğini kabul etmiştir.¹⁹⁶

Hükümetin karar alma yetkisini pekiştiren bu düzenlemelerin 3460 sayılı kanunun geneli açısından çok büyük olmadığını düşünürsek, yeni yasa hakkında bürokrasi nezdinde genel bir görüş birliğinin sağlandığı anlaşılır. Dolayısıyla, özelleştirme konusunda daha önce yaşanan genel muhalefet de ortadan kalkmış ve küçük bir değişiklik dışında özelleştirme politikası yasal açıdan kabul görmüştür. Tüm bu noktalar, 3460 sayılı kanunun devlet işletmeciliği açısından ne denli önem taşıdığını da ortaya sermektedir.

F. Değerlendirme

Devlet işletmeleri sayısının giderek çoğaldığı 1938 yılında gündeme gelen 3460 sayılı kanun, genel bir İDT tanımlaması yaparak, DSO ile başlayıp Sümerbank'la olgunlaşan devlet işletmeleri zincirinin genel mevzuatına kavuşmasını sağlamaktaydı. Öncelikle, yatırım ve yönetim işlevlerine sahip altı işletmeyi kapsamına alan kanunda, banka tanımlaması yerine İDT anlayışı tercih edilerek, gelecekte de sermayesinin tamamı devlete ait olan tüm işletmelerin aynı mevzuata dahil olabilmeleri hedeflenmişti. Bu açıdan, 3460 sayılı kanun, giderek artması planlanan devlet işletmeciliğinin temel mevzuatı durumuna gelmekteydi.

Banka modelindeki yönetim ve denetim farklılıklarının giderilerek tek bir sistemin oluşturulması kanunun en kayda değer özelliğidir. Devlet işletmelerinin sayısı arttıkça bu farklılıkların problem yaratabileceğini gözönüne alan ve ortak bir mevzuatla sistemin eskisine kıyasla daha kolay ve sağlıklı işleyeceğini düşünen yönetim kadrosu, 3460 sayılı kanunun hazırlanmasına gerek duymaktadır. Yeni sistem, temelde devlet işletmelerinin temel yapısını korumakta ve belirginleştirmektedir. Anonim şirket benzeri bir yönetim yapısının yanında, ortak ve bağımsız bir denetim organı kurulmakta ve vekaletlerin ayrı denetim hakları korunmaktadır. Bunların dışında, kanuni sınırlar dahilinde işletmelere tanınan mali ve idari özerklik konusu kanun en önemli niteliklerinden birisidir. Bu hükmün o koşullarda ne kadar uygulanabileceği tartışılabilirse de, kurumların gelecekteki

¹⁹⁶ Aynı Eser, s. 22.

faaliyetleri açısından değer taşıdığı kesindir. 3460 sayılı kanun, ortak mevzuat fikrini yönetim ve denetim mekanizmalarına yoğunlaştırdığından, işletmelerin bu kanunla çelişmeyen kendi kanunlarındaki hükümleri varlığını sürdürecektir.

Özelleştirme politikasının işletmeler açısından somutlaştırılması da, 3460 sayılı kanunun önemli nitelikleri arasındadır. Müessese kavramına öncelik tanınarak geliştirilen özelleştirme politikası, daha önceki sistemler gibi şirketleşmeyi geliştiren ekonomik koşullar ışığında umumi heyet ve hükümetin ortak kararına bağlamış, bu konuda ayrı düzenlemeler yapılabilmesi olanağını getirmiş ve elde edilecek gelirlerin yeni yatırımlarda kullanılması ilkesini devam ettirmiştir. Bazı kurumların müessese kavramının dışında bırakılabilmesi, özelleştirmenin ana işletmeler dışındaki tüm kuruluşlar açısından olanaklı hale getirilmesi ve yabancıları da kapsayan bir boyuta ulaşması, kanunun en önemli yenilikleri arasında yer almıştır.

Yönetim ve denetim alanında getirilen bu birliğin, pratik alanda yansımalarının nasıl olacağı ve beklenen faydaların hangi oranda gerçekleşeceği, elbette ki işletmelerin ekonomik performansları ve siyasi otoritenin yaklaşımıyla açığa çıkacak bir olgudur. Buna karşılık, yaşanan mevzuat farklılıkları içinde 3460 sayılı kanunun en azından belirli bir dönem yararlı bir uygulama olacağı söylenebilir.

I.4. Bölümün Genel Değerlendirmesi

Günümüzdeki anlamıyla devlet işletmeciliği politikası 1932 yılında kurulan DSO ile başlamış, Sümerbank ile önemli bir konuma ulaşmış ve 1938 yılında 3460 sayılı kanunun çıkarılmasıyla ortak bir mevzuata kavuşmuştur. Bu işleyişin genel özelliklerine bakıldığında, devlet işletmeciliğinin makro düzeydeki konumuna yönelik iki önemli tespit yapmak mümkündür: ilki, devlet işletmeciliğinin ağırlıklı olarak ülke koşullarından kaynaklanan “pragmatist” bir içeriğe sahip olması, ikincisi de resmi aşamada hiçbir şekilde kapitalizme alternatif bir sistemin aracı olarak uygulanmamasıdır. Bu bağlamda, devlet işletmeciliğinin başlangıcı 1925 yılındaki SMB modelinin “başarısızlığı” ve “yetersizliği” üzerine kurulmakta ve devletin ekonomide etkin bir rol oynaması sonucuna varılmaktadır. Böylelikle, 1930’lu yıllardan itibaren aktif olarak ekonomiye katılacak olan devlet, özel sermayenin gerçekleştiremediği yatırımları yaparak, ulusal sanayileşme kapsamında toplum ihtiyaçlarını karşılama ve “ekonomik bağımsızlığı” gerçekleştirme gibi işlevleri yerine getirecektir. Bu anlayışın sektörel karşılığı sanayileşme olarak karşımıza

çıkmakta ve dönem içinde kurulan işletmelerin çoğunluğunun doğrudan ya da dolaylı şekilde sanayi ile bağlantılı olması da bunu göstermektedir.

Bu genel tespitlerin ışığında, devlet işletmeciliğine ilişkin uygulamalara bakarsak, 1925 yılında kurulan SMB ile, devlet işletmeciliği yerine iştirak politikası öngörülmuş, DSO ve SKB ile karma ekonomi çerçevesinde aktif bir devlet işletmeciliği getirilmiş ve 1933 yılında faaliyete geçen Sümerbank ile de bir anlamda orta yol bulunarak ılımlı bir karma ekonomide karar kılınmıştır.

Ele alınan devlet işletmelerinin yönetim, denetim ve finans fonksiyonları, bu konularda birçok ortak ekonomik unsurun olduğunu ortaya çıkarmıştır. İşletmelerin tümü ayrı bir tüzel kişilik verilerek, özel hukuk hükümlerine bağlı kılınarak ve ticari kurallar kapsamında çalışmaları istenerek kurulmuş durumdadır. Bu işleyişi kolaylaştırmak için de, devletin diğer kurumlarına yönelik kural ve denetim sürecinden bu işletmeler istisna sayılmıştır. Bu ortak özellikler, yönetici kadronun, devlet işletmelerinin piyasadaki özel firmalar gibi ekonomik öğelere olabildiğince dikkat ederek bir başka deyişle verimli ve karlı çalışmaya özen göstererek faaliyette bulunmalarını planladığını ifade etmektedir. Dolayısıyla, kuruluşların ekonomik hedeflerini gerçekleştirirken zararı en alt düzeye indirmeleri düşünülmektedir. Denetim sistemindeki ortak unsur ise, işletme hesaplarının son denetleme organını TBMM encümen üyelerinden meydana gelen umumi heyetin teşkil etmesidir. Böylece, bir anlamda, işletmelerin son denetimleri kendilerini kuran yasa koyucu organ tarafından yapılmış olacaktır.

Bu ortak özelliklerin yanında, sermaye birikimini sağlamak hedefiyle devlet işletmelerinin yönetsel ağırlığı banka modeline verilmiştir. Banka modelindeki kurumların temel özellikleri sermaye artırımını yoluyla kurumsal büyümeye olanak sağlayan anonim şirket yapısının kabul edilmesi, bununla bağlantılı şekilde genel bütçeden bağımsız ve sürekliliği olan bir finans yapısının kurumlara monte edilmeye çalışılması ve nihayet bu işletmelerin aynı zamanda yatırım faaliyetlerinde bulunabilmeleridir. Hatta bu kuruluşların yatırım/üretim faaliyetlerinin çok daha ön planda yer aldığı, bu nedenle de klasik bankacılığın dışına taşttıkları söylenebilir. Genel görünümü itibariyle, bu kuruluşlar idari ve mali düzeyde kısmen de olsa bir özerkliğe sahip görünmektedir. İşletmelerin görevlerine ilişkin kimi farklılıkların dışında bu model genel anlamıyla uygulanmıştır. Bunun dışındaki devlet işletmeleri,

devlete bağılılıkları biraz daha pekiştirilmiş ancak ticari çalışma gibi temel özellikler de korunmuş şekilde kurulacaktır.

1938 yılında getirilen 3460 sayılı İDT kanunu ile, sermayelerinin tamamı devlete ait olan Sümerbank, Etibank, Ziraat Bankası, Denizbank ve Devlet Ziraat İşletmeleri aynı mevzuat altında toplanarak, yönetim ve denetim sürecine ilişkin farklılıklar tamamen kaldırılıyor ve ortak ilkeler getiriliyordu. Sermayelerinin tamamı devlete ait olan işletmeler için bu kanunla ilk kez İDT tanımlaması yapılırken, böylece, aynı kanun kapsamına kurulacak yeni işletmelerin girebilmesi de sağlanmış oluyordu. İDT kanunuyla, yönetim alanında anonim şirket yapısını korunurken, denetim işlevini yapmak üzere Umumi Murakabe Heyeti adıyla bağımsız bir denetim organı kuruluyordu.

Devlet işletmelerinin yöneldiği en önemli sektör olan sanayileşmeye dönük politikalar, özel kesim faaliyetlerini ilgilendirmesinin yanı sıra, bürokrasi arasındaki fikir ayrılıklarını netleştirmesi açısından da dikkate değerdir. Bu çerçevede, genel hatlarıyla iki ayrı sanayileşme modelinden söz etmek mümkündür. 1932 yılında DSO ve SKB'nin kurulmasıyla getirilen model, sanayi alanında devletin ağırlığını gerek yatırım ve gerekse kredi alanlarında hissettiren ve özel kesime çeşitli mali yükümlülükler getiren noktaları içermektedir. Modelin yoğun eleştirilere uğramasının ardından gelen Sümerbank modeli, bir anlamda 1925 yılındaki SMB düzenine dönüşü çağrıştırmakta ve devletin sanayi alanındaki ağırlığını tamamen kaldırmaya da önceki anlayışa göre çok daha ılımlılaştırarak, özel sanayi kesimi lehine mali ayrıcalıkları iade etmektedir. Bu ılımlı devlet işletmesi modelinin, sanayi alanının yanında diğer sektörlerde kurulan işletmeler üzerinde de hem yapısal, hem de anlayış düzeyinde etkili olduğu ve deyim yerindeyse örnek teşkil ettiği görülmektedir.

Bu iki ana modelin gerisinde, yasal sürece ilişkin hükümet ve encümenlerin incelemelerini değerlendirmeye alarak, birbirinden farklı iki bürokrasi görüşünün bulunduğunu söylemek olanaklıdır. Bürokrasi içinde, geneli itibarıyla sanayileşmenin doğruluğu ve zorunluluğuna inanılmakla birlikte, bunun yöntemi konusunda ayrılıklar baş göstermiştir. Bu iki ayrı grup, kaba bir genellemeyle, devlet ağırlıklı sanayileşme modelini dolayısıyla da katı bir devletçiliği öngören grup ile, devlet-özel kesim işbirliğini gündeme getirerek daha ılımlı bir devletçilik ve sanayileşme modelini savunan grup şeklinde ayrıştırılabilir. 1932 modeli ilk grubun ağırlığını taşıırken, Sümerbank'la başlayan dönem daha çok ikinci eğilimi temsil etmektedir. 3460 sayılı

kanun ise, ayrılıkları tümüyle yok etmese de genel bir uzlaşmayı yansıtır gözükmektedir. Ancak, bu saptamaları değerlendirirken, sözü edilen farklılıkların kesin bir ayırım olmaktan çok farklı düşünceleri görmeye yardım eden bir araç niteliğinde olduğu, süreç içinde iki görüş arasındaki etkileşimlerin devam ettiği ve sanayileşmenin amacıyla kurumlara ait özellikler konusunda önemli oranda uzlaşmanın sağlandığı unutulmamalıdır. Bu grupların görüşlerine yönelik açıklamalar, ikinci bölümde daha kapsamlı şekilde yapıldığında bu noktalar biraz daha aydınlığa kavuşacaktır.

Devlet işletmelerinin özel kesimi ilgilendiren faaliyetleri, kredi ve özelleştirme konularında belirginleşirken, bu unsurlar zaman içerisinde iki ayrı modelin izlerini taşıyacak biçimde şekillenmişti. Kredi penceresinden bakarsak, 1932 yılındaki devlet ağırlıklı sanayileşme modelinin, verilecek kredileri sıkı bir denetime almasının dışında, özel kesimin muafıklarını kısmen elinden alan ve ona çeşitli mali yükümlülükler getiren bir yöntemi getirdiğini görürüz. Sümerbank modeli ise, bu yöntemi özel kesim lehine önemli ölçüde değiştiren olguları barındırmaktaydı. Buna karşılık, Etibank ile yalnızca devlet işletmelerine kredi açılması gündeme getirilerek, özel madencilik ancak devlet kurumlarıyla yapacağı ortaklıklarla kredi alabilmesi koşulu benimsenirken, Halk bankası ile küçük esnaf, Ziraat Bankası'yla da küçük çiftçilere kredi açılması düşünülmüş, denizcilik kredileri için de Denizbank kurulmuştu. Kredi dağıtımındaki şartların başında geleni ise, özel sektörün üretim artışını sağlayıcı işlerde bulunmasıydı.

Özel kesimin asıl önemsedığı politika olan özelleştirme, 1932 modelinde uygulamaya sokulmazken, Sümerbank modeliyle, bankaya geçmişten devredilen fabrikaların özelleştirme kapsamına alınması sağlanarak kısmi bir özelleştirmenin öne açılmıştır. Fabrikaların satışıyla elde edilecek kaynağın devletin yeni sanayi yatırımları için kullanılması gerekliliği de, Sümerbank modeli içerisinde düzenlenmiştir. Etibank ile, bankanın kuracağı tüm işletmelerin özelleştirilebilmesi kabul edilerek kapsam genişletilirken, müessese kavramıyla özelleştirme aşamalı hale getirilmiş, Halk Bankası ile, özel sermayenin mülkiyet devlette kalmak koşuluyla Halk Sandıkları'na ortak olabilmesi onaylanmış ve Denizbank'ta da Etibank çizgisi genel anlamıyla sürdürülmüştür. 1938'deki 3460 sayılı yasa ise, müesseseleşme tanımına netlik kazandırarak, özelleştirmenin iki aşamalı yapılması ve ana işletmeler dışındaki tüm kurumlar için mümkün olmasını getirmiştir. Aynı yasa, daha önceki

sistemin aksine, özelleştirmenin yabancı kişi ya da kuruluşlara da yapılabilmesini olanaklı kılmıştır.

Özelleştirme politikasının dönem boyunca varlığını sürdüren unsurları, Sümerbank ve Etibank gibi ana işletmelerin tümüyle özelleştirmelerin dışında tutulması ve yapılması muhtemel satışların hükümetin teklifi ve işletme umumi heyetlerinin onayıyla pratiğe sokulmasıdır. Dolayısıyla, ana işletmelerin ekonomik devamlılığı konusunda yönetim organı hemfikirdir. Tüm bu bilgiler ışığında, özelleştirmenin zorunlu bir devlet politikası tercihiyle ele alınmadığını, ülkenin ekonomik koşullarına bakılarak ve yönetimin ortak kararıyla özelleştirmenin yapılabileceğini, bu konudaki önceliğin Türk kişi veya kurumlarına verildiğini ve nihayet bu yoldaki amacın da yeni devlet işletmelerinin finansmanını sağlamak olduğunu öne sürmek yanlış bir tespit olmayacaktır.

II. BÖLÜM:

DEVLET İŞLETMECİLİĞİNE İLİŞKİN GÖRÜŞLER (1930-1940)

1930'larda ortaya çıkan devlet işletmeciliğine ilişkin görüşler, özellikle işletmelerin fikirsel temelini oluşturan devletçilik ilkesi üzerinde odaklanırken, bürokrasiden aydınlara ve özel kesimden yabancı kişi ve kuruluşlara dek uzanan zengin bir tabanı yansıtmaktadır. Bu zenginlik içinde, kimi zaman olumsuz eleştiriler yapılırken, kimi zaman da özgün ideoloji denemelerinde bulunmaktadır. II. bölümde, bu fikirler bürokrasi ağırlıklı biçimde ele alınarak, ilk bölümde ortaya çıkan görüşlerle paralel veya karşıt bulunan kişi ya da kurumların nitelikleri belirlenecek, yine ilk bölümde ortaya çıkan unsurların açılımı yapılmaya çalışılacak ve nihayet devlet işletmelerine yönelik yurt içi ve dışından gelen görüşlerin genel olarak verilmesiyle bu konudaki görünüm aktarılmaya çalışılacaktır.

II.1. Bürokrasi İçinden Devlet İşletmelerine İlişkin Görüşler

İlk bölümde, bürokrasi cephesinde sanayileşme konusunda varılan uzlaşmanın devlet işletmeciliğinin yöntemi açısından fikir ayrılıklarına dönüştüğünü görmüştük. Şimdi sırasıyla, parti ve hükümet programları ile sorumlu bürokratların düşüncelerini irdeleyerek hem bu farklılaşmayı daha netleştirme, hem de öne sürülen diğer fikirleri tespit etme imkanımız olacaktır.

II.1.1. CHP Programları

Partinin 1931, 1935 ve 1939 yıllarında yapılan kurultaylarında kabul edilen programlar, gerek devlet işletmelerinin fikirsel kaynağı olan devletçilik ilkesi, gerekse ekonominin geneline ait kararlarıyla öne çıkmaktadır. Burada benimsenen ekonomik ilkeler, yönetici kadronun üzerinde uzlaştığı bir programın unsurları olması bakımından da dikkate değerdir.

Devletçilik ilkesi, CHF adına ilk kez 1931 yılındaki üçüncü kurultayda* gündeme getirilmiş ve parti programına alınarak resmi ekonomi politikası haline sokulmuştur. Fırkanın temel nitelikleri arasında sayılan devletçilik:

* 1931 Kurultayı için bkz., Hikmet Bila, CHP Tarihi. 1919-1979, Ankara:1979. s.105-110 . Fahir Giritlioğlu, Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii, Cilt: 1, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1965. s.89-99.

“Ferdî mesai ve faaliyeti esas tutmakla beraber, mümkün olduğu kadar az zaman içinde milleti refaha ve memleketi mamuriyete [bayındırlığa] eriştirmek için milletin umumi ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerde –bilhassa iktisadi sahada- Devleti fiilen alakadar etmek mühim esaslarımızdandır.” cümlesiyle tarif edilmiştir.¹⁹⁷

1931 yılındaki bu tanımın, 1935 ve 1939 kurultaylarında* çok daha kapsayıcı hale getirildiğini görüyoruz. Devlet işletmelerinin birbiri ardına kurulduğu ve üretime başladığı yıllarda yapılan kurultaylarda, özel kesimin öncülüğu aynen vurgulanmakla beraber, devletin üretici ve kontrol edici niteliklerinin artırılması yönünde bir eğilim vardır. Bu iki kurultay programlarında dil farklılıkları dışında aynen yer alan devletçilik tanımlamaları, ekonomik sahada devletin hem üretici, hem özel kesimi teşvik edici ve hem de yapılanları denetleyici şekilde hareket edeceğini göstermekte ve devletin ekonomik işlerde yer alma kriterini saptamaktadır:

“Devletin hangi iktisadi işleri fiilen yapacağına takdiri milletin umumi ve yüksek menfaatlerinin icabına bağlıdır. Eğer devletin bu icap yolundan fiilen yapmaya karar verdiği iş hususi bir teşebbüs elinde bulunuyorsa bunun alınması her defasında bir kanun yapmaya bağlıdır. Bu kanunda hususi teşebbüsün bu yüzden uğrıyacağı zararın devlet tarafından tazmini şekli gösterilecektir. Zararın takdirinde istikbale ait muhtemel kar düşünülemez.”¹⁹⁸

1931 yılında kabul edilen ve 1935, 1939 kurultaylarında daha kapsamlı bir hale dönüştürülen devletçilik ilkesiyle, bir yandan özel sektörün ekonomik önceliği kabul edilirken, diğer yandan devletin ekonomik alanda ülkeyi kalkındırmak gibi kamusal amaçlar doğrultusunda hareket edeceği üzerinde durulmuş ve bir anlamda devlet işletmeciliğinin mantığı devletin kamu hizmeti yapması gerektiği felsefesine oturtulmaya çalışılmıştır. Ancak, buradaki temel sorun kamusal çıkar kavramıyla hangi ekonomik faaliyetlerin kastedildiğinin ve devlet işletmeciliğinin sınırının ne olacağına tam olarak ifade edilmemesidir. Bu belirsizlik, bir taraftan bürokrasinin farklı nitelikteki devlet işletmeciliği yorumlarına zemin hazırlayıcı bir boyut taşımakta, diğer taraftan devlet işletmeciliğinin sadece “özel sermayenin

¹⁹⁷ CHF 1931 Nizamnamesi ve Programı, Ankara:1931, s.31.

* 1935 ve 1939 Kurultayları İçin bkz., Hikmet Bila, a.g.e., s.112-117. Fahir Giritlioğlu, a.g.e., s.100-112, 148-152.

¹⁹⁸ CHP 1935 Programı, Ankara:1935, s.9-11. CHP 1939 Programı, Ankara:1939, s.7.

yapamadığını yapma” sınırlamasından çıkmasını sağlamaktadır. Ne var ki, devletçiliğin kapsamı her ne kadar genişletilse de özel sermayeye karşı bir tavır alınmamasına dikkat edilmektedir. Özel sektörün elindeki bir işe özel kanunlarla el koyulabilmesini, bu konuya gösterilen hassasiyetin bir işareti olarak yorumlayabiliriz. Sonuçta, CHP programlarına yansıyan tabloya göre, devlet işletmeciliği kamu ve özel kesimi içine alan ve sınırları çok net olmayan bir karma ekonomi politikası çerçevesinde odaklanmaktadır. Nitekim, yasal bölümde incelendiği gibi, 1932 yılından itibaren kurulan işletmelerin temel mantığı da bu çerçeveye uygun olacaktır.

Parti programlarında, sermayenin tek kaynağı olarak milli emek ve tasarruf gösterilirken, devamlı ve gerçek bütçe denkliliği sisteminden taviz verilmeyeceğine ısrarla değinilmekte, devlet işletmelerinin mutlaka karlı ve faydalı çalışmaları gerektiği üzerinde durulmakta ve sanayi, çiftçi ve esnaf kesiminin kredi ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik düşünceler ifade edilmektedir.¹⁹⁹

Ayrıca, üç programda da sınıf kavramı reddedilerek iş bölümü öne çıkarılmaktadır. Bu bağlamda, Türk toplumu çıkarları birbirine bağlı olan büyük-küçük çiftçi, esnaf ve sanayici, işçi ve memur, serbest meslek sahibi ve tüccar gibi meslek kategorilerine ayrılmaktadır. Bu maddeyle hedeflenen nokta, sınıf mücadelesi yerine toplumsal dayanışmayı sağlayarak çıkarlar arasında bir uyum yaratmak olarak açıklanırken, meslek çıkarlarının yetenek ve çalışma derecesiyle orantılı olacağı kaydedilmektedir.²⁰⁰

Bu ortak unsurların dışında, 1931 kurultayında, SMB’yi hareketli sermaye ile donatmak düşüncesinden söz edilmiş,²⁰¹ 1935 ve 1939 yılı programlarında, üreticilerle tüketiciler arasındaki olası fiyat anlaşmazlıklarını önlemek amacıyla devletin tüm sanayilerde fiyat kontrolü yapması ve devlet fabrikaları için de sağlıklı bir finansal ve teknik kontrol düzeninin kurulması gereği kaleme alınmıştır.²⁰² 1935 ve 1939 kurultaylarında yer verilen ve devlet işletmeciliği açısından önem taşıyan planlama maddesi ise:

¹⁹⁹ CHF 1931 Nizamnamesi ve Programı, s.32-34. CHP 1935 Programı, s.12-13, 30-31, CHP 1939 Programı, s.8-9,13, 17.

²⁰⁰ CHF 1931 Nizamnamesi ve Programı, s.32. CHP 1935 Programı, s.8-9. CHP 1939 Programı, s.6-7. İş bölümü olgusu, 1935 ve 1939 programlarında halkçılık ilkesi bağlamında düzenlenmektedir.

²⁰¹ CHF 1931 Nizamnamesi ve Programı, s.33.

²⁰² CHP 1935 Programı, s.20. CHP 1939 Programı, s.12. Ayrıca, tüketiciler aleyhine fiyat birliği yaratacak tröst ve kartellere de izin verilmeyeceği açıklanmaktaydı. Bkz., 1935 Programı, s.21. 1939 Programı, s.12.

“Yurdu endüstrileştirmek için, devletin ve özel girişimlerin meydana getireceği kurumlar bir ana programa uygun olacaktır. Devlet planları, yurdu kısa bir zamanda ihtiyacı olan endüstrilerle cihazlamak gayesine göre yapılacaktır. Endüstrinin memleketin bazı köşelerinde toplanması yerine –kurulmaları ekonomik de olmak şartile- genişlikle yayılmasını göz önünde tutarız.”²⁰³ sözleriyle açıklanmıştır.

Görüldüğü gibi, programlarda, devlet işletmeciliğinin enflasyonist sonuçlara yol açmadan, bütçe denkliliğini bozmadan ve olabildiğince milli kaynaklardan yararlanılarak finanse edilmesi konusunda ortak bir eğilim söz konusudur. Enflasyonist hareketlere meydan vermemek, toplumsal gelir adaleti açısından önem taşırken, finansman açısından milli kaynakların tercih edilmesi kaçınılmaz olarak vergileri veya iç borçlanmayı artıracaktır. Önem taşıyan bir diğer unsur da, devlet işletmelerinin hem karlı, hem de toplumsal amaçları gözeterek çalışmalarını gibi kapsamlı sosyo-ekonomik hedeflere bağlı kılınmalarıdır. Devlet işletmelerinin görev dağılımını da bu kapsamlı anlayışa göre düzenlenecek ve bu durum I.bölümde değinildiği gibi, kurumların performanslarını değerlendirmek açısından gözönüne alınması gereken bir unsur olarak ortaya çıkacaktır.

Planlama anlayışında belirtilenler, kamu hizmeti felsefesiyle bağlantılı olarak devlet işletmeciliğinin bölgesel kalkınma amacını göstermesinin yanında, özel kesimi bir program çerçevesinde yönlendirme isteğini yansıtmaktadır. Bunun yanına, fiyat kontrolleri ve toplumsal kesimler arasındaki çıkar çatışmalarını önleme isteğini de eklersek, bürokrasinin adeta ekonomide temel ilişkileri düzenlemeye çalışan bir “hakem” rolü oynamaya çalıştığını söyleyebiliriz. Ancak, yasal bölümde de ortaya çıktığı gibi, bu amaç özel sermayeyi “yönetme” boyutlarına hiçbir zaman ulaşmayacaktır. Dikkati çeken bir başka nokta, 1931 yılındaki kurultayda, bir yıl sonra kurulacak olan DSO’dan hiç söz edilmeyip SMB’nin geliştirileceğine değinilmesidir ki, bu durum, bürokrasi içinde devlet işletmeciliği politikasına yönelik net bir tavrın ve uzlaşmanın henüz sağlanmadığını ve ekonomik koşulların yönlendirmesiyle pratik kararlar alındığını göstermektedir.

²⁰³ CHP 1935 Programı, s.19-20. CHP 1939 Programı, s.12. 1935 programından alınan bu satırlar, 1939 programında kelime farklılıklarıyla yer almaktadır.

II.1.2. CHP Kurultayları'ndaki Görüşler

1931 Kurultayı'nda konuşan İstanbul delegesi Hasan Vasıf Bey, SMB'yi eleştirerek, sanayi kredisi dağıtmakla yükümlü bankanın önceliği kendi işletmelerine vermesinden yakınmaktadır. Bankanın, fabrikaları aracılığıyla sanayi kesimiyle doğrudan rekabete yol açtığı ve piyasada rahatsızlık yarattığını ileri süren Hasan Vasıf Bey, küçük sanayi işletmeleri kurmak yerine sanayi sektörünün finanse edilmesini çok daha yerinde görmekte, buna karşılık bazı büyük sanayi alanlarıyla ilgilenilmesini sakıncalı bulmamaktadır.²⁰⁴

Buna karşılık, SMB'nin yalnızca kendisine devredilen fabrikaları yönettiğini ve rekabet gibi bir amacını bulunmadığını kaydeden dönemin İktisat Vekili Mustafa Şeref (Özkan) Bey²⁰⁵, SMB kanununda yer alan ve bankanın yönetimindeki işletmeleri bir an önce anonim şirket haline dönüştürerek özelleştirmesini öngören hükmü hatırlatarak bunun uygulanmaya çalışıldığını ifade etmekteydi:

“Elde bulunan üç fabrikadan birisinin hisseleri çıkarılmış fakat satılamadığından Sanayi ve Maadin Bankasının kasasında banka namına kalmıştır. Bu program, zaten yeniden fabrika inşasına müsait bir nokta ihtiva etmediği gibi, zaten Sanayi ve Maadin Bankasının kanununda da elde bulunan müesseseleri hususi müesseseler haline kalbetmek [dönüştürmek] vardır. Bu nokta üzerinde yüründükçe birkaç sene sonra elde bulunan fabrikaların hepsi hususi müessese haline geçecektir.”²⁰⁶

Bu nedenle, Vasıf Bey'in endişelerinin yersiz olduğunu belirten vekil, devletçiliğe ilişkin düşüncelerini de:

“Devletçi olmak demek kendisi bizzat ticaret hayatına, istihsal hayatına girerek kazanmak gayesini takip etmek değildir. Devletçilik tanzim eder, murakabe eder, himaye eder, teftiş eder. İcabında amme hizmeti şeklinde bizzat ifade eder.”²⁰⁷ sözleriyle yansıtmıştır.

²⁰⁴ CHF Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları (10-18 Mayıs 1931), İstanbul: Devlet Matbaası, 1931, s.73-74.

²⁰⁵ Aynı Eser, s.74.

²⁰⁶ Aynı Eser, s.75. Ayrıca, SMB'nin bankacılık ve işletme yönetimi görevlerinin birbirinden ayrılarak işletmelerin özel fabrikalar şekline dönüştürüleceğini söyleyen İktisat Vekili, bu uygulamanın varolan sakıncaları ortadan kaldıracığı inancını taşıyordu. Bkz., s.75.

²⁰⁷ Aynı Eser, s.75. Bu bağlamda, devlet üretimi ancak toplumun ortak çıkarları söz konusu olduğunda gerçekleşecektir. Bkz., s.75. CHP'nin 1931 yılı programını açıklamak amacıyla bir konferans veren parti genel sekreteri Recep Bey (Peker), daha “ileri” bir yorumlamayla devletçiliği liberal anlayışın değişmesinin bir sonucu olarak ele almış, Türkiye'deki devletçiliğin bireylerin yapamayacağı ya da yapmasında sakınca görülen işlere yöneleceğini belirtmiş ve devletin teşvik yanında düzenleyicilik

CHP kurultayında getirilen eleştirinin, bir anlamda devlet işletmeciliğine yönelik ilk kuşkuları ve gelecekte özel kesim tarafından dile getirilecek fikirlerin ilk örneğini yansıttığını söylemek mümkündür. Devletin işletmeci olarak piyasada faaliyette bulunması ancak özel sermayeyi aşan büyük yatırımlarda tercih edilmektedir. Mustafa Bey'in söyledikleri ise, 1931 programının aktif bir devlet işletmeciliği amacını taşımadığını yansıtmaya yanında yönetim kademesindeki çelişkiyi de gözler önüne sermektedir. İktisat Vekili olarak, bir yıl sonra ortaya çıkacak devlet ağırlıklı sanayileşme modelinin önemli temsilcilerinden olan Mustafa Şeref Bey, SMB hisselerini satışa çıkaran vekil olarak gözükmekte hatta tüm fabrikaların devrinden söz etmektedir. Bu çelişki, devlet işletmeciliği uygulamalarının gerisinde belirgin ideolojik tutumların yerine pragmatist öğelerin ağırlık taşıdığı yargısını da pekişmektedir.

1935 Kurultayı'nın kapsamlı programına eleştiriler yönelten Eskişehir milletvekili Emin Sazak, devletçiliğin tarifinde belirsizlik olduğunu ve bunun özel teşebbüsü eskisinden daha fazla tedirginliğe sevk edeceğini söylemekteydi. Daha önce, gerek madde bazında, gerekse bürokratların açıklamaları doğrultusunda gerçekleşen "ferdin yapamadığını devlet yapar" şeklindeki somutlaştırma özel kesime hareket alanını belirleyebilme olanağını vermişti. Özel sermayenin büyük kapsamlı işleri yapma gücünün olmadığını kabul eden Emin Bey'e göre, sakıncalı nokta yeni maddedeki belirsizlik olduğundan, devlet işletmeciliğinin kesin sınırının tayin edilmesi ve devletin ferdin işini alması durumunda da ona başka bir işi göstermesi gerekliydi.²⁰⁸

Buna karşılık, Manisa milletvekili Refik İnce, programdaki ifadeyi temel hatları daha ayrıntılı şekilde açıklaması nedeniyle faydalı görürken, İktisat Vekili Celal Bayar da, planlı ve denetimli sanayileşmenin en doğru yol olduğunu, ülke çıkarlarını gözeterek çalışan özel sermaye hukukunun da korunacağını söylemekte ve devletin hem yapıcı, hem de yaptırıcı niteliğine işaret etmektedir. Bu doğrultuda, madencilik sektörünün de devletin hiç değilse milli sermayenin elinde işletilmesi

rolünü oynayacağını dile getirmiştir. Bkz., Recep Peker, CHF Programının İzahı İçin, Ankara: Ulus Matbaası, 1931.s.10-11.

²⁰⁸ CHP Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası 9-16 Mayıs 1935, Ankara: 1935, s.59-60.

gerektiğinin altını çizen Bayar, maden imtiyazı elde eden ancak işletimde bulunmayan kişilerin imtiyazlarının alınacağını vurgulamaktadır.²⁰⁹

Yeni politikayı savunmak misyonunu fazlasıyla yüklenen parti genel sekreteri Recep Peker, liberalizmi başarılan bütün işleri bozacak bir politika olarak nitелеmekte, devletçiliği toplumun menfaatleriyle paralel ve pek çok olumlu sonucun kaynağı durumunda görmekte ve bu ilkenin partinin nitelikleri arasında kalmayıp devletin nitelikleri arasına girmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Bu çerçevede, bireylerin çıkarları toplumun çıkarları içinde yer alacak ve devlet yapacağı yardımlarla destekleyeceği sanayinin kontrolsüz çalışarak ulusu istismar etmesine meydan vermemek için sanayi hayatı üzerinde denetim işlevini yürütecektir.²¹⁰ Ayrıca, özel teşebbüslerden geriye kalan işleri değil ulusun refahı için neyi yapması gerekiyorsa onları yapacaktır. Recep Bey, bu konudaki tutumunu:

“Devlet denilen ana müessese, istediği zaman herhangi bir işi yapabilir. Amma devlet bu işi yaptıktan sonra o sahada hususi teşebbüs erbabına iş kalmazsa, hususi teşebbüs başka bir iş yapsın. Devlet bu konuda kayıt altına giremez.”²¹¹ sözleriyle netleştirmektedir.

Görüldüğü gibi, 1935 programına yöneltilen eleştiri, CHP programındaki belirsizliğin ve kapsamlı ifadelerin bir sonucudur. Devlet işletmeciliği kapsamının net olarak belirlenmemiş şekilde artırılmak istenmesi, beraberinde özel sermaye adına bir karşı çıkışı getirmektedir. Özel kesimin yeterli birikime sahip olmadığı bir ortamda devlet işletmeciliği zorunlu görülse de, piyasanın tedirgin olmaması için müdahale sınırlarının kesinleştirilmesi beklenmektedir. İktisat Vekili Celal Bey’in açıklamaları da, bir taraftan bu kuşkuları ortadan kaldırmaya yönelirken, diğer taraftan ekonomi

²⁰⁹ Aynı Eser, s.60, 214-215. Celal Bayar’ın madencilik bağlamındaki açıklamaları, tarım alanında olduğu gibi madencilik sektöründe de mülkiyete sahip olan ancak üretim yapmayan kişilerin bulunduğunu ve bürokrasinin bundan rahatsızlık duyduğunu göstermektedir.

²¹⁰ Aynı Eser, s.46, 48.

²¹¹ Aynı Eser, s.61. Recep Peker’e göre, özel sermaye denetimi ülke içinde yapılacak pek çok faaliyet bulunduğundan özel sektöre iş kalmaması gibi bir sonuca yol açmayacak ve özel kesimin elindeki bir işin kamu kesimine devredilmesi ancak belli bir tazminat karşılığında olacağından özel sermayenin bu konudaki maddi zararı karşılanabilecektir. Dolayısıyla, Türkiye’de özel sektöre verilen destek yeterli derecede geniş olanakları içermektedir. Bkz., s.61-62. Recep Bey, devletçilik konusundaki benzer düşüncelerini kurultaydan hemen önce yaptığı radyo konuşmasında da dile getirmişti. Burada, liberalizm ve klasik demokrasi yerine disiplinli bir beraberlik ve devlet otoritesinden söz ederken, sınıf kavgası yollarının kapandığını belirtmiş ve devletin ulusal çıkarlar adına özel kesim üzerinde denetim yapabileceğinin altını çizmişti. Bkz., Bilsay Kuruç, Belgelerle Türk İktisat Tarihi, Cilt: 2 (1933-1935), Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No:580, 1993, s.283-284. Bu yaklaşım, bürokrasinin sosyo-ekonomik alanda belirleyici olma isteğinin en uç örneklerinden birisi olarak değerlendirilebilir.

alanında üretim dışı alanlara kayarak spekülasyon yaratan ve kamu çıkarlarını zedeleyen bir sermaye gelişiminin de istenmediğinin altını çizmektedir. Bu düşünce, Recep Bey'in fikirlerinde çok daha "sertleşerek", özel sermayeyi "yönlendirmekten" çok "yönetmeyi" amaçlayan bir çizgiye ulaşmaktadır.

II.1.3. Cumhurbaşkanı'nın Devlet İşletmelerine İlişkin Görüşleri

1930-1938 döneminde Cumhurbaşkanlığı görevini yürüten Mustafa Kemal Atatürk'ün görüşleri, bürokrasinin başında yer alması nedeniyle önem taşımaktadır. Cumhurbaşkanı'nın devletçilik politikasına ilk kez değindiği yer, üç aylık yurt gezisi sırasında geldiği İzmir'dir. 21 Ocak 1931 tarihindeki konuşmasında, o zamana kadar ekonomik alanda yeterli düzeyde başarılı olunamamasını doğal karşılamak gerektiğini ifade ederken, bu durumun partinin yol göstericiliği ve yardımı ile ortadan kalkacağını belirtmekte²¹² ve devletçiliği:

"Fırkamızın takip ettiği program, bir istikametten tamamen demokratik, halkçı bir program olmakla beraber iktisadi noktai nazardan devletçidir... Halkımız tab'an devletçidir ki, her türlü ihtiyacı devletten talebetmek için kendisinde bir hak görüyor. Bu itibarla milletimizin tabayii ile fırkamızın programında tamamiyle bir mutabakat vardır. Bu istikametten yürüyeceğiz."²¹³ sözleriyle açıklamaktadır.

Yurt gezisinin tamamlanmasının ardından seçimlerin yenilenmesine karar verilirken, Cumhurbaşkanı bu vesileyle 20 Nisan 1931 tarihinde bir beyanname yayımlayarak ekonomik açıklamalarda bulunmuştur. Beyanname, devletçiliğin de içinde yer aldığı altı ilke partinin değişmeyen nitelikleri olarak vurgulanmış, partinin 1931 yılı kongresinde hemen hemen aynı şekilde kabul edilecek olan devletçilik ilkesinin tanımlaması yapılmıştır. Beyanname, sınıfsal ayırım yerine meslek temsiliyeti ve iş bölümü kavramları öne çıkarılmış, her meslek kesiminin korunması ve sarsılmayan bir hükümet otoritesinin kurulması gerekliliği dile getirilmiş, vergi kanunlarının ödeme gücü doğrultusunda düzenlenmesi çalışmalarının süreceği belirtilmiş ve bütün devlet işlerinin milli iktisat açısından mutlaka karlı olması koşulu aktarılmıştır.²¹⁴

²¹² Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III, Cilt: II (1906-1938), Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, 1997, s.297-298.

²¹³ Aynı Eser, s.295.

²¹⁴ Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, 1991, s.606-609.

Mustafa Kemal, 1932 yılından itibaren de sanayileşme politikası kapsamında odaklanan demeçlerde bulunmuştur. Celal Bey'in (Bayar) İktisat Vekilliği'ne atanması sebebiyle kendisine gönderdiği telgrafına cevabında:

“Bütün dünyada olduğu gibi memleketimizde de en başta bulunan mühim işimiz, iktisat işidir. Bu işte en yüksek muvaffakiyeti temine çalışmak hayatidir, zaruridir. Bunun için bu işte bütün devlet teşkilatının, bütün yurttaşların ve hepimizin, ciddi duygularla alakalı olmamız lüzumu tabiidir. Milli iktisat yolunda emin olarak ve emniyet vererek kati ve radikal adımlar atarken, esas programımızın ilham ettiği ameli tedbirleri tercih etmek doğru yoldur. İçtimai heyetimizin bütün işbölümleri sahiplerini aynı faydalı alaka ile bu yolda elele vermiş, omuz omuza dayanmış, bir hedef yürüyen samimi yolcular yapmak, devletin iktisat işinde yorgunluğunu azaltmak ve muvaffakiyet zamanını kısaltmak için tek çaredir.”²¹⁵ diyerek yeni dönemin uygulamalarına karma ekonomi çerçevesinde ışık tutuyordu.

1935 yılındaki CHP Kurultayı'nda “Asıl önde tuttuğumuz iş, geniş bir endüstrileşme programını gerçekleştirmeğe başlamak olmuştur. Bu program tamamiyle gerçekleştiği gün, şüphesiz yurtdaşın geçimi hiss olunacak derecede genişliyecektir.”²¹⁶ derken, 1937 tarihinde de:

“Endüstrileşmek, en büyük milli davalarımız arasında yer almaktadır. Çalışması ve yaşaması için ekonomik elemanları memleketimizde mevcut olan büyük, küçük her çeşit endüstriyi kuracağız ve işleteceğiz. En başta vatan savunması olmak üzere, ürünlerimizi değerlendirmek ve en kısa yoldan, en ileri ve refahlı Türkiye idealine ulaşabilmek için, bu bir zorunluluktur.”²¹⁷ saptamasını yapmıştır.

Gerçek bir bütçe denkliliği politikasını ısrarla savunan hatta bunu devletin mali ve genel politikası için büyük bir güvence sayan²¹⁸ Atatürk, 1937 yılındaki:

“Sermayesinin tamamı veya büyük kısmı devlete ait ticari-sanayi kurumların mali kontrol şeklini; bu kurumların bünyelerine ve kendilerinden istediğimiz ve isteyeceğimiz ticari usul ve anlayışla çalışma gereklerine göre süratle düzenlemek Bu gibi kurumların bugünkü usullerle çalışabilmelerine ve gelişmelerine imkan

²¹⁵ Cemal Kutay, Celal Bayar, Cilt:1, İstanbul: Kenan Basımevi, 1939, s.43.

²¹⁶ Afetinan, a.g.e., s.121. 1931 Kurultayı'nda da, milli tasarrufları ülkenin refahını sağlayacak en önemli kaynak olarak yansıtmaktadır. Bkz., CHF Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları (10-18 Mayıs 1931), s.9.

²¹⁷ Afetinan, a.g.e., s.129.

²¹⁸ Aynı Eser, s.117.

yoktur.”²¹⁹ sözleriyle de bir anlamda 3460 sayılı İDT kanununu haber veriyordu.

Yine 1937 yılındaki meclis konuşmasında: “Kesin zorunluluk olmadıkça, piyasalara karışılmaz; bununla beraber, hiçbir piyasa da başıboş değildir.”²²⁰ cümlesiyle, devlet düzenleyiciliğini gündeme getiren bir anlayışı yansıtırken, aynı temaya CHP’nin 1935 Kurultayı açılışında, amacı ülkenin ihtiyaçlarını karşılamak olan yeni bir güdümlü ekonomi düzeninin kurulmaya çalışıldığını söyleyerek değinmiştir.²²¹

Mustafa Kemal Atatürk’ün bu açıklamaları, CHP programlarındaki temel ilkelerle uyumluluk gösterirken, bürokrasinin devlet işletmeciliğiyle yakından ilgilendiğini de ortaya koymaktadır. Devletçilik halkın yaradılışı ve ekonomik koşullara bağlanarak bir anlamda ideolojik boyutun dışına çıkılmakta ve pragmatist düşünceler ağır basmaktadır. Diğer yandan, devletçiliğin partinin değişmez ilkeleri arasında sayılması uzun dönemli bir karma ekonomi politikasına işaret etmektedir. Bu bağlamda devlet işletmeciliği; sanayileşme, toplumsal kalkınma ve refah amacı için uygulanması gereken zorunlu bir politika olarak gündeme gelmektedir. Bunu, piyasa denetimi ve güdümlü ekonomi açıklamalarıyla birleştirdiğimizde, devlet işletmeciliğinin kapitalizm değil liberalizm karşıtı bir politika olarak algılandığını ve kamu hizmeti kapsamında karma ekonomiye dayandırılmaya çalışıldığını söyleyebiliriz.

Cumhurbaşkanı’nın görüşlerini çok daha net ve kapsamlı olarak, çoğunluğunu kendisinin kaleme aldığı ve uzun yıllar ortaokullarda ders kitabı olarak okutulan yurttaşlık bilgilerine ait kitapta bulmaktayız.* Devletin ekonomideki konumu açısından liberalizmle devletçiliği karşılaştıran Mustafa Kemal, demokrasinin temelini oluşturması sebebiyle bireyciliği esas alan Türkiye’nin ekonomide de bunu öne çıkardığını, ancak bir toplumda devletin yapması gereken işlevlerin bu sistemin tam anlamıyla uygulanmasını olanaklı kılmadığını ve toplumun genel yararı için

²¹⁹ Aynı Eser, s.129.

²²⁰ Aynı Eser, s.128.

²²¹ Aynı Eser, s.121.

* Afetinan, o dönemde çıkan yurt bilgisine ait kitaplar hakkında şu açıklamayı yapmaktadır: Bu kitaplar benim isimle çıkmış olmasına rağmen, Atatürk’ün fikirleri ve telkinlerinden mühlhem olduğunu ve üslubun tamamen kendisine ait olduğunu tarihi hakikatleri belirtmek bakımından bana düşen bir ödev telakki ediyorum. Bkz., Afetinan, Medeni Bilgiler ve Atatürk’ün El Yazıları, 2.b., Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988, s.7.

devletin bazı genel ekonomik işlerle ilgilenmek durumunda olduğunu aktarmıştır.²²² Ekonomik düzeyde özel kesim-kamu kesimi karşıtlığına ilişkin tespitlerini ise şu sözlerde bulmaktayız:

“Özel çıkar, çoğu kez genelin çıkarıyla çelişir bir durum da alabilir.

Bir de özel çıkarlar, sonunda rekabete dayanır. Oysa ki, yalnız bununla ekonomik düzen kurulamaz. Bu sanıda olanlar, “kendilerini serap karşısında aldanılmaya bırakanlardır.”

Kişiler, ortaklıklar, devlet örgütüne göre zayıftırlar: Serbest rekabetin toplumsal sakıncaları da vardır; zayıflarla güçlüleri yarışmada karşı karşıya bırakmak gibi.. ve dahası kişilerin, kimi büyük ortak çıkarları doyurucu nitelikte karşılamaya güçleri yetmez.

Bu gibi işlerde, kişilerin kurma olanağı bulamayacakları geniş ve güçlü bir kuruluş gerekebilir ya da bu gibi işlerde, kişiler, yeterli ölçüde çıkar sağlayamayacakları için o işlerden vazgeçebilirler.

Oysa, o işler ulusça yaşamsal bir önem taşır ve devlet onu yapmak zorundadır. Herhalde, uluslarda, özgürlük ve uygarlık geliştiği ölçüde, devletin, görev ve sorumlulukları artar. Çok araç, çok ve büyük bir güçle yönetilmeyi gerektirir. Güç artıkça kurallar da artar. Bir toplumun kuralı ve aracı ise devlettir.

Bundan başka, devletin bireye göre olan hırsı da başka niteliktedir. O, kamunun ortak çıkarlarını ve ilerlemesini düşünür. Kişiler, özel çıkar hırsından, ne ölçüde uzaklaştırılabilir; bu gerçekten düşünölmeye değer.”²²³

Bu nedenlerle, kimi ekonomik işlerde devletin düzenleyiciliğini ilke olarak benimsemek gereklidir. Buradaki hassas noktayı, devletin etkinlik alanının nasıl sınırlanacağı şeklinde ortaya koyan Cumhurbaşkanı, ilkesel olarak devletin bireyin yerine geçmemesi ve ekonomik ilerlemenin temel kaynağının bireyler olması gerektiğini düşünmektedir. Devletin girişim özgürlüklerini kısıtlamaması demokrasinin de en önemli şartı olduğundan, bireylerin gelişmesinin engel karşısında kalmaya başladığı nokta devlet etkinliğinin sınırını oluşturacaktır.²²⁴

Devletin ekonomik alanda hangi işlerle ilgilenebileceği ise:

²²² Atatürk'ün Yazdığı Yurttaşlık Bilgileri, Nuran Tezcan (Haz.), Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., 1997, s.48-51. Ayrıca bkz., Afetinan, Medeni Bilgiler ve Atatürk'ün El Yazıları, s.45-46.

²²³ Aynı Eser, s.51-52. Afetinan, Medeni Bilgiler ve..., s.46-47.

²²⁴ Aynı Eser, s.52. Afetinan, Medeni Bilgiler ve..., s.47.

“Örneğin, büyük ve düzenli bir yönetimi gerektiren ve özel kişiler elinde tekelleşmek tehlikesi gösteren ya da genel bir gereksinmeyi karşılayan bir işi, devlet üzerine alabilir. Madenlerin, ormanların, kanalların, demiryollarının, deniz ulaşımı ortaklıklarının devletçe yönetimi ve para ihraç eden bankaların ulusallaştırılması; aynı şekilde su, gaz, elektrik ve benzeri işlerin yerel yönetimlerce yapılması yukarıda açıkladığımız türden işlerdir.”²²⁵ şeklinde açıklanmaktadır.

Bu çerçevede biçimlenecek devletçiliğin toplumsal, ahlaksal ve ulusal nitelikleri belirgin olacak ve devletin görevleri, ulusal servetin dağılımında emek harcayanların refahını yükseltmek ve salt çıkara dayalı etkinlikleri sınırlayıp ulusal bağları pekiştirmek için kamu yararına çalışan kurumların sayısını çoğaltmak şeklinde ortaya çıkacaktır. Ayrıca, toplum düzeni içerisinde devlet ve özel kesim faaliyetleri birbirinin bütünleyicisi durumunda olduğundan ve toplumun devamlılığı bakımından her ikisine de ihtiyaç duyulduğundan devletin bu konumu bireylerin çıkarlarıyla da ters düşmeyecektir.²²⁶

Ekonomik mirası büyük işleri karşılayacak kapasiteye erişmeyen Türkiye'nin, ekonomik işlerde özel girişimlerin sonuçlarını beklemesinin doğru olmayacağını ileri süren Cumhurbaşkanı'na göre, önemli ve büyük işler ulusal servete, devletin kuruluşlarına ve gücüne dayalı şekilde yapılmalı ve:

“başka kimi devletlerin ikinci derecede görebileceği ve kişisel girişimlere bırakılmasında sakınca olmayan işlerden birçoğu, bizim için yaşamsal önemi olan birinci derecede devlet görevleri arasında sayılmalıdır.”²²⁷

Sonuçta, ülke koşulları ve zorunluluklarına uygun olarak ve demokrasi ilkesinden ayrılmayacak biçimde ılımlı devletçilik prensibinin uygulanması doğru bir yaklaşım olarak nitelenmektedir:

“Bizim izlenmesini uygun gördüğümüz “ılımlı devletçilik” ilkesi, bütün üretim ve dağıtım araçlarını kişilerden alarak, ulusu, büsbütün başka temellere dayalı bir biçimde düzenlemek amacını güden sosyalizm ilkesine dayanan kolektivizm ya da komünizm gibi özel ve bireysel ekonomik girişim ve etkinliğe olanak vermeyen bir sistem değildir.

²²⁵ Aynı Eser, s.52-53. Afetinan, Medeni Bilgiler ve..., s.47-48.

²²⁶ Aynı Eser, s.53-54. Afetinan, Medeni Bilgiler ve..., s.48.

²²⁷ Aynı Eser, s.54. Afetinan, Medeni Bilgiler ve..., s.49.

Özet olarak bizim izlediğimiz devletçilik, bireysel çalışma ve etkinliği temel ilke saymakla birlikte, olabildiğince az zaman içinde ulusu refaha ve ülkeyi bayındırlığa erdirmek için ulusun genel ve yüksek çıkarlarının gerektirdiği işlerde, özellikle ekonomik alanda devleti doğrudan doğruya ilgilendirmektedir.”²²⁸

Mustafa Kemal Atatürk’ün ekonomi alanına ilişkin saptamalarında, tamamen özel sektörün kar hırsına bırakılacak bir ekonomik düzenin ulusal çıkarları ve toplumsal amaçları geri plana atabileceği analizi kapsamlı şekilde yapılmış, devlet işletmeciliği politikası az gelişmiş bir ülkenin özgün koşulları gibi pragmatist bir tavrın yanında devletin kamu hizmeti yapması düşüncesine dayandırılmaya çalışılmış ve karma ekonomi kapsamında ılımlı bir devlet işletmeciliğine dayalı bir devletçilik gündeme getirilmiştir. Devletçilik kapitalizm karşıtı bir politika olmadığından, batı tipi demokrasinin altyapısı olarak özel sektörün önceliği kabul edilmiş, diğer taraftan bu faaliyetlerin kamu çıkarlarını tam olarak gerçekleştiremeyeceği anlayışıyla devlet işletmeleri dengeleyici ve tamamlayıcı bir unsur olarak devreye sokulmak istenmiştir. Bu açıdan, Sümerbank modelinde en net ifadesini bulacağı gibi, devlet işletmeciliği bir yandan özel sermayenin destekleyicisi olacak, diğer yandan başta sanayi olmak üzere ülke açısından önem taşıyan yatırımları gerçekleştirecektir. Böylelikle, Mustafa Kemal, devletin ekonomik alandaki “yönlendirici” ve “düzenleyici” konumuna da işaret etmiştir. Ayrıca, devlet işletmeciliğinin yöneleceği alanları da genel anlamıyla belirlemeye çalışmış ve hammaddeye dayalı sanayileşmenin vurgusunu yapmıştır. Bu saptamaların ışığında şu söylenebilir ki, Mustafa Kemal’e göre, devlet işletmeleri salt kar elde etmek, piyasadaki aksaklıkları gidermek veya özel sektöre girdi sağlamak gibi sınırlı bir amaç çerçevesinde kurulmayacaklarından, başta sanayileşme olmak üzere ülkenin ekonomik gereksinimleri devam ettiği sürece işlevlerini sürdüreceklerdir.*

²²⁸ Aynı Eser, s.55. Afetinan, Medeni Bilgiler ve..., s.49. 1935 yılındaki İzmir fuarının açılışında, Mustafa Kemal’in kaleminden çıkan ve Celal Bayar tarafından okunan metinde de benzer bir tanımlama yapılırken, devletçilik sosyalizmden olduğu kadar liberalizmden de farklı bir yol olarak tanımlanmıştı. Bkz., İktisat ve Tasarruf, No: 10, Birinci Teşrin 1935, s.3-4.

* Atatürk’ün ekonomik görüşlerine ilişkin yapılan çalışmalara bakıldığında, O’nun özel kesime öncelik tanıyan karma ekonomiye taraftar olan, doktriner özelliğinden çok pragmatist niteliği ağır basan ve toplumsal faydaları gözardı etmeyen bir ekonomik düşünceye sahip olduğu şeklindeki yorumların yanında, özgün bir ekonomi politikası getirdiğini öne süren ve ılımlı sola yakın durduğunu belirten saptamalar da bulunmaktadır. Bu konuda çeşitli örnekler için bkz., Feridun Ergin, Atatürk Zamanında Türk Ekonomisi, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları No: 1, 1977. s.9-10. Mustafa A. Aysan, Atatürk’ün Ekonomi Politikası, 6.b., İstanbul Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2000, s.21-47. Şevket Süreyya Aydemir, Tek Adam Mustafa Kemal (1922-1938), Cilt: 3, 2.b., İstanbul: Remzi Kitabevi,

İsmet İnönü, Mustafa Kemal'in ölümünden sonra yaptığı bir değerlendirmede, Cumhurbaşkanı'nın ekonomik görüşlerinde herhangi bir belirsizlik olmadığını ve CHP ilkelerinin onun düşüncelerini yansıttığını söylemiştir. Ona göre Mustafa Kemal, hayatı boyunca özel girişime öncelik vermiş ancak varolan koşullara göre birtakım önlemler alarak bu politikada düzenlemeler yapmıştır.²²⁹

Cumhurbaşkanı'nın, temel sorunlara, teorik bilgileri gözardı etmeden ve ülke koşullarını değerlendirerek bilimin ışığında çözümler aradığını ileri süren İnönü, "biz bize benzeriz" anlayışının da bu düşünce yapısının bir sonucu olduğunu ve ekonomik sistemin teorik boyutuna ilişkin bir anlam taşıdığını ifade etmiştir.²³⁰

1966, s.501-502. Yüksel Ülken, Atatürk ve İktisat, s.51-62. Sadi Özdemir, Atatürk ve 3. Yol, İstanbul: Yayınevi Yayıncılık, 1999, s.15-16, 37, 39-40, 147, 150-151. Şerafettin Turan'ın incelemesine göre de, Atatürk'ün düşünce yapısının belirlenmesinde Fransız Devrimi, rasyonalizm ve pozitivism yanında kişi olarak Ziya Gökalp'in özel bir yeri vardır. Bkz., Şerafettin Turan, Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar, 2.b., Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989, s.9-21. Son olarak, Atatürk'ün özel kütüphanesi incelendiğinde hemen her bilim dalına ait 4000'i aşkın kitabın bulunduğu, bunların içinde Türkiye ekonomisi, iktisadi düşünce tarihi ve dünya ekonomik krizi gibi konuların da dahil olduğu 100'ü aşkın ekonomi kitabının yer aldığı görülmektedir. Bkz., Milli Kütüphane Genel Müdürlüğü (Haz.), Atatürk'ün Özel Kütüphanesinin Kataloğu, Ankara: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Yayınları, 1973, s.83-138.

²²⁹ İnönü Atatürk'ü Anlatıyor, Haz. Abdi İpekçi, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., 1997, s.40.

²³⁰ Aynı Eser, s.41. Bu saptamanın dışında, 1930'ların başında Mustafa Kemal'in bilim adamı ve bürokratlarla devletçilik konusunda yoğun fikir alışverişlerinde bulunduğu ve sonuçta hükümetin ülke hammaddelerine dayalı planlı ve makineleşmiş bir sanayi yönelmesi yönünde bir karara varıldığı Afetinan tarafından belirtilmektedir. Yine Afetinan'ın naklettiğine göre, Cumhurbaşkanı son meclis nutkunun hazırlanması sırasında, sanayi planlarının aksatılmadan yürütülmesinin ülke açısından önemine işaret etmektedir. Bkz., Afetinan, Devletçilik İlkesi ve..., s.7, 23. Ord. Prof. Dr. Reşat Kaynar ise, kendisinin de katıldığı I. Tarih Kongresi'nde Mustafa Kemal'in devletçiliğe ilişkin şu tanımlamayı yaptığını ifade etmektedir: "Beyler, bizim ekonomide talep ettiğimiz şey devlet sosyalizmidir. Bu, devlet teşebbüsü özel teşebbüs karşısında müdahale edebilecek, himaye edilecek ve esas itibarıyla hakim olacak demektir." Bkz., Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Tarihiyle İlgili Sorunlar Sempozyumu, 14-16 Ocak 1977, İstanbul: İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Mezunları Derneği Yayını, 1977, s.82. 1920'li yıllarda Celal Bey (Bayar) tarafından da ifade edilmiş olan devlet sosyalizmi kavramı, doktrindeki sınırları pek açık olmamakla birlikte 19.yüzyılın sonlarında Marksizm akımı dışında kalan ve kaynağını Hegelizm'den alan sol eğilimli fikir hareketlerini ifade etmektedir. Ayrıca, devletçilik ve planlı müdahalecilik gibi terimlerin devlet sosyalizmiyle ya aynı ya da yakın anlamda kullanılması da söz konusudur. Bu konuda bkz., Genel Ekonomi Ansiklopedisi, Cilt:1, Milliyet Armağanı, 1988, s.208. Dönem içindeki açıklama ve uygulamalar, klasik sol formasyondan ayrılan ve çok fazla kullanılmayacak olan bu terimin, devletin ekonomik düzenleyiciliği başka bir deyişle planlı müdahalesi anlamıyla tercih edileceğini ortaya koymaktadır. Nitekim, Celal Bey, 15 Mart 1921 tarihinde İktisat Vekili olarak yaptığı devlet sosyalizmi açıklamasında, yabancı sermaye sömürsüne ve aşırı serbest bir rejime karşı olduklarını belirtmiştir. Dolayısıyla, kapitalizme karşı olma gibi bir tavır içine girilmemektedir. Bkz., Celal Bayar'ın Söylev ve Demeçleri 1921-1938, Ekonomik Konulara Dair, Top. Özel Şahingiray, Ankara: Doğu Ltd. Ortaklığı Matbaası, 1955, s.21-22.

II.1.4. Dönemin Hükümet Programları

Devlet işletmeciliğinin uygulama boyutunu göstermesi bakımından önem taşıyan hükümetler, 1930-1940 yılları arasında İsmet İnönü'nün başbakanlığında üç, Celal Bayar'ın başbakanlığında iki ve Refik Saydam başbakanlığında iki olmak üzere toplam yedi tanedir.

Hükümette yer alan ekonomiyle ilgili bakanlıklara bakıldığında şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır: Şakir Kesebir, Mustafa Şeref Özkan, Celal Bayar, Hüsnü Çakır İktisat Bakanı, Muhlis Erkmen, Şakir Kesebir, Faik Kurdoğlu Tarım Bakanı, Abdülhalik Renda, Fuat Ağralı Maliye Bakanı, M.Cezmi Erçin, Nazmi Topçuoğlu Ticaret Bakanı ve Ali Rana Tarhan, Raif Karadeniz Gümrük ve Tekel Bakanı olarak görev yapmışlardır.²³¹ Dolayısıyla, en fazla değişiklik ekonomi politikaları açısından önem taşıyan İktisat Bakanlığı'nda gerçekleşmiştir.

İsmet İnönü Hükümetleri'nde, devlet işletmeleriyle ilgili olarak bütçe denkligi ve tasarruf politikası öne çıkarılmış ve sanayileşmeye verilen önem 1931 ve özellikle de 1935 programında vurgulanmıştır.²³²

1935 yılı hükümet programıyla ilgili konuşan Başvekil İsmet İnönü, sanayileşmeye verilen önemin her zamankinden fazla olduğunu kaydederken, sanayi ürünlerinin iç tüketimini artırmaya yönelik özel tedbirlerin alınacağını ve bu çerçevede şeker, kömür ve çimento gibi ürünlerin fiyatları üzerinde ciddi indirimler yapılacağını açıklamakta, Muğla milletvekili Hüsnü Kitapçı ise, muamele vergisinin sanayide ucuzluğa engel olan mantıksız bir vergi olduğu üzerinde durmaktadır.²³³

İzmir milletvekili Halil Menteşe, İnönü hükümetinin en büyük hizmetini yurt dışındaki bazı doktrinlere kapılmayarak demokrasi esaslarından ayrılmaması olarak ifade etmekte ve demokrasinin temelini de bireysel teşebbüslere öncelik verme anlayışına dayandırmaktadır. Buna karşılık, devletin demokrasi içindeki görevi, özel sermayenin yapamadığı girişimleri üstlenmek ve kamu çıkarlarının korunmasında hakemlik yapmaktır. Halil Bey, hükümetin gelecekte de bu sınırları geçmeyeceğine

²³¹ Süleyman Coşkun, Türkiye'de Politika (1920-1995), İstanbul: Cem Yayınevi, 1995, s.72, 77, 84-86.

²³² Hükümet Programları (1920-1965), Der. İsmail Arar, İstanbul: Burçak Yayınevi, 1968, s.56, 61, 63-65. Ayrıca bkz., İsmet İnönü'nün Hükümet programına ilişkin 1934 tarihli açıklaması, İnönü'nün Söylev ve Demeçleri I, T.B.M. Meclisinde ve C.H.P. Kurultaylarında (1919-1946), İstanbul: Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları: 2, 1946, s.280.

²³³ TBMM ZC, Devre V, Cilt: 1, s.27, 31.

inanmakta ve: “...Hükümetin, Devletin iktisadiyatta amme menafiini korumak hususunda hakem rolü elindedir ve elinde kalmalıdır.”²³⁴ sözleriyle düşüncesini açıklamaktadır.

1937 yılında kurulan Celal Bayar Hükümeti'nin ayrıntılı programında, Mustafa Kemal'in 1937 yılındaki meclis nutkuna atıfta bulunularak, tüm üreticilerin rasyonel çalışmalarına verilen önem dile getirilmiş ve rasyonel çalışma bir malın üretim maliyetlerinin dünya standartlarıyla eşdeğer düzeye ulaştırılması şeklinde somutlaştırılmıştır.²³⁵

Hükümetin Kemalist rejimi ekonomik açıdan değerlendirmesi ise:

“Kemalist rejim, mülkiyet, ferdi mesai ve çalışma kıymetini, ekonomik politikasının esası olarak almaktadır. Kemalist rejim ekonomiyi bir teknik diye kabul etmektedir.

Fakat Kemalist rejim, milli menfaata uymıyan, devamlı bir şahsi menfaat kabul etmemektedir ve etmiyecektir.”²³⁶ sözleriyle açıklığa kavuşturulmuştur.

18.yüzyıldan itibaren Batı'da gelişen makineli sanayinin tezgaha dayalı Türk sanayiini nasıl altüst ettiğine değinen ve Lozan'la başlayan yeni dönemde, hem Türk çiftçisinin ürünlerini iç piyasada kıymetlendirmek, hem de temel malların yurt içinde bulunabilmesini sağlamak için sanayileşmeyi milli bir dava şeklinde niteleyen Bayar²³⁷, hükümetin politik tavrını şu sözleriyle somutlaştırmıştı:

“Biz “otarşist” değiliz fakat Türkiye'de ekonomik şartları mevcut ve milli ekonomi bakımından yapılması kabil veya zaruri her şeyi yapmak ve yaptırmak azmindeyiz.

Fert tarafından yapılabilecek işlerin fertlerce yapılmasını himaye ve teşvik edeceğiz Bu maksatla sanayii teşvik siyasetimize devam edeceğiz.

Fakat ferdi mesai ve sermayenin bugün için yetmediği veya gidemediği işlerde, milli korunmanın gerektirdiği hususlarda, milli emniyeti ve umumi menfaati temin etmek, ferdi mesai ve sermayenin çeşitlenip büyümesini kolaylaştırmak için devlet iş başına geçecektir.”²³⁸

²³⁴ Aynı Eser, s.28. Manisa milletvekili Refik Şevket İnce de, bireylerin yapamadığı işleri başarılı şekilde yürüten hükümete teşekkür etmekteydi. Bkz., s.29.

²³⁵ İsmail Arar, a.g.e., s.85.

²³⁶ İsmail Arar, a.g.e., s.83.

²³⁷ Aynı Eser, s.87-88.

²³⁸ Aynı Eser, s.88. Sümerbank genel müdürü Nurullah Esat Sümer de, 1936 yılındaki bir konuşmasında, Türkiye'nin sanayileşmesini ülkeyi daha ileri bir ekonomik sisteme taşıyacak ve

Bunların dışında, üç yıllık maden planını hazırlamak, hayat şartlarını ucuzlatmak, Halk Bankası ve diğer kurumlarla birlikte küçük kredileri artırmak ve ucuzlatmak, ekonomik istikrarın sembolü olarak görülen denk bütçe politikasını sürdürmek, devlet işletmelerinin yönetim ve denetimlerine ilişkin yeni bir kanunun çalışmalarını yapmak ve Türk parasının değerini koruyarak son derece sakıncalı görülen devalüasyondan kaçınmak olgularına da hükümet programında yer verilmekteydi.²³⁹

Mustafa Kemal'in ölümünden sonra 1938'de kurulan ikinci Celal Bayar Hükümeti programı, ağırlıklı olarak Cumhurbaşkanı'na yönelik üzüntüleri yansıtırken, ilk programdaki esaslara sadık kalınacağı vurgulanmıştır.²⁴⁰ Dönemin son iki hükümeti, 1939 yılında Refik Saydam tarafından oluşturulurken, ilk hükümette, parti programına bağlı kalınarak devletçilik ve maliye alanında düzenlemeler yapılacağı ve devlet işletmeleri faaliyetleri ve kontrolünün şartlar ölçüsünde yetkinleştirileceği ifade edilmiş, aynı yıl kurulan ikinci hükümette ise, ağırlık dünya savaşı gelişmelerine verilerek ekonomik işlerin parti programı çerçevesinde yürütüleceği kaleme alınmıştır.²⁴¹

1931-1940 yılları arasında kurulan hükümetlerin referans kaynakları CHP programlarının ekonomik bölümüdür. Bütçe denkliğinin korunması, milli sermayenin finansman kaynağı olarak kullanılmasına öncelik verilmesi ve karma ekonomi politikasına dayalı bir devlet işletmeciliği doğrultusunda sanayileşmenin ve özel sermayeyi teşvik politikasının devam ettirilmesi hükümetlerin ortak amaçları arasında görünmektedir. Başka bir deyişle, sanayileşmeye toplumsal kalkınma ve ekonomik bağımsızlığın anahtar rolü verilmesi ve bunun mali yapıyı bozmadan sağlanması konusunda fikir birliği söz konusudur. Ayrıntılı ifadelerin kullanıldığı Bayar hükümetinin programında da, bu unsurların yanında devlet işletmeciliğinin ulusal bir sermaye sınıfı yaratma amacına değinilmekte ve özel sermayenin de ülkenin ekonomik çıkarlarıyla uyumlu çalışması gerektiği dile getirilmektedir. Diğer bir

ekonomik bünyeye en ileri ve modern teknikleri kazandıracak bir politika olarak değerlendirirken, uluslararası kredi alanında istenen imkanların ve selametinin bulunamaması ile olası bir sermaye ve enerji israfına engel olma isteğinin, sanayileşmede devlet öncülüğünü doğurduğunu söylemekteydi. Bkz., Aynı Tarihi, Sayı:37, 1-31 İlkkanun 1936, s.45-46.

²³⁹ Aynı Eser, s.90, 99-101, 105-107.

²⁴⁰ Aynı Eser, s. s.119-123.

²⁴¹ Aynı Eser, s.124-133.

deyişle, sermaye kesimine ulusal amaçlarla paralel hareket etme “misyonu” yüklenmektedir.

Göze çarpan bir diğer nokta da, devlet işletmelerinin özelleştirilmesi konusuna hükümet programlarında yer verilmeyerek bu konudaki düzenlemelerin devlet işletmeleri kanunlarıyla yapılmasıdır. Dolayısıyla; hükümetler açısından en azından kısa vadede özelleştirme gibi bir düşüncenin gündeme alınmadığı anlaşılmaktadır.

II.1.5. Hükümette Görev Alan Çeşitli Bürokratların ve CHP Milletvekillerinin Görüşleri

Bu bölümde, daha önce yansıtılan bilgileri tamamlayıcı nitelikte olarak bazı bürokrat ve milletvekillerinin görüşlerini ana hatlarıyla aktaracağız.

A. İsmet İnönü'nün Görüşleri

1930-1937 yılları arasındaki başbakanlık göreviyle bürokrasi kademesinde önemli bir yer tutan İsmet İnönü, 30.08.1930 tarihinde demiryolunun Sivas'a ulaşması nedeniyle yaptığı konuşmada, ilk kez liberalizme karşı ılımlı devletçilik düşüncesini şu sözlerle savunmuştur:

“Liberalizm nazariyatı bütün memleketin güç anlayacağı bir şeydir. Biz iktisadiyatta hakikaten mutedil devletçiyiz. Bizi bu istikamete sevkeden bu memleketin ihtiyacı ve bu memleketin fikri temayülüdür. Memleketin ihtiyaçları için herkes ve her yer hazineden çare arar. Elektriği olmıyan şehir, limanı fena olan yer, iş bulamıyan adam hükümeti muhatap tutar. Mutedil devletçi olarak halkın temayülatına ve metalibine yetişemiyoruz diye kusurluyuz. Devletçilikten büsbütün vazgeçip her nimeti sermayedarların faaliyetlerinden beklemeğe sevk etmek bu memleketin anlayacağı bir şey midir?..”²⁴²

İsmet Bey'in devletçiliğe yönelik kapsamlı bir yazısı da, Kadro dergisinin Ekim 1933 tarihli 22.sayısında çıkmıştır. Başvekil, bu yazısında, en güçlü ülkelerin

²⁴² Bilsay Kuruç, Belgelerle Türk İktisat Tarihi, Cilt: 1, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayın No: 569, 1988, s.101. Ayrıca bkz., İnönü Diyor ki, Nutuk Hitabe Beyanat Hasbihaller, Haz. Herbert Melzig, İstanbul: Ülkü Basımevi, 1946, s.163-164. İsmet İnönü'nün devletçiliğe ilişkin görüşlerinin genel bir değerlendirmesi için bkz., İsmail Hüsrev Tökin, İsmet İnönü, Şahsiyeti ve Ülküsü, Ankara: Ülkü Basımevi, 1946, s.48-56. İnönü, Karabük demir-çelik fabrikasının temelini atıldığı 1937 Nisan'ındaki söylevinde de, partinin devletçi politikasının sanayileşme hamlesinin kaynağı olduğunu belirtirken, devlet dışında hiçbir sermayenin bu büyük işleri başaramayacağını ve icraat programlarının tüm yurda dağılarak devam edeceğini vurgulamıştır. Bkz., Ayın Tarihi, Sayı: 41, 1-30 Nisan 1937, s.23-24. İnönü Diyor ki..., s.175-176.

bile devletçiliğe yönelmeye başlamasıyla birlikte devletçi görüşlerin haklı çıktığını belirtirken, iktisadi devletçiliği asırların getirdiği ekonomik ihmalkarlığı önlemeye yarayacak bir savunma aracı olmasının yanında, gelişmek ve yeni düzeni kurmak için de olumlu bir yol olarak değerlendirmektedir. Ona göre, başta sanayi sektöründe olmak üzere devletin yardımı hatta doğrudan teşebbüsü olmadan kalkınmanın sağlanabileceğine inanmak çok saf bir düşünce olduğu kadar çağın gereklerine de aykırıdır. Nitekim, iç piyasada özel teşebbüsler lehine yapılan müdahale ve yardımlar olmasa bu kuruluşlar son derece zor durumda kalacaklarından, salt özel girişimciliğe güvenmek anlamsızdır.²⁴³

İsmet Bey, devlet işletmelerinin zarar ederek özel işletmelerinse daima karlı çalıştıkları tezine karşılık, bütün ülkenin çıkarına çalışan bir devlet işletmesinin tam bir tüccar zihniyetiyle hareket edemeyeceğini bu nedenle her zaman kar etmesinin söz konusu olamayacağını söylemekte²⁴⁴ ve devlet işletmeciliğinin kapsamını:

“Devlet, ancak ferdin yapamıyacağı şeyleri yapmağa çalışmalıdır, nazariyesi basiyretle mütalea olunmalıdır. Bir defa, efradın yapabileceği bir şeyi Devletin, bhusus [özellikle] bizim devletimizin yapmaması, şayanı arzudan da fazla bir şey, lazım bir şeydir. Çünkü, her şeyden sarfinazar, yalnız maddi vasıta bakımından, yapacağımız işler o kadar çok ve o kadar mühimdir ki, bunlardan, efradın yapabileceği kısmına vesaitimizi dağıtmamak, elbette en makul şeydir. Maahaza, benim kanaatimce, bir işin efrada veya devlete ait olması, o işin talep ettiği vesaitle ölçülemez. Meselenin bütün memlekete alakası veya hususi menfaatlere terkedilebilmesi ihtimalidir ki, bu hususta karar vermeğe esas olacaktır.”²⁴⁵ sözleriyle açıklamaktadır.

Başvekil, sanayileşme merkezli açıklamalarında ise sanayii yüksek bir hayat yaşamanın,²⁴⁶ modern bir millet olmanın temel ilkesi olarak göstermiş ve savunma

²⁴³ İsmet (İnönü) “Fırkamızın Devletçilik Vasfı”, Kadro, Sayı:22, Teşrinievvel 1933, s.4-5. İsmet İnönü, hatıralarında, devletçiliğin dönemin koşulları gereği kendiliğinden ve zorunlu olarak gündeme geldiğini söylemiştir. Bkz., İsmet İnönü Hatıralar, Sabahattin Selek (Haz.), 2.Kitap, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1987, s.266.

²⁴⁴ A.g.m., s.5

²⁴⁵ A.g.m., s.6. Cumhuriyet’te yazan İstanbul milletvekili Alaettin Bey, bu yazının Türk milletinin menfaatlerinin her şeyin üstünde tutulduğunu göstermesi yanında, partinin özel kesimi esas aldığını da ortaya çıkardığını belirtmiştir. Bkz., Alaettin Cemil, “Başvekilimizin Kıymetli bir yazısı”, Cumhuriyet, 9 Teşrinisani 1933, s.1.

²⁴⁶ Bilsay Kuruç, Belgelerle..., Cilt: 2, s.102.

açısından taşıdığı öneme işaret etmiştir.²⁴⁷ Ayrıca, fabrikaların rasyonel çalışarak ucuz mamul üretmelerinin temel kriter olduğunu belirtmiş²⁴⁸, ancak geri kalmış ülkelerin sanayi kurmaları kolay olmadığından, işletmelerden istenen verimin alınabilmesi için başlangıç döneminde hazineye yüklenecek külfetlerin sabırla karşılanmasını istemiştir.²⁴⁹

Bütçe denkliliği uygulamasından taviz verilmemesi gerektiğini ifade eden İsmet Bey²⁵⁰, büyük ülkelerin kaydettiği ilerlemelerin kökeninde milli sermayenin bulunduğuna dikkat çekerek, dış yardımlara ancak milli sermayenin yetmediği durumlarda başvurulabileceğine, bu yardımların milli yönde gelişmek isteyen bir ülke için asla tek araç olarak kabul edilemeyeceğine değinmekte²⁵¹ ve dış yardım konusunda şu saptamayı yapmaktaydı:

“Nasıl tasavvur edersiniz ki, dünyada her milletin kendi işi başından aşmışken kimse kendi derdine yetişemezken, bir millet diğer milletin ilerlemesi için cebinden para sarfına hevesli olacaktır? Demek istiyorum ki, milli inkişafın tarihlerinde, milli kudret, milli sermaye meselesi başlı başına bir amildir.”²⁵²

Bu nedenle, en doğru ve güvenilir finansman seçeneği iç borçlanmaydı ve böylelikle maddi imkanların harekete geçirilerek ülkenin yeniden kurulması sağlanabilecekti.²⁵³

İsmet İnönü'nün, liberalizm karşıtlığı, sanayileşmenin ekonomik ve toplumsal kazanımları ile genel maliye politikası hakkındaki fikirleri ortaya çıkan düşünce ve programlarla uyumluluk göstermektedir. Bu bağlamda, devlet işletmeciliği

²⁴⁷ Ayın Tarihi, Sayı:41, 1-30 Nisan 1937, s.23. İnönü Diyor ki, s.175. İnönü, ayrıca, kurulacak sanayinin ülkenin iç iktisadi gücünü oluşturacağını, demir ve kömürün sanayi hayatının temelini meydana getirdiğini, sanayileşmeyle birlikte dış ticaret hacminin de artacağını ve dokuma sanayiinin hem sanayileşmiş ülkelerde olduğu gibi sanayi hayatına başlangıç teşkil edeceğini, hem de yerli hammaddelerin kıymetlenmesini sağlayacağını ifade etmiştir. Bu açıklamalar için bkz., Ayın Tarihi, Sayı:1, 15.2.Teşrin-31.1.Kanun 1933, s.25, Sayı:9, 1-31 Ağustos 1934, s.33, Sayı:6, 1-31 Mayıs 1934, s.16. İnönü Diyor ki, s.171. Karabük fabrikasının temel atma töreninde söylediği:”Endüstri hayatına hevesle girdikten sonra asıl endüstrinin ana kısmına, ağır endüstriye bugün başlamış bulunuyoruz. Makine endüstrisine de buradan başlanır.” sözleriyle de ağır sanayinin önemini çok net olarak vurgulamıştı. Bkz., İnönü Diyor ki..., s.174.

²⁴⁸ İnönü Diyor ki..., s.172.

²⁴⁹ Bilsay Kuruç, Belgelerle..., Cilt: 2, s.101-102.

²⁵⁰ Aynı Eser, s.109.

²⁵¹ İnönü Diyor ki..., s.168-169.

²⁵² Aynı Eser, s.169. Benzer saptamalar için ayrıca bkz., s.151-152, 166. İsmet İnönü, hatıralarında, batılı ülkelerin borç verme işine normal bir ticari ilişki kapsamı dışında baktıklarını ve Osmanlı dönemindeki anlayışın devam ettirilmesi koşuluyla borç vermek istediklerini aktarmaktadır. Bu nedenle, mali ve iktisadi işler için dışarıdan yardım gelmeyeceği düşüncesi hakim olmuştur. Bkz., İsmet İnönü Hatıralar, 2.Kitap, s.260-261.

²⁵³ Bilsay Kuruç, Belgelerle..., Cilt: 2, s.109-110.

sanayileşme merkezli bir karma ekonomi politikası olacaktır. Bu politikanın dayanağı da, öncelikli olarak, Mustafa Kemal'e benzer biçimde ülke koşulları ve halkın fikirselle eğilimleri temelinde dayandırılmaktadır. Buna karşılık, özellikle Kadro dergisindeki yazısıyla, sınırları net olarak belirlenmeyen bir ekonomik genişleyicilik amacından da söz ederek, karma ekonominin 1932 yılındaki kanadına yakın duran bir eğilim sergilemektedir.*

B. Celal Bayar'ın Görüşleri

Cumhuriyet bürokrasisinde, önce İş Bankası müdürü olarak yer alan Celal Bey, 1932 yılında İktisat Vekili olarak atanmış, 1937-1939 yılları arasında da Başvekil olarak görev yapmıştır.**

* Nitekim, 1932 modeli İsmet Bey'in Başvekilliği ve Mustafa Şeref Bey'in (Özkan) İktisat Vekilliği sırasında gerçekleşecek, Celal Bey'in İktisat Vekilliği'ne atanmasından sonra ise bu model yerini çok daha ilımlı bir yapıya sahip Sümerbank modeline bırakacaktır.

** Celal Bey'in İktisat Vekilliği ve Başvekilliğe atanması, Cumhuriyet bürokrasisi açısından dikkate değer gelişmelerdir. Mustafa Şeref Bey'in İktisat Vekilliği döneminde, İş Bankası bir kağıt fabrikası kurabilmek için Sanayi Umum Müdürlüğü'nden izin istemiş, ancak bu fabrikayı devletin kuracağı gerekçesiyle izin verilmemiştir. Konunun Mustafa Kemal'e yansıtılması üzerine, bizzat Cumhurbaşkanı tarafından Mustafa Şeref Bey görevinden alınacak ve yerine İş Bankası genel müdürü Celal Bey atanacaktır. Bu konuda bkz., Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Politikada 45 Yıl, İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1968, s.116-122, 130. Şevket Süreyya Aydemir, İkinci Adam, 1884-1938, Cilt:1, 9.b., Remzi Kitabevi, 2000, s.464-465. İsmet Bozdağ, Toprakta Bile Bitmeyen Kavga, Atatürk-İnönü İnönü-Bayar, 4.b., İstanbul: Emre Yayınları, 1995, s.79-90, 111-114. Bozdağ, ayrıca, Mustafa Kemal ile İsmet İnönü arasındaki anlaşmazlığa değinmekte ve bunun temel sebebini siyasal sisteme bakış açısındaki farklılığa bağlamaktadır. Bkz., s.91-94. Hikmet Bayur da, olaydan yıllar sonra yaptığı bir değerlendirmede, İktisat Vekaleti'nin hala anlayamadığı sebeplerden dolayı ve adeta krizin devam etmesini istemesine İş Bankası'nın da içinde bulunduğu özel teşebbüs gruplarının fabrika kurmalarına bürokratik engeller çıkardığını belirtmektedir. Bkz., Hikmet Bayur, "Türkiye'nin sanayileşme yoluna girişi", Sümerbank Dergisi (Atatürk Özel Sayısı), Cilt:5, Sayı:53, Kasım 1965, s.43. Mustafa Kemal'in, 1932 sanayileşme modeli savunucularından Mustafa Şeref Bey'in yerine Celal Bey'i İktisat Vekilliği'ne ataması, "aşırı" devletçilik yorumlaması yerine Sümerbank modeline taraftar olduğunun da somut bir örneğidir. Nitekim, bu olaydan beş yıl sonra İktisat Vekili Celal Bayar, İsmet İnönü'nün yerine Başvekilliğe de atanacaktır. Bu konuda bkz., Şevket Süreyya Aydemir, İkinci Adam, 1884-1938, s.491-498. Cemil Koçak, "Siyasal Tarih (1923-1950)", Türkiye Tarihi 4, Çağdaş Türkiye 1908-1980, s.116-118. Ayrıca, Mustafa Kemal, Celal Bey'in İktisat Vekili olması dolayısıyla kendisine gönderdiği teşekkür telgrafına verdiği cevabın bir bölümünde: Yıllardan beri büyük ve ciddi iktisat işlerinde bizzat uğraştınız. Görgü ve tecrübelerinizi çoğalttınız. Bu defa İktisat Vekaletini daha yüksek ve ameli vasıflarla deruhte etmiş bulunuyorsunuz. Bundan çok ve memnun ve müsterihim. Gerek zatıdevletlerinize ve gerekse, zatıdevletlerinizi büyük isabetle seçen Başvekil Paşa hazretlerine teşekkür ederim... Muvaffakiyetiniz için benimle beraber bütün arkadaşlarımızın maddi, manevi her türlü vasıtalarla yardımcıınız olduğuna düşünerek müsterihane ve muvaffakiyetten emin olarak, radikal surette çalışınız, efendim." diyerek Celal Bey'e ilişkin olumlu izlenimlerini yansıtıyordu. Bkz., Cumhuriyet, "Gazi Hz ve İktisadi Siyasetimiz", 13 Eylül 1932, s.1. İsmet Bozdağ'ın aktardığına göre, Mustafa Kemal'in bu telgrafı daha önce hiçbir vekile yazılmadığı kadar uzun bir telgraftır ve İsmet İnönü, telgrafı adeta bir Başvekile çekilmiş gibi niteleyerek bu konudaki rahatsızlığını dile getirecektir. Bkz., İsmet Bozdağ, a.g.e., s.117. Yakup Kadri Bey'in belirttiği kadarıyla da, Mustafa Kemal Celal Bey ve İş Bankası hakkında her zaman olumlu görüşler bildirmiş, hatta İş Bankası'nın onuncu kuruluş

1932 yılında İktisat Vekili olduktan sonra bir genelge yayımlayan Celal Bey, izleyecekleri ekonomi politikasının kaynağı olarak CHP programını göstermiş, bu programın aşırı bir devletçilik uygulamasına izin vermeyen bir açıklık taşıdığını belirtmiş²⁵⁴ şu sözlerle “ılımlı” bir ekonomi politikasının işaretlerini vermiştir:

“Kanaatimce memleketin iktisadi faaliyet sahasında fertlerin, şirketlerin, münhasıran devletin yahut milli iktisat kuvvetleriyle müştereken devletin mesaisile yaratılacak, yapılacak sayısız işler vardır.

Bu mühim iş, milli iktisadiyatımızın inkişafı için seferber edilecek olan bütün bu milli kuvvetlerin faaliyeti arasında hesaplı ve samimi bir ahenk temin etmektir.²⁵⁵

İktisat Vekili'nin dönem içindeki açıklamalarında da, devlet işletmeciliğinin her yönüne ilişkin cümlelere rastlamaktayız. Örneğin, mecliste yaptığı bir konuşmada, devlet işletmeciliğinin liberalizm politikasından farklılığını güdümlü ekonomi kavramıyla açıklamaktaydı:

“Müsaadenizle söyleyeyim ki, bizler istihale [başkalaşım] devri geçiriyoruz. Liberalizmi –Dilim dahi dönmüyor bu kelime bana o kadar yabancı geliyor-yıkaraktan memleketimizde güdümlü bir ekonominin esaslarını kurmak istiyoruz. Bu istihale devresinde bittabi bizim samiamıza, işitmemize hoş gelmeyecek bir takım şeyler olacaktır...Çünkü yeni prensiplere doğru gidiyoruz. Bu yeni prensiplerde, nihayet memleketimiz bir tecrübe geçirecektir.”²⁵⁶

yılı sebebiyle yapılan bir törende, Celal Bey'i Türkiye'nin en büyük iktisatçısı olarak nitelemiştir. Bkz, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Politikada 45 Yıl, s.131-132.

²⁵⁴ Celal Bayar'ın Söylev ve Demeçleri 1921-1938, s.55-58. Ayrıca bkz., Cumhuriyet, “İktisat Vekili tetkikat yapıyor”, 12 Eylül 1932, s.1, 6.

²⁵⁵ Celal Bayar'ın Söylev ve Demeçleri 1921-1938, s.58. İktisat Vekili, bu çerçeve içinde namuslu kazançların destekleneceği mesajını vermektedir.

²⁵⁶ TBMM ZC, Devre V, Cilt: 12, s.145. Bayar, güdümlü ekonomi kavramının Batı'nın geçirdiği tecrübeler ve Türkiye gerçeklerinden esinlenerek hazırlandığını ve ülkeyi içe kapalı bir otarşiye götürmeyeceğini ancak ihtiyaç duyulan üretimi yapma kararlılığından vazgeçilmeyeceğini de aktarmıştır. Bkz., Cemal Kutay, Celal Bayar, Cilt:3-4, İstanbul: Kenan Basımevi, 1940, s.882, s.1510. Ayrıca, Kemalist ekonomi konusunda yabancı bir ajans muhabirine de şunları söylemekteydi: “Kemalizmin ekonomik doktrinini Cumhuriyet Halk Partisi'nin programında tarif edilmiş olarak bulacaksınız. Kemalist rejim, şahsi mülkiyet ve şahsi çalışma prensiplerine hürmet esasına dayanmakla beraber, şahsi menfaatin milli menfaate takaddüm etmesine müsamaha etmez. ‘Ferd ben’ ile ‘sosyal ben’ in karşılaştığı her ihtilafta, Türkiye’de, her zaman, ‘sosyal ben’ galip gelir. Biz, her şeyden evvel realistiz: Bizi nazariyelerden ve akidelerden ziyade realiteler ve başarılar alakadar eder.” Bkz., Cemal Kutay, Celal Bayar, Cilt:4, s.1510. Endüstri ürünlerinin maliyet ve satış fiyatlarını öngören kanun görüşmeleri sırasındaki sözleri de benzer yödedir: “Bundan sonra memleketin milli ekonomisi icaplarına ve arzettiğim prensiplere uygun hareket etmek mecburiyetindeyiz. Memleketin kazancı, birkaç kişinin işaret ettiği bizzarur ve az çok sürecek kazancıdan daha pek çok mühimdir.” Bkz., TBMM ZC, Devre V, Cilt: 11, s.169.

Dönem içindeki konuşmalarında, sanayileşmeyi hem bir ihtiyaç, hem de zorunluluk olarak gösterirken, ülkenin salt hammadde üreticisi konumundan çıkması, müşterisi azalan hammaddelerin değerlendirilerek iş hacminin çoğaltılması, tarım-sanayi arasında dengeli bir milli iktisat yapısının kurulması, barış ve savaş zamanında gerekli olan ürünlerin temin edilmesi ve dış ticaretin düzenlenmesi ve artırılması gibi amaçları sanayileşmeden beklenenler olarak saymıştır.²⁵⁷

Sanayileşmeye karşıt görünen iç ve dış görüşlere değinirken de, tarıma sağlanan kazanımların farkedilmesiyle içindeki olumsuz görüşlerin değiştiğini kaydetmekte,²⁵⁸ bir egoizm yansıması olarak gördükleri ve bu nedenle dikkate almadıkları dış görüşler hakkında ise şunları belirtmekteydi:

“Hariçte de, sanayileşmek isteyen memleketlere karşı, kuvvetli propagandalar vardı. Ziraatçi kalmış memleketlerin sanayileşmesindeki tehlikeden, muhafazası lazım muvazeneden, ziraatçi bir memleketin sanayici olmasının, sanayici bir memleketin ziraatçi olmasından daha elim olacağından dem vuruluyordu”²⁵⁹

Celal Bayar, mali alana ilişkin açıklamalarında, enflasyon ve deflasyonu birbirinden kötü iki mali politika biçiminde niteleyerek, önemli olanın ikisinin ortasını olumlu şekilde bulabilmek olduğunu²⁶⁰, ekonomik kalkınmanın ancak milli tasarruf ve sermaye ile gerçekleşeceğini²⁶¹ ve denk bütçe politikasından taviz verilmeyeceğini belirtmiştir.²⁶²

İktisat Vekili, CHP programına uygun olarak işletmelerin rasyonel ve karlı çalışmalarına da ayrı bir önem verildiğini vurgulamaktadır. Bu çerçevede, rantabilite hesapları tutmayan hiçbir sanayi şubesi kurulmayacak,²⁶³ işletmelerde en son sisteme

²⁵⁷ Bu konuşmalar için bkz., Bilsay Kuruç, Belgelerle..., Cilt: 2, s.115-116. Celal Bayar'ın Söylev ve Demeçleri 1921-1938, s.92, 130. Celal Bayar Diyor ki 1920-1950, Haz. Nazmi Sevgen, İstanbul: Tan Matbaası, 1951, s.52-53. 60-61. Ayın Tarihi, Sayı:7, 1-30 Haziran 1934, s.96, Cemal Kutay, Celal Bayar, Cilt: 1, Ankara: 1939, s.436. Cilt: 3, s.885. Ulusal Ekonomi ve Arttırma, No:7, Temmuz 1936, s.2-3.

²⁵⁸ Ulusal Ekonomi ve Arttırma, No:7, Temmuz 1936, s.2-3.

²⁵⁹ Aynı Eser, s.2.

²⁶⁰ Bilsay Kuruç, Belgelerle..., Cilt:2, s.241. Ayın Tarihi, Sayı:37, 1-31 İlkkanun 1936, s.53. Bayar, Mustafa Aysan'la yaptığı bir söyleşide de, özellikle borçlu tüccarlardan emisyon yapılması baskılarının geldiğini ancak yönetimin bu baskılara rağmen bu yöntemi kullanmadığını ifade etmekteydi. Bkz., Mustafa A.Aysan, Ekonomik Görüşleriyle Atatürk, İstanbul: Mustafa Kemal Derneği Yayın No:5, 1984, s.97.

²⁶¹ Cemal Kutay, Celal Bayar, Cilt:1, s.489.

²⁶² Ayın Tarihi, Sayı:49, 1-31 İlkkanun 1937, s.28.

²⁶³ Bilsay Kuruç, Belgelerle..., Cilt:2, s.169.

dayalı makineler kullanılacak,²⁶⁴ rantabilite satış fiyatlarına dikkat edilerek sağlanmaya çalışılacak ve suni işletmelerden kaçınılacaktır.²⁶⁵ Ne var ki, işletmelerin sağlıklı ve normal bir verimliliği gerçekleştirebilmeleri için belli bir tecrübe ve uyum süresinden geçmeleri ve nitelikli elemanların yetişmesi gerektiğinden, belli fedakarlıklara katlanmadan verimliliği öne çıkarma düşüncesi yanlış bulunmaktadır:

“...bugün verimden bahsetmek zamansızdır. Yarı müstemleke halindeki memleketler gibi yalnız hammadde memleketi diye kalmağı muvafık göreceksak o başka...Fakat daha yüksek bir iktisadi ve içtimai seviyeye çıkmak için sanayileşmeyi bir zaruret diye kabul edince bunun tesis devrine aid fedakarlıklarını da bir zaruret addetmek icab eder.”²⁶⁶

İşletmelerin kuruluş yerlerinin seçimindeki en önemli iki kriteri, imkanlar ölçüsünde iktisadi koşulları dikkate almak ve milli savunma gereklerine dikkat etmek olarak açıklarken,²⁶⁷ yatırımların doğal seyrine bırakılması halinde fabrikaların liberal sistemdeki gibi şahsi çıkarlara göre kurulacağına, sahil bölgelerinde toplanacağına ve bunun sonucunda örneğın bir seferberlik zamanında İç Anadolu'nun ihtiyaçlarını karşılayacak bir fabrika bulunamayacağına işaret etmektedir. Bu nedenle:

“...Devlet bu gün için, yarın için, memleket müdafaası için, milli ekonomi için, iktisadi cihazlarını yaparken milli ve askeri icapları ve memleketin yoksul ve varlıklı yerlerini de dikkate almak mecburiyetinde kalmış ve ona göre endüstri planını yaparak, tesis yerlerini ona göre tanzim etmiştir.”²⁶⁸ ve bu düşünceye uygun şekilde, İzmir'de kurulması çok daha karlı olacak bir işletme yerine, Kayseri, Ereğli ve Nazilli gibi yerleri tercih etmiş ve gelecek için de Sivas, Erzurum, Van, Diyarbakır ve diğer yerleri ön plana almıştır.²⁶⁹

²⁶⁴ Türkofis Ekonomik Enformasyon Bülteni, No:6, 1 Nisan 1936, s.2.

²⁶⁵ Cemal Kutay, Celal Bayar, Cilt:1, s.484.

²⁶⁶ Türkofis Ekonomik Enformasyon Bülteni, No:6, s.2. Bayar, benzer bir saptamayı, şeker fabrikaları bağlamında gündeme gelen gümrük resimleri konusunu açıklarken yapmıştır: “Gümrük resminden muazzam bir para kaybediyoruz, fakat memleketimizde milli bir sanayi vücade getirmeğe karar verdikten sonra, sorarım, bundan başka bir tedbir var mıdır? Ya gümrük resminden istifade için, fabrikaları kapatacağız, şekeri herkese ucuza mal edeceğız, fakat bunun neticesinde memleketi fakrú sefaletle yuvarlayacağız veya gümrükleri kapatacağız; neticede memlekette milli bir sanayi yaratacağız, belki biraz sıkıntı çekeceğız, fakat sonunda refaha, saadete kavuşacağız.” Bkz., TBMM ZC, Devre IV, Cilt: 21, s.106.

²⁶⁷ Ayın Tarihi, Sayı:7, 1-30 Haziran 1934, s.96. Ayrıca bkz., TBMM ZC, Devre V, Cilt: 11, s.169.

²⁶⁸ TBMM ZC, Devre V, Cilt: 11, s.168.

²⁶⁹ Aynı Eser, s.169. Bu nedenle, Bayar, devlet işletmelerinin yaşamasına yönelik tedbirler alınmasını da gerekli görmektedir. Şeker fabrikalarına ilişkin benzer bir konuşma için bkz., Ayın Tarihi, Sayı:53, 1-30 Nisan 1938, s.45.

Devlet işletmeciliğinin özel kesim aleyhine olmadığını kanıtlama çabasına, Celal Bey'in demeçlerinde sıklıkla rastlamaktayız. İktisat Vekili olduktan sonra, 1933 başında toplanan Bursa Ticaret Odası Kongresi'nde, sanayi kesiminden kısmen alınan muafiyetlerin hükümet tarafından tekrar incelenerek bir karara varılacağına, sanayi hayatı için değişmeyecek ilkelerin hazırlanacağına ve bu amaçla iktisadi bir varlık teşkil eden tüm milli kuruluşların fikirlerine başvurulduğuna değinmiştir.²⁷⁰ 1934 yılı başında, devletçi sanayileşmenin zorunluluklar nedeniyle tercih edilen bir yöntem olduğunu vurgulamış ve sanayi programında özel sermayeye de pay ayrılmasını kanıt göstererek devlet kapitalizmi yoluna gidilmediğini belirtmiştir.²⁷¹

Buna karşın, sanayileşme ve refah amacının salt özel kesime bırakılması halinde en az iki yüzyıl beklemek gerekeceğini söyleyerek özel sermaye yetersizliğinin altını çizerken,²⁷² girişimcilerin devletin belirlediği sınırlar yerine öncelikle sahil bölgelerinde işletme kurmak istediklerini belirtmekte ve yapılan onu aşkın başvuruları şöyle nitelendirmekteydi:

“...müracaatların üç esasa dayandığını gördüm. Birincisi; ecnebi sermayeye paravanlık, ikincisi, şimdi müsaade koparırsam ileride spekülasyon yaparım diye düşünenler, üçüncüsü de; bu fabrikaları kurmak için zaten kapasiteleri olmayan kimseler... Fabrikaları yapmakta vatandaşlarımız hür ve serbesttir, dedik. Yalnız milli ekonominin icap ettirdiği şekilde bir hudud çizdik. Bu hudud dahilinde yapsınlar dedik.

Bir tanesi gelip de Devletin gösterdiği yerde fabrika kurmamıştır.”²⁷³

²⁷⁰ Bilsay Kuruç, Belgelerle..., Cilt:2, s.9. Celal Bey, İktisat Vekili olduktan sonra verdiği mesajda da, özel sermaye çevrelerine en yakın kurumlardan birisi olan ve genel müdürlüğünü yaptığı İş Bankası'yla olan diyalogunun kesilmeyeceğini vurguluyordu: “Sizden ayrılmak olur mu? Bundan böyle de hep beraber çalışacağız. Gayelerimiz müşterek değil mi? Resmi vaziyetim ne olursa olsun, İş Bankasını asla ihmal edemem. Şimdiye kadar olduğu gibi o müesseseye maddeten ve manen bağlı kalacağım.” Bkz., Türkiye İş Bankası Tarihi, s.251.

²⁷¹ Celal Bayar Diyor ki 1920-1950, s.54. Bayar, diğer konuşmalarında da, özel sektörü geliştirici tedbirlerin alınacağı ve devlet işletmeciliğinin özel kesimin iş alanlarını genişleteceği ve büyümesine yardım edeceği yönünde değerlendirmelerde bulunmuştur. Bkz., Bilsay Kuruç, Belgelerle..., Cilt: 2, s.116. Ulusal Ekonomi ve Arttırma, No:7, Temmuz 1936, s.4. Türkofis Ekonomik Enformasyon Bülteni, No:6, s.1. Cemal Kutay, Celal Bayar, Cilt: 3, s.881, Cilt: 4, s.1511.

²⁷² Türkofis Ekonomik Enformasyon Bülteni, No:6, s.1. Ulusal Ekonomi ve Arttırma, No:7, s.4.

²⁷³ TBMM ZC, Devre V, Cilt: 11, s.168. Bayar, 24.01.1936 tarihinde Ankara'da düzenlenen Sanayi Kongresi'nde benzer bir açıklama yapmış ve yatırım yapmak isteyen özel sermayeyi üçe ayırmıştı:

“Birinci kısım, muayyen sahalarda yerleşmeyi münhasıran kendi zaviyelerinden karlı gören yabancı sermayeye paravanlık edenlerdir. Burada normal şerait içinde ve Türkiye milli ekonomi kuruluşunun icablarına uygun bir surette çalışacak olan ecnebi sermayesini kastetmiyorum.

İkinci kısım, hükümet her yerde fabrika tesisini arzu etmiyor. Biz bugün müsaide görülen bir saha için müsaide alalım; bir sermaye gibi elimizde bulunsun; üzerinde spekülasyon yapalım, düşüncesini güdenlerdir.

Celal Bey, hükümetin piyasada görmek istediği sanayi kesimini ise, ticari menfaatlerinin yanında milli iktisat gereklerini dikkate almayı görev bilen²⁷⁴ ve iyi ve sağlam mal üreterek dürüst çalışan kişiler olarak tanımlamış²⁷⁵ ve işletmelerin ulusallığı konusuna da:

“Türkiye Türklerindir, Türklere ait kalacaktır, diyoruz.

Bunun mevzuumuz itibarile manası, yaratacağımız endüstrinin yurdumuza ait varlıkların, biz sahibi, biz efendisi kalacağız demektir.

Böyle olmasındaki lüzum ve ehemmiyeti izah edecek değilim. Memleketin bir koloni gibi şunun bunun hesabına şunun bunun tarafından değil, kendi hesabımıza, kendi evimiz olarak imar, kalkınması Kamalist davanın temelidir.”²⁷⁶ açıklamasıyla değinmiştir.

Celal Bayar, 1986’da Dündar Sağlam ile yaptığı bir söyleşide, İş Bankası örneğiyle holding anlayışına geçmek istediğini, bu formülü bakanlığı dönemindeki kuruluşlarla devam ettirmeyi düşündüğünü, Atatürk’ün de bu konuda kendisini desteklediğini belirtmiş²⁷⁷ ve kendi düşüncelerini parti programını “kullanarak” ifade ettiğini açıklamıştır:

“Bu benim bir taktiğim idi. Benim İktisat Vekaletine getirilmem, başta İsmet Paşa olmak üzere birçok kişiyi rencide ediyordu....Fırka’nın zimamdarları [idare edenleri], partinin programını ihmal mi ediyorum diye beni özel bir dikkatle izliyorlardı. Ben kendi fikirlerimi ortaya atarken, ‘Fırka’nın programını esas ittihaz ediyorum’ derdim. Ama benim söylediklerim Fırka’nın programında var mıdır yok mudur, bunu takip etmeye gerek duymazdım. Ve ben, partiyi idare edenlere özel bir kıymet verdiğimi göstermek için, böyle bir yol takip ederdim.”²⁷⁸

Bayar, başka bir açıklamasında, İsmet İnönü ile olan fikir ayrılığını devletçilik politikası üzerindeki farklı yorumlara bağlarken, kendisini, 1935 İzmir fuarında

Üçüncü kısım ise, memleketin ulusal ekonomi icablarını nazara almaksızın büyük alakasını ve devletin yüksek himaye tedbirlerini kendi şahsi ve gündelik menfaatleri için istismarı düşünenlerdir.” Bkz., Ulusal Ekonomi ve Arttırma, No:7, s.5.

²⁷⁴ Ulusal Ekonomi ve Arttırma, No:7, s.5.

²⁷⁵ Bilsay Kuruç, Belgelerle..., Cilt:2, s.10. Bayar’a göre, bu esaslara uymayan bir çalışma tarzı programı dejenere ederek milletin fedakarlığını basit bir istismara alet edecektir. Bkz., Ulusal Ekonomi ve Arttırma, No:7, s.5. Maden yatırımlarında spekülasyona izin verilmeyeceğini belirten açıklaması için bkz. Ayın Tarihi, Sayı:11, 1-31 II.Teşrin 1934, s.38.

²⁷⁶ Ayın Tarihi, Sayı:37, 1-31 İlkkanun 1936, s.52.

²⁷⁷ Dündar Sağlam, “Atatürk’ün Ekonomi Politikasıyla İlgili Olarak Celal Bayar İle Söyleşi”, Banka ve Ekonomik Yorumlar, 23(9), 1986, s.32.

²⁷⁸ Aynı Eser, s.30.

Atatürk'ün okumasını istediği devletçilik ilkesine başka bir deyişle karma ekonomiye yakın tanımlamış, İnönü'nün ise, gerek Rusya'nın, gerekse samimi bir sosyalist olan Tefik Rüşü Aras'ın etkisiyle mutlak devletçilik diğer bir deyişle bürokratik vesayeti sürdürmek isteyen devletçilik anlayışına taraftar olduğunu ileri sürmüştür.²⁷⁹

Devlet işletmeciliği politikasının önde gelen isimlerinden birisi olan Celal Bayar'ın sanayileşme, mali yapı, ülke koşulları ve ulusallık gibi fikirleri, devlet işletmeciliğine ilişkin benimsenmiş olan genel görüş ve ilkelere ters düşmemekte ve bu düşünce yapısının yönetim kadrosu içinde benimsendiğini ortaya koymaktadır. Buna karşılık, Bayar'ın en önemli farklılığı Sümerbank modelinin kurucusu olarak 1932 modelinden ayrılmasıdır. Karma ekonomiyi, özelleştirme de dahil olmak üzere 1932 modelinden çok daha fazla şekilde özel sermayeye yakın yorumlayan Celal Bey, bu çerçevede devletçiliği, zorunlu ekonomik işleri yapma dışında ulusal sermaye kesimini olabildiğince geliştirme olarak görmektedir. Dolayısıyla, özel sermayeyi “denetim” altına alabilecek unsurlar içeren 1932 modeline göre çok daha “liberal” bir yönü bulunmaktadır.

Ne var ki, bu tutumunun 1925 yılındaki tamamen özel sermayeye ağırlık tanıyan SMB modelini öngörmediği ya da sermaye kesimine koşulsuz desteği içermediği de bir gerçektir. Metindeki açıklamalarından da anlaşılacağı üzere, Celal Bayar devletin ekonomideki düzenleyiciliğini kabul etmiş, ülkenin ekonomik bağımsızlığı ve toplumsal refah anlayışını ileri sürerek sömürgeleşmeye tepki vermiş ve özel kesime bu çıkarlarla uyumlu çalışma misyonunu yüklemiştir. Sümerbank modeline yansıyan özelleştirme düşüncesi de, ulusal sermaye birikimi amacı doğrultusunda ve yeni yatırımlara kaynak yaratmak amacıyla ele alınmıştır. Böylece, devletin düzenleyici rolü kabul edilmekle beraber, bu anlayış özel sermayeyi “yönetme” aşamasına getirilmemiştir. Bu bağlamda da, devlet işletmeciliğinin ülke gereksinimleriyle paralel şekilde devam etmesi öngörülmüştür.

Son olarak, Bayar'ın kendi yorumlarını CHP programlarına atıfta bulunarak yaptığı açıklaması, programlardaki ifadelerin yalnızca genel çerçeveyi belirlemesi dolayısıyla belirsizlik taşıdığı ve bu nedenle bürokratların kendi düşüncelerini kabul ettirmede bir araç rolünü oynadığı yargısına haklılık kazandırmaktadır.

²⁷⁹ Cemal Kutay, Celal Bayar'ın Yazmadığı, Yazamadığı Üç Devirden Hakikatler, İstanbul: Alioğlu Yayınevi, 1982, s.140-141, 144-146.

C. Diğer Bürokrat ve Milletvekillerinin Görüşlerinden Örnekler

Bu bölümde ilk olarak, dönem içinde ön planda yer aldıkları görülen Mustafa Şeref (Özkan) ve Recep Bey'in (Peker) daha önce yansıtılan görüşlerini tamamlayıcı olması açısından, çeşitli değerlendirmelerini incelemek yararlı olacaktır. 1932 yılına kadar İktisat Vekili olarak görev yapan, bu tarihte Celal Bayar'ın bakanlığa getirilmesinden sonra da 1939'daki ölümüne kadar encümenlerde çalışarak bürokrasiden kopmayan Mustafa Bey, kendi bakanlığı sırasında kurulan DSO ve SKB modeliyle dikkati çekmektedir.

Ekonomik işlere karışmayan jandarmacı devlet anlayışının yerini müdahaleci bir iktisadi devlet anlayışına bıraktığını düşünen Mustafa Şeref Bey²⁸⁰, yeni süreçte devletin, ekonomik işleri ferdin yerini almaya çalışmadan koordine edeceğini, özel sektör faaliyetlerinin toplumsal çıkarlara uygun olmasını sağlayarak her bireye kendisini toplumun bir parçası olarak görme bilincini kazandıracağını öne sürmekte ve liberalizme cephe almaktadır:

“Hükümet...hakim noktaları daima ve tamamen kendisi işgal edecek ve bu sayede memleketin efradı tarafından yapılan hususi faaliyetleri himaye edebilmiş olacaktır. Eğer o hakim noktaları liberalizmin anarşik vaziyetine terke edecek olursak, efendiler on seneden beri istihsal edilmiş olan neticelerin hepsi de bir senede bertaraf edilmiş olacaktır.”²⁸¹

3. Milli Sanayi Sergisi sırasında da sanayi kesimine yüklenen misyonu dile getiren sözler sarfetmiştir: “Milli sanayicilere de terettüp eden [üzerine düşen] bir vaziyfe vardır. O da ihtiyaca uygun, eyi ve ucuz, ihtiyacı sıkmayacak derecede bol mal yetiştirmektir.”²⁸²

Aynı şekilde Recep Peker de, klasik işlerle uğraşan basit devlet anlayışının değiştiği ve devletin müdahaleci niteliklerinin öne çıktığı kamınsındadır. Bu kapsamda, devlet milli hammaddelerin kullanılması şartıyla özel kesimi himaye edecek, üretim

²⁸⁰ Bilsay Kuruç, Belgelerle..., Cilt:1, s.126-127.

²⁸¹ TBMM ZC, Devre III, Cilt: 21, s.46. Mustafa Şeref, başka bir açıklamasında, ulusal çıkarlar adına ülkenin ekonomik yönetimini idarecilere vermeyi amaçlayan yeni bir müdahalecilik anlayışından söz etmektedir. Bkz., TBMM ZC, Devre IV, Cilt: 9, s.453-454. Mustafa Şeref Bey'in düşünce yapısını dönem içinde ele alan bir kitap için bkz., Münib Hayri Ürgüblü, Mustafa Şeref Özkan ve Eserleri, Ankara: 1939, s.17-22. Yazara göre, Mustafa Şeref Bey, bireylerle devleti birbirine karşıt olan iki unsur olarak değil birbirini tamamlayan olgular şeklinde ele almakta ve kamu hizmetlerini milletin birliğini sağlamak adına bireylere bırakılmayacak işler olarak değerlendirmektedir.

²⁸² Bilsay Kuruç, Belgelerle..., Cilt:1, s.218.

ve satış sırasında kamunun düzenleyiciliği esas olacaktır. Peker, devletin ekonomideki konumunu da:

“Devletin yapıcılığı ve kuruculuğu Türk rejiminin başlıca ana vasıflarından biridir. Devlet, Türkiye’de başarılmasını lüzumlu gördüğü her işi, hususi bir teşebbüsün isteği olsun olmasın bizzat yapabilir. Fabrikalar kurar, demiryolları, limanlar, elektrik, su, büyük enerji müesseseleri vücuda getirir. Ve bunları, maden sahalarını işletir. Hatta başka hususi bir sermayenin elinde olan bir işi ayrı bir kanun yapmak ve bedelini ödemek şartı ile kendi uhdesine alabilir. Devletin bütün bunları yapabilmesi için yalnız genel menfaatin icabı olmak kafidir.”²⁸³ sözleriyle açıklamaktadır.

Devletçiliğin de yer aldığı altı ilkenin anayasaya eklenmesi sırasındaki görüşmelerde de Recep Peker benzer görüşleri yansıtmıştır. Yapılan değişikliğin liberal düşüncelerin savunulmasını engelleyeceği yönündeki kuşkularını dile getiren Halil Menteşe’ye karşı Recep Peker, devletçiliğin kabulünün liberalizm propagandasını olanaksız kıldığını aktarmaktadır. Ayrıca, liberalizmi hukuk bakımından bir anarşi, ekonomik bakımdan da bir kısım yurttaşların diğerlerini sömürmesine imkan tanıyan bir sistem olarak nitelemekte ve bu sistemin yalnızca yeni kurulan Türkiye için değil asırlık devletler için bile zararlı olacağını belirtmektedir.²⁸⁴

Recep Bey, ülkenin kendi fabrikası, işçisi ve hammaddesine dayalı bir sanayileşme modelini öngörürken, devlet öncülüğündeki bu modelin Türkiye’yi klasik sınıf çelişkilerinden koruyacağına ve kendi kendine yeten otarşik bir devlet yapma yoluna sokacağına inanmaktadır.

Bu görüşlere karşılık, İstanbul milletvekili Alaettin Cemil, dönemin başlarında Cumhuriyet gazetesinde çıkan yazılarında çok daha ılımlı bir tavır sergiliyordu. 19 Mart 1933 tarihli yazısında, CHP’nin kabul ettiği devletçiliğin müdahaleli iktisat olarak adlandırılabilirliğini söylüyor ve:

²⁸³ Bilsay Kuruç, İktisat Politikasının Resmi Belgeleri (Söylev, Demeç ve Yazılar), Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü, 1963, s.43.

²⁸⁴ TBMM ZC, Devre V, Cilt: 16, s.62, 66-67. Recep Peker, 1934-1935 yıllarında Ankara ve İstanbul Üniversitesi’nde verdiği inkılap tarihi derslerinde de, liberalizmi özgürlüğün ekonomide suistimali olarak görmekte, bu sistemin dünyanın düzeninin bozarak devlet müdahaleciliğini gerekli kıldığını ileri sürmekte ve buna bağlı olarak parlamenter sistemin artık tıkandığını savunmaktadır. Bkz., 1933 Yılında İstanbul Üniversitesinde Başlayan İlk İnkılap Tarihi Ders Notları, Haz. Oktay Aslanapa, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1997, s.218-219, 259.

“Müdahaleli iktisat, liberal sisteme muhalif olmakla beraber sosyalist iktisat diyebileceğimiz Marksist iktisat demek de değildir. Daha ziyade liberal sistemin çok ileri götürdüğü ve harbin mecnumane [çılginca] israfatı ile müvazenesi bozulan ferdin faaliyetinin mahvolmaması için devletin müdahalesi demektir.”²⁸⁵ sözleriyle uygulamaların açıklamasını yapıyordu.

27 Mart 1933 tarihli yazısında da: “Devletin iktisattaki müdahalesinde takip ettiği gayenin ferdin menfaati olduğunda bir dakika şüphe edilemez. Devletin himayesi adeta ferde karşı bir sigorta kumpanyası halindedir.”²⁸⁶ şeklinde bir ifade kullanmakta ve dünya ekonomik krizinin faturasını girişimcilere yükleyenlerin, ekonominin temel düzenleyicisinin özel kesim olduğunu unutmamaları gerektiğini hatırlatmaktaydı.²⁸⁷

Devlet işletmeciliğinin pratikteki sürecine ilişkin değerlendirmeler de, genel anlayışla uyumlu ve destekleyici niteliktedir. İzmir milletvekili Osmanzade Hamdi Bey, Orta Anadolu yöresinin fakirlik etkeni göz önüne alınarak bir sanayi bölgesi haline getirilmesi gerektiğini ifade etmiş²⁸⁸, Sivas milletvekili Necmeddin Sadak Karabük fabrikasının ülkenin uygarlık yolunda ilerlediğinin bir işareti olduğunu, koşullar gereği sanayii devletin kurmasının zorunluluk taşıdığını belirtmiş²⁸⁹, Siirt milletvekili Mahmut Bey de, devlet kontrolü çerçevesinde devlet ve özel sermayenin birlikte görev alacağı ve hammaddeleri işlemeye öncelik verileceği bir sanayileşmenin gerekliliğine işaret ederek, bu süreçte iç tasarrufların büyük önem taşıdığını vurgulamıştır.²⁹⁰

Son olarak, Kocaeli milletvekili Sırrı Bey’in, İzmit kağıt fabrikasının temel atma töreninde söylediği ekonomik bağımsızlık bağlamındaki sözlerini aktarabiliriz:

“Taayyün etmiş bir hakikattir ki, iktisadi esaret, siyasi esaret kadar bir milleti benliğinden mahrum eder. İktisadi esareten kurtulmak ta ecnebiye muhtaç olmamak,

²⁸⁵ Alaettin Cemil, “Fırka programında Devletçilik”, Cumhuriyet, 19 Mart 1933, s.1. Alaettin Bey, ayrıca, Sovyetler dışındaki hemen her ülkede müdahaleli iktisadın uygulanmaya başlandığını belirtiyordu Bkz., s.4

²⁸⁶ Alaettin Cemil, “Devletçilikte Müdahaleli İktisat”, Cumhuriyet, 27 Mart 1933, s.1.

²⁸⁷ A.g.m., s.1. İlginç olan nokta, Alaettin Bey’in yorum yaparken, Recep Bey’in 1931 yılında İstanbul Darülfünunundaki açıklamalarından da yararlanmasıdır. Bkz., Alaettin Cemil, “Fırka programında devletçilik”, Cumhuriyet, 5 Mart 1933, s.1-2. Alaettin Bey’in iktisadi programa ilişkin değerlendirmeleri için bkz., Alaettin Cemil, “İktisat Programı”, Cumhuriyet, 10 Kanunusani 1934, s.1.

²⁸⁸ Osmanzade Hamdi, “Orta Anadolu, sanayi mıntakası olacak”, Cumhuriyet, 9 Mart 1933, s.1, 4.

²⁸⁹ Necmeddin Sadak, “Sanayii devletin yapması niçin zaruridir?”, Akşam, 9 Kanunusani 1934, s.1-2. Necmeddin Sadak, “Bir hadisenin manası”, Akşam, 4 Nisan 1937, s.1, 7.

²⁹⁰ Siirt Meb’usu Mahmut, Milliyet, “Tasarruf Borcu”, 13 Kanunuevvel 1933, s.1. “Ne yapacağız? İktisadi Program”, 22 Kanunuevvel 1933, s.1

kendi ihtiyacını kendisi temin etmek, parasını mümkün olduğu kadar memlekette bırakmakla olur... Bu sanayi fabrikalarının ... yardımsız başarılamayacağı zannında bulunan kısa düşünüş ve kısa görüşlü kimseler çok yakında hatalarını anlayacaklardır.”²⁹¹

Mustafa Şeref ve Recep Peker’in fikirlerini daha önce aktardığımız açıklamalarıyla birleştirdiğimizde, karma ekonominin “katı” bir yorumuyla başka bir deyişle 1932 modelinin unsurlarıyla karşılaşmaktayız. Liberalizme karşı alınan tavır, karma ekonominin sınırlarını zorlayarak adeta “devlet merkezli” otarşik bir ekonomi sonucuna ulaşmaktadır. Hatırlanacağı üzere, bu yöntem Mustafa Şeref Bey’de çelişkili bir süreci yansıtırken, Recep Peker bu konuda net bir tavır almakta hatta devletin yönlendiriciliğini otarşik bir yapılanmaya kadar götürmekte ve böylece bir sistem kurma çabası içine girmektedir. Buna karşılık, yansıtılan diğer düşünceler genel eğilimin “ılımlı” merkezde odaklandığını, diğer bir deyişle 1933 modeline daha yakın durulduğunu göstermektedir.

Diğer yandan, aktarılan görüşler daha önce yaptığımız bir tespiti de doğrulamaktadır: devlet işletmeciliği politikasının kapitalizme bir alternatif oluşturulmaması. Dolayısıyla, ortaya çıkan ayırım, bürokrasinin karma ekonomiyi “yorumlama” sürecinde ortaya çıkmaktadır. Bunu da, daha “liberal” ya da daha “merkeziyetçi” olma biçiminde gruplamak mümkündür. Bu nedenle, devlet işletmeciliği bağlamında özgün bir sistem kurma çabaları “teorik” açıdan aslında büyük bir anlam ifade etmemektedir.

II.1.6. Devlet İşletmelerinin Kanun Tasarılarındaki Görüşler

Bu bölümde, bazı işletmelerin kuruluşları sırasında aktarılan görüşleri inceleyerek, işletmelere yönelik düşünceleri doğrudan görme şansını bulacağız.

A. Devlet Sanayi Ofisi Görüşmeleri

03.07.1932 tarihli meclis oturumunda gerçekleşen görüşmelerde, Kocaeli bağımsız milletvekili Sırrı Bey, tasarının çok aceleyle getirilmesinden yakınırken, yasanın geneli açısından iki noktaya dikkat çekmektedir: ilki, bu kanuna göre kurulacak işletmelerin devlet desteği ve güvencesi altında özel sektöre göre daha

²⁹¹ Hakimiyeti Milliye, “İktisat programı tatbikatı ilerliyor”, 15 Ağustos 1934, s.2

avantajlı bir konumda bulunarak onlara piyasada rakip olmaları, ikincisi de umumi heyet konusudur. Milletvekili, encümenlerden oluşacak bir umumi heyete meclisin yürütme yetkisinin devredileceği gerekçesiyle sıcak bakmamaktadır. Umumi heyet konusunda benzer düşünceleri taşıyan Kayseri milletvekili Sait Azmi Bey, ofise ait şirket hesapların incelemesinin encümenlerin seçeceği bir komisyon yerine meclisin seçeceği komisyonca yapılması yönünde bir önerge hazırlayacak ancak yapılan açıklamalardan sonra bunu geri çekecektir.²⁹²

Bir diğer Kocaeli milletvekili Selahattin Bey, ofisin katıldığı iştiraklerde sahip olacağı geniş yetkilere itiraz etmektedir. Bu hükümle devlete çıkar sağlama amacının güdüldüğünü, düzenlemenin anonim şirketler için kabul edilen sisteme aykırı olduğunu, şirketlerin hareket alanının daralacağını savunmakta ve devletin ancak iştiraklerdeki hissesi kadar yetkiye sahip olmasını talep etmektedir. Milletvekilinin bu yönde hazırladığı bir tasarı meclis tarafından reddedilecektir.²⁹³

Eleştirilere cevaben konuşan İktisat Vekili Mustafa Şeref Bey, üç ayı aşkın bir süredir encümenlerde incelenen tasarının aceleye getirildiğini öne sürmenin yanlış olacağını söylemiş, görüşmelerin hızlı yapılmasını ise, çeşitli sermaye sahiplerinin hükümet adına fabrika kurma taleplerinde bulunması ile Rusya'dan sağlanan kredilerin değerlendirilmesi amacıyla bir kuruma ihtiyaç duyulmasına bağlamıştır.²⁹⁴

Öncelikle büyük sanayi yapımına yönelen ofisin vatandaşların kuracağı küçük sanayilerle rekabet etmesi olanaklı bulunmadığından bu yöndeki endişeleri gereksiz gören Mustafa Şeref, umumi heyetin TBMM üyeleri arasından seçildiğini, dolayısıyla meclisin yürütme yetkilerini devretmesinin söz konusu olmadığını da sözlerine eklemiştir.²⁹⁵

İştirak konusuna açıklık getiren bütçe encümeni başkanı Hasan Fehmi Bey de, tek merkezden sanayi yönetiminin geçmişteki tecrübeler gözönüne alınarak hazırlanan yeni bir yöntem olduğunu açıklamakta ve ortaklıklardaki devletin

²⁹² TBMM ZC, Devre IV, Cilt: 9, s.465-466. Sırrı Bey'inkine benzer yönde bir eleştiri, DSO kanunuyla birlikte çıkarılan ve çay, kahve ve şeker ithalatını devlet idaresine veren kanunun görüşmeleri sırasında İzmir bağımsız milletvekili Halil Bey tarafından yapılmıştır. İş alanlarını daraltacağı sebebiyle bu tekel yasasına karşı çıkan milletvekiline göre, parti programı ihlal edilmiş ve zorunluluk olmadığı halde ekonomiye müdahale edilmiştir. Bu tür uygulamalar, iş hayatında büyük bir karışıklık ve güvensizlik yaratmasının ötesinde sistemi kolektivizasyona götürecektir. tehlike taşıdığından, devlet müdahaleciliğinin ancak özel sermayeye destek şeklinde yapılması öngörülmüştür. Bkz., TBMM ZC, Devre IV, Cilt: 9, s.445, 447, 465-466, 472-473.

²⁹³ TBMM ZC, Devre IV, Cilt: 9, s.469-471.

²⁹⁴ Aynı Eser, s.466-467.

²⁹⁵ Aynı Eser, s.467.

konumuna ilişkin maddenin, DSO ve SKB kanunuyla sanayi kesimine verilen yeni haklar karşılığında devlet sermayesini korumak amacını taşıdığını açıklamaktaydı. Serbest piyasadaki koşulları hükümetin sermaye koyduğu korumalı sanayilere aynen uygulamanın yanlış olduğu düşünülmüş ve devletin sermaye kayıplarını önlemek için yönetimde devlet ağırlığı getirilmiştir.²⁹⁶

Hasan Fehmi Bey, denetim sisteminin çok küçük bir değişiklik dışında SMB hükümleriyle aynı olduğunu vurgularken, bu alanda daha iyi bir şekil bulunamadığını söylemiş ve bu işlevi encümenler yerine doğrudan meclisin seçeceği bir komisyonun yapmasının idarelerin durumunda sıkışıklığa neden olabileceğini bu nedenle umumi heyetin gerekli olduğunu aktarmıştır.²⁹⁷

Burada dile getirilen fikirler, DSO'yla birlikte 1932 modeline de netlik kazandırmaktadır. 1932 sanayileşme modeli, devlet sermayesinin sürekliliği ve korunması bağlamında, DSO yapılanmasını getirerek devlet işletmeciliğine yönelmektedir. Bu tercih, daha önce de vurgulandığı üzere, karma ekonominin devlet kesimine ağırlık tanımaktadır. Ancak, bu yorumlama özel sermaye kaynaklı eleştirileri de beraberinde getirmekte ve yönetimle sermaye kesimi arasında bir "gerginliğe" yol açma riskini taşımaktadır ki, tüm bunlar modelin uygulanma olasılığını da zora sokmaktadır. Bu açıdan, tartışma sürecinde ifade edildiği gibi ofis faaliyetleri herhangi bir rekabete neden olmasa bile mevcut ortamda bu tartışmaların devam edeceği anlaşılmaktadır.

B. Sanayi Kredi Bankası Görüşmeleri

DSO ile aynı gün yapılan SKB kanunu görüşmelerinde, Sırrı Bey, bu kanun sayesinde kazanç vergisi hasılatı gibi ayrıcalıklar elde edecek bankanın piyasada benzer işi yapan özel işletmelerle rekabet haline girerek onları zarara uğratacağını öne sürmüştür. Bankaların fabrikacı ve tüccar olmalarının hatalı bir uygulama olacağını belirten milletvekili, mevcut durumun benzer yatırımlar için gelecek yabancı

²⁹⁶ Aynı Eser, s.470-471. Encümen başkanı, devletin özel kesimle giriştiği olumsuz ortaklık tecrübesine örnek olarak Uşak şeker fabrikasını göstermiştir. Devlet buraya önemli miktarda sermaye koymasına karşın yönetimde ağırlığının bulunmaması olumsuz sonuçlar vermiş ve devlet sermayesi zarara uğramıştır. Bu nedenle, devletin yönetim etkinliğini sağlayacak yeni bir model getirilmiştir. Bkz., s.470-471.

²⁹⁷ Aynı Eser, s.472-473. Encümen başkanı, işletmenin ticari niteliği dolayısıyla da umumi heyetin kurulmasını gerekli görmektedir. Bkz., s.473.

sermayeyi de kaçıracığını vurgulamış ve bu nedenle, bankanın kurulmasını çok faydalı görse de, kanunun mevcut haliyle çıkmamasını istemiştir.²⁹⁸

İstanbul milletvekili Hasan Vasıf Bey, salt kendi fabrikalarıyla ilgilenmesi yüzünden sanayi kredisi verme işlevinde başarısız olan SMB'nin yerine bu değişikliği olumlamakla birlikte, tasarıdaki hükümlerin olması istenenlere tamamen aykırı düşmesinin sanayi kesimini hayal kırıklığına uğrattığını savunmaktadır. İşletmeye sermaye sağlamak amacıyla, bütün mali yük adeta özel kesime yüklendiğinden bankanın sermaye bakımından ölü doğma tehlikesi söz konusudur. Milletvekili buna çare olarak, elektrik, gaz ve telefon gibi ayrıcalıklı şirketlerde 400-500 bin lirayı bulan halkın depozito paralarının bankanın sermayesine eklenmesini önermektedir.²⁹⁹

Bunun dışında, işletmenin makine işleriyle uğraşacak olmasını yararsız ve külfetli bir uygulama olarak gören ve bu işle ofisin ilgilenmesinin daha doğru olacağı fikrini taşıyan Vasıf Bey, bütçe encümeninin gümrük resimlerinin 15 yıl süreyle banka sermayesine eklenmesini öngören maddeyi kaldırmasını da son derece yanlış bir karar olarak nitелеmektedir. Böylelikle, bankaya önemli bir gelir sağlayacak bu paralar vekaletе aktarılacak ve herhangi bir mali kriz sırasında Maliye Vekaleti'nce kullanılacaktır. Yine bütçe encümenin, umumi heyet ve ortaklık hisselerindeki sanayi katılımını iptal etmesi de yanlışlığın devam etmesi anlamındadır ve bunların düzeltilmesi gereklidir.³⁰⁰

Vasıf Bey, eleştirilerini, 10 milyon liralık sermayenin beş milyona indirilmesini sakıncalı bulması, bankanın sipariş edilen makineler için alacağı %20 oranındaki teminatı fazla görmesi ve makinelere ipotek uygulamasını hatalı bir yöntem şeklinde değerlendirmesiyle tamamlamıştır.³⁰¹

Eskişehir milletvekili Emin Bey ise, makine işleriyle banka yerine ofisin ilgilenmesi gerektiği düşüncesine ortak olması dışında, fertlerle devlet işletmesi arasındaki eşitliği sağlamak ve banka sermayesini güçlendirmek amacıyla devlet fabrikalarının yıllık amortilerini bankaya vermelerini önermiş, yerli hammaddelerin

²⁹⁸ Aynı Eser, s.501-502, 506. İzmir milletvekili Kitapçı Hüsnü Bey de, özel kesime tanınan ayrıcalıkları kazanılmış haklar olarak değerlendirerek bunların kaldırılmasına tepki vermişti. Bkz, s.508.

²⁹⁹ Aynı Eser, s.504-505.

³⁰⁰ Aynı Eser, s.505, 512-515. Isparta milletvekili Kemal Turan Bey de umumi heyetin salt denetim mantığıyla kurulmasını yanlış bularak ve buraya sanayi kesiminden daha çok kişinin alınmasını isteyerek tartışma sürecine katılmıştı. Bkz, s.515.

³⁰¹ Aynı Eser, s.505-506, 509.

korunmasına daha fazla önem verilmesini talep etmiş ve bankanın sanayi kredilerinin karşılığında alacağı faiz oranları hakkında net bilgi istemişti.³⁰²

Eleştirilerin ardından söz alan bütçe encümeni başkanı Hasan Fehmi Bey, SMB'nin yalnızca yapısal bir dönüşüm gerekliliği adına kapatıldığını söyleyerek kurumun başarısızlığı yönündeki fikirleri onaylamamaktadır. Bunun yanı sıra, bankaya milli bankalara tanınanların dışında hiçbir ek ayrıcalık verilmediği gibi işletme yalnızca sanayi kredileriyle ilgileneceğinden ve piyasada rekabet edebileceği kurumlar bulunmadığından herhangi bir rekabete girişmesi de söz konusu değildir.³⁰³

Başkanın aktardığı diğer bilgiye göre, o ana kadar yapılan teşebbüslerde %3'den %10'a kadar varan oranlarda özel sermayenin katılımı sağlanmışsa da, yaşanan başarısız tecrübeler bu statülerin devamını engellemiştir. Mevcut ortamda, böyle bir ortaklığın işletmenin ticari açıdan bir anonim şirket biçiminde olmasını gerektirmesi, bunun da devletin daimi denetimini sağlamak açısından sakıncalı olacağı ve ayrıca sanayi kesiminin küçük bir miktarda bile olsa bir ortaklığa girişebilecek mali güçte olmadığı düşünülmesi nedeniyle özel sektörün sermaye ortaklığına izin verilmemiştir. Bunun doğal bir sonucu olarak, özel sermayenin umumi heyette yer alması anlayışı da geçerliliğini yitirmiş, ancak sanayi kesimini tamamen dışlamak gibi bir amaç düşünülmediğinden, İktisat ve Maliye Vekaletleri'nden gönderilecek on delege ile sanayi birliklerinden gelecek bir kişinin umumi heyete katılması ve böylelikle sanayicilerin görüşlerinin alınması kararlaştırılmıştır.³⁰⁴

Makine siparişine karşılık bankanın %20 gibi küçük bir teminat almasını mali güvence açısından gerekli sayan encümen başkanı, gümrük muafiyetlerini 15 yıllık bir kayıt altına almanın meclisin bu konudaki karar hakkını kısıtlayacağı ve meclise güvensizlik gibi algılanabileceği için tasarıdan çıkarıldığını söylemektedir. Aynı şekilde, %9 olarak saptanan fakat koşullara göre değişme ihtimali olan sanayi kredisi faizi için kesin bir oran belirlemenin de yanlış olacağını açıklamaktadır.³⁰⁵

İktisat Vekili Mustafa Şeref Bey de, benzer açıklamalarla tasarının haklılığını savunurken³⁰⁶, gümrük muafiyetleri yerine verilecek kredilerin girişimcilerin

³⁰² Aynı Eser, s.506, 510.

³⁰³ Aynı Eser, s.502-503, 506-507.

³⁰⁴ Aynı Eser, s.512, 514.

³⁰⁵ Aynı Eser, s.509-510, 515.

³⁰⁶ Aynı Eser, s.504.

verimliliği açısından daha yararlı olacağına işaret etmiştir. Ayrıca, varolan muafiyetlere güvenerek işletme açan girişimciler için gümrük muafılığının devam edeceğini vurgulamış, kredilerin verilmesinde de her kurumun bankayla olan ilişkilerindeki dürüstlüğe, vekaletin yapacağı işletme denetimlerine ve işletmelerden alınacak zorunlu tasarruf miktarlarına bakılarak bir saptama yapılacağını kaydetmiştir.³⁰⁷

Görüldüğü gibi, özel kesimin temel amacı, devlet işletmeciliğinin 1932'deki yorumuyla süreklilik taşıyan ve ekonomik haklarını kısıtlayan bir noktaya varmamasını sağlamaktır. Diğer bir deyişle, 1920'lerdeki güvencelerin devamlılığı önemsenmektedir ve 1932 modeli özel sermayenin temel taleplerine uygun bir sonuç değildir. Hükümet kanadının açıklamaları her ne kadar rekabet etme olasılığının bulunmadığını dile getirirse de, kanun metni endişeleri artırmakta ve bir anlamda uzlaşma umudunu azaltmaktadır. Bu açıdan, yukarıda da belirtildiği gibi, 1932 modelinin devam ettirilme isteğinin hem bürokrasi içinde, hem de piyasa sürecinde anlaşmazlıkları çoğaltacağı ve "gerginliği" artıracığı gibi bir sonuç ortaya çıkmaktadır. Tüm bunlar, 1932 yapılanmasının dönemin koşullarında çok uzun ömürlü olamayacağı saptamasını da geçerli kılmaktadır.

C. Sümerbank Görüşmeleri

Görüşmelerdeki tek konuşmayı yapan İzmir milletvekili Halil Bey, İktisat Vekili Celal Bey'e gerek yeni banka yasası, gerekse yaptığı çalışmalar nedeniyle teşekkürlerini sunmaktadır. İktisat Vekili'nin sanayi ve ticaret kesimiyle yaptığı görüşmeler, devlet işletmeciliğinin ferdin yapamayacağı sanayi alanlarına yöneleceği şeklindeki açıklamaları ve nihayet Sümerbank kanunu iş alemindeki tereddütleri gidermekte, emniyet ve istikrarı tekrar sağlamaktadır. Devletçilik anlayışını, özel teşebbüslerin yapamadığı büyük işleri onların yapabilmesi için zemin hazırlamak ve bu işleri yavaş yavaş özel kesime bırakmak şeklinde dile getiren Halil Bey'e göre, Sümerbank'ın özelleştirmeye olanak tanıyan 11.maddesi bu tanımlamasına uygundur ve bu maddeyle parti programında belirsiz olan devletin ekonomik rolü kesinliğe kavuşmaktadır.³⁰⁸

³⁰⁷ Aynı Eser, s.508, 510.

³⁰⁸ TBMM ZC, Devre IV, Cilt: 16, s.18-19. Halil Bey, konuşmasında Celal Bey'in aracılığıyla parti programına baktığını ve CHP'nin özel teşebbüsü ön plana çıkararak bir devletçiliği benimsediğini gördüğünü de söylemektedir. Bkz., s.18. İktisat Vekili'ne bir başka teşekkür de, Sümerbank kanunuyla

Halil Bey'in açıklamalarına da yansıdığı üzere, İş Bankası müdürlüğü gibi özel kesimle bağlantısı olan bir görevden İktisat Vekaleti'ne getirilen ve Sümerbank modelinin hazırlayıcısı konumunda olan Celal Bayar, bu anlamda bürokrasi ile özel kesim arasındaki “uzlaşmayı” temsil etmektedir. Bu model ile, bir yandan özelleştirmeyi de içine alarak bir yıl öncesine nazaran özel sektöre çok daha yakın duran bir anlayışa geçilmesi tedirginlikleri yatıştırmakta, diğer yandan devlet işletmeciliği yoluyla sanayi yatırımlarının da önü açılmış olmaktadır. Bu nedenle, karma ekonomiye dayalı Sümerbank modeli devlet işletmeciliğinin altyapısı durumundadır. Buna karşılık, daha sonra görüleceği gibi, bürokrasi içinde uygulamaya ilişkin farklı düşünceler dönem boyunca varlığını devam ettirecektir.

D. T.C. Ziraat Bankası Görüşmeleri

1937 yılından itibaren yeni bir yapılanmaya kavuşturulan bankaya yönelik görüşmelerde, Manisa milletvekili Hikmet Bayur ve Muğla milletvekili Hüsnü Kitapçı kredi faizinin %4'ü geçmemesini istemiş ve bankanın ticari işlerle uğraşarak asli görevi olan kredi verme işlevini ihmal etmemesi gerektiğini ifade etmişlerdir.³⁰⁹

İzmir milletvekili Halil Mentеше, bankanın özerklik anlayışının devam ettirilmesini ve devlet denetiminin belirli sınırları aşmaması gerektiğini düşünürken, tasarıdaki yaklaşımın ülkeye önemli katkılar sağlamış olan büyük çiftçileri gözardı etmeye yönelik bir sonuç getirmemesi gerektiğini belirtmektedir. Ayrıca, toprak sorunun arazi sahiplerinden toprak olarak çözümlenmek istemesini hata olarak görmekte ve konunun ülkenin ekonomik ve tarihsel koşullarını dikkate alarak ve tedirginlik uyandırmadan halledilmesi gerektiğini söylemektedir.³¹⁰

Bankanın konumuna yönelik tartışmada ise, hükümet üyeleriyle, adliye ve iktisat encümeni mensupları kurumu ticari kanunlara göre işleyen özerk bir yapıda nitelendirerek, özel işletmelerdeki gibi banka için bir statü hazırlanması fikrini taşırken, bütçe encümeni ticari ve özerk çalışma olgularını kabul etse de, bankanın anonim şirket hükümlerine göre değil özel bir kanuna dayalı ve devlet müessesesi

paralel şekilde çıkarılan ve Teşvik-i Sanayi Kanunu ayrıcalıklarının iadesini öngören kanun dolayısıyla İzmir milletvekili Kitapçı Hüsnü Bey'den gelecektir. Bkz., TBMM ZC, Devre IV, Cilt:16, s.14.

³⁰⁹ TBMM ZC, Devre V, Cilt: 18, s.60-62, 74.

³¹⁰ Aynı Eser, s.63, 72-73. Temel eleştirisini çiftçiler arasında yapılan ayrıma yönelten Eskişehir milletvekili Emin Sazak da, ülkede büyük-küçük çiftçi diye bir sorunun varlığını kabul etmiyor ve tasarinın çiftçiler arasında ikilik yaratabileceğini savunuyordu. Bkz., s.65.

biçiminde kurulması dolayısıyla anayasanın 52.maddesi uyarınca bir nizamname hazırlanması gerektiğini düşünmekteydi. Nizamname hazırlamak, bütçe encümeni görevlisi Mustafa Şeref Bey'in deyişiyle, işletmenin ticari ve özerk nitelikte çalışmasına engel olmayacaktı. Sonuçta, Trabzon milletvekili Sırrı Day'ın verdiği bir önergeyle tasarıda yer alan statü kelimesinin nizamname olarak değiştirilmesi kabul edilmekteydi.³¹¹

Yeni tasarı ile, kredi konusunda önemli bir dönüşüm gerçekleştirilerek itibara dayalı kredilerin kaldırıldığını ve alınan kredinin tüketimde kullanılmasını engellemek için düzenlemeler getirildiğini söyleyen İktisat Vekili Celal Bayar, faiz oranlarının düşürülmesinin önemli bir görev olduğunu kabul etmesine karşın, bu konuda yapılacak kesin bir sınırlamanın bankayı mali zarara uğratacağına inanmaktadır. Bu nedenle, faiz konusundaki takdiri banka yöneticilerine bırakmak devlete ise denetim görevini vermek en doğrusudur.³¹²

Celal Bey'e göre, hükümet nezdinde büyük-küçük çiftçi ayrımı yapılmamakla birlikte, topraksız köylülerin bulunması ülkede bir toprak sorunun yaşandığını göstermektedir. Toprak sahibi olmasına karşın üretime herhangi bir katkı sağlamayan kişileri de korunmaya layık olmayan kimseler olarak tanımlayan Bayar, hem üretimi artırmayı, hem de büyük çiftçilerin ticari bankalardan kredi alabileceklerini gözönüne alarak, Ziraat Bankası'nın daha çok küçük çiftçilere ilişkin düzenlemeler getirdiğini vurgulamakta ve son olarak işletmenin özerk çalışması gerektiğine inandığını ancak sorumluluğu gereği bakanlığın onay makamı olmasının bir zorunluluk teşkil ettiğini belirtmektedir.³¹³

Görüldüğü gibi, 1932 modeline yönelik özel sermaye tepkisinin bir benzeri, Ziraat Bankası tasarısına yansıtılmaktadır. İşletmenin özerkliği, faaliyet alanları, faiz oranları ve toprak sorunu üzerinde odaklanan tartışmalara bakıldığında, toprak sorunun reform boyutlarına varmadan çözülmesi ve bankanın kredi faaliyetlerine ağırlık vermesi konusunda ortak bir eğilim gözükmektedir. Buna karşılık, Celal

³¹¹ Aynı Eser, s.82-86. Bunun dışında, Emin Sazak, Ziya Gevher Etili ve Halil Mentеше, bankanın çeşitli sebeplerle kazanç ve bina vergilerinden muaf tutulması gerektiğini savunmuşlar, buna karşılık, bütçe encümeni görevlisi Mustafa Şeref Bey ve Dahiliye Vekili Şükrü Kaya, Ziraat Bankası'nın özel bankalar gibi kazanç elde eden ve gelirleri bulunan ticari bir devlet işletmesi olması sebebiyle vergi vermesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Bkz., s.110-115. Şükrü Kaya ayrıca, devletçiliğin tarım alanında da diğer sektörlerde olduğu gibi bireylerin yapamayacağı işlere yöneldiğini ve Ziraat Bankası'nın da bireyci tarımcılığın bir örneği olduğunu ifade etmiştir. Bkz., s.117.

³¹² Aynı Eser, s.68, 71, 76.

³¹³ Aynı Eser, s.68-71.

Bayar'ın vurguladıkları, kamu hizmeti anlayışının kurumun finansal yapısını feda etmek anlamına gelmediği gerçeğini öne çıkararak ticari çalışma kriterinin gerekliliğine işaret etmektedir. Üretime katkısı olmayan büyük toprak sahiplerine Bayar aracılığıyla da dile getirilen tepki ise, kanun metni hatırlanırsa, bu konuda ortak bir hassasiyetin olduğuna dikkat çekmektedir. Bir devlet işletmesi aracılığıyla somutlaştırılan bu tepki, küçük üreticilere ağırlık verilerek tarım üretimini çoğaltmayı amaçlamaktadır. Böylelikle, bir yandan küçük tarım üreticilerinin gelişimlerine katkı sağlanırken, diğer yandan tarım üretimi artışıyla sanayileşmenin hızlanmasına çalışılmaktadır. Dolayısıyla, tarımsal düzenlemeler hızlı bir sanayileşme isteğiyle bağlantılıdır. Bu durum, yönetimin sosyo-ekonomik alanda düzenleyici kararlar alma düşüncesiyle beraber, devlet işletmeciliğinin toplumsal niteliğine ilişkin somut bir örneği yansıtmaktadır.

E. Denizbank Görüşmeleri

Görüşmeler sırasında Afyonkarahisar milletvekili Berç Türker, bankaya nakdi sermaye verilmemesinin dışında, deniz ticareti de yapacak bankanın halkla bir rekabete girişebileceğini öne sürmüştür. İşletmeye verilen malların devlet malları kapsamında sayılmasını öngören ve böylelikle kuruma haciz gelmesini önleyen maddeye ise, Çankırı milletvekili ve maliye encümeni üyesi Mustafa Onsay ile Refik İnce, Sümerbank ve Etibank'ta böyle bir hükmün yer almaması, ticari çalışma ilkesine aykırı olması ve iş hayatındaki güveni zedelemesini gerekçe göstererek itiraz etmiş ve tasarıdan çıkarılmasını istemişlerdir. Bütçe encümeni üyesi Raif Karadeniz ise, benzeri kurumlarda böyle bir kayıt bulunmamasına karşın, yurt dışında da çalışacak bu bankaya haciz gelmesi ihtimalinin milli egemenlik açısından sakıncalı görüldüğünü ve hükümetin teklifi üzerine böyle bir kaydın tasarıya eklendiğini söylemiştir.³¹⁴

Hükümet adına konuşan dönemin İktisat Vekili Şakir Kesebir, bankaya 50 milyon lira civarında bir sermaye verildiğini ve sermaye artırımına yönelik çeşitli olanaklar tanındığını, bu açıdan daha başlangıçta hükümetten para istenmesinin doğru

³¹⁴ TBMM ZC, Devre V, Cilt:21, s.95, 116. Sermaye yetersizliği konusu, Ordu milletvekili Ahmed İhsan Tokgöz tarafından da dile getirilmiştir. Bkz., s.97.

olmadığını belirtmiş ve devlet malları konusunun bankanın yurt dışında da faaliyet gösterecek olmasıyla ilintili olduğu görüşünü tekrarlamıştır.³¹⁵

Denizbank görüşmeleri, devlet işletmeciliğinin ortak bir statü ve tanımlamaya kavuşturulamamasının yarattığı tartışmalara bir başka örnek oluşturmaktadır. Bu çerçevede, devlet malı kavramının yarattığı tartışma, 1937 yılına gelindiğinde dahi devlet işletmeciliğinin konumuna yönelik ortak bir fikir tabanının oluşmadığını ve uygulamaların değişkenlik taşıdığını yansıtmaktadır. Dolayısıyla, dönem içinde birbiri ardınca işletmeler açılmakta ancak bunların statüleri tartışılmaya devam etmektedir. Bu nedenle, bir yıl sonra hazırlanacak olan 3460 sayılı kanunun ana hedeflerinden birisini de, ortak bir yönetim-denetim mekanizması yoluyla işletmelerin konumuna yönelik tartışmaları en aza indirmek oluşturacaktır.

II.1.7. Dönemin Bütçe Görüşmeleri

1930'lu yıllarda yapılan bütçe görüşmeleri, devlet işletmeciliği açısından ilginç fikirlere sahne olmasının yanı sıra, bürokrasi içindeki tartışmalara da ışık tutmaktadır. Bu nedenle, genel hatlarıyla 1930'ların bütçe görüşmelerine yer vereceğiz. Devletçiliğe geçişin yaşandığı bir ortamda yapılan 1931 yılı bütçe görüşmelerinde, Kastamonu milletvekili Süat Bey, hammaddesi ülke içinde bulunan milli sanayileri desteklemenin gerekliliğine işaret ederken, Sivas milletvekili Remzi Bey pamuklu dokuma sanayiini korumak için gümrük resimlerinin artırılması gerektiğini belirtmektedir. İzmir milletvekili Halil Bey, sanayi ile tarım arasında dengeli bir ilişki kuracak bir sanayi politikasını öne çıkarmakta, Şebın Karahisar milletvekili İsmail Hakkı Bey ise, hükümetin fabrika kurması yerine sanayi kredisi verme işine ağırlık tanınmasını istemektedir.³¹⁶

1931 yılı bütçe görüşmelerinin en ilginç noktasını ise, dış yardım konusundaki fikirler oluşturmaktadır. Dış borçlanmanın zorunlu ve yararlı bir finansman aracı olarak öne çıkarıldığı görüşmelerde, İzmir milletvekili Halil Bey, dünya ekonomik krizinden yararlanarak yabancı sermayeyi ülkeye çekebilmek için Avrupalı uzmanlara bir ekonomi programı yaptırılıp borçlanma çareleri aranmasını önerirken,³¹⁷ İzmir milletvekili Vasıf Bey: “Masarifi adıye için değil, fakat nafia, imar, iktisat masrafları

³¹⁵ Aynı Eser, s.96-97, 116-117.

³¹⁶ TBMM ZC, Devre:IV, Cilt: 3, s.83, 156, 162, 170.

³¹⁷ Aynı Eser, s.162-163.

için Hükümetin hariçten para bulmak için istiklali malisinden bir parça feda etmek mecburiyetinde olduğunu zannediyorum.”³¹⁸ sözleriyle düşüncesini dile getirmiştir.

Kocaeli bağımsız milletvekili Sırrı Bey de, ekonomik refahın dış borçlanmaya bağlı olduğunu, alınacak yardımın verimli yerlere harcanacağını söylenmesi halinde dış yardımın geleceğini ifade etmekte ve:

“Biz idare makinelerimizin bazı geçit noktalarında ecnebi mütehasıslar kullanmış olsak, kendi noktai nazarıma göre, Avrupa’ya göstereceğimiz kanaat daha salim olur, hareketımızda daha fazla hüsnü niyetimizi ispat etmiş oluruz. Çünkü para onların elinde veya nezaretleri altında demek olur. Bu suretle onların kabul ettikleri şekilde delil ve şahadet göstermek her halde bize düşer.”³¹⁹ açıklamasıyla yapılması gerekeni aktarmaktaydı.

Bu konudaki önerilere karşılık veren Maliye Vekili Mustafa Abdülhalik Bey (Renda), mevcut ortamda dış borçlanmanın ancak önemli ölçüde mali bağımsızlığı zedeleme ve devamlı borçlanma pahasına yapılabileceğini bununsa kabul edilemeyecek bir durum olduğunu, bu nedenle hükümetin kendi gelirine dayalı bir harcama politikası izlediğini açıklamıştır.³²⁰ İktisat Vekili Mustafa Şeref de, benzer görüşleri dile getirmesinin yanında, Türk ve yabancı girişimciler arasında bir ayırım yapılmadığı için yabancı sermayenin gelmesi için uygun ortamın bulunduğunu söylemiştir.³²¹

Henüz devlet işletmeciliğine tam olarak geçilmediği bir sırada dile getirilen görüşlerde, devlet yatırımlarından söz edilmemekte ve özel kesimi koruyan politikalara ağırlık verilmesi istenmektedir. Bir anlamda, 1920’lerdeki ekonomi politikalarının koruyucu önlemler artırılarak devamı istenmektedir. Bu süreçte, liberalizm yerine devlet işletmeciliği değil özel kesimi yatırıma teşvik eden ve koruyan politikalar ağırlıkta olacak ve ekonomik kalkınma adına mali bağımsızlık kısmi şekilde feda edilebilecektir. Başka bir ifadeyle, ekonomik gelişim ulusal sermaye yetersizliği gerekçesiyle yabancı sermaye desteğine dayandırılmaktadır. Buna karşılık, hükümet kanadı devlet işletmeciliği sürecinde de savunulacak olan sağlam mali politika düşüncesini aktararak net olmasa da bir ulusallık vurgusu

³¹⁸ Aynı Eser, s.107.

³¹⁹ Aynı Eser, s.105-106.

³²⁰ Aynı Eser, s.106-107. Kütahya milletvekili Hacı Mehmet Bey de benzer yönde bir konuşma yapmıştır. Bkz., s.170.

³²¹ Aynı Eser, s.179, 181.

yapmaktadır. Burada dikkati çeken nokta, bir iki yıl içinde uygulanmaya geçilecek olan devlet işletmeciliği politikası yanında, mali bağımsızlık ve ulusal sermaye gibi konularda da tartışmaların devam etmesidir. Bu tartışmalar, devlet işletmeciliğinin hemen kabul gören bir politika olmadığını da ortaya çıkarmaktadır.

Sanayileşmenin 1932 modeline kaydırıldı sırada gerçekleşen 1932 yılı bütçe görüşmelerinde, Sırrı Bey, giderek artan devlet müdahalelerinin halkçılık ilkesine aykırı biçimde bireyin ekonomik haklarını kısıtladığını ve ekonomik kriz bahanesiyle aşırı bir devletçilik uygulanmasının piyasaların daha da endişelenmesine sebep olacağını söylemektedir. Oysa Türkiye gibi halkçı ve bireyci nitelikleri bulunan uygar ülkelerde devlet müdahalesi ancak bireysel teşebbüslerin yapamayacağı işlerde ortaya çıkmalıdır.³²²

Milletvekiline yanıt niteliğinde bir konuşma yapan Recep (Peker), Bey, Sırrı Bey'in liberalizmden esinlenen bir devletçilik tanımı yaparak halkçılık ve devletçilik kavramlarını birbirine karıştırdığını ve yanlış bir yorumlamayla bunları karşıtmiş gibi göstermeye çalıştığını belirtmiştir. Yaşanan sıkıntıların kaynağını devletçiliğin tam bir olgunluğa erişmemiş olmasıyla açıklarken, parti programında da yer alan ve devletçiliği özel sektörün yapamadığı işleri yapan bir konuma indirgeyen anlayışın toplum yararı adına daha geniş tutulması gerektiğini ifade etmiştir.³²³

1933 yılındaki görüşmelerde ise, çok daha ılımlı bir hava hakimdir.* Yozgat milletvekili Süleyman Sırrı Bey, sayıları çoğalan sanayi işletmelerini sevinçle karşılamakta ve tiftik ve iplik fabrikalarının kurulmasının önemine değinmekteydi.³²⁴ Denizli milletvekili Emin Aslan Bey, tarım ve sanayinin beraberce yürütülmesi ve bir program dahilinde hammaddesi ülke içinde bulunan sanayi sektörlerine ağırlık verilmesini isterken, İktisat Vekili Celal Bey'e, fabrikaların kuruluş ölçütleri ve yerleri üzerinde odaklanan sorular yöneltmekteydi.³²⁵ Ali İktisat Meclisi'ne atıfta bulunan Kitapçı Hüsnü Bey ise, İktisat Vekaleti'nin genelkurmayı olarak

³²² TBMM ZC, Devre IV, Cilt: 9, s.199-200.

³²³ Aynı Eser, s.210-211. İlerleyen bölümde Sırrı Bey, anlaşmazlık konusunun devletçilikte değil devletçiliğin sınırlarında olduğunu ve bu eleştirilerini CHP içerisinde de aktarabileceğini belirtirken, Recep Bey bu eleştirileri ancak bağımsız milletvekili sıfatıyla dile getirebileceğini CHP çatısı altında devletçilik aleyhine konuşmasının mümkün olmadığını söylemiştir. Bkz., s.218, 220.

* Dikkat edilirse, o tarihte Celal Bey İktisat Vekili olmuş ve 1932 modeli yerine Sümerbank modeli faaliyete geçmiştir.

³²⁴ TBMM ZC, Devre IV, Cilt: 15, s.169.

³²⁵ Aynı Eser, s.162-163.

nitelendirdiği kurumdan hükümetin yeteri kadar yararlanmadığını ve DSO ve SKB gibi olumsuz deneyimlerin yaşanmasında bunun etkisi olduğunu vurgulamaktaydı.³²⁶

Celal Bey, verdiği cevaplarda, önceliğin pamuklu sanayie verildiğini, bu konuda Rusya'dan yardım alınacağını ve fabrikaların kuruluş yerlerinin seçiminde bakanlık teknik heyetinin karar vereceğini belirtiyordu.³²⁷ Ali İktisat Meclisi'nin, gündemi hükümet tarafından belirlenen bir danışma organı niteliğinde olduğunu ve bu meclisin hazırladığı broşür ve raporların değerlendirmeye alındığını söyleyen İktisat Vekili, sanayi politikasındaki istikrarı sağlamak amacıyla en az 15 yıl süreyle değiştirilmeden uygulanacak genel bir siyasetin gerekliliğine değiniyordu.³²⁸

Görüldüğü gibi, 1932 modelini temel alan devlet işletmeciliği anlayışı meclis içinde özel sektör kaynaklı tepkiye neden olmakta ve liberal devletçilik önerisi bir kez daha gündeme getirilmektedir. Bu durum, özel sermayenin karma ekonominin “katı” yorumunu kabul etmek istemediğini de göstermektedir. Nitekim, Celal Bayar'ın bakanlığa gelmesi ve Sümerbank modelinin hazırlanması bu tepkilerin kesilmesindeki en önemli etken olarak gözükmektedir. Özel sektöre çok daha fazla güven veren Sümerbank modeli ve İş Bankası'ndan gelen Celal Bey'in varlığı bu değişimdeki en önemli iki etkeni oluşturmaktadır. Bu açıdan, yeni model hem özel kesim nezdindeki kabulü, hem de bürokrasideki değişimi göstermesi adına önem taşımaktadır. Celal Bey'in 15 yıllık sanayi politikası hedefinin de, Sümerbank'ın kurulmasıyla bir ölçüde gerçekleştirildiğini ve devlet işletmeciliği modelinin oluşturulduğunu söylemek mümkündür.

1935 yılı görüşmelerinde, İzmir milletvekili Halil Menteşe, Celal Bayar'ın planlı ve başarılı çalışmalarını överken, Maliye Vekaleti'nce çıkarılan vergilerin bir rahatsızlık doğurduğuna ve bunun giderilmesi gerektiğine değinmekteydi. Buna karşılık Celal Bayar, İktisat ve Maliye Vekaletleri arasında tam bir uyum olduğunu belirtmekte ve sanayi işletmeleri için her yıl üç milyon lira ödenek veren Maliye Vekili Fuad Ağralı'ya teşekkür etmekteydi.³²⁹

³²⁶ Aynı Eser, s.78. Milletvekili daha sonra, Ali İktisat Meclisi'nin ekonominin ana hatlarının belirlenmesinde etkili olması gerektiğine bir kez daha işaret etmiştir. Bkz., s.163-164.

³²⁷ Aynı Eser, s.171. Celal Bey ayrıca, CHP programına atıfta bulunarak hammaddesi tarıma dayanan milli bir sanayileşmenin önemine değinmiştir. Bkz., s.171.

³²⁸ Aynı Eser, s.108.

³²⁹ TBMM ZC, Devre V, Cilt: 3, s.247, 249.

1936 yılı görüşmelerinde, Afyonkarahisar milletvekili Berç Türker ile Kütahya milletvekili Besim Atalay, ikinci plan konusundaki tereddütlerini dile getirmişlerdir. 100 milyon lira gibi bir kaynağa gereksinim gösterecek yeni planının finansman sorununun yanı sıra, işletmelerin maliyet ve satış problemleri taşıyabileceği vurgulanmış ve devletin halkın yapamayacağı sanayileri kurması üzerinde durulmuştur.³³⁰

Celal Bayar'ın aktardığına göre, işletme programları ülke ihtiyaçları gözönüne alınarak daha yatırımlar yapılmadan hazırlanmakta ve içerideki satış olanakları istatistik verilerle değerlendirilmektedir. Halka hizmeti milli bir görev olarak addettiklerini sözlerine ekleyen Bayar, giyim ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla pamuk fabrikalarının sayılarını artırarak fiyatları düşürmek istediklerini ve İkinci Beş Yıllık Sanayi Programı'nın ana hedefinin yeraltı servetlerini işletmek, elektrik işlerine yönelmek ve demir sanayiine eklemelerde bulunmak olduğunu da açıklamaktadır.³³¹

Görünen o ki, devlet işletmeciliğinin sınırları hakkında 1936 yılına gelindiğinde bile tam bir uzlaşma geçerli değildir. Bayar'ın bakanlık çalışmalarına yönelik doğrudan bir eleştiri yapılmamasına ve Sümerbank modelinin benimsenmesine karşın, ekonomik ve mali kriterler öne çıkarılarak devlet işletmeciliğinin ilerleyişi yönünde kuşkular sergilenmektedir. Dolayısıyla, bir yandan bu politika uygulanırken, diğer yandan tartışma süreci devam etmektedir. Buna karşılık, İktisat Vekili'nin açıklamaları hükümetin sanayi programı konusunda bilinçli ve kararlı tavrını yansıtmaktadır.

Bir yıl sonraki bütçe tartışmalarında söz alan Muğla milletvekili Hüsnü Kitabçı, devlet sermayesiyle kurulan ve özerk diye nitelenebilecek kuruluşların bir kısmının Divanı Muhasebat denetimine tabi tutulurken, Etibank ve Sümerbank gibi kurumların ayrı bir denetim sistemine bağlı kılınmasını sakıncalı bulmaktadır. Devlet işletmelerinin denetimi için ayrı bir umumi heyet kurmanın doğru olmadığını, bunların umumi heyetinin meclis olduğunu söyleyen milletvekili, hem bu sebeple, hem de Avrupa'da da bu yönde bir eğilim başladığını gözönüne alarak bu işletmelerin

³³⁰ TBMM ZC, Devre V, Cilt: 11, s.203-204, 262.

³³¹ Aynı Eser, s.267-268. Celal Bey, vatandaşlara iş yaratmak ve ülkeye döviz kazandırmak açısından bir bakır madenin işletilmesinden söz ederken, bu madenler hakkında hazırlanan raporların hepsine güvenmemek gerektiğini de vurgulamaktadır. Çünkü bu raporları hazırlayanlar, spekülasyon amacıyla madenlerin işletilemez nitelikte olduğunu savunabilmektedir. Bkz., s.269.

denetiminin ticari işleyişlerini zedeledikten Divanı Muhasebat tarafından yapılmasını ve hesapların son olarak umumi heyet yerine meclise götürülmesini istemektedir.³³² Ayrıca, ülke ekonomisi ve savunmasına faydalı olan, hammaddeleri ülke içinde yetişen ve rantabl çalışması mümkün olan sanayinin yaşatılıp diğerlerinin tasfiye edilmesini teklif etmektedir.³³³

Ordu milletvekili Fuad Gökbudak, Celal Bayar'ın bakanlığa gelmesinden itibaren yapılan işleri överken, yarı sömürgelelikten kurtulmak amacıyla bir sanayi programı uygulandığına işaret eden Afyonkarahisar milletvekili Berç Türker, programsızlık ve denetimsizlik gibi etkenlerle bazı fabrikaların zarar ettiğine, bazılarının da müşteri bulamadığına dikkat çekmiş, yapılan işlerin sıkı bir denetim altında tutulması gerektiğini ve ilkinin nasıl işleyeceği görülmeden ikinci kağıt fabrikasının kurulmak istenmesinin yanlışlığını dile getirmiştir.³³⁴

Yaptığı açıklamada, devlet kuruluşları denetiminin birlik içinde gerçekleşmediği konusunda Hüsnü Bey'in yorumuna katılan İktisat Vekili Celal Bey, bu ikiliği yapılan işin ve benimsenen ilkelerin doğal bir sonucu görmekteydi. Tüm dünyada Divanı Muhasebat denetiminin tartışmaya açıldığını sözlerine ekleyen Bayar, işletmelerin denetiminin resmi dairelerin bünyesindeki sıkı formalitelere göre değil, ticari bir kuruluşun can damarı olan hızlı karar alma özgürlüklerini kısıtlamayacak ve kendi bünyelerini dikkate alacak bir tarzda olması gerektiğine dikkat çekmekte ve bunu teknik denetim olarak adlandırmaktaydı. Yapılan incelemeler sonucunda, söylenenlerin aksine devletçilikle birlikte birçok ülkedeki denetim şeklinin kurumların yapılarına göre tasarlandığı anlaşılmıştı ve Türkiye'de

³³² TBMM ZC, Devre V, Cilt: 18, s.180-181. Milletvekili, tekrar söz aldığı anda bu kurumları anonim şirket gibi değerlendirilerek umumi heyet denetimi getirmenin doğru olmadığını belirtmiş ve Divanı Muhasebat denetiminin gerekliliğini tekrarlamıştır. Bkz., s.352-353. Denetim konusu, daha önce, 1934 yılında gerçekleşen Divanı Muhasebat tartışmaları sırasında da gündeme gelmiştir. Sümerbank kanunu ile Divanı Muhasebat denetiminden uzaklaşılması, Hüsnü Bey dışında Manisa milletvekili Refik Şevket, Giresun milletvekili Hakkı Tarık ve Konya milletvekili Refik Beyler tarafından da eleştirilmiştir. Buna karşılık, maliye encümeni başkanı Hasan Fehmi Bey, Gümrük ve İnhisarlar Vekili Ali Rana Bey, kurumların özel kanunlarının Divanı Muhasebat denetimine olanak vermediğini belirtmiş, İktisat Vekili Celal Bey ise, Sümerbank'ın denetim sisteminin SMB ve SKB'den farklı olmadığını vurgulamış ve komisyon yönteminde de bazı düzensizlikler yaşanması sebebiyle denetim işinin yurt dışında nasıl yapıldığının incelendiğini açıklamıştır. Bkz., Bilsay Kuruç, Belgelerle..., Cilt:2, s.147-151.

³³³ TBMM ZC, Devre V, Cilt: 18, s.354.

³³⁴ Aynı Eser, s.273, 275-276. Berç Türker konuşmasında, işini terkedip köyüne kaçan işçilerin olduğu yolundaki düşünceleri de gündeme getirmiştir. Bkz., s.275.

de, yaşanan koşullara ve dünyadaki gelişmelere paralel şekilde düzenlemeler yapılacaktır.³³⁵

İktisat Vekili, bunun dışında, genel ekonomi politikasına ilişkin de kayda değer açıklamalarda bulunmuştur. Özel sermayenin madencilik konusuna yatırımdan çok spekülasyon amacıyla yöneldiğini, bu işle uğraşanların yeterli tecrübe ve sermayeye sahip olmadıklarından maden işletme kapasitesinin zayıf kaldığını belirtmiş, devletin doğal ve zorunlu şekilde bu alana yöneldiğini, ancak bunun tüm madenleri devlet hakimiyetine almak gibi bir amaç taşımadığını vurgulamıştır.³³⁶

Çalışanların daimi işçi sıfatını kazanamamalarını işletmeleri zor duruma sokan bir etken olarak yansıtırken, bunu gidermek için işletmelerin civarında işçilerin kalabileceği sağlıklı konutlar yapmak, bu kişileri okutmak ve sağlıklarıyla yakından ilgilenmek gibi insanların köyde aradıklarını işletme yakınına getirmek projesinin hayata sokulduğuna değinmiştir. Yapılan harcamaların fabrika maliyetlerini yükseltmesi söz konusuysa da, bunun toplumsal bakımdan olduğu kadar işletmelere usta işçiler kuşağı yetiştirmek gibi ekonomik bakımdan da büyük getirileri bulunduğundan maliyetlere katlanmak gerektiğine işaret etmiştir.³³⁷

Sanayi üretiminde, başlangıçta iç piyasa düşünülmesine karşın, temel hedefin dış piyasalara sanayi ürünü ihraç eden ve rekabet edebilecek derecede kökleşmiş bir sanayi yaratmak olduğunu kaydeden Bayar,³³⁸ dışarıdan ucuza alınacak diye sanayileşmekten vazgeçmenin sömürgeciliği getireceğini bununsa kabul edilemez bir düşünce olduğunu savunmakta ve dengeli bir kalkınma amacı çerçevesinde devlet işletmelerinin Orta Anadolu'da kurulduğuna dikkat çekmektedir.³³⁹

³³⁵ Aynı Eser, s.278-279, 357. Devlet sermayesi ile işleyen müesseselerin mali idarelerinin incelendiği Maliye Dergisi'nde de, denetim anlayışının yeterli şekilde yerine getirilemediği ifade edilerek bu konuda yeni düzenlemelere ihtiyaç duyulduğu vurgulanmaktaydı. Bkz., Maliye Mecmuası, "Devlet Sermayesiyle İşleyen Müesseselerin Mali İdareleri", Sene:1, Cilt:2, Sayı:4, s.9.

³³⁶ Aynı Eser, s.279.

³³⁷ Aynı Eser, s.287-288. İktisat Vekili, işçi sorununun halledilmesinin ihracata dayalı bir sanayi açısından da önemli olduğunu söylemiştir. Bkz., s.288.

³³⁸ Aynı Eser, s.361. 1930 yılındaki Sanayi Kongresi'nde konuşan Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Umumi Katibi Rahmi Bey, benzer şekilde sanayileşmeyi modern bir sanayi altyapısı üzerinde halka ucuz, çok ve iyi mal yetiştirmek şeklinde tanımlamakta ve sanayicilere yönelik düşüncelerini şu sözlerle yansıtmaktadır: "Devletin himayesini isteyen sanayiciler, aynı zamanda o himayeye layık olduklarını ispat etmelidirler. Devlet himayesi geriliğin, iptidailiğin himayesi olmamalıdır. Himaye, himayesizliğe götüren bir yol olmamalıdır. Nasıl ki bir çocuğun, anasının, babasının himayesine olan ihtiyacı derece derece azalır ve o, birgün müstakil bir fert olarak cemiyete atılırsa himaye edilen sanayi şubeleri de böyle dünya rekabetine hazırlanmak için himaye edildiklerini bilmelidirler. Bu şerait daima gözönünde tutulmalıdır." Bkz., Aynı Tarihi, Cilt:2, Sayı: 74, Mayıs 1930, s.6306-6307

³³⁹ Aynı Eser, s.358-359.

Son olarak, Türkiye'nin sanayileşmesine yönelik eleştiri ve saptamaların gelişmiş sanayi ülkeleriyle bir tutularak yapılmasının haksızlığına değinmiş ve bu süreçte bazı aksaklık ve eksikler yaşanmasını normal olarak niteleyerek, önemli noktanın bu eksikliklerin Türk sanayiini hırpalayacak düzeye erişmemesi olduğunu söylemiştir.³⁴⁰

Daha önce belirtildiği gibi, hem 1925 yılındaki SMB kanun tasarısı, hem de 1930'larda kurulan çeşitli işletmelerin yasal çerçevesi sırasında tartışmalara konu olan denetim süreci meclis platformunda da gündeme getirilmekte ve umumi heyet sistemi yerine meclis ağırlıklı bir sistem önerilmektedir. Buna karşılık, hükümet bürokratik unsurları ve ticari işleyişi gerekçe göstererek bunu kabul etmemektedir. Bu açıdan, denetim olgusunu devlet işletmeciliğine yönelik tartışmaların önemli bir alanı olarak değerlendirebiliriz. Devlet işletmelerinin giderek artmasının planlandığı bir ortamda, bu kurumları doğrudan meclis denetimine almaya çalışmak ya da devletin diğer organlarına yönelik kurallara bağımlı kılmak, bürokratik yükü artıracığından hükümetin de ileri sürdüğü gibi işletmelerin ticari işleyişlerinde aksaklığa sebep olabilecektir. Bu nedenle, anonim şirketlerde görülen ve meclisin de varlığını dışlamayan umumi heyet çözümü mantıklı gözükmemektedir. Ne var ki, İktisat Vekili'nin bu alanda araştırmalar yapıldığı yönündeki açıklamaları, denetim açısından henüz istenen noktaya varılmadığını da ortaya koymaktadır. Nitekim, 3460 sayılı kanunla umumi heyetin kapsamı ve görevleri genişletilecek ve ortak bir denetim sistemine geçilecektir. Denetim sürecinde asıl önem taşıyan nokta ise sağlıklı bir denetimin yapılabilmesidir ki, bu konu üçüncü bölümde gözden geçirilecektir.

Bayar'ın açıklamalarına yansıyan diğer önemli noktalar, madencilik alanında özel kesimin tutumuna dolaylı bir eleştiri getirilmesi, ekonomik bağımsızlık hedefinin vurgulanması ve daimi işçilik kavramının önemine değinilmesidir. Anlaşıyor ki, devlet işletmeleri üretim sürecinde bulunurken adeta kendilerine gerekli olan emek tabanını da yaratmaya çabaladıklarından, verimlilik değerlendirmelerindeki kriterlerin gelişmiş sanayi ülkeleriyle bir tutulması yanlış sonuçlara yol açabilecektir. Bu nedenle, verimlilik kıstası en azından sanayilerin kuruluş döneminde ülke koşulları gözönüne alınarak belirlenmelidir. Bakanın ihracata dayalı bir sanayileşmeyi içeren açıklamaları ise, devlet işletmeciliğinin yerleşik ve köklü bir sanayileşmeyi

³⁴⁰ Aynı Eser, s.358.

amaçladığını dolayısıyla kısa dönemli bir hedef olmadığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

1939 yılı görüşmelerinde ise daha farklı sorunların da gündeme taşınması söz konusudur. İzmir milletvekili Halil Menteşe, devlet işletmeciliğinin faydaları yanında sanayi ürünlerinin zorunlu pahalılığını, işletmelerin devletin himaye ve muafiyetlerinden yararlanarak tüketicileri istismar etmelerini ve işçilerin tecrübesizliği gibi sorunları gündeme getirmekte ve fabrikaların salt ekonomik kriterler yerine milli savunma ihtiyaçları ile fakir yörelerin halkına iş alanları yaratmak gibi etkenlerle birlikte kurulmalarını bu problemlerin gerisindeki unsurlar olarak değerlendirmekteydi. Sümerbank'ın yeterli sanayi kredisi verememesi bir başka sorun olarak gündeme taşınırken, işletmelere tanınan özerkliklerin kaldırılarak merkezileştirme eğiliminin başladığı ve bunun son derece yanlış olduğu ifade edilmekteydi.³⁴¹

Dönemin İktisat Vekili Hüsnü Çakır, sanayi ürünlerinin fiyat artışı üzerindeki etkilerinin ancak işletmelerin rasyonel şekilde çalışmasıyla giderilebileceğini söylemiştir. Türkiye açısından önem taşıyan milli savunma gerekleri rasyonelliğe her zaman imkan vermemesine karşın bu konuda kararlı şekilde hareket edileceğini, fabrikaların üretim programlarının bakanlığın denetimi altına alınacağını ve yabancı uzmanlara yaptırılacak araştırmalar sonucunda maliyeti fazla tespit edilen fabrikaların hayat pahalılığı yaratmaması için bu maliyet fazlalığının bir zarar şeklinde kabul edilerek sübvansede edilmesi olasılığının bulunduğunu sözlerine eklemiştir.³⁴²

Sümerbank'ın mali durumunun sanayi kredisi vermeye uygun olmaması sebebiyle bu görevini yerine getiremediğini belirten bakan, bu konuda yeni düzenlemelerin yapılması gerektiğini düşünmektedir. İşletmelerin merkezileşmesi sorunu açınsındansa, bu kurumların iyi yönetilmelerinin mutlaka banka statüsüne sahip olmalarıyla bağlantılı bulunmadığı fikrindedir. Finansman bakımından banka yapısı yararlı olabilirse de, en iyi yönetim biçiminin bu olduğunu öne sürmek doğru değildir. Yönetim sisteminin, işletmelerin ticari işleyişlerini ve denetimini bozmamak koşuluyla devlet işletme daireleri şeklinde olması da mümkündür. Hüsnü Bey, bu

³⁴¹ TBMM ZC, Devre VI, Cilt: 2, s.308-309, 311.

³⁴² Aynı Eser, s.312-313.

konunun parti grubunda yapılacak tartışmalar sonucunda karara bağlanacağını söyleyerek açıklamasını tamamlamaktadır.³⁴³

Hüsni Bey, aynı dönemde yaptığı diğer açıklamalarda da, sanayi faaliyetleri kapsamının çok fazla genişlemesi sebebiyle Sümerbank ve Etibank'ın bankacılık fonksiyonlarının tek bir banka çatısı altında birleştirilmesin, sanayi ve maden işletmelerinin de gruplar haline getirilerek bağımsız devlet müesseseleri şeklinde yönetilmesinin düşünüldüğünü belirtiyordu. Bu çerçevede kurulacak müesseselerin ekonomik olmaktan çok idari teşkilatlar biçiminde örgütleneceği şeklindeki haberlerin tamamen asılsız olduğunu kaydeden İktisat Vekili'ne göre, bu önlemler milli ekonominin gelişimine büyük fayda sağlayacaktı.³⁴⁴

Dönemin sonuna doğru yapılan bilançoda, sağlanan kazanımlar yanında devlet işletmeciliğinin verimlilik açısından sorunlar taşıdığı ortaya konulmaktadır. Bunun dışında, Celal Bayar hükümetinin ardından kurulan Refik Saydam hükümetinin devlet işletmelerine yönelik politikası endişe uyandırmaktadır. 1930'lar boyunca korunan ve başarılı bulunan banka yapısı yerine merkeze bağlı bir idari yapılanmanın getirilme düşüncesi bu endişelerin kaynağı durumundadır. İktisat Vekili'nin açıklamaları da, bu endişeyi gidermekten çok 1932'deki bürokrasi değişimine benzer şekilde, yeni hükümetin farklı bir politika izleme eğilimini yansıtmaktadır. Nitekim, I.bölümde aktarıldığı gibi, bunun ilk örneğini Denizbank oluşturacak ve banka modeli yerine müdürlük uygulaması tercih edilecektir. Deyim yerindeyse, yeni gelen bürokratik kadro geçmişin politikaları yerine kendi anlayışını uygulama düşüncesindedir. Bu da, yönetim kadrosu içindeki farklı eğilimlerin sürdüğünü ve Sümerbank modelinin tam anlamıyla benimsenmediğini bir kez daha göstermektedir.

³⁴³ Aynı Eser, s.314-315. Banka yapısına ilişkin konunun, 1939 yılında, Sümerbank sermayesinin artırılmasını öngören kanun sırasında da gündeme geldiğini görüyoruz. Afyonkarahisar milletvekili Berç Türker: "Bir tasavvur varmış, Sümerbankı ikiye ayıracaktırmış. Bir mali kısmı, bir de sınai kısmı. Sınai kısmı müdüriyeti umumiyelere verilecekti. Şimdi böyle mükemmeliyete varmış bir bankayı yine ikiye ayırırsak.... çok iyi olmaz kanaatindeyim." sözleriyle tepkisini dile getirirken, Ankara milletvekili Mümtaz Ökmen ise bunun çok iyi olacağını savunmaktaydı. Bkz., TBMM ZC, Devre VI, Cilt:4, s.182

³⁴⁴ İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, Cilt:55, No:10, Birinciteşrin 1939, s.334-336.

II.1.8. Serbest Fırka Deneyimi

12 Ağustos-18 Aralık 1930 tarihleri arasında çok kısa bir süre faaliyet gösteren Serbest Fırka*, henüz devlet işletmeciliğine başlanmadığı bir süreçte CHP'nin ekonomi politikalarına getirdiği eleştirilerle dikkati çekmektedir.

Serbest Fırka programının beşinci maddesinde yer alan devlet işletmeciliği tanımlaması:

“Fırka, vatandaşların refahına mali ve iktisadi her türlü teşebbüslerine engel olan Hükümet müdahalelerini kabul etmez. Memleketin iktisadi hayatının inkişafında her türlü teşebbüs erbabının zahiridir [destekçisidir].

Cumhuriyetin menfaatleri için girişilmesi icap eden iktisadi işlerde fertlerin kuvveti gayri kafi görüldükçe, Devlet doğrudan doğruya teşebbüs eder.”³⁴⁵ şeklinde yapılmıştır.

Programın diğer maddelerine göre, vergilerin halkın iktisadi teşebbüslerini kısıtlamayacak ve ödeme gücünü aşmayacak biçimde düzenlenmesi benimsenirken, devlet gelirin verimli harcanması ve büyük bayındırlık harcamalarının sadece bir neslin sırtına yüklenmemesi kabul edilmektedir. Ayrıca, paranın değerinin korunması ve bu suretle yabancı sermayeye olanak sağlanması gündeme getirilmekte, Ziraat Bankası'nın kredi ihtiyacını karşılayan bir kurum haline dönüştürülmesi, Teşviki Sanayi Kanunu'nun gerektiğinde genişletilmesi, SMB faaliyetlerinin artırılması ve yerli ürünlerin korunarak piyasada sürümlerinin sağlanması için önlemler alınması hedef olarak yazılmaktadır.³⁴⁶

Fırkanın nizamnamesinde de, varılmak istenen amaç her türlü ekonomik girişime yardımcı olarak gelişim engellerini kaldırmak ve ulusal çıkarlar adına devletin denetim sınırını tecavüz edecek eylemlerine izin vermemek şeklinde açıklanmıştır.³⁴⁷

İsmet Bey'in Sivas nutkuna bir cevap niteliği taşıyan 7 Eylül 1930 tarihli İzmir nutkunda parti genel başkanı Fethi Bey (Okyar), Avrupa'nın gelişim kaynağını

* Serbest Fırka süreciyle ilgili olarak bkz. Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952, 2. b., İstanbul: Arba Yayınları, 1952. s.622-635. Ahmet Ağaoglu, Serbest Fırka Hatıraları, İstanbul: 1969, Ahmet Hamdi Başar, Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye, 2.b., Ankara: Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayın No:155, 1981. Çetin Yetkin, Atatürk'ün Başarısız Demokrasi Devrimi Serbest Cumhuriyet Fırkası, 2.b., İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1997.

³⁴⁵ Tarık Zafer Tunaya, a.g.e., s.634.

³⁴⁶ Aynı Eser, s.633-634.

³⁴⁷ Aynı Eser, s.635.

liberalizmde gördüğünü ifade etmekte ve bu bağlamda devletin görevini özel kesimi teşvik etmek ve ancak onların yapamayacağı işleri üstlenmek şeklinde kesinleştirmektedir. Parti başkanı, CHF'nin halkın ödeme gücünü zora sokan demiryolları yapımı politikasına eleştiriler getirirken, Serbest Fırka'nın uygulayacağı liberal politikalarla halkın ödeme koşulları ve üretim kapasitesinin dikkate alınacağını vurgulamaktadır.³⁴⁸

Fethi Bey, aynı konuşmasındaki şu sözlerle de hem liberalizmi savunmuş, hem de bu noktadaki eleştirisini yöneltmiştir:

“Liberalizm sistemi Paşa Hazretlerinin tasvir ettikleri mahiyette değildir. Liberalizm mesleği, devlete ait olan vazifeleri devlete ve millet efradına ait olan vazifeleri de şahsi teşebbüslere terk eden ve bu teşebbüslerin inkişafına engel olacak müdahaleleri asla tecviz etmeyen [uygun bulmayan] bir meslektir. Halkın her şeyi hükümetten beklemesi arzu olunmayan bir haldir. Bu halin membaı da öteden beri hükümetin her saye müdahale etmiş ve fertlerin serbest inkişafına meydan vermemiş olmasından mütevellittir.”³⁴⁹

Görüldüğü gibi, Serbest Fırka liberal devletçilik anlayışını partisel bir kimlikle ifade etmektedir. Taner Timur'un deyimiyle, devlet kapitalizmi yerine özel kapitalizmi savunmaktadır.³⁵⁰ Bu bağlamda, devlet işletmeciliği net bir tanımlamayla “bireyin yapamadığını devlet yapar” formülüne indirgenerek, uygulanacak politika çoğunlukla bireyin gelişmesini öngören, ancak onun yetersiz kaldığı alanlarda faaliyette bulunan bir kimlik kazanmakta ve devletçiliğin halkın eğilimlerine dayandırılmasına karşı çıkmaktadır. Başka bir ifadeyle, 1920'lerdeki ekonomik anlayışın devamı 1930 koşullarıyla öngörülmektedir. Dolayısıyla, ulusallıktan çok liberal bir anlayıştan kaynaklanan devlet müdahaleleri olabildiğince geri planda kalacak ve devlet işletmeciliği de geçici bir nitelik taşıyacaktır. Bunun, Sümerbank modelinin daha ileri boyutu anlamına geldiği söylenebilir. Serbest Fırka deneyimi,

³⁴⁸ 75 Yılda Düşünceler Tartışmalar, Bilanço 98, “Metinler-Belgeler”, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları ve Tarih Vakfı, 1999, s.33-34.

³⁴⁹ Aynı Eser, s.33-34. 1930 yılı sonuna doğru kurulan İsmet İnönü hükümet programının kabulü sırasında da, Serbest Fırka başkanı Fethi Bey ile hükümet arasında tartışmalar yaşanmıştır. Fethi Bey, vergi ve tekel gibi konuları ileri sürerek devletçilik konusunda eleştiriler getirmiş, buna karşılık dönemin İktisat Vekili Mustafa Şeref Bey, devletçiliği milli iktisatla bağlantılandırmış, milli iktisadı da fertleri koruyan ancak anarşik bir düzenin oluşmasına da engel olan bir politika şeklinde tanımlamıştır. Başvekil İsmet Bey de, Serbest Fırka ile aralarındaki farkın milli iktisat bağlamında olduğunu dile getirmiştir. Bu tartışmalar için bkz., TBMM ZC, Devre III, Cilt:21, s.39-60.

³⁵⁰ Taner Timur, Türk Devrimi ve Sonrası, 4.b., Ankara: İmge Kitabevi, 1997, s.164.

birtakım siyasi farklılıklar nedeniyle uzun süreli olamamışsa da, halkın ekonomik sürece ilişkin hoşnutsuzluğunu göstererek devletçiliğe geçişi hızlandırmıştır.* Partinin savunduğu ekonomik görüşler ise, bireyler bazında dönem boyunca etkinliğini sürdürecektir.

II.1.9. Devlet İşletmeciliğine İlişkin Bürokrasi Kesiminin Program ve Raporları

1930'larda kamu kesimince hazırlanan çeşitli program ve raporları değerlendirmek, devlet işletmeciliğinin bürokrasi nezdindeki algılanışını daha ayrıntılı saptamaya yardımcı olacaktır. Bu açıdan, bürokrasiye yönelik inceleme sürecimizi bu bölümle tamamlayacağız.

A. Şakir Kesebir Planı

1930 yılı başında "İktisadi Vaziyetimize Dair Rapor" başlığıyla hazırlanan ancak dönemin İktisat Vekili Şakir Kesebir Bey'in adıyla anılan plan**, devletçiliğe geçiş sürecinde yapılan ilk kapsamlı inceleme olması bakımından önem taşımaktadır.

Şakir Kesebir başkanlığında oluşturulan bir komisyonun Türkiye'nin çeşitli yerlerinde yaptığı incelemeler sonucunda ortaya çıkan³⁵¹ raporun tarım sektörüne ilişkin bölümünde, tarımsal üretimin artırılması için ucuz ve kolay kredi imkanlarının sağlanması, muamele ve arazi vergisi muaflığının temin edilmesi ve belli bir süre gümrük korumasının getirilmesinin de içinde yer aldığı çeşitli öneriler kaleme alınmıştır.³⁵²

İplik, mensucat ve trikotaj sanayiine ilişkin olarak gümrük koruması ve kredi imkanlarının geliştirilmesi üzerinde durulurken³⁵³, demir sanayiinin mutlaka kurulması önerilmiş ve petrol, demir ve bakır gibi madenlerin milli sermaye

* Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın İzmir gezisi çerçevesinde başlayan olaylar zinciri ve kapanışı hakkında bkz., Çetin Yetkin, a.g.e., s.172-228.

** İktisadi Program, Ali İktisat Meclisi'nin Haziran 1929 tarihindeki toplantısında gündeme gelmiş ve bu iş için İktisat Vekili Şakir Bey (Kesebir) başkanlığında bir komisyon kurulmuştur. Komisyon üç gruba ayrılarak Türkiye'nin çeşitli yerlerindeki üretim olanaklarını incelemiş ve programa ihtiyaç olunan mamulleri ülke içinde yetiştirebilme anlayışı kaynaklık etmiştir. Bu çerçevede hazırlanan projeler, incelemesi için 13 Ocak 1930 tarihinde Başvekil İsmet Bey'e verilmiş ve 4 Mart 1930 tarihinde de İktisadi Vaziyetimize Dair Rapor adıyla yalnızca dokuz adet basılmıştır. Bu konudaki değerlendirmeler için bkz., İlhan Tekeli, Selim İlkin, 1929 Dünya Buharında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları, Ankara: ODTÜ İdari İlimler Fakültesi Yayını, 1977. s.98-110. Yahya S.Teazel, a.g.e., s.293.

³⁵¹ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, a.g.e., s.98-99.

³⁵² Aynı Eser, s.266, 277, 284-285.

³⁵³ Aynı Eser, s.402, 406-407, 414, 439-440.

tarafından işletilmesinin daha faydalı olacağı savunulmuştur. Bunların dışındaki alanlarda yabancı sermayenin çalışabilmesi için gerekli düzenlemelerin yapılması gerektiği kaydedilirken, genel teşvik ve kolaylıkların maden kesimine de sağlanması teklif edilmiştir.³⁵⁴

Sanayi sektörüne ilişkin önerilerin toplu halde verildiği bölümde ise, sanayileşmenin, ticaret dengesini sağlama, milli savunmaya yardımcı olma, hammaddeleri kıymetlendirme ve yeni iş olanakları yaratmak gibi faydalarından söz edilmekteydi. Sanayi sektörüne yönelik düzenlemeler kapsamında da, sanayilerin yapısına göre yeterli ve sürekliliği olan koruma güvencesinin verilmesi, işletme kredi faizlerinin yıllık en fazla %10 olarak belirlenmesi, Sanayi ve Maadin Bankası'nın sadece kredi işiyle ilgilenebilmesi için sermayesinin 15 milyon liraya çıkarılması, denetim için sanayi teşkilatlarının çoğaltılarak iş kanununun çıkarılması ve çalışanların sanayi bilgisini yükseltmek amacıyla kurs ve okul gibi faaliyetlerin yapılması üzerinde durulmaktaydı.³⁵⁵

Devletçilik ilkesinin henüz kabul edilmediği bir ortamda hazırlanan Şakir Kesebir planı, İlhan Tekeli ve Selim İlkin'in de vurguladığı üzere, genel hatlarıyla ekonomik politikasında yapısal değişikliği öngörmemekte ve 1923-1929 politikalarının devamlılığını istemektedir.³⁵⁶ Önerilen ekonomi politikası, daha önce de olduğu gibi özel kesimi teşvik üzerine kurulmuş, yabancı sermaye olanaklarını artırıcı önlemler almak da, politikanın diğer yönü olarak ele alınmıştır. Temel anlayış, daha çok özel sermaye yatırımları üzerine kurulduğundan, madencilik sektöründeki belirli alanlar dışında devlet sermayesi ile üretimde bulunmak amacı söz konusu edilmemiştir. Bu açıdan, devlet işletmeciliği demir sanayii gibi büyük sermayeli işlerde düşünülmüş diğer alanlarda özel sermaye yatırımlarını teşvik edici önlemler öne çıkarılmıştır.

Plan, bu özellikleriyle dönemin başında genel bir ekonomik değerlendirme sunma işlevini görürken, programlı bir devlet işletmeciliğine geçiş konusunda somut bir öneri getirmese de, 1920'li yıllardaki SMB modelinden devletçiliğe doğru geçişin ipuçlarını vermektedir. Temel sektörlerle yönelik bir iktisadi plan hazırlanması ve

³⁵⁴ Aynı Eser, s.469, 477-478.

³⁵⁵ Aynı Eser, s.509-515.

³⁵⁶ Aynı Eser, s.105.

hammadde işleme amacının gündeme taşınması ekonomi politikasına ilişkin değişikliğin habercisi sayılabilir.

B. 1930 İktisadi Programı

Hükümet tarafından 12 Nisan 1930 yılında 69 maddelik bir kapsamda hazırlanan ancak resmi olarak yürürlüğe girmeyen programın* ilk maddesinde, halkın refahını sağlamaya çalışmanın devletin başlıca görevlerinden biri haline dönüştüğü ve milli iktisadın bu amaç doğrultusunda düzenlenmesinin hükümetlerin birinci derecede önem verdikleri konu olduğu yazılmıştır. Sanayie ait bölümde, tarımsal sanayi en çabuk gelişecek ve servet kazandıracak alternatif olarak gösterilmiş, bu ana sanayi içinde dokuma sanayii öne çıkarılarak sırasıyla pamuklu, yünlü ve ipekli dokuma dalları sayılmıştır. Bunların dışında deri, ağaç ve araba sanayiinin geliştirilmesi önerilirken, sermaye ihtiyacı açısından sanayi bankasının gücünün artırılması ve uzman eleman ve işçi yetiştirilmesinin gerekliliği vurgulanmıştır.³⁵⁷

Programda petrol, kömür ve bakır milli önemi bulunan madenler olarak nitelenmekte, madenlerin işletilmesinde devletin politikası işleticileri teşvik ve koruma şeklinde belirlenmekte ve işletimi güçleştiren mali ve idari kayıtların hafifletilmesi üzerinde durulmaktaydı. Milli tasarruflar temel finans kaynağı olarak

* İktisadi Program metni ve değerlendirme için bkz., İlhan Tekeli ve Selim İlkin, a.g.e., s.124-130. Metin için ayrıca bkz., Cumhuriyet, "İktisat Programının Metni", 22 Mayıs 1930, s.1, 4. Burada aktarıldığına göre, Şakir Kesebir tarafından yapılan çalışma istenilen şekilde bulunmadığından, hükümet tarafından yeni bir programın hazırlanması söz konusu olmuştur. Dönemin İktisat Vekili Mustafa Şeref Bey (Özkan), Son Posta gazetesine yaptığı açıklamada programın CHF tarafından henüz onaylanmaması dolayısıyla parti programı olarak adlandırılmayacağını belirtmiş ve bir soru üzerine üretim alanında herhangi bir devletleşirmenin düşünülmediği karşılığını vermiştir. Nitekim, 1930 yılının başından itibaren dönemin basınında da iktisadi program hazırlıkları sıkça yer almakta ve bu değerlendirmeyi destekleyen haber ve yorumlar göze çarpmaktadır. Bu sürece ilişkin Cumhuriyet gazetesindeki haber ve yorumlar için bkz., Cumhuriyet, "Heyeti Vekile İktisadi Programı Hazırlıyor", 8 Kanunusani 1930, s.1. Yunus Nadi, "İktisadi Program", 16 Kanunusani 1930, s.1. Yunus Nadi, "İktisat programı etrafında", 29 Kanunusani 1930", s.1. "İktisadi programın esasları", 30 Kanunusani 1930, s.3. "İktisat programı hazırlanıyor", 3 Şubat 1930, s.1. "İktisat Vekili 15 Senelik iktisadi programı hazırladı", 5 Mart 1930, s.1. Yunus Nadi, "İktisadi Program", 12 Nisan 1930, s.1. Yunus Nadi, "İktisadi Program", 17 Nisan 1930, s.1. Bu değerlendirme ve yorumlarda, iktisadi program hazırlıkları verilerek programın aynı zamanda CHP'nin iktisadi programı olacağı belirtilmesine karşın, 1931 yılı başında çıkan Yunus Nadi imzalı yazılardan Şakir Kesebir'in öncülüğünde başlayan program çalışmalarının henüz istenen noktaya ulaşmadığını ve ortaya çıkan çalışmaların parti programını meydana getirmeyeceğini anlamaktayız. Bu konuda bkz., Yunus Nadi, "İktisadi Program", Cumhuriyet, 9 Kanunusani 1931, s.1. Yunus Nadi, "Gene iktisadi program etrafında", 12 Kanunusani 1931, s.1. Tüm bu süreç gösteriyor ki, dönemin başındaki çalışmalar gelecek döneme ilişkin tecrübe ve altyapı oluşturması adına önemlidir. Ve sorunlara "pratik" çözüm üretme anlayışını sergilemektedir.³⁵⁷ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, a.g.e., s.563, 569-570.

saptanmasına karşın, ülkeyi yeni külfetlere sokmayacak ve bağımsızlığını zedelemeyecek dış borçların dikkate alınabileceği ifade edilmekteydi.³⁵⁸

Hazırlanan program, kapsamlı bir planlama düzenlemesinden çok DSO ile başlayıp Sümerbank ile olgunluğa erişecek olan sanayileşme programının habercisi konumundadır. İlk maddede devletin görevinin refah toplumu yaratmakla ilişkilendirilmesi ve milli iktisadın düzenlenmesinden söz edilmesi, devletin ekonomik konumunu belirginleştirmeye yönelik bir saptama olarak görülebilir. Bu saptamanın yanında hammaddeye dayalı bir sanayileşme ile madenciliğin gelişiminin önerilmesine karşın, devlet işletmeciliği özgün ve sürekli bir ekonomi politikası olarak gündeme getirilmemekte ve özel kesimi teşvik etmeye yönelik korumacı bir sistem öne çıkarılmaktadır. Diğer bir deyişle, karma ekonominin “liberal” yorumu ön plana alınmaktadır. Böylece, hazırlanan iki raporda da gözüktüğü gibi, dönemin başında devlet işletmeciliğine giden süreçteki arayışlar pragmatizme uygun olarak aşama aşama ilerlemekte ve ülke koşullarının gereksinim gösterdiği karardan sonra uygulamaya geçilmektedir.*

C. Mustafa Kemal'in Yurt Gezisi Raporu

Mustafa Kemal ve kalabalık bir uzman topluluğuyla yapılan ve devlet işletmeciliği açısından önem taşıyan gezi, iki aşamalı olarak gerçekleştirilmiş, birinci gezi 17 Teşrinisani [Kasım] 1930-6 Kanunusani [Ocak] 1931; ikinci gezi 26 Kanunusani-2 Mart 1931 tarihleri arasında yapılmış ve gezilerin sonucunda hazırlanan raporlar, “TBMM tutanak yazıcılarınca not olarak tutulmuş, gezi sonunda Gazi'nin gözetimi altında temize çekilerek başbakana ve diğer ilgililere ulaştırılmıştır.”³⁵⁹

³⁵⁸ Aynı Eser, s.571-572.

* İlhan Tekeli ve Selim İlkin de, programa ilişkin yorumlarında refah devleti tanımlamasını öne çıkarmakta ve programın tamamı olmasa bile sektörler bazındaki önerilerin diğer planlarda dikkate alındığını belirtmektedirler. Bkz., Aynı Eser, s.128-130.

³⁵⁹ Atatürk Seyahat Notları (1930-1931), Haz. Gürbüz Tüfekçi, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1998, s.11. Ayrıca bkz., İlhan Tekeli, Selim İlkin, a.g.e., s.199-206. Verilen bilgiye göre, yapılan gezide Cumhurbaşkanı'nın yanı sıra İçişleri Vekili Şükrü (Kaya), yeni parti genel sekreteri Recep (Peker), Memduh Şevket (Esental) ve Ahmet Hamdi (Başar) gibi isimlerle her bakanlıktan teknisyen ve müfettişler de yer almıştır. Üç ayı aşkın bir süreyi kapsayan gezi süresince de, o dönemde demiryolu ve denizyolu ile gidilebilecek hemen hemen tüm illere gidilmiş ve gerek meslek örgütleri, gerekse toplum kesimleriyle görüşmeler yapılarak partinin programı saptanmaya çalışılmıştır. Gezi yapılan yerler için bkz., Mehmet Önder, Atatürk'ün Yurt Gezileri, 2.b., Ankara: Türkiye İş bankası Kültür Yayınları, 1998, s.7-9, 31, 40-41, 57, 64-65, 75-76, 109-110, 131-132, 150-151, 230, 254, 295, 302-304, 327-330, 344-346, 373-374, 403-404, 425-426, 442, 447-448.

Raporların sanayi kredisine ilişkin bölümünde, bu amaçla kurulan SMB sermayesinin kısmen borç senetlerine, kısmen de birçok kurumun hisse senedine dönüştüğü vurgulanmakta ve ülkede hareketli bir sanayi kredisi ortamının hemen hemen hiç kalmadığına işaret edilmektedir. Bu konuda, banka sermayesine ilave yapılması gibi bir çözüm bulunsa da, işletme izlediği yolu takip etmeyi sürdürdükçe bundan bir sonuç çıkmasının mümkün olmayacağı düşünülmektedir.³⁶⁰

Zirai kredi açısından da, Ziraat Bankası'nın yapısal bozukluğu en çok öne çıkarılan problem görünümündedir. Yönetimin yeterli derecede etkin olamaması, bu aksaklıkta önemli bir etken olarak değerlendirilmiş ve bankayı sahiplendirmek açısından radikal bir çözüm bulununcaya kadar banka genel müdürlüğünün bir bakanlığın sorumluluğuna verilmesi, idare meclisi yerine İktisat Vekaleti'nce tayin edilecek bir denetim heyeti oluşturulması ve işletmenin kadro ve bilançolarının TBMM'ye onaylatılması gibi pratik ve geçici çözümler önerilmiştir.³⁶¹

Notların sonuç bölümünde, harcama ve gelir kalemleri üzerinde önemli değişiklikler yapılamamasının genel bir bütçe hareketsizliği ve sıkışıklığına yol açtığına, buna karşılık, ertelenmesi mümkün olmayan ve ülkenin genel birliği açısından önem taşıyan birtakım ekonomik işlerin yapılması gerekliliğine değinilmekte³⁶² ve aksi taktirde yaşanacaklar şöyle ifade edilmektedir:

“Bunu yapamazsak fırka birliği, Hükümet kuvveti, intizar vesayası ve nihayet vaitli görünen telkinatla daha birkaç sene mesela bir meclis devresi kazanmak mümkün olabilir. Fakat....maddi inkişaf ve fiili neticeler getiren ve zamanla her şeyin olacağı kanaatini kuvvetlendiren tatbikata bu günden fazla hiss olunur bir faaliyet vermek zarureti karşısında olduğumuzu görüyorum. İleriyi karanlık gören betbin zihniyetin bir gün bütün memlekete sirayeti tehlikesini ancak bu suretle önleyebiliriz. Esaslı siyasi değişiklikler yaptığımız bir sırada bu mesele bizi kendi üzerinde durdurup ciddi iştigale sevk edecek mahiyette telakki olunmalıdır.”³⁶³

Bu çerçevede, rapordaki genel öneriler, devrimleri ve halkın güvenliğini sağlayan ve hiçbir olay karşısında sarsılmayan bir hükümet otoritesinin kurulması ve işletilmesi, vergi kanunlarının yeniden düzenlenmesi, demiryolu inşaatına ısrarla devam edilmesi, herhangi bir bakanlık ya da makamın yapacağı işin milli iktisat

³⁶⁰ Atatürk Seyahat Notları (1930-1931), s.102.

³⁶¹ Aynı Eser, s.102.

³⁶² Aynı Eser, s.113.

³⁶³ Aynı Eser, s.113-114.

açısından mutlaka karlı veya hiç olmazsa zararsız şekilde gerçekleşmesi ve ekonomik zarara yol açabilecek aksi uygulamaların ancak milli iktisat fikrinin feda edilmesini gerektirecek hayati bir durum varolduğunda düşünülmesi şeklinde sıralanmaktaydı.³⁶⁴

Sanayi ve tarım kredilerine yönelik problemlerin köklü biçimde çözümlenmesi, ekonomik kaynakların bir an önce işletilmesi ve mali alanda tasarruf sağlayacağı tedbirler alınması raporun diğer önerileri arasında yer almış, devletin öncelikle yapması gereken büyük sanayi alanı olarak ise, hem çeşitli fabrikaların iplik talebini, hem de halkın giyim ihtiyacını karşılayacak mensucat sanayii gösterilmiştir.³⁶⁵

Bu geniş kapsamlı işlerin yapılabilmesi için bir yandan devlet gelirlerini çoğaltmak, diğer yandan gerekli yatırımları yönlendirmek amacını güden ve üç meclis devresini yani 12 yılı kapsayan bir çalışma planı hazırlanması istenmiştir. Bu bağlamda, ana programların uygulama hızının halkın hissedebileceği düzeyde olması gerektiği, 1931 yılının genel bir hazırlık süresi olarak değerlendirilmesinin doğru olacağı ve her meclis dönemi sonunda varılması istenen hedeflerin belirlenmesinin yarar sağlayacağı ifade edilmiştir.³⁶⁶

Mustafa Kemal'in yurt gezisi ve hazırlanan rapor, Cumhurbaşkanı'nın ekonomik konulara ilgisini göstermesinin yanında ilk kez devlet işletmeciliğinden söz edilmesi ve CHP programına kaynaklık ederek gelecekteki politikalara ilişkin ipuçlarını vermesi adına anlamlıdır. Daha sonra sıkça vurgulanacak olan, ülke koşullarının devlet işletmeciliğine yol açma söyleminin ilk örneğini de raporların satırlarında yer verilmektedir. Serbest Fırka deneyiminden sonra yapılan ve halkın hoşnutsuzluğunu bire bir görme fırsatını veren gezi sonucunda, toplum kesimlerinin ekonomik açıdan ne denli zor durumda olduğu ortaya çıktığı gibi, yaşanan sıkıntıların ülkenin siyasal rejimini dahi tehlikeye sokması muhtemeldir. Bu açıdan, devlet işletmeciliği ülke koşullarının dayattığı bir politika olarak öne çıkmakta ve gerisinde siyasal boyutları da içermektedir. Bunun dışında, SMB ve Ziraat Bankası gibi işletmelerin yanı sıra, verimli çalışma, planlama ve mali yapı kapsamında belirtilenler de, gelecekte tartışılacak konuların bir ön değerlendirmesi niteliğini taşımaktadır. Başka bir ifadeyle söylersek, Mustafa Kemal ve uzmanlar eşliğinde yapılan yurt

³⁶⁴ Aynı Eser, s.114-116.

³⁶⁵ Aynı Eser, s.116-119.

³⁶⁶ Aynı Eser, s.119-120.

gezisi sonucunda hazırlanan raporlar, devlet işletmeciliğinin de başlangıç noktasını meydana getirmektedir.

D. Ahmet Şerif Önay Tarafından Hazırlanan Rapor

CHP genel sekreteri Recep Bey'in (Peker), Ahmet Şerif Bey'e gönderdiği 16.11.1931 tarihli yazısından öğrendiğimize göre, parti programının kitlelere açıklanması amacıyla broşürler hazırlanmasına karar verilmiş ve bu çerçevede çeşitli kişilerden yardım istenmiştir. Ahmet Şerif Bey'in de sanayi alanında uzman olduğu düşüncesinden yola çıkılarak bu yönde bir rapor hazırlaması talep edilmiştir.³⁶⁷ Bu istek üzerine, "Türkiye Milli İktisadi ve Sanayi Meselesi Hakkında Bir Mütalaa" başlığıyla meydana getirdiği raporunda, dünya ekonomik krizi nedeniyle ülkenin tarımsal ihracat olanağını yitirmesinin iç sanayiye doğmaya başlaması gibi önemli bir değişikliğe yol açtığını vurgulayan Ahmet Şerif Bey'e göre, sanayileşme ithalat açını kapatarak bozulan iktisadi dengenin düzeltilmesi, ihraç edilemeyen hammaddelerin kıymetlendirilmesi, üretim faaliyetlerinin çoğaltılarak yeni iş alanlarının yaratılması ve ülkenin satın alma ve tüketim kapasitesinin çoğaltılması konusunda anahtar bir rol oynayacaktır.³⁶⁸

Ahmet Şerif Bey, devletin zorunlu olarak ekonomik işlerle ilgilenmesi gerektiğini benimsemesine karşın, devletçiliğin belli bir düzenden yoksun olması nedeniyle yapılan işlerin olumsuz sonuç verdiğini ve CHP programında aksi belirtildiği halde çeşitli sanayi alanlarında özel kesime rakip olduğunu ileri sürmüştür.³⁶⁹

Raporun SKB'yi ele alan bölümünde, makine muafiyeti yerine banka kefaletinin getirilmesi yatırımcılara faiz tasarrufu sağlayacak önemli bir avantaj şeklinde değerlendirilmekte ve bunun karşılığında girişimcilerden %5-6 oranında bir komisyon alınarak bankaya önemli bir gelir kaynağı yaratılması haklı bulunmaktadır. Bu yöntem aynı zamanda yabancıların aleyhine olacağından, Türk sanayicilerin onlar karşısında güçlenmelerine yardım edecek ve devlet açısından büyük sanayi

³⁶⁷ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu, Ankara: ODTÜ İdari İlimler Fakültesi Yayını, 1982, s.E47-48.

³⁶⁸ Aynı Eser, s.E 50-51, 54.

³⁶⁹ Aynı Eser, s.E 60-61.

reformunun yapılmasına ortam hazırlayacaktır. Dolayısıyla, bu uygulamanın milli sanayi kesiminin aleyhine sonuçlar doğurması gibi bir durum söz konusu değildir.³⁷⁰

Buna karşılık, mecburi tasarruf uygulamasının banka için önemli bir yarar getirmeyeceği savunulurken, bütçe zorunlulukları nedeniyle bankaya yeterli sermaye verilememesi olumsuz bir durum olarak nitelenmiş ve SKB gibi işletmelerin bir kar kurumu olmaktan çok, milli sanayii geliştirmekle görevlendirilen kurumlar olarak algılanması istenmiştir.³⁷¹

Devlet işletmeciliğinin ele alındığı bölümde ise, devletin özel sermayenin çeşitli nedenlerden dolayı yapamayacağı işlere yönelmesi teklif edilmekteydi. Yerli hammaddelerin yabancı hammaddelere üstünlük kazanabilmesi ve tarımla sanayi arasındaki bağlantının kurulabilmesi için, devletin temelden sonuç aşamasına dek ilerleyebileceği sanayi şubelerine ağırlık vermesi gerektiği vurgulanmakta buna örnek olarak da pamuk mensucat sanayii verilmekteydi.³⁷²

Hazırlanan bu raporda da, devlet işletmeciliği dünya ekonomik krizinin getirdiği sonuçlarla bağlantılandırılmış, genel kalkınmanın yönü tarıma dayalı bir sanayileşme doğrultusunda çizilmiş ve uygulanacak politika karma ekonomi kapsamında somutlaştırılmıştır. Sanayileşmenin getireceği kazanımlar da geniş bir çerçeveye belirlenerek bir anlamda devlet işletmeciliğinin izleyeceği yön tespit edilmiştir. Dolayısıyla, artık devlet işletmeciliğinin kabulü üzerinden açıklamalar yapılmaya başlanmıştır. Raporun genelini değerlendirdiğimizde, 1932 modelinden çok Sümerbank modeline yakın duran bir anlayışla kaleme alındığını söylemek olanaklıdır.

E. Hikmet Bayur Tarafından Hazırlanan Rapor

TC Riyaseti Katibi Umumiliği adına Hikmet Bey (Bayur) tarafından 08.05.1932 tarihinde Mustafa Kemal'e gönderilen raporda, Mustafa Kemal'in yaptığı yurt gezisi raporlarından yararlanılarak hazırlanacak birkaç yıllık kapsamlı bir programla, dünya ekonomik krizinden zarar yerine karlı bir şekilde çıkılabileceği açıklanmış ve hammaddeleri işlemeye dayalı bir sanayileşme zararları telafi edecek yöntem olarak sunulmuştur.³⁷³

³⁷⁰ Aynı Eser, s.E 63-64.

³⁷¹ Aynı Eser, s.E 64-65.

³⁷² Aynı Eser, s.E 65-66.

³⁷³ Aynı Eser, s.E 35-36.

Programın finansmanı için ikisi iç, üç tanesi de dış kaynaklı olmak üzere beş yol önerilmektedir. Devlet teşkilatını büyük ölçüde küçülterek bir tasarruf elde etmek ile gayet sıkı ve ciddi şekilde düzenlenecek bir politikayla para basmak diğer bir deyişle enflasyon yaratmak iç kaynakları oluştururken; uygun koşullarda dış borç bulmak, tekellerden bir veya birkaçını bir süre için vererek kredi kullanmak ya da dış borçlar işinin halledilmesini yeni bir borçlanma anlaşmasına bağlamak ise dış kaynakları meydana getirmektedir. Finansman sürecinde iç kaynaklara eğilme zorunluluğu olduğu kaydedilirken, devletin küçültülmesi on beş yirmi bin civarındaki memur ailesini çok zor durumda bırakacağı gerekçesiyle tercih edilmeyerek ılımlı bir enflasyon politikasından yana tavır alınmaktadır. Sabit gelirliler aleyhine çeşitli sakıncalar taşımaya karşın, enflasyon uygulamasının genel ekonomik süreçte hızlandırıcı bir etki yapabileceği öne sürülmekte, verimli işlerde kullanılacak kısımdan fazla para basılmadıkça bunun büyük bir tehlike yaratmayacağı ve kazancı artan kişilerden vergi alınması yoluyla gelir dengesizliklerinin giderilebileceği belirtilmektedir. Ayrıca, programın uygulandığı dönem içerisinde, bazı memurların bu işlere kaydırılarak kadro daraltımının da küçük çapta uygulanabileceğine işaret edilmektedir.³⁷⁴

Raporda, hükümet ve halkta bulunan paraların beraberce çalışmasını gerçekleştirecek en iyi araç olarak banka sistemi gösterilmekte, programın daha çabuk tamamlanabilmesi için de yerli-yabancı sermayenin buna katılması gerektiği ifade edilmekteydi. Bu bağlamda, ilk olarak, program kapsamında yer almak isteyen yerli-yabancı sermayelere milletin bir taahhüdü şeklinde kar garantisi verilmeli, ikinci olarak da, bu program için kurulacak bir veya birkaç banka hisselerinin çoğunluğu hükümetin elinde kalması şartıyla yerli-yabancı sermayedarlarca alınması sağlanmalıydı.³⁷⁵

Programın uygulamasına yönelik görüşlerde de, zarar olasılığını en aza indirmek için hammaddeye dayalı sanayileşmeye öncelik tanınması, üretimin en yeni makine ve yöntemlerle yapılması ve eski tekniklerle çalışanların sanayi korumasından faydalanarak gereksiz bir hayat pahalılığı yaratmalarının engellenmesi gibi unsurlar öne çıkarılmıştı. Devletin, altyapı düzenlemeleriyle sınai ve ticari işler arasında bir denge kurarak çalışması, halkın teşkilat ve teknik düzeyi henüz yeterli olmadığından

³⁷⁴ Aynı Eser, s.E 39-41.

³⁷⁵ Aynı Eser, s. E 41-42.

sınai vd. işlerin sadece özel sektöre bırakılmaması, alınması kolay gözükene ucuz ve uzun dönemli kredi imkanlarının özellikle makine alımında değerlendirilmesi, az döviz çıkararak fabrika kurma olanaklarının kaçırılmaması ve sanayilerin olabildiğince sistemli şekilde kurulması gerektiği bu önerilere eklenmişti.³⁷⁶

Hikmet Bayur tarafından hazırlanan raporda, devlet işletmeciliğinin uygulanması dünya ekonomik krizine bağlanırken, çıkış yolu hammaddeye dayalı programlı bir sanayileşme olarak gösterilmekte ve özel kesimi teşvik etmeyi sürdüren bir devlet işletmeciliği öngörülmektedir. Başka bir deyişle, karma ekonomi politikasına yönelik unsurlar sayılmaktadır. Raporda, dünya ekonomik krizinin getirdiği olanaklar ülkenin yararlanması gereken bir fırsat olarak gösterilirken, mali düzeyde üretim artışına bağlı olarak enflasyonist bir politika uygulanması teklif edilmektedir. Raporun en dikkate değer noktasını oluşturan enflasyonist politika anlayışı, bilindiği gibi hükümetlerin mali anlayışlarına uygun düşmemektedir. Belirtmek gerekir ki, üretim harcamalarının kapsamlı şekilde planlandığı ve yatırımların buna göre yapıldığı bir ortamda, dikkatli şekilde kullanılacak genişleyici para politikası hem faydalı, hem de gereklidir. Ancak, özellikle geçmişin mali politikalarının yarattığı tedirginliğin yanına, planlama olanaklarının istenen düzeyde olmamasını da eklersek, yönetimin bu konudaki katı tutumu bir ölçüde haklılık kazanmaktadır.

Hazırlanan bu üç raporun ortak özelliği ve önemini ise, karma ekonomi çerçevesinde programlı ve hammaddeleri kullanmaya dayalı bir devlet işletmeciliğini ülke gündemine taşıması, dünya ekonomik krizi bağlamında ülkeyi etkileyen koşulları somutlaştırması, bürokrasi içinde bu konunun ciddi şekilde ele alındığını göstermesi ve genel hatlarıyla Sümerbank modelini çağrıştıran bir yaklaşım sergilemesi olarak belirtebiliriz.

F. I. Beş Yıllık Sanayi Programı Raporları

Diğer raporların aksine uygulama alanına geçmesiyle öne çıkan raporda*, 1933 yılındaki Londra İktisat Konferansı'nda Türk delegeleri tarafından sunulmuş olan Türkiye'nin kendi yeteneklerine uygun üretim sektörlerini hızla ve en geniş

³⁷⁶ Aynı Eser, s.E 43-44.

* İktisat Vekaleti'nden Başvekalet'e hitaben yazılan rapordaki ifadeler, isim belirtilmese de büyük bir olasılıkla Celal Bayar'a aittir. Ya da en azından, onun bilgisi dahilindedir.

şekilde kuracağı tezi tekrarlanmaktadır. Bu kapsamda, raporun, ülkeyi iktisadi tamamiyet hedefine aşama aşama ulaştıracak bir ana programın ilk beş yıllık bölümüne yönelik açıklamalar içerdiği belirtilmekte ve planın hazırlanmasına yönelik etkenler içinde dünya ekonomik krizinin de önemli payı olduğu vurgulanmaktadır.³⁷⁷

Bu girişin ardından yapılan tarihsel analizde, sanayi devrimiyle birlikte dünyanın tezgahı konumuna gelen batılı ülkelerin, sanayileşmemiş hammadde üreticisi ülkeleri hegemonyaları altına alarak hukuken bağımsız fakat ekonomik anlamda kendilerine bağımlı bir hale getirdiklerinin altı çiziliyordu. Sanayi-tarım ülkeleri arasındaki bu bağımlılık zinciri, sanayi ülkelerinin lehine tarım ülkelerinin aleyhine sonuçlar verirken, I.Dünya Savaşı sırasındaki ortam bu karşıtlığı belirginleştiriyor ve siyasi ve ekonomik bağımsızlığını korumak isteyen ülkelerin kendi ihtiyaçlarını sağlayamamalarının sakıncalarını da ortaya seriyordu.³⁷⁸

Savaş sonrasındaki konjonktür ise, koşulların bir neticesi olarak büyük sanayi ülkelerinin sanayilerini genişletmeye çalışması, bunun karşısında da, hammadde ülkelerinin kendi sanayilerini bizzat kurarak ekonomik bağımsızlığa doğru yönelmeleri sonucunu getirmişti. Yaşanan durum sömürgecilik çelişkisinin bir sonucu olarak nitelenirken, kalkınma hareketleriyle birlikte ekonomik krizlerin karakterinin de değişime uğradığı belirtilmiş ve gücünü tarih ve milli bilinçlenmeden alan bu eğilimin dünya ekonomisinin geleceğine önemli etkiler yapacağı saptaması yapılmıştı.³⁷⁹

Sözü edilen gelişmelerden Türk ekonomisinin doğrudan etkilendiği varsayımı, üç aşamalı bir tarihsel dönemleme eşliğinde yansıtılmıştır. Bu sürecin ilk aşamasında, ülke salt bir tarım ülkesi konumundan öte dönemin teknolojisi ölçüsünde sanayi üreten ve bunu dışarıya pazarlayan bir konumdayken, ikinci aşamada, batının sanayi devrimi ve makineleşmesi sonucunda Türk el işi sanayiini yok etme ve ekonomik bağımlılıkla birlikte hukuki bağımlılığın da ortaya çıktığı süreç başlamış, üçüncü ve son aşamada ise, Türkiye'nin dünya ekonomisindeki yeri sanayileşmiş ülkelere hammadde veren ve onların ürünlerine pazar olan bir tarım ülkesi şeklinde belirlenmiştir. Bütün bunlara, sermaye eksikliği ve teknik yetersizlik gibi

³⁷⁷ Raporlar, Kısım I, Sınai Tesisat ve İşletme, s.7.

³⁷⁸ Aynı Eser, s.7-8.

³⁷⁹ Aynı Eser, s.8.

olumsuzluklar da eklenince milli ekonominin gerekli gelişimden yoksun kalması sonucu ortaya çıkmıştır.³⁸⁰

Bu bağlamda, girişilen işlerin temel amacı, ülkeyi ekonomik açıdan bağımsız ve tam donanımlı bir konuma getirmek olarak açıklanırken, devletin ön plana çıkması hem milli kaynak tasarrufu, hem de milli ekonominin korunması bakımından bir zorunluluk olarak gösterilmiştir. Ekonomik kriz dolayısıyla giderek artan döviz sıkıntısını karşılamak, hammadde fiyatlarının düşmesi yüzünden durumları bozulan Türk çiftçileri ile işçilerine daha karlı alanlar yaratmak ve mevcut konjonktür sayesinde teknik ve diğer araçların çok uygun mali koşullarda edinilebilmesi fırsatını kullanmak da bu ana tezi destekleyen unsurlar olarak sayılmıştır.³⁸¹

Hammaddeci ülkelerin sanayileşme çabalarına karşı sanayileşmiş ülkelerin alacağı tutum ise çok kayda değer bir nokta olarak:

“...büyük sanayici memleketler, aralarındaki bütün siyasi ve iktisadi münazaalara [çekişmelere] ve ihtilaflara rağmen, ziraatçı memleketleri her zaman için ham madde müstahsili mevkiinde bırakmak ve bu memleketlerin piyasalarına hakim olmak davasında müttefiklerdir. Bu itibarla ziraatçı memleketlerin bu silkinme hareketlerine, ergeç, set çekmek hususunda siyasi nüfuzlarını kullanmakta da birleşeceklerdir.”³⁸² sözleriyle açıklanmaktaydı. Bazı tarım ülkelerinin, ufak bir taviz karşılığında bu değişikliği kabul edeceği varsayımının da, gerekli sanayii vakit geçirmeden kurma kararlılığındaki en önemli etken olduğu kaydedilmişti.³⁸³

Finansman açısından, Rusya’dan alınan sekiz milyon dolarlık kredinin önemine değinilirken, buradan karşılanması mümkün olmayan tesisat için uluslararası piyasalardan kredi alınması yolunun deneneceği de belirtilmiştir. Ne var ki, bu işlerin yapılmasında bütçe önemli bir kaynak oluşturacağından, 1934’ten itibaren beş yıl

³⁸⁰ Aynı Eser, s.9-10. Yusuf Kemal Tengirşenk de, üniversitede verdiği inkılap tarihi derslerinde başta İngiltere olmak üzere Avrupalı devletlerin ülke sanayisini çökerttiklerini vurgulamıştır. Bkz., 1933 Yılında İstanbul Üniversitesinde Başlayan..., s.299-301. İlhan Tekeli ve Selim İlkin, bu analiz çerçevesinde, sanayi planıyla yapılan en önemli tercihin dünya ülkeleri arasındaki iş bölümü anlayışına karşı çıkılması olduğunu söylemişlerdir. Bkz., İlhan Tekeli, Selim İlkin, Uygulamaya..., s.184-185.

³⁸¹ Aynı Eser, s.10-11.

³⁸² Aynı Eser, s.10.

³⁸³ Aynı Eser, s.10. Rusya’nın Türkiye’ye açtığı kredi protokolünün onaylanmasına yönelik kanunun gerekçesinde de: “...memleketi sanayileştirmek programının mümkün mertebe süratle başarılması, sanayi memleketlerinin bu hususta geri kalmış memleketlerin bu yoldaki hareketlerini iyi bir gözle görmemeleri bakımından, bilhassa esaslı bir mesele halini almıştır.” denilerek bu saptama tekrarlanmaktaydı. Bkz., TBMM ZC, Devre IV, Cilt:22, İnikat 50’ye ek, s.1

boyunca her yıl altı milyon liranın devlet bütçesinden planı uygulamakla görevli Sümerbank'a verilmesi istenmiştir.³⁸⁴

Bunun dışında, ülke şartlarının bir gereği olarak ana hammaddesi ülke içinde bulunan veya sağlanması mümkün olan sanayi dallarının kurulmasına yönelineceği, bakır ve kükürt dışında ihracatın düşünülmeyerek iç piyasa ihtiyaçlarına öncelik verileceği ve özel girişimler tarafından kurulması mümkün gözükmeyen sanayilerin devlet tarafından ya da milli müesseselerin bir teşebbüsü şeklinde kurulacağı aktarılmakta ve ilk incelemeler sonucunda işletmelerin verimliliğini öngören bir saptama yapılmışsa da, asıl verimlilik ölçme sürecinin işletmeler kurulduğunda başlayacağı açıklanmaktadır.³⁸⁵

Özel sanayie ilişkin ifadelerde ise, programın özel sermayeye de geniş ve faydalı sanayi imkanları yaratacağına değinilmektedir. Örneğin demir sanayii aracılığıyla, özel sektörün kuracağı makine, tel vb. fabrikalara ve genel sanayie ucuz ve kolay sağlanır biçimde yarı mamul verilecek ve bez, dokuma gibi birçok sanayi kuruluşu özel sektöre yeni faaliyet alanları yaratacaktır.³⁸⁶

Raporda, sanayilerin başarısındaki en önem kriter, işletmelerin rasyonel şekilde kurulması olarak gösterilmiştir. Devlet işletmelerinin kuruluş yerinin seçiminde de bu faktör dikkate alınmakla birlikte, yüksek çıkarların gerektirdiği nazik durumlar ile geri kalmış bölgelerin kalkındırılması da etken olarak gözetilmiştir. Bu kapsamda, sanayi kurmanın temelde bir ekonomi konusu olduğunun altı çizilirken, mevcut koşullarla ihtiyaçları ve zorunlulukları bir araya getiren mantıklı bir çözüm yolunun bulunması gerekliliği dile getirilmiştir. Ayrıca, başlangıçta sadece milli yeterlilik ilkesi kapsamında kurulan işletmeler, gelecekte ihracat da yapacaklarından buna yönelik tedbirlerin şimdiden düşünülmesi gerektiği açıklanmıştır.³⁸⁷

Bu ilkeler doğrultusunda, mensucat, maden, sellüloz, seramik ve kimya sanayilerine dayalı bir program öngörülmüş, ülkenin ihtiyacına göre geliştiği varsayımıyla şeker sanayii programın dışında tutulmuş, maden kömürü ve elektrik işleri de ayrı bir şekilde düzenleneceğinden programa alınmamıştır.³⁸⁸ Son olarak, personel ihtiyacını karşılamak için yurt dışına öğrenci ve elemanlar gönderilmesi,

³⁸⁴ Aynı Eser, s.11.

³⁸⁵ Aynı Eser, s.12-13.

³⁸⁶ Aynı Eser, s.13.

³⁸⁷ Aynı Eser, s.19-20.

³⁸⁸ Aynı Eser, s.13-14.

sanayi okullarının yeniden yapılandırılması ve fabrikalarda kursların açılmasına da raporun içeriğinde yer verilmiştir.³⁸⁹

Celal Bayar'ın İktisat Vekilliği sırasında hazırlanan I. Sanayi Programı, CHP programlarıyla birlikte devlet işletmeciliğine ilişkin en somut verileri aktaran belge olarak önem kazanmaktadır. Planda, devlet işletmeciliğine ilişkin hem teorik bilgiler verilmiş, hem de uygulamaya ilişkin somut düşünceler aktarılmıştır. Burada yer alan projelerin hayat geçirildiğini gözönüne aldığımızda, sunulan bilgilerin ne denli önem taşıdığı ortaya çıkar.

Planın girişinde yapılan tarihsel analizin önemi, adeta bir üçüncü dünya ülkesinin sömürgeleşmeye karşı tepkisini belirtmekte ve sanayileşmenin ekonomik bağımsızlıkla ilişkisine işaret etmektedir. Bu bağlamda, devletin sanayi alanına yönelmesi sanayileşmiş ülkelerin hegemonyasıyla sömürgecilik çelişmesine bir karşı çıkış niteliği taşımakta ve devletin ulusal çıkarları koruma amacına gönderme yapılmaktadır. Dış platformda bu misyon vurgulanırken, içte de devlet işletmelerinin kuruluş yerlerinin seçimi dolayısıyla aynı amacın bir başka şekilde ifade edildiğini görüyoruz. Böylece, çeşitli bürokratlar tarafından açıklanan fikirler toplu biçimde plan metnine konularak bir anlamda “resmileştirilmektedir.”

Yapılan analizdeki diğer önemli unsur, dünya ekonomik krizinin geri kalmış ülkelerin sanayileşmeleri için yarattığı fırsatın tespit edilmesidir. Kriz nedeniyle, gelişmiş ülkeler kendi içlerine çekilmek zorunda kaldıklarından ekonomik emperyalizm baskısı geri plana itilmiş ve geç kalınan sanayileşmeyi gerçekleştirebilmek için adeta “tarihi bir fırsat” yakalanmıştır. Ne var ki, bu kriz yalnızca geçici bir olanak sağladığından, elde edilen fırsatın çok iyi ve hızlı değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu açıdan, sanayi planındaki tespitler dünya konjonktürünün gerçekçi ve doğru şekilde algılandığını ve sanayileşmenin gerisinde bu tür etkenlerin de rol oynadığını gözler önüne sermektedir.

Planda yansıtılan devlet işletmelerine yönelik ilkelere bakıldığında, CHP'nin 1931 programında saptanan unsurların genel hatlarıyla benimsendiğini görüyoruz. Karma ekonomi çerçevesinde dile getirilen görüş kapsamında, ithal ikameci

³⁸⁹ Aynı Eser, s.133-136.

sanayileşmeye dayalı bir devlet işletmeciliği öne çıkarılarak*, Sümerbank modeli program içindeki yerini almaktadır. Böylece, başta temel tüketim malları olmak üzere ülkenin ihtiyaç duyduğu mallar çoğunlukla ülke içinden temin edilebilecek ve daha ileri sanayi hamlesine de altyapı hazırlanacaktır. Diğer yandan, yatırımların planlı bir çerçeveye oturtulmak istenmesi, ülke açısından bir ilki gerçekleştirme adına olduğu kadar, işletmelerin verimliliği ve bilinçli bir sanayileşme adına da olumlu noktalar içermektedir.

Sanayileşmenin finansmanında görülen dış kaynak arayışı, sistemin yabancı sermayeye karşı olmaması kadar otarşik bir yapılanmaya gidilmeyeceğinin de mesajını vermektedir. Devlet işletmeciliğinin özel sanayi kesimine getireceği kazanımlar ise, yeni sanayi alanları yaratmak, ortak teşebbüslere girişmek ve girdi sağlamak şeklinde açıklanmaktadır. Bu şekilde, devlet işletmeciliğinin aynı zamanda 1920'lerden beri uygulanan ulusal bir sermaye kesimi yaratma misyonunu devam ettireceği ve kapitalizm dışı alanlara kayılmayacağına mesajı verilmektedir.

Raporun genelini, köklü ve ihracata dayalı bir sanayileşme hedefi ile bu programın uygulanması düşünülen ana programın ilk bölümünü oluşturduğu düşüncesiyle birlikte değerlendirirsek, devlet işletmeciliğinin kısa dönemli bir projeksiyon boyutunu taşımadığını söylemek mümkün olacaktır. Ekonomik bağımsızlığı ve dengeli bölgesel kalkınmayı gerçekleştirmek gibi makro hedeflerin konulması ve metinde özelleştirmenin gündeme getirilmemesi, en azından belirli bir dönem devlet işletmeciliğine ihtiyaç duyulacağını gösteren noktalar olarak göze çarpmaktadır. Diğer bir deyişle, Sümerbank kanunu çerçevesinde somutlaştırılan ılımlı karma ekonomi sistemi program düzeyinde de belirginleştirilmekte ve bu sistemin devamlılığı öngörülmektedir.

G. II. Beş Yıllık Sanayi Programı Raporları

Uygulama alanı bulamamasına karşın genel bakış açısını yansıtmaya adına önem taşıyan raporun giriş bölümünde İktisat Vekili Celal Bayar, sanayileşmeyi bir milli varlık savaşı ve milli savunma mücadelesi olarak göstermekte, planın uygulanabilmesi için de liberal rejimden kalan kayıtların değiştirilmesi gerektiği

* Sanayi planına ilişkin yapılan yorumlarda da, planının ithal ikameci bir sanayileşmeyi öngördüğü düşüncesi ağırlık kazanmaktadır. Bkz., İlhan Tekeli ve Selim İlkin, Uygulamaya..., s.189, Yahya S.Tezel, a.g.e., s.302.

üzerinde durmakta ve düzenlemelerin yapılabilmesi için Başvekaletten izin istemektedir.³⁹⁰

20-24.01.1936 tarihleri arasında yapılan Sanayi Kongresi* raporlarının İktisat Vekaleti'nce değerlendirilmesi sonucu ve gerek birinci planın verdiği güven, gerekse zorunluluklar sebebiyle hemen hazırlandığı söylenen plan, her açıdan birincisinden çok daha geniş kapsamlı olarak nitelenmiş ve 100'ü aşkın işletme kurulacak olması bunun bir göstergesi olarak sunulmuştur. Kurulacak sanayi işletmeleri ise, madencilik, maden kömürü ocakları, elektrik santralleri, ev yakacağı sanayii ve ticareti, toprak sanayii, gıda maddeleri sanayii ve ticareti, kimya sanayii, mekanik sanayii ve denizcilik olmak üzere dokuz başlıkta toplanmıştır.³⁹¹

İlkinde olduğu gibi, büyük sermaye ve tekniğe gereksinim gösteren ve hammaddesi bütünüyle ülke içinde bulunan sanayileri içeren plan sayesinde, iç sürümü az fakat dış tüketimi fazla olan madenlerin gerek ham, gerekse yarı mamul olarak ihracata hazır hale getirilmesi, geniş halk kitlelerine önemli kazançlar sağlanması, kömür havzası düzenlemeleriyle savunma ve ev yakacağı organizasyonunun yapılması, iki büyük elektrik santralının kurulmasıyla batı bölgesindeki büyük şehir ve sanayi kesimlerine elektrik verilmesi ve böylece milli savunmaya uygun sanayi merkezleri oluşturulması tasarlanmaktadır. Makine sanayiine bir başlangıç oluşturması amacıyla, Karabük demir-çelik fabrikalarının yarı mamullerini işleyecek işletmelerin kurulması da plandaki teklifler arasında yer almaktadır.³⁹²

Özel sektöre ilişkin görüşlerin yer aldığı bölümde, bu planda da büyük sermaye ve teknik gerektiren işler söz konusu olduğundan, özel sermayeye doğrudan yer verilmediği ancak plan dışındaki yatırım alanlarının serbest bırakıldığı ifade edilmiştir. Ayrıca, plandaki alanların çoğunun özel sanayi işletmelerinin gelişimine

³⁹⁰ II'inci 5 Yıllık Sanayi Planı Raporları, T.C. İktisat Vekaleti Sanayi Tetkik Heyeti, 1936, s.XIII-XIV.

* Bu kongreye sadece iktisadi devlet teşekkülleri ve ilgili devlet memurları katılmış ve kongrenin çok büyük bir yankısı olmamıştır. Bkz., Yüksel Ülken, Atatürk ve İktisat, s.107. Kongreye katılanların listesi için bkz., Afetinan, Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Sanayi Planı 1936, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1973, s.18-22.

³⁹¹ Aynı Eser, s.XVII-XIX.

³⁹² Aynı Eser, s.XXI-XXII: Sanayi Kongresi'nde konuşan Etibank müdürü İlhami Nafiz Pamir, ikinci sanayi programının esasları olarak özellikle yer altı kaynaklarının değerlendirilmesi, elektriğin yaygınlaştırılması, büyük sermayeye gereksinim gösteren işlerde yoğunlaşılması ve eleman yetiştirmeye özen gösterilmesi gibi konuları öne çıkarmaktaydı. Bkz., Türkofis Ekonomik Enformasyon Bülteni, Yıl:1, No:4, 1 Mart 1936, s.5.

ve yenilerinin kurulmasına olanak sağlayıcı nitelikte bulunmasıyla, yurt içi ve dışındaki birtakım yanlış kanıların aksine devletçiliğin özel kesimin daima yanında olduğunun kanıtlandığı belirtilmiş, bunların karşılığında özel kesimden milli menfaatlerle uyumlu çalışmaları ve milli sermayeyi israf etmemeleri istenmiştir.³⁹³

Devlet işletmelerinin kapsamını ve sayısını genişleten ve ağır sanayi hamlesini ileriye taşıyarak köklü bir sanayileşmenin temellerini yaratmaya çalışan bu plan, koşullar nedeniyle uygulamaya sokulamamasına karşın devlet işletmeciliğinin devamlılığını ve amaçlarını pekiştirmesi adına önemsenmesi gereken bir metindir. Böylece, planlı ekonomi konusunda bir adım daha atılırken, devlet işletmelerinin de planlı sanayileşmenin en önemli unsurları olduğu ortaya konulmaktadır. Bu program, hafif sanayi alanındaki yatırımları madencilik sektörüyle tamamlayarak iç tüketimde olduğu kadar ihracat yapısında da bir gelişim yaşanmasını sağlayacak ve böylece ekonomik bağımsızlık hedefi başta olmak üzere sanayileşmeden beklenen hedeflere biraz daha yaklaşılacaktır. Dolayısıyla, II.Sanayi Programı, ilk programdaki sosyo-ekonomik amaçları tamamlayan tutarlı bir metin olarak gözükmektedir.

Sermaye ve teknik nedenler öne sürülerek özel kesime plan kapsamında yer verilemese de, özellikle maden sanayii ve altyapı girişimleri sonucunda özel sanayinin gelişimine yardım edecek faktörler ortaya çıkacaktır. Bu anlamda, karma ekonomi anlayışı çerçevesinde özel kesime verilen destek devam etmekte ve “ulusal sermaye” anlayışı kapsamında da, özel sermayeden ulusal çıkarlarla uyumlu çalışması istenmektedir. Böylece, program içinde yer almayan özel sektörün program hedefleri paralelinde “yönlendirilmesine” çalışılmaktadır. Ne var ki, Celal Bayar’ın kimi demeçlerin de yansıdığı gibi, bu anlayışın beklenen sonuçları pek vermediği söylenebilir.

II.1.10. Değerlendirme

Bürokrasinin devlet işletmeciliğine bakışını ele aldığımız bu süreçte ortaya çıkan unsurlar, bazı ortak noktaların yanı sıra, ayrışılan olguları da göstermekte ve bu doğrultuda yorumlar yapmamıza olanak sağlamaktadır. Ortak noktaların en önemlisi, hiç kuşkusuz, devlet işletmeciliğine duyulan gereksinimin kabul edilmesidir. Mevcut ekonomik koşullarda, devletin etkin müdahalesi olmadan kalkınmanın

³⁹³ Aynı Eser, s.XXII.

sağlanamayacağı gerçeği, içinde kimi farklılıkları barındırmasına karşın hemen herkesin ortak fikri durumundadır. Bu bağlamda, devletin yatırımcı ve işletmeci kimliğinin benimsenmesi devlet işletmeciliğinin doğmasına yol açarken, devletin ekonomiyi düzenlemesi fikri de giderek belirginleşmekte ve resmileştirilmektedir. Bunu yanında, bürokrasinin devlet işletmeciliğini benimseme sürecinde “ulusal” amaçların dışında herhangi bir ideolojinin rol oynamadığı ve pragmatist bir tutumun egemen olduğunu söylenebilir. Ülkenin ekonomik koşulları ile halkın devlete olan bağlılığı yanında devletin “kamu hizmeti” yapma felsefesi, bu tutumun temelindeki unsurları ve bir anlamda devlet işletmeciliğinin iç nedenlerini oluşturmaktadır. Dünya ekonomik krizi de, zorlayıcı dış koşulların en belirginini olarak gözükmektedir. Bu açıdan, pragmatist tutum, ulusal kalkınma sürecinde özel sermayenin istenen “performansı” gösterememesi bağlamında devreye sokularak kamu yarımalarına başvurulmaktadır. Politikanın işlerlik kazanması da, bu anlayışa uygun şekilde adım adım gerçekleşmekte ve bu bölümde aktarılan görüş ve raporlarda da görüldüğü gibi, dönemin başında somut olmayan devlet işletmeciliği dünya ekonomik krizi, Serbest Fırka olayı ve Cumhurbaşkanı’nın yurt gezisi sonrası gündeme gelmektedir. Gezinin ardından hazırlanan raporda, halkın ekonomik hoşnutsuzluğunun siyasal rejimi tehdit edebilecek boyutlara ulaşabileceği vurgulanmış ve zorunlu ekonomik değişikliklerin yapılması gerekliliği üzerinde durulmuştur. Devletçiliğin tarif edildiği CHP programları da, bu anlayışın izlerini taşıyor şekilde biçimlendirilerek devlet işletmeciliğinin kesin sınırları konusuna net bir tanımlama getirilmemiş ve böylece ihtiyaçlara göre biçimlenecek geniş bir uygulama alanına zemin yaratılmıştır.

Uygulanacak devlet işletmeciliğinin, kapitalizm içinde belirlenen karma ekonomi politikası içinde kalması ile liberalizm ve sosyalizm düşüncesine kaymaması konusunda da ortak bir eğilim söz konusudur. Bu açıdan, bürokrasinin devletçilik konusunda ileri sürdüğü “Türkiye’ye özgü bir yol” tartışmaları da aslında kapitalizm içindeki bir alana karşılık gelmektedir. Liberalizm konusundaki karşıtlıkta da, dünya ekonomik krizi çerçevesinde liberal kapitalizmin bir sıkıntı ve gerileme dönemine girmiş olmasının etkisi olduğu anlaşılmaktadır.

Devlet işletmeciliğinin temel hedefi olan sanayileşme de, üzerinde hemfikir olunan bir konudur. Sanayileşmenin başlangıç doğrultusu, Sümerbank modeli ve Sanayi Programı’yla tarımsal hammaddelerin kullanılmasına yönlendirilerek, fiyatları düşen tarım ürünlerinin değerlendirilmesi düşünülmüş ve sanayileşmenin planlı bir

yöntem izlenerek gerçekleşmesi öngörülmüştür. Dolayısıyla, başlangıç olarak hammaddeye dayalı planlı bir sanayileşme stratejisi kabul edilmiştir. Sanayileşme, tarıma katkısı yanında yeni iş alanları yaratmak, genel toplumsal refahı artırmak, bölgelerarası dengesizlikleri gidermek, ülke savunmasını güçlendirmek ve temel sanayi alanlarında ekonomik bağımsızlığı sağlamak gibi hedefleri de içerdiğinden, sanayi 1930'ların "kilit" sektörü durumuna gelmiş ve yönetimin öncelikli hedefleri arasında yer almıştır. Bu bağlamda, Celal Bayar'ın bakanlığı sırasında hazırlanan I. Sanayi Programı, ulusal sanayileşmenin aynı zamanda büyük devletlerin ekonomik emperyalizmine karşı bir hareket olduğunu tarihsel bir analiz çerçevesinde sergilemesi ve ekonomik bağımsızlığın sağlanmasında dünya ekonomik krizinin önemli fakat geçici bir fırsat yarattığı bilincini vermesi açısından dikkat çekmektedir. Adeta üçüncü bir dünya ülkesinin kalkınma felsefesini taşıyan ve resmi bir yayın olarak sunulan bu tespitler, devlet işletmeciliğinin ekonomik bağımsızlık yönünü de pekiştirici niteliktedir.

Son olarak, devlet işletmelerinin ticari ilkelerden olabildiğince ödün vermeden çalışması, kurumların finansmanı sürecinde, denk bütçe anlayışından taviz verilmemesi, para dengesinin bozularak enflasyona yol açılmaması, kanunlara uygun olmak koşuluyla yabancı sermaye olanaklarından yararlanılması ve iç kaynakların kullanımına öncelik verilmesi gibi genel bir anlayışın varlığı görülmektedir.

Bürokrasi içinde ortaya çıkan ayrışmalar ise, özel kesimi de ilgilendiren şekilde devlet işletmeciliğinin yöneleceği sanayi alanları ve sınırları konularında yoğunlaşmaktadır. Pratik hareket edebilme düşüncesinin CHP programlarına yansıyan belirsizliği, farklı devletçilik yorumlarının toplumsal kesimler içinde olduğu kadar bürokrasi nezdinde de oluşmasına ve hemen her kesimin bu programları kendisine bir dayanak yapmasına yol açmıştır. Bu kapsamda, yasal incelemenin yapıldığı bölümdeki sonuçlara uygun şekilde, karma ekonomi çerçevesindeki iki farklı devlet işletmeciliği yorumundan söz edilebilir. Bir yanda, Mustafa Şeref ve Recep Özkan gibi isimlerin dahil edilebileceği devlet sermayesine ağırlık veren yorum yer alırken, diğer yanda Celal Bayar'ın başını çektiği daha ılımlı bir model bulunmakta ve bu iki modeldeki temel farklılık, devlet işletmeciliğinin kapsamı ve özel sermayeye ilişkin bakışında odaklanmaktadır. Devletin hem düzenleyici ve denetleyici, hem de "hakem" olarak ekonomide aktif görev alması ve özel sermayeye ulusal ekonomiyle çalışma "misyonu" yüklenmesi anlayışının her iki tarafça da

benimsenmesine karşılık, bir tarafın özel kesimi “yönlendirmeden” öte “yönetme” aşamasına geçmek istemesi ayrımın kaynağını oluşturmaktadır. CHP programlarının da “ileri” bir devlet işletmeciliği politikasına olanak sağlayan esnekliğine karşılık, 1932 yılındaki kısa bir deneyim dışında dönem içinde Celal Bayar’ın temsil ettiği ve yönetimin önemli bir kısmının da desteklediği model uygulamaya kaynaklık edecektir. Mustafa Kemal’in açıklama ve tercihlerine bakıldığında da, ılımlı modele daha yakın durduğunu söylemek olanaklıdır. Ayrıca, bürokrasi içinde karma ekonomi sisteminin devamına ilişkin genel bir eğilim olduğunu ve 1937’deki anayasa değişikliğinin bunun bir göstergesi sayılması gerektiğini düşünebiliriz. Ne var ki, bu konudaki yorumlama farklılığının dönem boyunca devam ettiğinin en somut kanıtını da, 1939 yılındaki hükümet değişikliğinin devlet işletmelerinin statüsüne ilişkin bir değişikliği gündeme getirmesinde buluyoruz. Dolayısıyla, devlet işletmeciliğinin yapısına ilişkin farklı düşünceler gelecek dönemde de varlığını sürdürecektir.

Bu temel noktanın dışında, yabancı sermayeden yararlanma, işletmelerin denetimi ve verimliliği gibi konularda meclis içinde bazı farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu görüşler, yaşanan tartışmaların “zenginliğini” göstermesi yanında, devlet işletmeciliğine ilişkin kimi temel unsurların üzerinde anlaşılmasının çok zor olduğunu da yansıtmaktadır. Nitekim, bu unsurlara yönelik tartışmalar daha sonra da çeşitli platformlarda gündeme gelecektir.

Sonuç olarak, bürokrasi içindeki devlet işletmeciliği fikri, ulusal kalkınma temelinde pragmatist bir bakış açısıyla gündeme gelen, dönemin sonuna kadar tam olarak üzerinde uzlaşamayan, buna karşın liberalizm ve sosyalizmden ayrı tutularak kapitalizm kapsamındaki karma ekonomiyle biçimlendirilen ve genel amaç olarak sanayileşmeyi koyan düşünceleri barındırmaktadır. Bu açıdan, devlet işletmeciliğinin bürokrasi açısından gelecekteki yönelimi, varolan ekonomik koşulların ve siyasi kadroların etkileşimi sonucunda şekillenecek bir yapıda gözükmektedir.

II.2. Özel Kesimin Devlet İşletmeciliğine İlişkin Görüşleri

Bu bölümde, çeşitli rapor ve değerlendirmeler aracılığıyla özel kesimin devlet işletmeciliğine bakışı belirlenmeye çalışılacaktır.

A. 1930 Sanayi Kongresi

Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti tarafından 22 Nisan 1930 tarihinde yapılan³⁹⁴ kongre sırasında İktisat Vekili olan Şakir (Kesebir) Bey, toplantının amacını milli sanayinin kuruluş ve gelişim çarelerini aramak olarak gösterirken,³⁹⁵ katılan her sanayi grubunun dokuz başlık altında toplanan gündem maddeleri hakkında görüşlerini bildirmesi kongrenin yöntemini oluşturuyordu.³⁹⁶

Pamuklu mensucat sanayiine ilişkin raporda, Türk sanayiinin, bir zamanlar Avrupa sanayiinin yaptığı gibi hükümet desteğiyle yükselebileceği vurgulanmakta ve genç sanayi belli bir düzeye erişinceye kadar yabancı sermayenin ülke sanayii ile rekabet etmesine izin verilmemesi istenmekteydi. Pamuklu, yünlü ve ipekli mensucat ile trikotaj sanayilerine ilişkin encümen raporlarında da, kredi desteğinin sağlanması, gümrük korumasının getirilmesi, bir sanayi planının hazırlanması ve özellikle muamele vergisinin yarattığı olumsuzlukların giderilmesi konuları öne çıkarılmaktaydı.³⁹⁷

Madenciler birliğinin hazırladığı raporda, madencilik işinin riski nedeniyle milli sermayeyi tehlikeye atmamak gerektiği ve bu bağlamda madenleri işletmek için tek aracın yabancı sermaye olduğu aktarılmaktadır. Yurt içi yatırımların ancak madenler işlemeye başladıktan sonra gerçekleşeceği düşünüldüğünden, dışarıdan sermaye gelebilmesi için maden kanununda gerekli değişikliklerin yapılması önerilmektedir. Madencilik encümeninin raporu ise, devlet fabrikalarının yarattığı olumsuzluktan söz etmektedir. Devlet bütçesinden ödenek alan bu fabrikalar, özel sanayinin gelişmesine engel olmalarının yanı sıra eşit olmayan koşullarda bir rekabete yol açtıklarından, bu fabrikaların kapatılarak özel sanayi kuruluşlarına devredilmesi ve her yıl onlara verilen ödeneğin de yine özel sanayie aktarılması gerekmektedir.³⁹⁸

³⁹⁴ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, 1929..., s.121. İlhan Tekeli ve Selim İlkin'e göre, Şakir Kesebir tarafından hazırlanan raporun yetersiz bulunması kongrenin toplanmasındaki nedenlerden birisini oluşturmaktadır.

³⁹⁵ 1930 Sanayi Kongresi, Raporlar, Kararlar, Zabıtlar, İstanbul: Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Umum Merkezi, t.y., s.716. Kongreye ilişkin bazı olumlu görüşler için bkz., M.Nermi, "Sanayi kongresi", Cumhuriyet, 2 Nisan 1930, s.1-2. Cumhuriyet, "Sanayi Kongresi", 30 Nisan 1930, s.3.

³⁹⁶ Aynı Eser, s.VIII-XI.

³⁹⁷ Aynı Eser, s.17, 54, 95-96, 158-159, 167-169, 481-484. Kongre görüşmeleri sırasında da bu verginin sanayi kesimine yüklediği ağırlık açıklanmış hatta verginin kısmen kaldırılması yönündeki bir görüş kabul edilmeyerek tamamen kaldırılması talep edilmiş ve benzer saptamalar konserve ve deri sanayiinin önerileri arasında da yer almıştır. Bkz., s.192, 328-329, 875-876.

³⁹⁸ Aynı Eser, s.447, 473.

Rapora ilişkin görüşlerini dile getiren delegelerden Vasfi ve Tevfik Ali Bey, devlet işletmelerinin piyasayla aynı şartlar içinde ve karlılığı düşünerek çalışmaları gerektiğini ifade ederek, küçük sanayiın konusuna giren işlerin devlet tarafından yapılmamasını öngören bir teklif hazırlamışlardır.³⁹⁹ Buna karşılık, oturum başkanı, büyük sermayeler harcanarak kurulmuş olan bu işletmeleri hemen kapatmanın ülke ihtiyaçlarına ters düşeceğini ve Sanayi ve Maadin Bankası hükümlerinde de belirtildiği gibi hükümetin fabrikacılık yapmak gibi bir düşüncesinin bulunmadığını söylemektedir. Ne var ki, işletmelerin halka verilebilmesi için kazançlı hale getirilmeleri gerektiğinden devlet işletmeciliğinin geçici bir süre de olsa devam etmesi şarttır.⁴⁰⁰

Çeşitli raporların sanayi politikasına yönelik ifadelerinde, sanayinin gelişim çaresi olarak milli sermayenin çoğaltılması gösterilmiş, yabancı sermayenin katılımı için anonim şirket yapısının desteklenmesi istenmiş ve üç aşamalı bir sanayi planlaması yapılmıştır. Hazırlık devresi olarak nitelenen ilk dönemde, değirmen, mensucat, çimento, tuğla, tahta, deri, harp gereçleri, konserve ve maden çıkarma sanayileri önerilirken, ikinci gelişim devresinde ayakkabı, kağıt, şeker ve tütün sanayileri ve üçüncü gelişim devresinde kimya, maden ve demir sanayilerinin kurulması öngörülmüştür.⁴⁰¹

Sanayi kesimlerinden alınan raporlar doğrultusunda Şevket Süreyya ve Vedat Nedim'in de bulunduğu umumi encümen tarafından hazırlanan genel raporda ise, sermaye eksikliği nedeniyle SMB'nin yeterli kredi veremediği belirtilmektedir. Bu problemin çözümü için, salt sanayi kredisi ve sanayi tesisi işiyle ilgilenecek bir banka modeli yerine bu işlerin yanında ticari işlemlerde de bulunacak bir banka modeli teklif edilmektedir. Bu yapılamadığı takdirde, İş Bankası kaynaklarının bir kısmının bu alana ayrılması ve SMB fabrikalarının bağımsız hale getirilerek bankanın kredi verebilir hale dönüştürülmesi öngörülmektedir. Sermaye israfını önlemek amacıyla da, hangi sanayilerin nerelerde kurulacağını belirlediği en az 10 yıllık bir sanayi planının hazırlanması ile ulusal ve uluslararası düzeyde uzman kişilerden oluşacak ve yatırımlara onay vermekle görevli olacak bir sınaî kuruluşu inceleme ve denetleme merkezinin kurulması önerilmektedir.⁴⁰²

³⁹⁹ Aynı Eser, s.827-829.

⁴⁰⁰ Aynı Eser, s.826.

⁴⁰¹ Aynı Eser, s.706-707, 711-712.

⁴⁰² Aynı Eser, s.478-480, 501-502.

Hazırlanan bu raporun kongrede tartışmalara neden olduğunu görüyoruz. Şevket Süreyya, ölçsüz bir işletme kredisi verilemeyeceğini belirtmekte, Vedat Nedim de, sanayi kredisi bulunamamasının gerisindeki etkenin rasyonel şekilde çalışmayan sanayicilerin hataları olduğunu dile getirmektedir. Sanayiciler ise, hazırlanan raporun ülke sanayini baştan aşağı çürük göstererek krediye hakları olmadığını ifade etmeye çalıştığını, hükümete kredi konusunda somut öneriler götürmediğini, sanayileşmeyle ilgili bazı raporların yeterince incelenmediğini ve sanayi kredisine gereken önemin verilmediğini ileri sürerek encümen raporunu eleştirmişlerdir.⁴⁰³

Kendilerinin töhmet altında bırakılmasına: “Biz çok ve büyük himayeye muhtacız, biz yeni bir sanayi doğuruyoruz, hangi banka bizi himaye ediyor? Beş paralık hiçbir bankanın kredisini görmüyoruz.” sözleriyle itiraz eden sanayici Behçet Bey de, bu konuda bir projenin hazırlanması gerektiğini vurgulamıştır.⁴⁰⁴

Yapılan eleştirilere karşılık Şevket Bey, tüm raporların incelendiğini, sanayinin çürütülmeye değil olduğu gibi gösterilmeye çalışıldığını ve sanayii bilen iktisatçılarda hazırlanan raporun, yalnızca sanayi değil tüm Türk ekonomisi düşünülerek ortaya çıkarıldığını söyleyerek raporu savunmaktaydı.⁴⁰⁵

Yabancı sermaye konusunda ise, mevcut haliyle Türk sanayiinin yabancı sermayenin ilgisini çekecek boyutlarda olmadığına, milli kurtuluş hareketine yeni ayak basmış bir ülke olan Türkiye'nin kendi ihtiyaçlarını karşılaması gerektiğine ve bu nedenle encümen raporunda yabancı sermaye maddesinin bulunmadığına değinmiş ve yabancı sermayeden ancak geçici olmak kaydıyla yararlanılması gerektiğini ifade etmişti.⁴⁰⁶

Dönemin başında hazırlanan rapor, özel sanayi kesimimin beklenti ve isteklerine açıklık getirmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla, temel beklenti dünya ekonomik krizi ortamında devlet desteğinin artırılmasıdır. Bu kapsamda, vergilerin azaltılması yanında korumacı önlemlerin de yükseltilmesi isterken, devlet işletmeciliğinin ancak özel sermayenin kapasitesini aşan alanlara yönelmesi teklif edilmektedir. Böylelikle, 1920'lerde geliştirilen teşvik ve koruma politikalarının 1930'larda artarak devamı düşünülmekte ve karma ekonomi çerçevesindeki devlet

⁴⁰³ Aynı Eser, s.814-818.

⁴⁰⁴ Aynı Eser, s.820.

⁴⁰⁵ Aynı Eser, s.821-822.

⁴⁰⁶ Aynı Eser, s.822.

işletmeciliği anlayışı net şekilde sınırlandırılmaktadır. Bu anlayışı, 1925 yılındaki SMB modelinin 1930 yılı koşullarına uyarlanması olarak değerlendirmek de mümkündür. Doğal olarak, 1930 yılı başında bu fikirlere sahip olan özel sanayi kesiminin 1932 yılında getirilmesi öngörülen modeli kabul etmesi olanaklı değildir. Nitekim, encümen raporuna gösterilen tepkiler de, henüz gündeme gelmeyen Kadrocu tezlerin özel kesim tarafından nasıl karşılanacağıyla birlikte 1932 modeline yönelik bakış açısına da ışık tutmaktadır.

B. İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Raporları

Özel sanayi ve ticaret kesiminin önemli merkezlerinden birisi olan Ticaret ve Sanayi Odası'nın 1930 yılı kongresindeki sanayi encümeni raporunda, muamele vergisi öne çıkarılarak komşu ülkelerde bu tür vergilerin olmadığı, gümrük korumasının Türkiye'den daha yüksek tutulduğu ve bunun sonucunda onların sanayi gelişmelerinin ihracat yapabilecek konuma ulaştığı vurgulanmış ve bu çerçevede Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan işletmelerin muamele vergisinden muaf tutulmaları istenmiştir.⁴⁰⁷

Odanın umumi katibi Vehbi Bey (Sarıdal), 1931 yılı sonunda hazırladığı kişisel raporunda, sömürgecilik kavgasının neden olduğu savaştan sonra liberalizmin değişikliğe uğradığını ve her yeni ülkenin sanayiini geliştirecek yönde politikalara başladığını kaydetmektedir. Yaşanan ekonomik krizin atlatılmasında özel girişimcilikten devlet iktisatçılığı rejimine geçiş anahtar rol oynayacak ve böylelikle bireysel kuvvetlerin ortaya çıkardığı düzensizlikleri de giderme imkanı doğacaktır.⁴⁰⁸

Vehbi Bey'e göre, Türkiye tarım ürünleri fiyatlarının düşmesi ve dış ticaret dengesinin bozulması gibi sorunlarını giderebilmek için, milli ekonomiyi koruyan önlemlere göre hareket etmeli ve planlamaya dayalı bir ekonomi politikası izlemelidir. Ülkenin ihtiyaçlarını temel alan bu plan, Rusya ve diğer ülkelerde uygulananlara benzerlik taşımak zorunda olmayacak ve devletin ekonomiye müdahalesiyle sektörel ve kurumsal alanlarda izlenecek yol belirlenecektir.⁴⁰⁹

⁴⁰⁷ İbrahim Hakkı, "Teşviki Sanayi ve Muamele Vergisi Hakkında Rapor", 1930 Oda Kongresi Rapor ve Kararları, İstanbul: 1930, s.1-3. Osmanlı döneminde temelleri atılan ve 1925 yılında yeni bir düzenlemeye tabi tutulan odalar hakkında bkz., Murat Koraltürk, "İmparatorluktan Cumhuriyet'e Türkiye'de Sanayi Sermayesinin Örgütlenmesi", 75 Yılda Çarkları Döndürenler Bilanço 98, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları ve Tarih Vakfı, s.293-296.

⁴⁰⁸ İlhan Tekeli ve Selim ilkin, Uygulamaya..., s.E13-14, 27-28.

⁴⁰⁹ Aynı Eser, s.28-31.

1933 yılı oda kongresinin sanayi encümeni raporunda ise, SKB kanununun sanayi kesimini sarstığı ve sermaye güvensizliği yaratarak fabrikaların gelişimini engellediği söylenerek muafiyetlerin iadesi istenmekte ve olumsuz sonuçlar doğurduğu belirtilen gümrük tarife kanunu ile muamele vergisi konularında da düzenlemeler yapılması gerektiği düşünülmektedir.⁴¹⁰

Raporda, tabakçılık, trikotaj, çorap, fanila, sabun, ipekli mensucat, kısmen yün mensucat, mobilya, çimento, çikolata, şekerleme, konserve ve itriyat gibi alanlardaki üretimin ülke ihtiyacını karşılayacak boyutta olduğu varsayımıyla, varolan sermayenin diğer sanayi yatırımlarına kaydırılması istenmektedir. Ayrıca, enerji kaynaklarının artırılması, sanayi elemanı ihtiyacını karşılamak üzere yurt dışına eleman gönderilmesi ve gece kurslarının açılması raporun satırları arasında yer almaktadır.⁴¹¹

Kongreye sunulan düşüncelerde de, sanayicilerin ortak görüşü muafiyetlerin kaldırılmasının iş hayatına getirdiği sakıncalar ve bunların iade edilmesi şeklindedir. Ek olarak, sanayi hammaddelerinin kaynağına göre tarım ve maden olarak ikiye ayrılması, anonim şirket yapısının gelişmemesi sebebiyle tarım sanayilerinin özel kesime, madencilikse devlet işletmelerine bırakılması, bu ilkelere dayalı bir sanayi programı hazırlanması ve haksız rekabetin önlenmesi için devlet işletmelerinin vergi, imtiyaz vd konularda özel teşebbüslerle aynı koşullara tabi kılınması talep edilmektedir.⁴¹²

Odanın hazırladığı madencilik raporunda, en geri ülkelerde bile büyük maden işletmelerinin kurulabileceği ve madenlerin yabancı sermaye ile işletilmesinde bir sakınca olmadığı görüşü hakimdir. Yabancı sermayenin kurduğu bir maden işletmesi, elde ettiği karı yurt dışına aktarsa bile bundan daha büyük bir ekonomik değer yurt

⁴¹⁰ Cemal Kutay, Celal Bayar, Cilt:1, s.48-51.

⁴¹¹ Aynı Eser, s.53-56.

⁴¹² 1933 Oda Kongresi Rapor ve Kararları, İstanbul: İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Neşriyatından, 1933, s.1-7. Hereke fabrikası müdürü Reşat Bey de, tarıma dayalı bir sanayileşmenin getireceği katkılar üzerinde dururken, mensucat, kimya, gıda ve toprak sanayileri ile haşebiye ve madeni eşya sanayiini öne çıkarmıştır. Dengeli ve istikrarlı bir korumacılık politikasını sanayi alanındaki başarı için gerekli görmüş ve bu bağlamda sanayi muafiyetlerinin kaldırılmasının ve muamele vergisi uygulamasının Türk girişimcileri adına zararlı sonuçlar doğurduğunu vurgulayarak bu yanlışlıkların giderilmesini talep etmiştir. Bkz., Reşat, “Sanayiimizin İnkışafında Ehemmiyetle Nazarı Dikkate Alınması icabeden noktalar”, 1933 Oda Kongresi..., s.1-9.

içinde kalacağından, yabancı sermayeye karşı da her türlü uygun koşul ve muafiyetlerin sağlanması gereklidir.⁴¹³

Bu unsurları içeren bir maden programının hazırlanması, halkın satın alma gücünün yüksek tutulabilmesi için işçi kazançlarının düzenlenmesi, işletme düzeyinde yabancı yardımının kabul edilmesi ancak program yönetiminin milli yöneticilerde kalması, yüksek vergi probleminin halledilmesi ve kaldırılan Teşvik-i Sanayi Kanunu ayrıcalıklarının iade edilmesi raporda belirtilen diğer konulardır.⁴¹⁴

Hazırlanan raporlarda, genel kaniya paralel şekilde planlama düşüncesi ve hammaddeye dayalı sanayileşme öne çıkarılarak devlet işletmeciliği kabul edilirken, korumacı politikaların da devamı öngörülmektedir. Bu bağlamda, yukarıda belirtildiği gibi, özel sermaye kendi çalışma alanlarını kısıtlamayacak ve destekleme politikasının azaltılmasına yol açmayacak bir devletçiliği savunmaktadır. Devletin yapacağı sanayi yatırımları da, özel sermayeye yeni faaliyet alanları yaratması bakımından desteklenmektedir. Nitekim, 1932 yılındaki modele yönelik itirazların kökeninde de bu iki konu yer almaktadır. Bu açıdan, Sümerbank modeli özel kesimin taleplerini çok daha fazla karşılar niteliktedir. Dolayısıyla, özel kesimin bakış açısı, yönetimin yüklediği “ulusal” misyondan çok doğal bir şekilde ekonomik kriterlere göre biçimlenmekte ve yabancı sermaye konusunda alınan tavırda da bu tutumun izleri farkedilmektedir.

C. Ali İktisat Meclisi ve Milli Sanayi Birliği Raporları

Çeşitli toplumsal kesimlerin yer aldığı bir ekonomik danışma organı niteliği taşıyan meclisin* 1933 yılındaki “Türkiye’de Sanayi Nasıl Teessüs ve İnkişaf Edebilir?” başlıklı raporunda, iyi hazırlanmış bir program ile sık sık değişmeyen

⁴¹³ İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, Cilt:49, No:3, Mart 1933, s.84-85. Hatta bu işletmeler hiçbir vergiye tabi olmasalar dahi ülkenin genel çıkarları ve gelişimine hizmet edecekleri düşünülmektedir.

⁴¹⁴ Aynı Eser, s.85-87.

* 25 Haziran 1927 tarihinde kurulan Ali İktisat Meclisi, o dönemde batıda yaşanan örneklerden esinlenerek oluşturulmuş ve iktisadi kararlarda yardımcı olması beklenmiştir. Ne var ki, meclis özel kesimin bazı isteklerini hükümete ulaştırmak dışında önemli bir işlev görememiş ve 1935 yılında kapatılmıştır. Daha sonra Sümerbank genel müdürlüğünü yapacak olan Nurullah Esat (Sümer) Bey de, meclisin ilk katibi umumisi olarak görev yapmıştır. Bkz., İlhan Tekeli ve Selim İlkin, 1929..., s.59-62. Ayrıca bkz., Murat Koraltürk, “Devletçi Sanayi Politikaları ve Ali İktisat Meclisi”, 75 Yılda Çarklardan Chip'lere, Bilanço 98, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları ve Tarih Vakfı s.63-69. Meclisin görevleri ve 1931 yılına kadar olan faaliyetleri için bkz., İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, No:5, Mayıs 1931, 155-157.

tutarlı bir teşvik ve koruma politikasının gerekliliğine değinilmiş ve sanayileşme önceliğinin tarım ve hayvancılığa dayalı sektörlere verilmesi yönünde görüş bildirilmiştir.⁴¹⁵

SKB kanunu ile, 1942'ye kadar devam etmesi gereken muafiyetlerin kaldırılmasının ekonomik güveni sarstığı ve sermaye birikimi olumsuz etkilediği öne sürülerek ekonomik güveni sağlayıcı tedbirlerin alınması istenirken,⁴¹⁶ devlet işletmeciliğinin tartışıldığı bölümde, kurulması zorunlu işletmelerin hayat pahalılığı yaratmaması için fabrikaların her türlü ekonomik ve ticari kurallara uygun çalışması üzerinde duruluyor ve bu politikanın geçici olması gerektiği savunuluyordu:

“Hiçbir zaman hatırdan çıkarılmamalıdır ki Devletin burada bizzat sanayiciliğe tevessül etmesi [girişmesi] zaruret neticesi ve muvakkattir, ve Devlet büyük sanayi işlerinde sermayeyi ve tekniği bidayeten birleştirmek hususunda mutavassıt [aracı] bir rol sahibidir.

Bu sebeple Devlet, hiçbir nevi sanayii yalnız kendi teşebbüs ve faaliyetine hasır ve tahsis etmeyerek bu mevzuda her sahayı müteşebbis eşhas ve müessesata açık bulundurmali ve kendi teşebbüsile veya iştirakile vücade gelecek sanayi hareketlerinde halkın kuruluş teşebbüslerine iştirakleri mümkün olduğu kadar teshil olunmalı [kolaylaştırılmalı]ve teessüs kökleşip te muayyen ve emin bir kar temin etmeğe başladığı ve halkın iktisadi refahı müsait olduğu zaman bu tesisler ilk fırsatta hususi teşebbüslere ve halka mal edilmelidir.

Bu suretle istirdat edilecek [geri alınacak] Devlet sermayesi yeni yeni teşebbüslere önyak olur.”⁴¹⁷

Bunun dışında, sanayi kredisi ihtiyacının sermayesi yetersiz SKB ile karşılanamayacağıının belirtildiği raporda, bankanın durumunu düzeltmek için önemli gelir sağlayan fabrikaların bankadan koparılmaması, sermaye çoğunluğunun devlete ait olması kaydıyla yönetim şeklinin halkın katılabileceği anonim şirket biçimine getirilmesi ve yeni kurulacak fabrikaların da bankaya verilmesi teklif edilmektedir.⁴¹⁸

⁴¹⁵ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, Uygulamaya Geçerken..., s.E329-330.

⁴¹⁶ Aynı Eser, s.E330-333.

⁴¹⁷ Aynı Eser, s.E334. Bu gözle bakıldığında, SMB kanunu DSO kanununa göre çok daha uygun hükümler içerdiğinden, müdahaleci bir nitelik taşıyan ve fabrikaları tamamen devlete bağımlı bir hale getiren DSO kanununun kaldırılması gerekiyordu. Bkz., s.E334-335.

⁴¹⁸ Aynı Eser, s.E336-338.

Sanayinin gelişimine yönelik diğer unsurlar ise, nakliye tarifelerinin ucuzlatılması, enerji kuvvetlerinin geliştirilmesi, sanayi elemanı yetiştirilmesi amacıyla yurt içi ve dışı eğitim çalışmalarının yapılması ve sanayide rasyonalizasyonun sağlanması şeklinde sıralanıyordu.⁴¹⁹

Yine 1933 tarihini taşıyan ve Türkiye madenlerini konu alan raporunda meclis, madenlerin ulusal sermaye ve emek kullanılarak işletilmesi ile yabancı sermaye ve emekten yararlanılması şeklinde ortaya çıkan iki görüşün de aleyhinde olmadığını belirtmektedir. Her sosyal sorunda olduğu üzere burada da kesin bir çözüm yolunun olamayacağı düşünülmekte ve bu iki görüşün ortasında kalınarak öneriler aktarılmaktadır. Sekiz maddede toplanan önerilerin genelinde, özel sermayenin maden sektörüne girmesini engelleyen hükümlerin kaldırılmasından söz edilmektedir. Yapılan tekliflerin hemen hepsi yeni hazırlanan maden kanununda yer aldığından bu kanunun hemen yürürlüğe sokulması ve madencilik alanıyla ilgilenecek yabancı şirketlerin teşvik edilmesi istenmektedir.⁴²⁰

Sanayi kesiminin görüşlerini açıklayan ve Ali İktisat Meclisi'ne sunulan Milli Sanayi Birliği raporunda da, sanayi ile tarım arasında bir çelişki olmadığına dikkat çekilmiş⁴²¹ ve Türkiye'nin sanayileşmesine yönelik düşünceler:

“Biz sanayiciler memleketimizde ziraatın ihmal edilmemesi fikrinde olduğumuz gibi, sanayi köylere kadar tevessüdecek tarzda değil fakat yalnız orta büyük şehirlere münhasır kalacak ve köylüyü köyünden şehre kaçırmayacak şekilde teessüsü taraftarıyız.”⁴²² şeklinde açıklanmıştır.

Bunun yanında, sanayileşme dışında kalmanın sömürgeleşmek anlamına geleceği kaydedilmiş, dünya ülkelerinde olduğu gibi önce gıda, deri ve tahta gibi tarıma dayalı sanayilerin, daha sonra da demir, elektrik ve boya gibi maden sanayilerinin geliştirilmesi talep edilmişti. Uygulamada da, birinci kısım sanayinin

⁴¹⁹ Aynı Eser, s.E338-341.

⁴²⁰ Cemal Kutay, Celal Bayar, Cilt:1, s.83-85. Bu çerçevede, madencilik sermayesinin hisse senedi yoluyla sağlanması ve yurt dışı senetlerinin hamiline ait olması önerisi de getiriliyordu.

⁴²¹ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, Uygulamaya Geçerken..., s.E303-304.

⁴²² Aynı Eser, s.E305. Cumhuriyet gazetesinin 9 Temmuz 1932 tarihli haberinde aktarıldığına göre, Bursalı sanayiciler hükümetin sağladığı kredilerle dokuma fabrikaları açılması gerektiğini düşünüyordu: “Hükümetimizin Rusya ve İtalya’dan temin ettiği kredilerin bir kısmı ile paramızı en çok Avrupa’ya götüren basma ve pamuklu fabrikaları açılmalı; ve bunlar hükümet hesabına işletilmelidir.” Bkz., Cumhuriyet, “Bizde niçin pamuklu sanayii ihmal edilir?”, 9 Temmuz 1932, s.4

özel kesime, ikinci kısmın ise devlet işletmelerine bırakılması varolan koşulların bir gereği olarak değerlendirilmişti.⁴²³

Ayrıca, SKB kanunu ile kaldırılan ayrıcalıkların kazanılmış haklar olduğu ileri sürülerek geri verilmesi, muamele vergisi konusunda düzenleme yapılması istenmiş, hammadde alımında getirilen gümrük resmi oranlarının düşürülmesi ve ülke ihtiyaçlarını karşılayacak duruma gelen sanayileri korumak için bu alanlarda başka fabrika açılmasının yasaklanması talep edilmişti.⁴²⁴

Milliyet gazetesinde yer alan bir haberde de, sanayicilerin hazırlanan programı sanayi için bir sigorta mahiyetinde görerek olumlu karşıladıkları belirtilerek, sanayi birliği umumi katibi Nazmi Nuri Bey'in şu sözlerine yer veriliyordu:

"... beş senelik için olsun bir programın tespit ve tatbiki lüzumunda çok isabet vardır.... Biz fert müteşebbisler, alakadar olduğumuz sanat şubelerinin beş sene için kat'i bir şekilde faaliyet hudutlarını ölçebilirsek yürüyüş hareketlerinde daha şuurlu neticeler istihsal edebiliriz.... Bittabi yakında ittila edeceğimiz beş senelik sınai program fertlere ait sanayi müesseselerinin gerek bugünkü hayatîyetleri, gerekse beş sene ve ati için devamı bekasını temin edeceğine kani olarak programın çıkmasına intizar ediyoruz."⁴²⁵

Ayrıca belirtmek gerekir ki, özel sermayenin 1932 modeli konusundaki rahatsızlığını dönemin basın organlarından da takip etmek mümkündür. Bu rahatsızlık ve tepki süreci, Celal Bey'in İktisat Vekilliği'ne getirilmesi ve ayrıcalıkların iadesiyle birlikte yerini memnuniyet ifadelerine bırakacaktır. Sanayi heyeti, bizzat Ankara'ya gidecek ve isteklerini yeni vekile iletacaktır. Bu açıdan, İktisat Vekaleti'ndeki değişim, devlet işletmeciliği politikası ile özel sermaye arasındaki uyumu sağlama konusunda önemli bir işleve sahip durumdadır.⁴²⁶

⁴²³ Aynı Eser, s.E305, 308.

⁴²⁴ Aynı Eser, s.E318-321.

⁴²⁵ Milliyet, "Beş senelik sınai program memnuniyetle karşılandı" 3 Kanunuevvel 1933, s.1, 6. Sanayi Programı'nın kabul edildiği sırada, madenciler birliği umumi katibi Enver Bey de, İktisat Vekili'yle ilgili fikirlerini: "Gazi diyarının Celal Beyi ve İsmet Paşa hükümetinin iktisat vekili bize çakıllı yollarımızda rehber oldu, bundan sonra da muvaffak olacağından eminiz." sözleriyle aktarmakta ve madencilerin istekleri kredi olanaklarının artırılması, demiryolu tarifelerinin ucuzlatılması ve maden imtiyazının basitleştirilmesi gibi konularda odaklanmaktaydı. Bkz., Milliyet, "Celal Bey Ankaraya gitti." 14 Kanunusani 1934, s.6.

⁴²⁶ Bu konudaki sürece ve bazı yeni düzenlemelere ilişkin Cumhuriyet gazetesinde çıkan haber ve değerlendirmeler için bkz., Cumhuriyet, "Piyasadaki tereddüt", 8 Eylül 1932, s.1, 4. "Celal Bey İktisat Vekili", s.1, 6. "Sanayiciler gidiyor", 12 Eylül 1932, s.1, 6. "Sanayiciler heyeti dün Ankara'ya gitti", 13 Eylül 1932, s.1, 4. "Yeni kararlar arifesinde...", 15 Eylül 1932, s.1, 4. M.Nermi, "İktisadi itimat ve Celal Bey", 16 Eylül 1932, s.1, 5. "Mühim İktisadi Kararlar Verildi", 19 Eylül 1932, s.1, 3.

Son olarak, Cumhuriyet gazetesinin 1932 Eylülü'ndeki sanayi konulu anketine verilen cevaplarda da, ağırlık kazanan görüş, devletin bireylerin yapamayacağı büyük sanayile ilgilenmesi, devlet sanayiine halk katılımının çok sağlıklı sonuçlar vermeyeceği ve sanayileşmenin tarımsal hammaddeleri kapsayacak şekilde olması yönündeydi.⁴²⁷

Bu üç rapor, yukarıda değinilen raporların temel noktalarını tamamlayacak şekilde bir yandan planlı sanayileşme yolundaki genel ekonomi politikalarını benimserken, diğer yandan bu politikaları istenen doğrultuda yönlendirme amacını dile getirmektedir. Bu çerçevede, siyasal düzeyde milli yöneticilerin önceliği tanınmakta, ekonomik açıdansa özel sermayenin çıkarları ön plana alınmaktadır. Dolayısıyla, incelediğimiz raporların sergilediği en önemli gerçek, özel sermayenin korumacı politikaları devam ettirme isteği dışında, bürokratların beklentilerinin aksine doğal olarak ulusal çıkarlara değil ekonomik kriterlere ağırlık vermeleridir. Bu sonuç, “siyasal” taleplerin “ekonomik” kriterler karşısında yeterli olmadığını gösterdiği gibi, istenen anlamda “ulusal” bir sermaye kesimi yaratma çabalarını da sekteye uğratmaktadır. Nitekim, yapılan açıklamalarda da görüldüğü gibi, Sümerbank modeli sonrasındaki devlet işletmeciliğinin gerisinde bu etkenin de rolü vardır.

II.2.1. Değerlendirme

Özel kesimin devlet işletmeciliğine ilişkin görüşlerinin temelinde, 1920’lerde uygulanan korumacı modeli devam ettirme isteği yatmaktadır. Dönemin başında dile getirilen fikirlerde devlet işletmeciliği kapsamlı şekilde öngörülmezken, devletçiliğin kabul edilmesiyle birlikte bu politikayı yönlendirme isteği ortaya çıkmıştır. Özel sermayenin beklentileri, kendilerine yönelik teşvik ve koruma politikalarının devam ettirilmesi, zorunlu olarak uygulandığı kabul edilen devlet işletmeciliğinin geçici bir

⁴²⁷ Cumhuriyet, “Devlet yalnız büyük sanayi ile meşgul olmalı” 22 Eylül 1932, s.1-2. “Devlet sanayiinin bize faydalı olduğu doğrudur” 23 Eylül 1932, s.3. “Sanayi işinde ileri devletçilik lazımdır”, 26 Eylül 1932, s.3. “İptidai mevaddı imal mi etmeli, yoksa ihraç mı?”, 27 Eylül 1932, s.3. Bu ortak cevapların yanında, deri kimyageri Ahmet Saip Bey, doğrudan hammaddeye dayalı sanayileşme yerine sanayinin bir bütün olarak ele alınması gerektiğini söylemiş, Ziraat Odası ikinci başkanı Lütfü Arif Bey, milli savunma dışındaki her sanayie yapılacak halk katılımının çok faydalı sonuçlar vereceğini ifade etmiş, tüccar ve fabrikalar vekili Ali Nuri Bey, devletin sanayile uğraşmak yerine özel girişimlere kredi vermesinin daha doğru olacağını belirtmiş ve tiftik tüccarı Zeki Bey, özel sermayenin devlet sanayiine katılımının ancak anonim şirket yapılmasıyla sağlanabileceğini vurgulamıştır. Bkz., Cumhuriyet, “Devlet sanayiinin bize faydalı olduğu doğrudur” 23 Eylül 1932, s.3. “İptidai mevaddı imal mi etmeli, yoksa ihraç mı?”, 27 Eylül 1932, s.3.

nitelik taşınması, kurulacak işletmelerin ancak özel kesimin yapamadığı madencilik gibi ağır sanayi alanlarına yönelmesi ve böylelikle piyasada rekabetin yaşanmaması yönünde somutlaşmıştır.

Bu bağlamda, 1932 yılında getirilmek istenen devlet işletmeciliği modeli ve muafiyetlerin bir kısmının alınması şiddetle eleştirilmiş, Celal Bayar'ın İktisat Vekilliği ve bir yıl sonraki Sümerbank modeli, genel talepleri karşılayan gelişmeler olarak benimsenmiştir. Bu modelin hayata geçirilmesi, özel kesim kaynaklı eleştirilerin siyasi iktidar düzeyinde dikkate alındığını da ortaya koymuştur. Ancak, daha önce de vurgulandığı gibi, Sümerbank modeli salt özel sermayenin isteklerine göre hazırlanmış bir model değildir. Devletin sanayi yatırımlarına da olanak sağlayan bu değişim bir denge anlayışını yansıttığından, 1933 modelini özel sermayenin “yaptırımı” olarak değerlendirmemelidir. Ancak, şu da söylenebilir ki, özel kesimin gelecek dönemdeki gelişim ve talepleri, devlet işletmeciliğinin biçimlenmesine etki edecektir.

II.3. Dönemin Çeşitli Aydınlarından Görüşler

Bu bölümde, Kadrocu'lardan başlayarak dönemin bazı aydınlarının devlet işletmeleriyle ilgili fikirlerini inceleyeceğiz.

A. Kadrocuların Görüşleri

1932-1934 yılları arasında Şevket Süreyya (Aydemir), İsmail Hüsrev (Tökin), Burhan Asaf (Belge), Vedat Nedim (Tör) ve derginin sahibi konumundaki Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) tarafından yayımlanan Kadro dergisi, devletçilik bağlamında Türk devriminin ideolojisini kurmaya çabalayarak boyutları günümüze kadar ulaşan geniş bir tartışma ortamı yaratmıştır.*

* Birçok incelemeye konu olan Kadrocu görüş hakkındaki bazı değerlendirmeler için bkz., Korkmaz Alemdar, Korkmaz Alemdar, “Basında Kadro Dergisi ve Kadro Hareketi İle İlgili Bazı Görüşler”, Kadro, Cilt: I-II, (Tıpkı basım), Haz. Cem Alpar, Ankara: Ankara İktisadi Ticari ve İlimler Akademisi, 1978-1979, s.37-40. Gülsen Canıvar, Metin Heper, “Ülkü ve Kadro Dergilerinde Yayımlanmış Bazı Makalelerde Beliren Devletçilik Anlayışı”, Boğaziçi Üniversitesi Dergisi, Vols. 4-5, 1976-1977, s.9-13. Doğan Avcıoğlu, Türkiye'nin Düzeni, Dün-Bugün-Yarın, Birinci Kitap, İstanbul: Tekin Yayınevi, 1990, s.450. Kemal H. Karpat, Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller, İstanbul: Afa Yayınları, 1996, s.76-78. Yahya Sezai Tezel, a.g.e., s.247-248. Korkut Boratav, Türkiye'de Devletçilik, s.151-160. Haldun Gülalp, Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri, 2.b., Ankara: Yurt Yayınları, 1987, s.89-94. Taner Timur, a.g.e., s.165-170.

Kadrocu tezlerin gerisindeki en önemli isim olarak nitelendirilebilecek Şevket Süreyya 'ya göre, klasik demokrasi 20.yüzyılın taleplerine yanıt veremez hale geldiğinden batı dışındaki ülkelere iletebileceği hiçbir değer kalmamıştır ve Avrupa'da yükselen faşizm ve milli sosyalizm gibi antidemokratik akımlar da, dünyadaki yapısal dönüşümün göstergeleridir. Bu açıdan Türk devrimi, klasik demokrasinin kurumlarına ve anlayışına göre değil, kendi dinamizmi ve mantığına göre gelişecektir.⁴²⁸

Sömürge düzeniyle ayakta duran batı sistemi sadece kendisine özgü kurallar taşıdığından ve sosyalizm de o ülkelere ait bir hareket olduğundan geri kalmış ülkeler açısından bir model oluşturamayacaktır. Bu bağlamda, sınıf çelişkisi de salt batıya ait bir çelişkidir; evrensel olan çelişki ileri-geri teknikli ülkeler arasındaki sömürge çelişkisidir. Dünyanın yeniden düzenlenmesindeki en etkili ve önemli hareket sömürgelerin isyanı anlamına gelen milli kurtuluş hareketleri olacaktır ve Türk devrimi de işte bu çelişkinin bir ifadesi olarak ortaya çıkmaktadır.⁴²⁹

Türk devriminin batının sadece ileri teknik ve bilimsel düzeyini alacağını belirten Şevket Bey,⁴³⁰ sosyal milliyetçilik olarak da adlandırdığı devrimin dışarıya karşı anti-emperyalist, içeriye karşı da anti-kapitalist olma özelliğini belirtmektedir.⁴³¹ Bu bağlamda, devletin öncülüğünde gerçekleşecek bir ileri teknik ve sanayileşme hamlesiyle salt hammadde üreticisi konumundan kurtulunacak, büyük teknik ve mülkiyet devletin elinde toplanacak, toplum içinde fazla rolü olmayan veya toplumsal menfaatlerle çelişmeyen küçük mülkiyetler de devletin kontrolü altında yaşayacak ve böylelikle gelişme sağlanırken batının yaşadığı sınıfsal problemlerin doğması engellenecektir.⁴³²

⁴²⁸ Şevket Süreyya Aydemir, İnkılap ve Kadro, 2.b., Ankara: Bilgi Yayınevi, 1968, s.165-169.

⁴²⁹ Şevket Süreyya, "Milli Kurtuluş Hareketleri Hakkında Bizim Tezimiz", Kadro, Sayı:12, Birincikanun 1932, s.38-41. Şevket Bey, bu çerçevede, Ahmet Ağaoğlu'nun da içinde yer aldığı ve batının kalkınma yöntemini Türkiye gibi ülkelere öneren Darülfunun aydınlarına da karşı çıkmaktadır. Bkz., aynı yer. Bir başka yazısında da, Türk devriminin sömürgeci duyguların şahlandığı ülkelerde ortaya çıkan ve temelde bir sınıf ve zümre diktatörlüğünü veya dışa bağımlı bir oligarşiyi temsil eden bir düşünce olan faşizmle de herhangi bir bağlantısının olmadığını ileri sürmektedir. Bkz., Şevket Süreyya, "Beynelmilel Fikir Hareketleri Arasında Türk Nasyonalizmi III", Kadro, :Sayı:21, Eylül 1933, s.7. Şevket Süreyya, İnkılap ve Kadro, s.204-205.

⁴³⁰ Şevket Süreyya, "Yeni Devletin İktisadi Fonksiyonları", Kadro, Sayı:29, Mayıs 1934, s.7.

⁴³¹ Şevket Süreyya Aydemir, İnkılap ve Kadro, s.188-190.

⁴³² Şevket Süreyya, "Milli Kurtuluş Hareketinin Ana Prensipleri", Kadro, Sayı:8, Ağustos 1932, s.6-9. Şevket Süreyya, devletçiliği aynı zamanda bir disiplin rejimi olarak tanımlarken, bireylerin özgürlük sahalılarının toplumun aleyhine olamayacağını ve toplumsal koşullara bağlı şekilde gelişeceğini aktarmaktadır. Bkz., Şevket Süreyya Aydemir, İnkılap ve Kadro, s.169.

Bu koşullar altında, milli iktisadı kurma görevi devlete ait olurken, özel sermayenin verimli çalışabileceği tarım, sanayi ve ticaret alanları serbest bırakılacaktır.⁴³³ Ayrıca, yapılacak devlet planlamasında, tüm ekonomik işleri devletin üzerine yıkmak zaten zararlı bir sonuç meydana getireceğinden, milli plan dışında kalan küçük sermaye hareketleri özel kesime devredilecektir.⁴³⁴

Batı'nın sömürdüğü devletler açısından dünya ekonomik krizini büyük bir fırsat olarak gören Kadro yazarı, bu ülkelerin kısa zamanda kendi ekonomilerini kurmak zorunda olduklarını belirtmekte ve planlı ekonomiye dayalı devletçiliğin hiçbir zaman geçici bir nitelik taşımayacağını vurgulamaktadır.⁴³⁵

Mali açıdan genişleyici bir para politikasını destekleyen Şevket Süreyya, ekonomik işler devam ettikçe para miktarının artırılması gerektiği kanısındadır. Parasal hedefini en az 500 milyon liralık bir devlet bütçesinin gerekli olduğu sözleriyle somutlaştıran yazar, bu politikanın enflasyon veya deflasyon tehlikesine yol açacağına inanmamakta⁴³⁶ ve dünya ekonomik krizi sebebiyle kendisine güvenli yerler arayan yabancı sermayeden de milli çıkarları zedelememek koşuluyla faydalanılabileceğini düşünmektedir.⁴³⁷

⁴³³ Şevket Süreyya Aydemir, İnkılap ve Kadro, s.207.

⁴³⁴ Şevket Süreyya, "Yeni Devletin İktisadi fonksiyonları"Kadro, Sayı:29, Mayıs 1934, s.13.

⁴³⁵ Şevket Süreyya, "Yeni Devletin İktisadi fonksiyonları", Kadro, Sayı:29, Mayıs 1934, s.10-11. Şevket Bey'e göre, yeni sistem, hem liberal-demokratik devlet tipinin tarihi bir reaksiyonu olarak sınıfsız ve her açıdan eşit milletler devrinin devlet tipini meydana getireceğinden, hem de ekonomik faaliyetler bu sistemin yalnızca bir yönünü teşkil ettiğinden, onu sadece geçici bir devlet müdahaleciliğine indirgemek doğru değildir. Bkz., aynı yer. Ayrıca bkz., Şevket Süreyya, "Programlı devletçilik", Kadro, Sayı:34, Teşrinievvel 1934, s.10-11.

⁴³⁶ Şevket Süreyya, "İş Hasreti ve 500.000.000 liralık Türk Bütçesi", Kadro, Sayı:9, s.6-9. Şevket Süreyya, "Enflasyon değil iş bolluğu", Sayı:12, Birincikanun 1932, s.5-6, 9-10. Yapılan açıklamaya göre, enflasyon ve deflasyonun sebepleri emisyon hareketleri değil emtia hareketliliğidir. Bu çerçevede, Türkiye'deki para hacmi iş hacmine bakılarak artırılacak, iş hacmi beraberinde emtia hacmi artışını da getirecek ve böylece para hacmi ile emtia miktarı arasındaki denge korunarak herhangi bir olumsuzluk yaşanmayacaktır. Bkz., Aynı yer. Şevket Süreyya, daha sonra yazdığı bir eserde, o dönemde katı biçimde uygulanan sağlam para, denk bütçe gibi kısır deflasyon politikasının yatırımları sınırlandırdığını dile getirmiştir. Bkz., Şevket Süreyya Aydemir, Suyu Arayan Adam, 8.b., İstanbul: Remzi Kitabevi, 1987, s.451-455.

⁴³⁷ Şevket Süreyya Aydemir, İnkılap ve Kadro, s.187. Kriz ortamında ülkenin sanayi sermayesi ve tesisatı ihtiyacını çok uygun koşullarla sağlayabileceğini belirten yazar, bu konuda somut ilerlemeler kaydedilememesini eleştirerek devletin araya girmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bkz., Şevket Süreyya, "Makinaların muhacereti", Kadro, Sayı:23, İkinciteşrin 1933, s.10. Şevket Süreyya, daha sonraki açıklamalarında da dünya sanayiinin o dönemki şartlarından yeterince yararlanılmadığını vurgulamıştır. Bkz., Atatürkçülüğün Ekonomik ve Sosyal Yönü Semineri, İstanbul İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi'nin Cumhuriyete 50. Yıl Armağanı, 1973, s.74-75. Şevket Süreyya Aydemir, Suyu Arayan Adam, s.451-455.

Devlet işletmeciliğinin, bürokratik bir hükümetçiliğe yol açmaması için verimli çalışılması gerektiğini kaydeden yazar⁴³⁸, bu geniş kapsamlı işlerin yapılabilmesini de kendisini devrime adayın bilinçli ve disiplinli bir rehber kadronun varlığıyla olanaklı görmektedir. Devrim ilkelerini iyice özümsemiş bir rehber kadro ve onların yetiştireceği standartlaştırılmış bir devrimci nesil devrimin başarısı için zorunlu olan iki unsurdur.⁴³⁹ Bu kadroyu Türk milletinin bağımsızlık savaşını kazanmasını sağlayanlar olarak tanımlayan Şevket Bey'e göre, Türk aydınlarının fikri mücadelesindeki rehberini de bu kadro teşkil edecektir.⁴⁴⁰

Benzer tespitleri yapan bir diğer Kadro yazarı Vedat Nedim de, millet ideolojisini özgün bir sistem şeklinde öne çıkararak devletçiliği ekonomik bağımsızlığı ve sınıf çatışmasına dayanmayan bir toplumsal düzeni sağlayacak özgün bir politika olarak değerlendirmekte, batıdan yalnızca yöntem ve teknik alınabileceğini düşünmekte, bireyi milli iktisat düzeni içinde ancak bir malzeme olarak ele almakta, özel kesime dayalı bir ekonominin geri teknikli ve sınıflı bir toplum yapısı yaratacağını vurgulamakta ve özel kesime ancak küçük sanayilerin bırakılabileceğini açıklamaktadır.⁴⁴¹

Vedat Nedim, Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun değiştirilmesi, sanayi ofisinin kurulması ve sanayi planı hazırlanması gibi teşebbüsleri yeni bir istikametın müjdecileri olarak olumlamakta ve pratik önerilerini dile getirmektedir. Buna göre, sanayinin anarşik ortamdan kurtulması için özel sektörün de plan kapsamına alınmasını, sanayi kuruluşu ve işleyişinin devlet denetimine geçirilmesini istemekte

⁴³⁸ Şevket Süreyya, "Milli iktisat planı ve Şeker sanayimiz", Kadro, Sayı:24, Birincikanun 1933, s.11-12.

⁴³⁹ Şevket Süreyya, "Milli Kurtuluş Hareketinin Ana Prensipleri", Kadro, Sayı:8, Ağustos 1932, s.11.

⁴⁴⁰ Şevket Süreyya, "Yeni Devletin İktisadi fonksiyonları", Kadro, Sayı:29, s.8. Tüm bu sürecin sonunda, Türkiye, emperyalist olmadan ve bünyesinde sınıfsal çelişkileri barındırmadan anti-emperyalist mücadelesini kazanacak ve bu yolun öncüsü kendisi olduğundan, tüm milli kurtuluş hareketleri Türkiye'nin açtığı yoldan ve onun ilkeleri üzerinden yürüyecektir. Bkz., Şevket Süreyya, "Milli Kurtuluş Hareketinin Ana Prensipleri", Kadro, Sayı:8, Ağustos 1932, s.11-12.

⁴⁴¹ Vedat Nedim imzalı bu yazılar için bkz., "Müstemleke iktisadiyatından millet iktisadiyatına 2", Kadro, Sayı:2, Şubat 1932, s.9. "Niçin ve nasıl sanayileşmemiz lazım?", Kadro, Sayı:6, Haziran 1932, s.14-18. "Sınıflaşmamak ve İktisat Siyaseti", Kadro, Sayı:11, İkinciteşrin 1932, s.17-19. "Bizde Hususi Teşebbüsün zaferi", Kadro, Sayı:13, İkincikanun 1933, s.10-16. "Devletin Yapıcılık ve İdarecilik kudretine inanmak gerekir", Kadro, Sayı:15, Mart 1933, s.13-14. 17-19. "Türk Devletçiliği İhtibas devletçiliği değildir...", Kadro, Sayı:17, Mayıs 1933, s.18-19. "Devletçilik karşısında zümre menfaati ve Münevver mukavemeti", Kadro, Sayı:21, Eylül 1933, s.15-17. "Devletçilik yolunda aydınlık...", Kadro, Sayı:23, İkinciteşrin 1933, s.17. Vedat Nedim, Ali İktisat Meclisi'nin devlet işletmelerinin gelecekte özelleştirilmesi gerektiği önerisine de karşı çıkmaktaydı:

ve hammaddeye dayalı sanayi planının yanına bir de tarım planının eklenmesini önermektedir.⁴⁴²

Kadronun diğer yazarları Burhan Asaf ve İsmail Hüsrev de, aynı tezleri geliştiren yazılar yazmışlardır.⁴⁴³

Şevket Süreyya, Kadro deneyiminden sonra yapılan bir konferansta, Kadrocu tezleri otoriter olma, klasik batı demokrasisinin karşısında yer alma, milli egemenlik yerine milli rehberliği öne çıkarma ve sınıf kavgasını reddetme şeklinde açıklamış ve otoriterlik anlayışlarını: “Kadro hareketi azınlığın müdrik azınlığın iradesini, çoğunluğun iradesine cebir ve zor ile hakim kılar tezi; Kadro’nun tezlerinden biridir ve doğrudur.”⁴⁴⁴ sözüyle aktarmıştır. Ayrıca, Atatürk döneminde uygulanan tek parti ve otoriter hükümet anlayışlarının gerisinde de bu düşüncenin yattığını ileri sürmüştür.⁴⁴⁵

Kadro dergisinin tezlerine dönem içinde gelen tepkilerin en belirginlerinden birisi Milliyet gazetesinde yazan Siirt milletvekili ve İş Bankası yönetim kurulunun üyesi Mahmut (Soydan) Bey aracılığıyla gelmiştir. Mahmut Bey, 30 Kanunuevvel

“Burada ‘halk’ kelimesi pek aldatıcı, pek caziptir.

15 milyon Türk ayrı ayrı hisse senedi alamayacağına göre, halkın ancak mahdut bir zümresi Devletin kurduğu, işlettiği karlı işlerden istifade edebilecektir.

Yani, karlı Devlet teşebbüsleri, milletin içinden küçük bir parçanın istifadesine hisse paketleri şeklinde terkolunacaktır. Zararlı Devlet teşebbüsleri ise, aynı Devletin tavassutla bu sefer on beş milyonun sırtına yüklenecektir.” Bkz., Vedat Nedim, “Devletin Yapıcılık ve İdarecilik kudretine inanmak gerekir”, Kadro, Sayı:15, Mart 1933, s.17.

⁴⁴² Vedat Nedim, “Niçin ve nasıl sanayileşmemiz lazım?”, Kadro, Sayı:6, Haziran 1932, s.16-18.

⁴⁴³ Bu yazılar için bkz., Burhan Asaf, “Faşizm ve Türk milli kurtuluş hareketi”, Sayı:8, Ağustos 1932, s.38-39. “Hürriyet mefhumu hakkında”, Sayı:21, Eylül 1933, s.30-32. “Para tezimiz ve Prof. Wagemann”, Kadro, Sayı:14, Şubat 1933, s.36-37. İsmail Hüsrev, “Türkiye’de Milli Sermaye Hareketi”, Kadro, Sayı:10, Teşrinievvel 1932, s.24-25. “Milli Kurtuluş Devletçiliği II”, Kadro, Sayı:19, Temmuz 1933, s.30-31. “Beş senelik programın manası”, Kadro, Sayı:27, Mart 1934, s.28-30. “Beş senelik sanayi programı ve kredi meselesi”, Kadro, Sayı:28, Nisan 1934, s.19-23.

⁴⁴⁴ Atatürkçülüğün Ekonomik ve Sosyal Yönü Semineri, 1973, s.107.

⁴⁴⁵ Aynı Eser, s108. Yazarın Suyu Arayan Adam isimli kitabında yazdığına göre, Kadro dergisi deneyimi Atatürk’ün dil ve tarih sorunlarına eğildiği bir dönemde Şevket Süreyya’nın sunduğu bir tez ilgisini çekmesiyle başlar ve Atatürk ile İsmet İnönü dergiye düzenli şekilde ödenen abonelik desteği sağlarlar. Bkz., Şevket Süreyya Aydemir, Suyu Arayan Adam, s.443. Derginin sahibi konumundaki Yakup Kadri Karaosmanoğlu da, derginin Atatürk’ün onaylamasıyla çıktığını ve yayın için Maarif Vekaleti’nin 600, Ziraat Bankası’nın da bir miktar abone kaydettiğini belirtirken, derginin kurulmasına karşı çıkanların başında Recep Peker’i göstermekte ve onun muhalif tavrına daha sonra diğer kişilerin de katılarak muhalefetin genişlediğini söylemektedir. Yakup Bey’in anlattığı Kadrocu tezleri yanlış ya da kasten abartılı şekilde değerlendiren Recep Bey, parti adına böyle bir yayında bulunulamayacağını ileri sürmüş ve bu tür bir fikir dergisini zaten kendilerinin çıkarmak üzere olduklarını iletterek Kadro dergisine karşı çıkmıştır. Yakup Bey’e göre, Atatürk yayınının durdurulmasını çeşitli kereler engellemişse de, devlet kadrosu içinde çekişmelerin yaşanmaması için derginin kapatılmasını öngörmüştür. Bkz., Atatürkçülüğün Ekonomik ve Sosyal Yönü Semineri, s.82-84. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Politikada 45 Yıl, s.93-94. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Zoraki Diplomat, 3.b., İstanbul: İletişim Yayınları, 1984, s.45-47.

1933 tarihli yazısında, Kadroculara karşı çıkmayı hem vicdani, hem de milli bir görev olarak addederken, Başvekil İsmet Bey'in Kadro dergisine yazı yazmasını Kadrocuların aşırı fikirlerine karşı çıkma olarak nitelemiş ve Kadrodaki temel argümanların komünizmden kopya edildiğini ileri sürmüştür. Ertesi günkü yazısında da, Kadrocuların yazdıklarından örneklerle bu tezini kanıtlamaya çalışmış ve Halk Fırkası programının Kadrocu düşünceyle hiçbir bağlantısı olmadığını vurgulamıştır.⁴⁴⁶

Kadrocu görüşlerin en temel ve önemli özelliği, devletçiliği yeni bir ideoloji boyutuyla ele almaları ve emperyalizmden kaynaklanan uluslararası çelişkiyi genel sosyalist düşünceden farklı şekilde yorumlamalarıdır. Kapitalizm ve ona bağlı olarak faşizm ile sosyalizmden farklı olduğu öne sürülen bu milli kalkınma ideolojisi aracılığıyla, sınıfsal yapısı batı düzeyinde gelişmemiş ve geri kalmış bir ülkenin kalkındırılması amaçlanmaktadır. Bu tür ülkelerdeki gelişmemiş sınıfsal yapı kalkınma metodunu belirlediği gibi, temel çelişki kaynağının da gelişmiş sanayi ülkeleriyle sanayileşmemiş tarım toplumları arasında oluşmasına yol açmaktadır. Bu çelişki, ancak tarım toplumlarının sanayileşmesiyle ortadan kalkacak ve yeni bir uluslararası düzen kurulacaktır. Ayrıca, uygulanacak kalkınma yöntemi batıdan farklı olacağından ülke içinde sınıfsal bir yapı oluşmayacak, batı tipi demokratik bir rejim gerçekleşmeyecek ve bunun yarattığı kriz ve çatışmalar yaşanmayacaktır. Bir diğer önemli nokta da, Türkiye'nin kendi örnekleri arasında ulusal devrimini gerçekleştiren ilk ülke olması ve bu nedenle bir model teşkil etmesidir.

Bu şekilde ideolojik tabanlarını yaratmaya çabalayan Kadrocular, tarım toplumları için bir model olarak düşündükleri kalkınma sistemlerini de devletçilik adıyla oluşturmayı denemişlerdir. Devletçilik, iyi yetişmiş bir kadronun önderliğinde tüm sistemi yöneten bir politika olarak gündeme getirilirken, bunun ekonomik yansıması sürekli ve yoğun bir devlet işletmeciliğine dayalı sanayileşme olarak karşımıza çıkmaktadır. Yapılacak ayrıntılı planlamalarla, ulusal kalkınma ve

⁴⁴⁶ Siirt Meb'usu Mahmut, "Vicdanlı bir vazife", Milliyet, 30 Kanunuevvel 1933, s.1. "Bir izah ve Kadroculara cevapların ilk esasları", 31 Kanunuevvel 1933, s.1-2. Kadroculara yönelik diğer tepki ve polemik süreci hakkında bkz., Korkmaz Alemdar, a.g.m., s.21-40. Temuçin Faik Ertan, Kadrocular ve Kadro Hareketi, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994, s.213-223. Celal Bayar da, Mustafa Aysan'la yaptığı söyleşide, Şevket Süreyya'yı komünizm ideolojisininin tatbik edilmesine çalışan ve Sanayi Programı'nın da Bolşevik devletçiliği üzerine inşa edilmesini öngören bir kişi olarak tanımlayacak ve Kadrocuların birçok noktada İsmet İnönü'yü de etkilediklerini ileri sürecektir. Bkz., Mustafa A. Aysan, Ekonomik Görüşleriyle Atatürk, s.87-88.

ekonomik bağımsızlık amacını taşıyan sanayileşme gerçekleştirilecek ve ekonominin ağırlığı devlet işletmelerinde olacaktır. Bu nedenle, özel kesim ortadan kaldırılmasa da tamamen devlet denetimine sokulmakta, görünürdeki karma ekonominin sınırları devlet lehine daraltılmakta ve özel sermayenin ekonomik işleyişte belirleyici rol oynamalarına izin verilmemektedir. Devlet işletmeciliğinin finansmanı açısından da, Hikmet Bayur'un savunduğu gibi üretim artışına dayalı bir para politikası öne çıkarılmaktadır.

Ortaya atılan tezler, genel anlamda CHP programlarına atıfta bulunmakla birlikte oradaki ifadelerden çok daha net ve kapsamlı hale getirilmiştir. Yapılan tarihsel saptamada sanayi planındaki ifadelerle benzerlik bulunması, ulusal kalkınma anlayışının benimsenmesi, sınıfsal çelişkilerin önlenmek istenmesi ve devletin kamusal hizmet görme misyonu konusunda paralellik olmasına rağmen, Kadrocu tezler uygulama açısından çok daha farklı noktalara varmıştır. Bir karşılaştırma yapmak gerekirse, düşünce yapılarının Sümerbank modeli ile ortaya çıkan karma ekonomi düşüncesinden çok, daha sistemli ve ileri bir boyuta taşınmış olarak 1932 modeline yakın durduğu söylenebilir. Ancak, kendilerinin de belirttiği gibi, kadrocu tezler her iki kesim tarafından da farklı nedenlerden dolayı eleştiriye uğramış ve belirli bir sistemin oturmasının ardından da gündemden çıkarılmıştır. Dolayısıyla, Kadro deneyiminin, devlet işletmeciliğinin yerleştirilmesi sürecinde alternatif görüşleriyle katkı sağladığı söylenebilir de hükümetlerin politikaları üzerinde belirleyici etkilerde bulunmaları söz konusu değildir.

Devlet işletmeciliğine dayalı kalkınma açısından bazı uygulanabilir öneriler taşıyan bu düşüncelerin en eleştiriye açık yanı ise, tüm sistemin merkeziyetçi bir yapıya indirgenme tehlikesidir. Belli bir kadro önderliğinde belirlenecek olan sistemin demokrasiye açık olmaması ve gelecekte yönetici kadroların nasıl seçileceği gibi noktalar, gelecek dönemde teknokrat bir anlayışa ve totaliter bir devlet yapısına yol olabilecek unsurlar olarak gözükmektedir. Diğer yandan, özel mülkiyet anlayışının reddedilmemesi karşı çıkmalarına rağmen onları karma ekonomi içinde kalan kapitalizm sonucuna ulaştırmakta ve özgün bir ideoloji amacını ya da “üçüncü yol” savlarını belirsizleştirmektedir.

B. Ahmet Ağaoğlu'nun Görüşleri

Liberal görüşlerin önde gelen temsilcilerinden, Serbest Fırka'nın kurucularından ve Kadrocularla en çok polemige girenlerden birisi olan Ahmet Ağaoğlu, Devlet ve Fert isimli kitabında Kadrocuların yanlışlarını belirterek kendi fikirlerini açıklamıştır.

Kadrocuların ülkelerin gelişim çizgilerini doğru analiz edemediklerini ileri süren Ahmet Bey'e göre, batıda giderek artan bireysel özgürlükler demokrasiye kadar uzanan gelişmelerin kaynağını yaratırken, doğuda birey gittikçe kısıtlandığından istenen kalkınma gerçekleşmemiştir. Bu açıdan, Türk Devrimi bireyi tahakküm altından kurtarıp özgürleştirmeyi ve bireyi temel alan bir demokrasiye ulaşmayı hedeflerken, bunları iyi analiz edemeyen Kadrocular sübjektif bir bakış açısıyla aşırı devletçiliğe yönelmişlerdir.⁴⁴⁷

Ahmet Ağaoğlu, devletin, çelişkileri kaldırmak ve sosyal düzeni korumak için gerektiğinde müdahalede bulunabileceğini kabul etmekle birlikte, Kadrocuların önerdiği devletin bireyin yerine geçmesi fikrine, henüz böyle bir ortamın oluşmaması ve devletin bir girişimci olarak ekonomide yer almasının çok tehlikeli sonuçlar doğuracağı gerekçesiyle karşı çıkmakta ve Kemalist devrimin kalkınmasını bireye dayandırdığını savunmaktadır. Dolayısıyla, geniş çaplı bir devlet müdahalesi yerine bireylerin yapamadığı ya da ülke için gerekli işler için müdahalecilik anlayışı kabul edilmeli⁴⁴⁸ ve devletçiliğin formülü, "devlet sadece ferdin yapamadıklarını yapar" biçiminde düzenlenmelidir.⁴⁴⁹

Ahmet Bey, Yarın gazetesinin 18 Ağustos 1930 tarihli sayısında çıkan yazısında da, ekonomik işleri devlet eliyle yönetme fikrinin sola kayan bir eğilim taşıyabileceğini ifade etmekteydi. Demiryolları, madenler ve ülkenin diğer kaynaklarını devletin yönetmesi onun sola kaydığını göstermekle birlikte, önemli olan devletin büyük ekonomik işleri ülkenin kendi araçlarıyla yaptırabilmesiydi. Ağaoğlu, Fransa'da demiryollarının devlet tarafından işletilmesine karşın, ray,

⁴⁴⁷ Ahmet Ağaoğlu, Devlet ve Fert, İstanbul: 1933, s.26-30.

⁴⁴⁸ Aynı Eser, s.73-76.

⁴⁴⁹ Aynı Eser, s.105. Ağaoğlu'na göre, CHP'nin devletçiliği de kendisinin fikirleri gibi liberal-demokrat devletçilik anlayışına uygunken, Kadrocular buna zıt bir tavırla bireyi tamamen ortadan kaldırmayı amaç edinmektedir. Bkz., s.136-138.

lokomotif ve diğer araçların Fransız sanayii tarafından üretilmesini bu anlayışın somut bir örneği olarak vermektedir.⁴⁵⁰

Aynı gazetenin bir gün sonraki sayısında ise, Serbest Fırka ile CHP arasındaki devletçilik anlaşmazlığına değinerek, kendisinin de üyesi olduğu Serbest Fırka'nın devletçilik anlayışını kâr düşünülmeden halkın yararına olacak teşebbüslere girişilmesi olarak tanımlarken, Türkiye'deki demiryollarını örnek göstererek devlet işletmelerinin bu anlayışın dışında hareket ettiklerini ileri sürmekteydi.⁴⁵¹

Ağaoğlu, devlet işletmeciliğinin uygulanmaya başlandığı 1935 yılında Cumhuriyet gazetesinde çıkan bir yazısında da, Türkiye'nin demokrasiyi hedef aldığını belirtmekte, devletçilik konusunda: "Hakikatte bugün iki nevi devletçilik vardır: Birisi demokrasiyi kaldıran diktatörlük devletçiliği, ikincisi de demokrasiyi saklıyan liberal devletçilik." yorumunu yapmakta ve Türk devletçiliğini liberal devletçilik anlayışına uygun bulmaktaydı.⁴⁵²

Ahmet Ağaoğlu'nun fikirleri*, Serbest Fırka programına da paralel olarak, devletçiliğin "liberal" yorumuna yaklaşmakta ve özel sermaye çizgisinde ilerlemektedir. Bu anlamda, devlet işletmeciliği sınırları net olarak "özel sermayenin yapamadığı işleri yapma" anlayışı doğrultusundaki bir karma ekonomiye dayandırılmakta ve devlet işletmelerinin karlılığı düşünmemeleri gerektiği vurgulanmaktadır. Başka bir ifadeyle, özel sermaye ekonominin "itici" gücü olmaya devam edecek, devlet işletmeciliği de karlılığın temel alınmayacağı ağır sanayi gibi alanlara yönelecektir. Özel kesimin de devletçilik anlayışına uyan bu çizginin, Sümerbank modeli çerçevesinde genel hatlarıyla uygulamaya sokulduğunu söylemek mümkündür. Ne var ki, devlet işletmeciliğinin kıstası salt "özel kesimin yapamadığını yapma" anlayışına indirgenmeyerek, bu konuda bir farklılık ortaya çıkacaktır.

⁴⁵⁰ Ahmet Ağaoğlu, Serbest Fırka Hatıraları, 2.b., İstanbul: 1969, s.105-106.

⁴⁵¹ Aynı Eser, s.106-107.

⁴⁵² Ağaoğlu Ahmed, "Demokrasi ve Devletçilik", Cumhuriyet, 6 Haziran 1935, s.2. Ayrıca bkz., Ahmed Ağaoğlu, Cumhuriyet, "Türk Devletçiliği", 28 Ağustos 1935", s.3.

* Ahmet Ağaoğlu'nun görüşlerinin değerlendirilmesine yönelik olarak bkz., Ayşe Trak, "Liberalizm-Devletçilik Tartışması (1923-1939)", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt: 4, s.1087-1088. Yazar, Ağaoğlu'nun 1930 yılında yayımlanan Serbest İnsanlar Ülkesinde isimli kitabına atıfta bulunarak, işsizlik sigortası ve emeklilik gibi refah toplumu uygulamalarını kabul ettiğini söylemekte ve bu nedenle Ahmet Ağaoğlu'nun tam bir liberal olarak değerlendirilemeyeceğini öne sürmektedir.

C. Ahmet Hamdi Başar'ın Görüşleri

Ekonomiye ilişkin yazılarının yanında ticari girişimci olarak da gözükten Ahmet Hamdi, Kadro dergisine yazdığı yazılarda Türkiye'yi kapitalizm ve emperyalizme karşı olan bir davanın sözcüsü konumunda görmekte, ekonomik krizin Türkiye ile ilgisi olmadığını düşünmekte, batıdan gelen devlet kapitalizmi tartışmalarına kuşkuyla bakılması gerektiğini belirtmekte ve ülkeye özgü bir yol izlenmesini savunmaktadır. Bu süreçte, sermaye ve sermayedar kavramlarına karşı çıkmayan, ekonomik faaliyetlerin özgürce geliştirilmesinden yana tavır alan Ahmet Hamdi, bu yönüyle devletçiliği sosyalizmden ayırmakla birlikte, en uygun sistemin tarihe otoriter bir müdahale anlamına gelen devletçilik olduğunu da söylemektedir. Bu bağlamda, devleti ve bireyi beraber ve uyumlu şekilde çalıştıran fakat egemen ve kurucu gücün öncelikle devlet olduğu bir politikaya sıcak bakmaktadır.⁴⁵³

1933 yılında yayımladığı İktisadi Devletçilik adlı kitabında Ahmet Hamdi, düşüncelerini daha sistemli şekilde açıklamayı denemiştir. Yazar, dünya ekonomik krizinin atlatılabilmesi ve uygarlığın kurtulabilmesi için bireyci iktisattan millet iktisadına geçilmesini önerirken, bu sistemin insanı bir araç değil amaç olarak ele alacağını, sınıf çelişkilerine yol açmayacağını, emperyalist nitelik taşımayacağını ve ileride kurulması olası yeni bir uluslararası düzen için geçiş dönemi oluşturacağını yazmıştır.⁴⁵⁴

Tarihsel zorunlulukları dayattığı bir sistem olarak ele alınan millet iktisadında, ekonomik genişleme önceden hazırlanacak plan sayesinde gerçekleşecektir. Bu plan, diğer ülkelerin aksine üretim yerine tüketim ve toplum ihtiyaçlarını temel alarak uluslararası ticareti gözardı etmeyecek ve bu doğrultuda 14 milyonluk Türkiye'nin gıda, giyim, eşya vs. ihtiyaçları belirlenerek bunları karşılayacak faaliyetler planlama içine alınacak ve böylelikle herkes ne için çalıştığının farkında olacaktır.⁴⁵⁵ Bu süreçte düzenlenecek ekonomik işler,

⁴⁵³ Ahmet Hamdi, "Kapitalizm (Emperyalizm) ile Millet İktisat Rejimi ve Ferdietçilik ile Devletçiliğin Manaları", Kadro, Sayı:18, Haziran 1933, s.43-49. Ahmet Hamdi, "Türk devletçiliği ve himayeci ferdiyetçilik", Kadro, Sayı:22, Birinciteşrin 1933, s.42-46. Ahmet Hamdi, Devletçiliğin halkçı bir sistem olabilmesi için özel teşebbüslere yeterli imkanların verilmesi ancak bunun karaborsacılık ve soygunculuk düzenine yol açmaması gerektiğini de, bir başka eserinde vurgulamaktadır. Bkz., Ahmet Hamdi Başar, Atatürk'le..., s.61.

⁴⁵⁴ Ahmet Hamdi Başar, İktisadi Devletçilik, Cilt: 2, İstanbul: 1933, s.106-108.

⁴⁵⁵ Aynı Eser, s.143-149, 154-155.. Başar, planlı ekonominin ancak millet iktisadında mümkün olabileceğini belirtmekte ve bunun kapitalist düzende olanaklı olmadığını düşünmektedir. s.151. Ayrıca, yapılacak ekonomik müdahalelerde fiyat mekanizması önemli bir rol oynayacağından, bu sayede gerekli koşullar oluşacak ve sermaye sorunu giderilecektir. s.161

bürokrasiye yol açmamak için devletin kendi idari yönetim mekanizmasıyla değil müteşebbis ve kapitalistin yerine geçecek olan yeni ve genç ekonomik organlar aracılığıyla yürütülecek ve böylece memur devletçiliği ile iktisadi devletçilik arasındaki anlayış farklılığı ortaya çıkacaktır.⁴⁵⁶

Yazar, faşizm ve benzeri antidemokratik hareketlerle otarşi düşüncesine karşı çıkararak demokrasi ve uluslararası ticareti insanlığın gelişimindeki önemli aşamalar olarak kabul etmekte ve kurulacak müesseselerle bir yandan insanı sömürmeden sermaye birikimi yaratmayı, diğer yandan demokratik sistemin zararlı yönlerini törpüleyerek en geniş anlamıyla gerçek bir demokrasiyi kurmayı amaçlamaktadır.⁴⁵⁷

1943 yılında Davalarımız adıyla yayımlanan kitabında Ahmet Hamdi Başar, Türkiye'deki devletçilik uygulamalarını 1930 öncesi ve sonrası olmak üzere iki dönemde incelemektedir. İlk dönemde, devletin demiryolları gibi daha çok altyapı yatırımlarına yöneldiğini ve idari devlet ile iktisadi devlet arasında bir ayırımın sağlandığını söylemekte, 1930 yılında başlayan ikinci devletçilik dönemini ise bir türlü tam anlamıyla açıklanamayan, herkesin kendisine göre bir tanımlamada bulunduğu ve idari devletçiliğin giderek iktisadi devleti egemenliğine almaya başladığı bir süreç olarak ifade etmekteydi.⁴⁵⁸

Ülkenin 1932 yılındaki genel tablosunu da, Mustafa Kemal'le birlikte katıldığı yurt gezisi izlenimlerini kaleme aldığı kitabında yansıtmaktadır. Ülkede iki ana cephe oluştuğunu açıklayan yazara göre, bir yanda korumacı politikalarla büyüyen sanayiciler İş Bankası'nda kümelenmiş, diğer yanda devletin kuvvetlenmesiyle güç kazanan memur kesimi hükümet ve mecliste egemen olmaya başlamaktadır. İşlerin çoğalmasını isteyen Mustafa Kemal, yaratacağı kötü sonuçlar üzerinde durmadan İş Bankası'nı korumakta, ikinci kesim ise daha çok İsmet İnönü tarafından kollarlanmaktadır. Hükümet kanadında İktisat Vekili olarak bulunan Mustafa Şeref Bey'i tamamen yanlış bir ekonomi politikasına sahip birisi olarak tanımlayan

⁴⁵⁶ Aynı Eser, s.137-138. Bu bağlamda, Başar, devlet işletmelerinin anonim şirketler gibi bağımsız yönetilmesi, yönetim kademesinde uzman kişilerin yer alması, yönetim ve denetimine halkın katılımının sağlanması, işleyişin sağlıklılığı açısından işletmelerin küçük düzeyde kalması ve devletin planlama ve denetim dışında yapılacak işlere karışmaması gerektiğinin altını çizmektedir. Bkz., Ahmet Hamdi Başar, Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye, s.60-61. Ahmet Hamdi Başar'ın devletçilik görüşüne ilişkin bir yorum için bkz., Ayşe Trak, a.g.m., s.1088-1089.

⁴⁵⁷ Ahmet Hamdi Başar, İktisadi Devletçilik, Cilt: 2, s.138-142. Başar'ın deyişiyle devlet, önce kurucu ve yönetici vasıflarını taşıyacak ancak daha sonra ekonomik görevlerini kurduğu yeni organlara bırakacaktır. s.142.

⁴⁵⁸ Ahmet Hamdi Başar, Davalarımız, İktisadi Devletçilik, Altıncı Kitap, İstanbul: 1943, s.208-209-212-213. Başar, Denizbank'ı bu kapsamın dışında ve olumlu bir çizgide değerlendirmektedir.

Ahmet Hamdi, bakanın görevinden ayrılmasını aldığı kararlar sonucunda iş kesiminin eleştirilerine uğramasına bağlamaktadır. Mustafa Bey'in ardından Celal Bey'in bakanlığa gelmesi, İş Bankası kesiminin bir zaferi olarak görülebilirse de, devlet sorumluluğu yeni bakanın iktisadi devletçiliği uygulamasına engel olmakta ve sonuçta hükümetçilik ve memurculuk hakim duruma geçmektedir.⁴⁵⁹

Görüldüğü gibi, Ahmet Hamdi Başar da, özgün bir sistem iddiasından yola çıkmakta, devlete yönlendirici bir konum vermekte ve devlet işletmeciliğini millet iktisadi adını verdiği sisteme dayandırmaktadır. Onun açısından, bu sistem ülkeyi batıdan ayrı bir metotla ve daha sağlıklı bir şekilde kalkındıracaktır. Sömürgecilik ve emperyalizme karşı olunması ve devlete aktif bir rol verilmesi gibi benzerliklere rağmen demokrasinin reddedilmemesiyle Kadroculardan ayrılan sistem, planlı bir devlet müdahaleciliğiyle de liberalizmden ayrılmaktadır. Bu bağlamda, ayrıntılı bir tüketim planlaması şeklinde işleyecek olan sistemde, kooperatifler ve diğer sanayi yapılanmaları ekonomik bağımsızlık ve sömürü oluşturmadan sermaye birikimini gerçekleştirme hedefleri doğrultusunda etkin rol alacaklardır. İşletmelerin bürokratik zihniyetle çalışmalarını önlemek için ticari ve özerk çalışma gibi unsurlar devreye sokulmakta ve halkın teşebbüs gücünü artırıcı önlemler alınmaktadır.

Başar'ın görüşleri her ne kadar özgün olma iddiasını taşısa da, gerçekte karma ekonomi politikasının "yorumlanmasını" içermektedir. Bu çerçevede de, ekonomik düzeyde kapitalizme bağlı bir görünüm sergilemektedir. Bu açıdan, Başar'ın kapitalizm karşıtlığını sömürgeciliğe karşı çıkmak anlamında algılamak gereklidir. Uygulanacak sistemde yine devlet belirleyiciliği ön plana alınmakla birlikte, özellikle ekonomik süreçte iktisadi devletçilik bağlamında özerk bir yapılanma öngörüldüğünden demokratik rejim korunacak ve özel sermayeyi teşvik politikasıyla beraber uluslararası ticaret de devam edecektir. Bu açıdan, Kadroculardan farklı olarak otarşik bir yapılanma hedefi gözetilmemektedir. Öne sürüldüğü kadarıyla da, yapılacak ekonomik planlama ile kurumların işleyişi batıdan farklı, sınıfsal çelişkilerin yaşanmadığı ve daha gelişmiş bir demokrasiye yol açacak ve doğal olarak, siyasi açıdan bu süreçte devletin etkin bir konumu olacaktır. Buna karşılık, o

⁴⁵⁹ Ahmet Hamdi Başar, Atatürk'le..., s.150-152. Başar yine aynı kitabında, devletçiliğin kabul edildiği sırada yaşanan ve kendisinin de katıldığı tartışmalara değinerek, Şükrü Kaya'nın Türk sistemini Almanya'da uygulanan devlet sosyalizmine benzettiğini ancak bu konuda henüz kesin bir tanımlamaya da varılmadığını ifade edecektir. Bkz., s.12-14. Dolayısıyla, devletçiliğin tanımlaması ideolojik olmaktan çok uygulamalarla beraber şekillenecektir.

günkü koşullarda ihtiyaçlara göre planlama olgusunun uygulanabilir olmaktan uzak olduğunu söylemek mümkündür. Bu bağlamda, Başar'ın saptamaları, Kadrocularda olduğu gibi devlet işletmeciliğinin yerleştirilmesi ve planlama kavramının gündeme getirilmesi dışında “model” olarak etkili olmamakla birlikte dile getirdiği birtakım ekonomik ilkeler uygulama içerisinde yerini alacaktır. Ahmet Hamdi Başar'ın ülkeye ilişkin genel gözlemleri ise, farklı görüşlere sahip bürokratik kanatlara ışık tutması ve devletçiliğin tanımlanma belirsizliğine değinmesi bakımından dikkat çekmektedir.

D. Devlet İşletmeciliğine Yönelik Diğer Görüşler

Sayısal bakımdan epeyce geniş bir dağılım gösteren bu fikirlerin en belli başlılarını inceleyerek bu bölümü tamamlayacağız.

Liberal düşüncenin bir diğer temsilcisi Samili Zade Adil, 5 Nisan 1930'da Gazi'ye, 4 Eylül 1930'da da o sırada Serbest Fırka'nın başkanlığını yapan Fethi Bey'e sunduğu önerilerinde, serbest ticaret ve rekabet olarak tanımladığı liberalizmi barışın temeli ve parasızlığın ilacı olarak savunmuş ve bir milletin refah ve mutluluğunun ancak bu şekilde sağlanabileceği kanısını aktarmıştır. Pahalılık yaratması, malların maliyetini yükseltmesi ve dış ticaret dengesini bozması gibi sebeplerle yüksek gümrük politikasına, tekellilik uygulamasına ve yüksek vergilere karşı çıkarken, boş bir teori olarak adlandırdığı korumacılığın en yanlış politika olduğunu ve bunun bir yıllık uygulamasının ülkeyi yirmi yıl geriye götüreceğini dile getirmiştir.⁴⁶⁰

Ülkenin yer altı ve yer üstü kaynaklarının bir an önce işletilebilmesi için yabancı sermaye ve borçlanmadan yana olan Adil Bey, ülkenin borçlanmadan kaçınmamasını ve yabancı sermayenin ülkeye çekilmesini istemiş ve hammaddesinin çoğunluğu ülkede bulunmayan sanayi yerine yerli sanayileşmenin tercih edilmesi, her şeyi hükümetten bekleme alışkanlığının bırakılması, hükümetin zorunlu hizmetler dışında ekonomik işlere yönelmemesi ve ülkeye borçlanma dışında para sokabilmek için yabancı sermayenin 15 yıl süreyle vergiden muaf tutulması önerilerini sıralamıştır.⁴⁶¹

Liberal görüşlerin bir başka temsilcisi konumunda görülebilecek olan Hüseyin Cahit Yalçın, yayımladığı Fikir Hareketleri isimli dergide, milli egemenliğe dayalı

⁴⁶⁰ Samili Zade Adil, İktisadi İstiklal, Şeytan Matbaası, t.y., s.11-12, 14-15, 19-20.

⁴⁶¹ Aynı Eser, s.17, 24, 29, 31-33.

bilimsel Avrupa ile emperyalist Avrupa'nın birbirinden ayırılması gerektiğini belirtirken,⁴⁶² Türk devriminin amacının da milli egemenliğe dayalı bir demokrasi olduğunu vurgulamaktadır.⁴⁶³ Devlet öncülüğündeki sanayileşmenin, ülkeyi, sanayileşmiş yedi ülkeden bir veya birkaçının sömürgeci olma tehlikesinden kurtaracağını ifade eden yazar,⁴⁶⁴ buna karşılık, Kadrocuları, Türk devrimini yanlış şekilde yorumlayarak demokrasi dışına çekmek istemeleri sebebiyle eleştirmektedir.⁴⁶⁵

Kooperatifçi görüşlerin temsilcisi Suphi Nuri, devletin kimi ekonomik işlerde salt kendi çıkarlarını düşünen bireylerin yerine geçebileceğine,⁴⁶⁶ devletçiliğin ferdin yapamayacağı işleri yapmak formülüne uyarlanabileceğine ve siyasi devletle ekonomik devleti birbirine karıştırmamak için bağımsız kooperatiflerin yaygınlaştırılması gerektiğine değinmekteydi.⁴⁶⁷

Sadri Etem, devletçiliği tüm dünyada tarihi misyonunu tamamlamış olan liberalizmin reddi olarak adlandırırken, ülke koşullarının dayatmasını, sermaye birikimi eksikliğini ve sınıfsal çatışmaları önleme isteğini bu ilkenin uygulanma sebepleri arasında göstermekte ve devletçiliğin yabancı sermaye sömürsünü de engelleyeceğini dile getirmektedir.⁴⁶⁸ Dönemin önde gelen kalemlerinden Peyami Safa da, Türk İnkılabına Bakışlar isimli eserinde, Kemalist ekonomiyi sınıf çelişkilerine yol açmaksızın tüm üreticilerin refahını amaçlayan ve özel sermayenin

⁴⁶² Hüseyin Cahit, "Matbuat Hayatı", Fikir Hareketleri, Sayı:27, 26 Nisan 1934, s.11.

⁴⁶³ Hüseyin Cahit, "Matbuat Hayatı", Fikir Hareketleri, Sayı:37, 5 Temmuz 1934, s.171.

⁴⁶⁴ Hüseyin Cahit, "Bizde iktisadi devletçilik Avrupa'da iktisadi devletçilik", Fikir Hareketleri, Sayı: 5, 1933, s.4.

⁴⁶⁵ Hüseyin Cahit, "Matbuat Hayatı", Fikir Hareketleri, Sayı:37, 5 Temmuz 1934, s.171. Hüseyin Cahit, Şevket Süreyya'yı da devrim değerlendirmelerinde esneklikten uzak hareket etmesi nedeniyle eleştirmektedir. Bkz., Hüseyin Cahit, "Matbuat Hayatı", Fikir Hareketleri, Sayı:1, 29 Teşrinievvel 1933, s.18. Yazar 1940 yılındaki bir değerlendirmesinde ise, Türk devletçiliğinin aşırı sola hatta devlet sosyalizmine bile kaymadan uygulandığını ve bunun bir başarı olduğunu söylemekteydi. Bkz., Hüseyin Cahit Yalçın, "TÜRKİYE Bir milli iktisat realitesi yaratmak harikasını gösterdi", İktisadi Yürüyüş, Sayı:22, 01.11.1940, s.5.

⁴⁶⁶ Suphi Nuri, "Devletçilik ve Kooperatifçilik", Kooperatifçilik, No:3-4-5, Şubat-Temmuz 1932, s.308.

⁴⁶⁷ Suphi Nuri, "Ateş söniyor mu?", Kooperatifçilik, No:6-7-8, 1932, s.450-451. Suphi Bey'in deyişle, kooperatifçilik uygulaması sayesinde üretim ve tüketim mekanizması yönlendirilecek, kurumlar gereksiz siyasi müdahalelerden uzak tutulmalarına karşın mülkiyetleri devlete ait bulunacak ve böylece bireysel ve toplumsal çıkarlar aynı anda kollanabilecektir. Bkz., Kooperatifçilik, No:3-4-5, 1932, s.321-322.

⁴⁶⁸ Sadri Etem, Türk İnkılabının Karakterleri, İstanbul: 1933, s.92, 95, 98, 100-104, 106-109. Yazar, Türk devletçiliğini komünist sistemden olduğu kadar, İngiliz, Fransız, İtalyan ve Alman devletçiliklerinden de ayırmaktadır. Bkz., s.108.

yetersiz kaldığı durumlarda devleti devreye sokan Türkiye koşullarına özgü bir politika çerçevesine oturtmaktadır.⁴⁶⁹

Tekinalp ve 1920'lerde İktisat Vekilliği de yapmış olan Mahmut Esat Bozkurt, devlet işletmeciliğini özel kesimi reddetmeyen bir devlet sosyalizmi olarak tanımlamış,⁴⁷⁰ Cevdet Nasuhi Savran, devletçiliğin işlevini, batı ülkelerinde girişimcilerin yaptıklarını henüz sınıflara bölünmemiş bir halkın temsilcisi olan devletin yapması olarak ele almıştır.⁴⁷¹ E.Celal Barlas, devletin küçük sanayi yerine mensucat, porselen, matbaacılık, para basma ve barut gibi sanayilerde örgütlenmesini önermiştir.⁴⁷² Varlık dergisinin 1 Eylül 1934 tarihli sayısında yazan Samet Ağaoğlu ise, bireycilikten toplumculuğa liberalizmden rasyonalizme doğru geçilerek yeni bir düzenin kurulması ve demokrasinin daha kuvvetli gerçekleşmesi adına sanayileşmeyi önemli görmüştür.⁴⁷³

Akademisyenlerin görüş ve önerilerine baktığımızda, genellikle özel kesimi öne çıkaran ve devlet işletmeciliğinin liberalizmden olduğu kadar, devlet sosyalizmi ve devlet kapitalizminden de farklı olduğunu belirten değerlendirmeler göze çarpmaktadır.⁴⁷⁴

⁴⁶⁹ Peyami Safa, Türk İnkılabına Bakışlar, 2.b., Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, 1996, s.124.

⁴⁷⁰ Tekinalp, Kemalizm, İstanbul: 1936, s.234, 244, 250-253. Mahmut Esat Bozkurt, Atatürk İhtilali, İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 1967, s.304-309, 315-319. Tekinalp, devletin, sermayedarlık, müteahhitlik ve tüccarlık nitelikleriyle devlet sosyalizmine yöneldiğini belirtirken, Mahmut Esat Bozkurt, devlet sosyalizmini kalkınmayı sağlamanın yanında sosyal haksızlıkları en alt düzeye indirecek bir sistem olarak da ele almaktadır.

⁴⁷¹ Cevdet Nasuhi Savran, Kooperatifçilik, kolektifçilik ve devletçilik üzerine dokuz yazı, IX'uncu Yazı, Ankara: Ulus Basımevi, 1935, s.171.

⁴⁷² E. Celal Barlas, "Sanayi ve Ziraat ve Bu bakımdan Büyük Avrupa Devletleri", İktisat ve Ticaret Mecmuası, Sayı:10, Şubat 1935, s.22. Benzer şekilde, İbrahim Hilmi de, 1930 tarihli Milli İktisat kitabında üretimi güç olmayan, uzun zaman gerektirmeyen ve çabuk tüketilen malların üretilmesini teklif etmişti. Bkz., İbrahim Hilmi (Çığırçan), Halka Mahsus İktisat Bilgisi. Milli İktisat-Milli Tasarruf, İstanbul: Hilmi Kitaphanesi, 1930, s.82-83.

⁴⁷³ Samet Ağaoğlu, "Sanayileşen Türkiye", Atatürk Devri Fikir Hayatı I, Haz. Mehmet Kaplan ve diğerleri, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları: 468, 1981, s.433-434.

⁴⁷⁴ Şevket Bilgişin, "Türk İnkılabında Devletçilik ve Ticaret Serbestisi" CHP Konferansları Kitap: 8, Ankara: 1939, s.7-9. Siddık Sami Onar, İdare Hukuku, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Talebesi Neşriyatından, 1934, s.138-140. Muhlis Ete, "Türkiye'de Devletçilik", İktisat ve Ticaret Mecmuası, Yıl: 2, Sayı:14, Haziran 1935, s.5. Muhlis Ete, "Türkiye'de Devletçilik", İktisat ve Ticaret Mecmuası, Yıl: 2, Sayı:17, Eylül 1935, s.15. Muhlis Bey, 1940 yılındaki bir değerlendirmesinde ise 3460 sayılı kanunda yer alan özelleştirme alternatifinin düşünülmediğini söylüyordu: "Partinin ve ona istinat eden hükümetin son telakkilerine göre devlet işletmelerinin tedricen dahi olsa, hususi teşebbüslere devri mevzuubahis değildir." Bkz., Muhlis Ete, "Türkiye Devlet İktisadi İşletmelerinde, rasyonel çalışacağı hedef itihaz etmiş bulunuyor", İktisadi Yürüyüş, Sayı:12, 01.06.1940, s.10. Buna karşılık Sühelyp Derbil, bireysel çıkarların her zaman toplumsal çıkarlarla uyumlu çalışmayacağından ve güçlülerin zayıfları ezebileceği fikrinden yol çıkarak, devlet işletmelerinin gerekli olduğunu kaydetmekte ve müdahalelerin özel kesimi ezen bir noktaya ulaştırılmadığını düşünmektedir. Bkz., Sühelyp Derbil, "Devletçilik", CHP Konferansları Kitap: 8, Ankara: 1939, s.34-36. Ali Fuad Başgöl de, toplumsal

CHP'nin resmi yayın organı konumundaki Ülkü dergisindeki yorumlarda, tarıma dayalı bir sanayileşme çerçevesinde, doktrinler yerine ülke gerçeklerinden yola çıkarak toplumsal refahı ve devrimi geniş kitlelere yaymayı hedef alan ve bu bağlamda liberalizmden farklı ancak demokrasiyi de reddetmeyen bir devletçilikten söz edilmektedir. Örneğin: "Türkiye, endüstrileşmesinin hızı ne olursa olsun, yakın veya uzak bir mazide, hiçbir zaman bütün sınai maddelerde kendine yeter bir hale gelmeyecektir...otarşiyi icat eden biz değiliz ve katiyen otarşi taraftarı da değiliz."⁴⁷⁵ açıklamasıyla otarşi karşıtlığı dile getirilirken, Nusret Köymen: "...her türlü tehlikelere karşı bir ve kuvvetli bir Türkiye yaratmak ülküsü olan Kemalizm ve onun tatbik eli olan Türk devletçiliği ziraatle sanayii aynın ihtimam, aynı emekle büyütmekte, hiçbirini üveği evlat saymamaktadır."⁴⁷⁶ diyerek dengeli kalkınma modelini vurguluyordu.

Dönemin gazete sütunlarına yansıyan yazılarda da geniş bir dağılımın olduğunu görmekteyiz. Bu yazılarda, devlet işletmeciliği bağlamındaki sanayileşme, ülke açısından büyük getirileri olan bir süreç olarak yorumlanarak desteklenmiştir. Buna karşılık, devlet işletmeciliğinin özel sermaye aleyhine bir uygulama olmadığı ya da olmaması gerektiği yönündeki değerlendirmelere de sıklıkla rastlanmaktadır.

1930 iktisadi programının hazırlandığı sırada, Cumhuriyet gazetesinde çıkan gerek Yunus Nadi imzalı, gerekse diğer yazarlarca yazılan çeşitli yazılarda, sanayide devlet rekabetinin olmaması ve temel kalkınmanın tarımdan başlaması gerektiği ifade edilirken, programın asıl amacının üreticileri zengin etmek olduğu vurgulanmış, sanayii geliştirmek için bürokrasinin azaltılması üzerinde durulmuş ve mutlaka dış sermayeden yararlanma yollarının bulunmasına değinen yorumlar yapılmıştır.⁴⁷⁷

çıkarların devletçiliği doğurduğunu söylerken, müdahale sınırları ihtiyaçlar kapsamında belirleneceğinden başlangıçta bir saptama yapmanın yanlış olacağını düşünmekte ve Türkiye'deki mevzuatın birey haklarını güvenceye aldığını eklemektedir. Bkz., Ali Fuad Başgil, Klasik ferdî hak ve hürriyetler nazariyesi ve muasır devletçilik sistemi, Hukuk İlmini Yayma Kurumu Konferansları Serisi: 33, Ankara: 1938, s.17, 26-28.

⁴⁷⁵Ülkü, "Türkiye'nin Endüstrileşme Davası", Cilt:6, Sayı:36, Şubat 1936, s.418-419.

⁴⁷⁶ Nusret Köymen, "Türkiye Evvela Sanayileşmeli mi, Yoksa Ziraatini mi İlerletmeli?", Cilt:7, Sayı:40, Haziran 1936, s.252. Diğer değerlendirmeler için bkz., Nusret Kemal, "Halkçılık", Ülkü, Cilt:1, Sayı:3, Nisan 1933, s.189. Aydoslu Sait, "Milliyetçi ve Taazzuvcu İktisat 1", Ülkü, Cilt:1, Sayı:3, Nisan 1933, s.204-205. "Türkiye'nin Endüstrileşme Davası", Ülkü, Cilt:6, Sayı:36, Şubat 1936, s.417-420.

⁴⁷⁷ Cumhuriyet, "Sanayide devlet rekabeti", 10 Kanunusani 1930, s.1. "Gene sanayide devlet rekabeti", 12 Kanunusani 1930, s.2. Yunus Nadi, "Sanayinin teşviki", 6 Şubat 1930, s.1. Yunus Nadi, "Evvela ziraat sonra gene ziraat", 25 Şubat 1930, s.1. Orhan Galip, "İktisadi Program", 10 Mart 1930, s.3. Yunus Nadi, "Niçin evvela ziraat", 13 Mart 1930, s.1. Yunus Nadi, "Avrupa ile teşriki mesai zarureti", 30 Mart 1930, s.1. Habip Edip, "İktisadi Yükseliş", 4 Mayıs 1930, s.1.

Sanayi programı öncesindeki yazılarda da, devlet işletmeciliğinin özel sermayeyi tamamlayıcı niteliği öne çıkarılıyordu. Örneğin, Yunus Nadi Bey, hazırlanan programın diğer ülkelerinkiyle benzerlik taşımadığını vurguluyor ve:

“Bizde sanayi kısmen devletin bilfiil uğraşacağı ve umumen ise icabı kadar teşvik ve himaye edeceği bir iş olarak taayyün etmiştir. Cumhuriyet Halk Fırkası programı bu hususta kafî sarahati haizdir: Halkın yapamayacağı kadar büyük işler resen devletçe yapılacak ve halkın iktidarına dahil işlerde ise hususi teşebbüse alabildiğine inkişaf imkanı verilecektir.”⁴⁷⁸ sözleriyle programa yönelik düşüncesini açıklıyordu.”

A.D. imzasıyla çıkan yazılarda, bir yandan geçmiş döneme ilişkin kimi eleştiriler yapılırken, diğer yandan programa yönelik önerilerde bulunulmuştur. 1 Şubat 1933 tarihli yazıda, SMB modeli yerine DSO modelinin getirilmesi fabrikaların verimsizleşeceği öne sürülerek eleştirilirken, sanayi programının bu tür zikzakları önlemesi açısından da yararlı olacağı ve sanayi-tarım arasında uyum sağlayacak bir programın gerekliliği vurgulanmıştır.⁴⁷⁹

Diğer yazılarda da, sanayi programının sanayi hayatında bir istikrara sağlayacağı ifade edilmiş, Avrupa sanayii ile rekabet edebilmek için sanayinin himaye edilmesi ve bu süreçte gümrük tarifesi düzenlemelerinin esas alınması gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca, DSO kanunuyla Teşvik-i Sanayi ayrıcalıklarının kaldırılması bir hata olarak değerlendirilirken, SKB'nin sermaye yetersizliği sebebiyle sanayi kredisi verme işinde başarılı olamayacağı ileri sürülerek gereken düzenlemelerin yapılması üzerinde durulmuş ve devletin sanayiindeki maliyetlerin her zaman özel sermayeye nazaran daha yüksek olacağı savunularak milli fabrikaların DSO'ya devri doğru bulunmamıştır.⁴⁸⁰

Abidin Daver de, 19 Kanunuevvel 1933 tarihli yazısında, düzenli sanayileşebilme açısından programı olumlamasının yanında: “Bu sanayileşme, hem bütün milli servetimizi harice akıtıp büyük sanayi memleketlerinin fakir ve sefil bir

⁴⁷⁸ Yunus Nadi, “Hazırlanan sanayi Programı etrafında”, Cumhuriyet, 12 Kanunuevvel 1932, s.1. Ayrıca bkz., M.Mermi, “Şahsi teşebbüs ve rolü”, Cumhuriyet, 26 Mayıs 1932, s.1-2.

⁴⁷⁹ A.D., “Sanayi Programımız”, Cumhuriyet, 1 Şubat 1933, s.3.

⁴⁸⁰ Bu yazılar için bkz., A.D., “Programda İstikrar”, Cumhuriyet, 2 Şubat 1933, s.4. “Mutedil himaye lazım”, 3 Şubat 1933, s.4. “En isabetli şekil...”, 4 Şubat 1933, s.4. “Teşviki sanayi kanunu kaldırılmamalıdır”, 5 Şubat 1933, s.5. “Milli fabrikaların Sanayi Ofisine devri yanlıştır”, 6 Şubat 1933, s.4. “Kredi mes’eleşi”, 7 Şubat 1933, s.5. “Kuvvetli bir sanayi bankası yapmalı”, 8 Şubat 1933, s.5.

esiri olmamak için, hem de memleketin milli müdafaası için elzemdir, mecburidir.”⁴⁸¹ sözleriyle programın ekonomik bağımsızlık yönüne dikkat çekiyordu.

CHP'nin yarı-resmi yayın organı niteliğini taşıyan Hakimiyeti Milliye (Ulus) gazetesindeki yorumlarda da, dönemin kalkınma hamlesinin önemine işaret ediliyordu. Falih Rıfkı Bey, 3 Temmuz 1934 tarihli yazısında:

“...Türkiye'nin sanayileşme programını, bir iktisadi istiklal tamamlama programı olarak telakki ediyoruz... Avrupa ve Amerikaya, onların fiatları ile, ham madde yetiştirmeğe uğraşan iptidai ziraat memleketleri, hukukça müstakil de olsalar, iktisadça müstemleke kalmağa mahkumdurlar.”⁴⁸² diyerek programın önemine işaret ediyordu.

Devlet işletmeciliğinin devamlılığı konusunda da, ihtiyaçların sınırsız olması nedeniyle:

“Devletin ve halkın bütün teşebbüs kudretleri, uzun seneler seferber kalacaktır. Devletin ve ferdin faaliyet sahalarını ihtiyaçlar, zaruretler ve umumi menfaat mülahazaları tayin edecektir. Fakat değişmez bir esas vardır: bu memleket bir daha istismar yatağı olmayacaktır.”⁴⁸³ şeklinde bir saptama yapmaktaydı.*

Devletçilik ve sanayileşme konusu da, dönemin basını tarafından başta ekonomik bağımsızlık, uygarlık, milli savunma ve hammadde üreticisi konumundan kurtulmak gibi yorumlarla karşılanmış ve devletçiliğin ideolojik değil pratik bir

⁴⁸¹ Abidin Daver, “İktisadi Program ve Sanayimiz”, Cumhuriyet, 19 Kanunuevvel 1933, s.1. Necib Ali Küçüka da, program sayesinde ülkenin tarım ülkesi olmaktan çıkıp bir sanayi ülkesi haline dönüştüğünü ifade ediyordu. Bkz., Necib Ali Küçüka, “Mühim bir bilanço”, Ulus, 22 Sonkanun 1938, s.1, 5.

⁴⁸² Falih Rıfkı, “Müddetli Program”, Hakimiyeti Milliye, 3 Temmuz 1934, s.1 Yazarın bir dergideki değerlendirmesinde de, sanayileşmeyi ekonomik bağımsızlığın ve yeni bir uluslararası dengenin anahtarı konumuna yerleştirdiğini görüyoruz. Bkz., Falih Rıfkı, “Sanayileşme ne demektir?”, İktisat ve Tasarruf, No:2, İkincikanun 1934, s.11. Hakimiyeti Milliye gazetesinde çıkan diğer yorumlarda da sanayi programı, sanayileşme gibi kavramların gerek tarım, gerekse diğer alanlar için sağlayacağı faydalar ön plana çıkarılmaktadır. Bkz., Burhan Asaf, “Bacalar, şimdi Türkiyede tütüyor”, 15 Ağustos 1934, s.3. Zeki Mesut, “Milli Bir Ülkü”, 21 Ağustos 1934, s.1. M.Şevki, “Sanayi programının tatbikatına doğru”, 4 Eylül 1934, s.3-4. Ulus, “Fabrikalar”, 1 Şubat 1938, s.1. Yaşar Nabi, “Yeni fabrikalarımız”, Ulus, 3 Şubat 1938, s.2.

⁴⁸³ Falih Rıfkı, “İktisat ve Nafia”, Hakimiyeti Milliye, 17 Temmuz 1934, s.1 Zeki Mesut ta yazılarında devlet müdahaleciliğinin gerekliliği ve liberalizmin değişmesi gerektiği üzerinde durmaktadır. Bkz., Zeki Mesut, “Millet İçin”, Hakimiyeti Milliye, s.1. Zeki Mesut, “İngiliz liberalizmi”, Hakimiyeti Milliye, s.1.

* Falih Rıfkı Atay, daha sonra kaleme aldığı Çankaya isimli eserinde, devletçiliği milliyetçilik olarak tanımlayacak ve: “Yeni Türkiye’de Devletçilik, bir ekonomik meslek olarak doğmamıştır: Bir tarihi zaruret olarak doğmuştur. Yapılacak şeyleri devletten başka yapabilecek olan yoktu. Mesele bundan ibaret. Yeni Türkiye, kendi yapmak veya hiçbir şey yapılmamasına boyun eğmek arasında seçmeli idi.” açıklamasıyla devletçiliğin pragmatist yönüne değinecekti. Bkz., Falih Rıfkı Atay, Çankaya, İstanbul: Bateş A.Ş., 1984, s.452.

politika olduğu ileri sürülmüştür. Örneğin, Ali Süreyya, Cumhuriyet gazetesindeki bir yazısında: "...yeni sanayi programında biz realist ve pratik bir zihniyetin hakimiyetini gördüğümüz gibi Türk devletçiliğinin de en veciz ifadesini buluyoruz. Bizim devletçiliğimiz içinde bulunduğu şartlardan ... mülhem bir politikadır." demektedir.⁴⁸⁴ Yunus Nadi, sanayileşmenin Türkiye'nin dış ilişkilerini kesmeyeceğini aksine çoğaltacağını belirtmekte⁴⁸⁵ ve dönemin sonuna doğru yaptığı: "Emperyalist ekonomi şudur: Avrupanın endüstride çok ileri gitmiş memleketleri dünyada bu hususta geri kalmış memleketlerinden, iptidai madde alırlar ve onlara mamul madde satarlar. Aradaki fark, Avrupanın kazancı ve zenginlik kaynağıdır."⁴⁸⁶ tespitiyle sanayi programındaki ifadeleri hatırlatmaktaydı.

Dönem içinde kurulan ya da kurulması öngörülen devlet işletmelerinin yarattığı heyecanı da basından takip edebiliriz. Fabrikaların gerekliliği yanında kapasite büyüklükleri, modern teknolojiye sahip olmaları ve ülke ekonomisine sağlayıcı katkılar bu haberlerin genel niteliğini oluşturmaktadır.⁴⁸⁷

Karabük fabrikasıyla başlayan ağır sanayi yatırımları da gazetelerde geniş yer almıştır. Yunus Nadi, işletmeyi sanayileşmenin en ciddi safhasının başlangıcı olarak nitelemekte ve: "Demir ve çelik, içinde yaşadığımız medeniyetin farık vasfını teşkil

⁴⁸⁴ Ali Süreyya, "Niçin ve nasıl sanayi kuruyoruz", Cumhuriyet, 12 Kanunusani 1934, s.1, 3. Buna ve diğer konulara ilişkin bazı yorumlar için bkz., Nizamettin Ali, "Sanayi Siyasetimiz", Milliyet, 15 Temmuz 1933, s.1. Ahmet Şükrü, "Sanayi Misakı", Milliyet, 7 Kanunuevvel 1933, s.1. Sadri Etem, "Beş senelik Planımız", Vakit, 4 Birincikanun 1933, s.3, 5. Mehmet Asım, "Milli Sanayi İçin Plan Yapmak Ne Demektir", Vakit, 13 Birincikanun 1933, s.1, 4. Ahmet Şükrü, "Türk Sanayiinin Sağlam Temeli", Milliyet, 8 Kanunusani 1934. Ahmet Şükrü, "Kendimize mahsus bir program", Milliyet, 13 Kanunusani 1934, s.1. Ayın Tarihi, Sayı:2, 1-31 II.Kanun 1934, s.35-37. "Milliyet, "Ereğli Bez Fabrikası", 22 Teşrinisani 1934, s.2. Orhan Conker, "Niçin endüstrileşiyoruz", Ulus, 15 Temmuz 1935, s.4. Şeref Nuri, "Ulusal ekonomimizin karakteri", Ulus, 5 Ağustos 1935, s.2. Akşamcı, "Bizim devletçiliğimiz", Akşam, 25 Ağustos 1935, s.3. 1934 yılı içinde Zaman gazetesinde yapılan bir yorumda ise, özellikle nitelikli eleman eksikliği öne sürülerek hızlı bir şekilde büyük fabrikaların kurulması eleştiriliyor ve öncelikle büyük sanayinin de temelini oluşturan küçük sanayilere ağırlık verilmesi gerektiği vurgulanıyordu. Bkz., Zaman, "Küçük sanat olmayınca büyük sanayi olmaz", 15 Temmuz 1934, s.1-2.

⁴⁸⁵ Yunus Nadi "Sanayileşmenin Tedbirleri", Cumhuriyet, 26 Teşrinisani 1933, s.1. Ayrıca bkz., Yunus Nadi "Sanayi programımız Etrafında Mülahazalar", Cumhuriyet, 13 Nisan 1934, s.1. Son Posta, "Milli İktisat Programımız", 23 Haziran 1933, s.7.

⁴⁸⁶ Yunus Nadi, "Ekonomi Muharebesi", Cumhuriyet, 2 Nisan 1939, s.1.

⁴⁸⁷ Bu örnekler için bkz., Ali Süreyya, "Sanayi programında kimya sanayiinin mevkii", Cumhuriyet, 21 Kanunusani 1934, s.3. Ali Süreyya, "Sun'i ipek fabrikası yapmaya lüzum var mı?", Cumhuriyet, 29 Kanunusani 1934, s.3. Milliyet, "Ereğli Bez Fabrikası", 22 Teşrinisani 1934, s.2. Ulus, "Yeni Bir Fabrikamız...", 9 Ağustos 1935, s.1, 5. Abidin Daver, "Endüstri Programının Kutlu yemişleri", Cumhuriyet, 27 Ağustos 1935, 1, 3. Ulus, "Kayseri kombinasi...", 14 Eylül 1935, s.1, 5. Kemal Ünal, "Kayseri Kombinasi", Ulus, 16 Eylül 1935, s.1. Abidin Daver, "Kayseri bez fabrikası yüksek bir medeniyet abidesidir", Cumhuriyet, 20 Eylül 1935, s.7. Akşam, "Kayseri fabrikası yüksek bir teknik abidedir.", 14 Eylül 1938. s.1, 4. Akşam, "Dün açılan Bursa Merinos fabrikası modern tekniğin timsalidir", 3 Şubat 1938, s.5. Ulus, "Devlet Ziraat işletmeleri kurumu", 8 Sonkanun 1938, s.1.

eder. İnsanlığın şimdi içinde bulunduğu devre demir ve çelik devri demek caizdir.”⁴⁸⁸ cümleleriyle fabrikanın önemine işaret ederken, Falih Rıfkı da: “Bir memleketin yalnız kendi üretim ve yoğaltım kabiliyetlerine dayanan bir milli endüstrisi olduğu gibi, ayrıca, bir de istiklal endüstrisi vardır. Bu istiklal endüstrisinin temeli demir ve çeliktir.”⁴⁸⁹ diyerek yatırımın önemine değinmektedir.

Görüldüğü gibi, devlet işletmeciliği politikası dönemin aydınları tarafından da geniş şekilde tartışılmıştır. Bu çok seslilik içerisinde, liberal devletçilik yorumlarından, kooperatifçilik ve devlet sosyalizmi tanımlamasına kadar uzanan bir tablo yer almaktadır. Yapılan yorumların ortak noktası, devlet işletmeciliğinin gerek ülke koşulları, gerekse dünya ekonomik krizi nedeniyle kabul edilmesi, hammaddeleri işlemeye dayalı sanayileşmenin öne çıkarılması şeklindedir. Ayrıca, devlet işletmeciliği, devlet sosyalizmine atfedilen görüşlerde bile aslında karma ekonomi politikasıyla biçimlendirilmekte, yapılan yorumlar temelde CHP programlarına aykırı düşmemektedir. Bu çerçevede, özel kesimin ekonomik kalkınmadaki öncülüğü kabul edilmiş gözükmektedir. Bu da bize, devlet işletmeciliğinin aydın katında da genel olarak, ulusal çerçeve ve pragmatist bir tutumla sanayileşmenin ülkeye getireceği kazanımlar bağlamında belirginleştiğini ve kapitalizme dayalı bir karma ekonomi etrafında odaklandığını göstermektedir.

E. Devlet İşletmelerinin Hukuki Boyutu İle 3460 Sayılı Kanuna İlişkin Görüşler

Dönem içinde dikkat çeken bir tartışma konusu da, kurulan işletmelerin hukuksal nitelikleri ile 3460 sayılı kanunun içeriği üzerinedir. Hukuk profesörlerinden Sıddık Sami Onar’a göre, banka statüleri ticaret mevzuatı dışında kendi kanunlarına göre oluşturulan bu işletmelere anonim şirket yapısı verilmek istenmekle beraber, merkezi organla da ilişkileri kesilmemiştir. Ayrıca, ticari çalışmayı benimsemelerine karşın, sosyal kalkınma gibi unsurları da gözeterek salt kapitalist mantıkla çalışmayan bu kurumları devlet kapitalizmi anlayışına indirgemek doğru olmadığı gibi, hukuk açısından da kamu hukukuna bağlı olduklarını söylemek

⁴⁸⁸ Yunus Nadi, “Karabük Demir ve Çelik endüstrimiz”, Cumhuriyet, 4 Nisan 1937, s.1.

⁴⁸⁹ Falih Rıfkı, “Karabük”, Ulus, 4 Nisan 1937, s.1. Hasan Ali Yücel de, bu hamleyle tam bağımsızlık yolunda çok önemli bir adım atıldığı kanısındaydı. Bkz., Hasan Ali Yücel, “Demir ve Devlet”, Akşam, 12 Nisan 1937, s.6. Bu konuda diğer örnekler için bkz., M.Şevki, “Bizde demir sanayiinin kuruluşu”, Hakimiyeti Milliye, 12-13 Temmuz 1934, s.5. Ulus, “Türk demir endüstrisi”, 2 Nisan 1937, s.1, 5. Orhan Conker, Ulus, “Demir sanayiimizin kurulması”, 4 Nisan 1937, s.4. Ahmet Emin Yalman,

gereklidir. Bu konuda, örnek olarak Ziraat Bankası'nı gösteren yazar, bankanın ucuz kredi amacını ihmal edip karını çoğaltmaya kalkışması durumunda bankaya karşı dava açılabileceğini belirtmektedir.⁴⁹⁰

Sıddık Sami, bu tespitlerinin yanına, İDT'lerin özel hukuk tasarrufuyla değil kamu tasarrufuyla kurulması, bünyesinde bulundurduğu malların devlet malı statüsünde bulunması ve iç idarelerindeki idari ve ekonomik özerkliğin tamamen bağımsızlık boyutuna ulaştırılmaması gibi unsurları da ekleyerek, devlet işletmelerinin bireylerle olan ilişkileri dışında bir kamu tüzel kişiliği olma niteliklerinin ağır bastığını savunmuştur.⁴⁹¹

Buna karşılık, Alman ticaret hukukçusu Ernst E. Hirsh, Fransa'dan alınan ofis sisteminin amacı tam olarak karşılamamasıyla anonim şirket türüne yaklaşıldığını, Sümerbank kanunu ile nizamnamesi arasındaki çelişki dışında kurulan işletmelerdeki yasal mantığın onları özel bir tüzel kişilik anlayışına yaklaştırdığını ve 3460 sayılı kanunun da bu mantığı taşıdığını düşünmekteydi.⁴⁹²

Hirsh, 3460 sayılı kanunun gerisinde idare ve denetim alanında ortak bir mekanizma sağlanarak verimliliğin artırılması amacını görmekteydi. Ofis şeklinde denenen yöntemin başarılı olmaması üzerine, dünyada bulunan kamu müessesesi ve holding yapılanması örneklerinden yola çıkılarak Medeni Kanun'da yer alan müessese kavramı ekonomik alana taşınmış ve ticaret şirketi mantığı ile ticari organizasyon biçimi kanunen birlikte düzenlenmişti. Hirsh, yeni bir tüzel kişilik çeşidi olarak adlandırdığı bu sistemle bireyci kapitalizmin sağladığı kazanımlardan faydalanma, olumsuzluklarını ise ortadan kaldırma hedefinin düşünüldüğünü söylerken, böylece, gelecekte tüm dünyadaki organizasyon şekillerinin gelişimine örneklik edebilecek bir çarenin bulunduğunu da ileri sürmekteydi.⁴⁹³

“Bugün, Demir Devrine Giriyoruz”, Tan, 3 Nisan 1937, s.1,10. Ahmet Emin Yalman, “Ağır Sanayimizin Doğuşu”, Tan, 3 Nisan 1937, s.1,10.

⁴⁹⁰ Sıddık Sami Onar, Türkiye’de İDT’leri Doğuran Amiller, Bu Teşekküllerin Hukuki ve İdari Yapılarının ve Şekillerinin Tahlil ve Tenkiti, İstanbul:1956, s.25-29, 35.

⁴⁹¹ Sıddık Sami Onar, İdare Hukuku, 2.b., İstanbul:1945, s.782-789.

⁴⁹² Ernst E. Hirsch, “İktisadi Devlet Teşekküllerinde Umumi Heyet”, Ankara: Türk İktisat Cemiyeti Konferansları Serisi: 2, 1945, s.8-12. İşletmelerin kamu hukuku tarafından kurulmasının özel bir tüzel kişilik olamayacakları anlamına gelmediğini söyleyen Hirsh, devletin hangi işletme biçimiyle hareket edeceği konusunda serbest olduğunu belirtmiş ve kurumların sahip oldukları özerkliklerin devlet malı anlayışını geçersiz kıldığını ve bu nedenle, kurulan işletmelerin özel hukuk niteliklerinin daha ağır bastığını öne sürmüştür. Bkz., s.13-18. Bu görüşlere Sıddık Sami Onar’ın kendi fikirlerini savunan yanıtları için bkz., Sıddık Sami Onar, Türkiye’de İDT’leri..., s.29-33.

⁴⁹³ Hirsh, a.g.e., s.19-24. Yazar, gerek idare meclisinde hazırlanan iş programlarının, gerekse umumi heyet tarafından verilen kararların işletmeler açısından bağlayıcılığını kabul etmekle birlikte, 3460

Devlet işletmeciliğinin geçici nitelikteki bir politika olduğuna inanan Hirsh, bu düşüncesini 3460 sayılı kanunun 39.maddesinde yer alan özelleştirme hükmüne dayandırmıyordu:

“...bu hükme göre devletin doğrudan doğruya iktisat ile işigali keyfiyeti geçici bir hal çaresi mahiyetinde olup vatandaşların mali kudreti modern sanayi teşebbüslerinin icap ettirdiği sermaye ihtiyaçları ile eşit olacağı günde hikmeti vücudunu kaybedecektir.”⁴⁹⁴

Yaptığı tespitlerin ışığında, İDT'nin tam bir ticaret şirketi gibi görülemeyeceğini söyleyen Hirch, bu kurumların özel hukuk hükümlerine göre yönetilen ve iktisadi bir amaca ulaşmaya çalışan müesseseler şeklinde algılanması gerektiği düşüncesindedir. Getirilen sistemde, her işletme için gereken hukuki ve ekonomik bağımsızlık tanınmakta, temel üretim faaliyeti sınırlı sorumluluk taşıyan şirketlere devredilmekte, İDT'ler ise yüksek denetim organı sıfatıyla kuruluşların üretim sürecine müdahale etmeden ana unsurlarla ilgilenmekte ve kuruluşların merkezi yönetimleriyle finansman işlerini organize etmektedirler.⁴⁹⁵

A.H. Hanson'a göre ise, 3460 sayılı kanunla hedeflenen düşünce, sevk ve idare yönünden anonim şirketlerin yararlandıkları serbestliğin çoğunluğundan

sayılı kanunla ortaya çıkan yapının özel kuruluşlardakine benzediğini düşünmektedir. Ayrıca, daha önce Ziraat Bankası dışında pasif konumda bulunan umumi heyet, daha aktif hale getirilerek adeta girişimcinin sorumluluğuna benzeyen bir konuma yükseltilmektedir. Bkz., Aynı Eser, s.26-29,35-37, 41-42, 69-71. Hirch, bu fikirlerini daha önce 1939 tarihinde “İktisadi Devlet Teşekküllerinin Hukuki Mahiyeti” başlığıyla verdiği konferansta da ifade ederek, İDT ve bunların kuracağı sınırlı sorumlu müesseseler adıyla iki yeni özgün teşebbüs tipinin oluşturulduğu ve 3460 sayılı kanunun verimliliği artırmayı amaçladığını söylemişti. Bkz., Cemal Kutay, Celal Bayar, Cilt:3, s.1249-1250. Aynı konferansta, yasal çerçeve için ülkenin önünde bulunan Almanya ve Rusya modellerinden farklı bir yolun tercih edilerek, sermaye yönünden devlet ile teşebbüsler arasında hukuki bir bağlantının kurulmadığını söyleyen Hirsh, bu anlayışın bir sonucu olarak, Denizbank ve DZİ istisna tutulursa işletmelerin bünyelerindeki malların devlet malı olduğuna yönelik bir hüküm getirilmediğini ve İDT kanununda da işletme sorumluluklarının sermayeleriyle sınırlı tutulduğunu vurgulamaktadır. Kanunun diğer hükümlerinde, işletmelerin borçlarından dolayı takibata uğrayabileceklerinin belirtilmesi de, İDT'lere ait sermayelerin devlet malı olmadığını kanıtlayan bir tutumdur ve bu durumda Denizbank ve DZİ de bu hükümlere tabi olmak zorundadır. Ona göre, aynı koşullar kurulan müesseseler açısından da geçerlilik taşımaktadır. Ancak Hirsch, bu yöntemin devletin etkisini ortadan kaldıracağını düşünmemektedir. Devlet mülkiyet hakkını yitirmesine karşın, yönetim ve denetleme alanında elinde tuttuğu yetkilerle İDT üzerinde mutlak bir hakimiyet kurmakta ve böylelikle Türk sistemi ekonomik bir teşebbüs üzerindeki hakimiyetin ona verilen mallar üzerindeki mülkiyet hakkına dayanmadığını savunan modern ekonomik görüşlerle kesişmektedir. Bkz., s.1250-1253, 1256, 1258-1260, 1262-1264, 1287-1288.

⁴⁹⁴ Ernst E. Hirsch, “İktisadi Devlet Teşekküllerinde Umumi Heyet”, s.45.

⁴⁹⁵ Cemal Kutay, Celal Bayar, Cilt:3, s.1267, 1271. Dönemin Maliye Dergisi'nde de, sanayi bütçeleri konusunda Rusya ve Fransa örnekleri de incelenerek Türkiye'nin sistemi hakkında bilgi verilmekteydi. Bkz., Maliye Mecmuası, “Devlet Sermayesile İşleyen Müesseselerin Mali İdareleri”, Sene:1, Cilt:2, Sayı:4, s.4-9.

faydalanan bir devlet şirketi yapısı kurmaktır. Bu bağlamda, genel müdürlük, idare meclisi ve denetim süreci anonim şirketlerle benzerlik taşımaktadır.⁴⁹⁶

Yazar, kanuna yönelik eleştirilerinde ise, idare meclisini zayıf hatta gereksiz bir organ olarak nitelemesi, buraya yapılan atamaların sık sık siyasi ve kişisel sebeplere dayanması ve üyelerin yönetim için gerekli bilgi ve tecrübeye sahip bulunmamaları gibi noktaları öne çıkarırken, en temel eleştirisini bu kanunun gereksizliği üzerine kurmakta ve başka ülkelerde olduğu gibi, böyle bir kanun varolmadan da işlerin yürütülebileceğini iddia etmektedir. Ayrıca, devletin ekonomik hayata müdahalesinin uzun vadeli bir plandan yoksun olmasını gerekçe göstererek, devlet işletmelerinin mantıki ve düzenli bir yapı içinde gelişmediğini, işletmenin yapısı ile gördüğü iş arasında mutlak bir bağlılığın bulunmadığını ve işletmelerin alacağı şekil konusunda bir uzlaşmanın sağlanmadığını belirtmektedir.⁴⁹⁷

Muhlis Ete de, 1940 yılındaki bir yazısında, 3460 sayılı kanunun getirdiği müessese kavramının çok doğru bir seçim olmadığı üzerinde dururken,⁴⁹⁸ o dönemde Türkiye'nin ilk metalurji mühendisi olarak ekonomik süreçte yer alan Selahattin Şanbaşıoğlu ise, 3460 sayılı kanuna ilişkin kendi yorumunu şu sözlerle yapmaktadır:

“3460 bir çerçevedir; 3654 memurlar, 3656 müstahdem içindir ve bunların üçü ahenklidir. Bu yasalar teşebbüsün başındaki insanları oldukça ‘otonom’ bıraktı. Muavinlerini kendileri seçerlerdi. Fiyatları kendileri koyarlar, müşterilerini yine kendileri seçerlerdi...”⁴⁹⁹

Yaşanan tartışma atmosferi, devlet işletmelerinin hukuksal konumunun ne denli anlaşmazlık yarattığını ortaya koymaktadır. Bürokrasi içindeki uzlaşmazlık, hukuksal boyuta da kaymış durumdadır ve devlet işletmelerinin kamu hukukuna mı yoksa özel hukuka mı dahil olmaları gerektiği konusunda tartışmalar yaşanmaktadır. Konuya gerek yasal düzenlemeler, gerekse yapılan açıklamalar ışığında baktığımızda,

⁴⁹⁶ A.H.Hanson, Türkiye'deki İktisadi Devlet Teşekküllerinin Bünyesi ve Murakabesi, Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, 1954, s.22.

⁴⁹⁷ Aynı Eser, s.15, 22, 36-37. Hanson, kanunla her işletme için ortak bir iç teşkilat kalıbı hazırlanmasının da kurumlar için sınırlayıcı bir unsur olabileceğini ve Sümerbank ve Etibank gözönüne alınarak hazırlanan bu kanunun daha çok onlara elverişli hükümler içerdiğini düşünmektedir. Bu sebeple, bir kanun hazırlanmak isteniyorsa, bunun sadece denetime ilişkin yapılması ve iç teşkilatların her işletmenin kendi statüsüne bırakılması daha uygun olacaktır. Bkz., s.36-37.

⁴⁹⁸ Muhlis Ete, “Türkiye Devlet İktisadi işletmelerinde, rasyonel çalışmayı hedef ittihaz etmiş bulunuyor”, İktisadi Yürüyüş, Sayı:12, 1.6.1940, s.10.

⁴⁹⁹ Bilsay Kuruç, “Sanayileşme Bir Malzeme Hareketidir’ Selahattin Şanbaşıoğlu”, 75 Yılda Çarkları Döndürenler, Bilanço 98, s.8-9. Selahattin Bey: Türkiye’de sanayi fikrine en yakon dönem 1934-1940 arası olmuştur.” sözleriyle de, devlet işletmecili politikasının önemini vurgulamıştır. Bkz., s.10.

işletmelerin kuruluş ve işleyişlerinde diğer devlet kurumlarına göre belirli farklılık ve esneklik unsurları bulunmakla birlikte, devlet denetimi ve bağlılığına özel bir önem atfedildiği bir gerçektir. Mali açıdan da, işletmelerin kamu sermayesini kullandıkları dikkate alınırca, bu kurumların kamu tüzel kişiliklerinin ağır bastığını söyleyebiliriz. Ancak, kurumların ekonomik alanda faaliyet gösterecekleri düşüncesiyle de, işletmelere esnek bir yapı kazandırılmaya çalışılmıştır. Bu açıdan, ekonomik çalışma kriteri üzerine temellendirilmeye çalışılan bir kamu tüzel kişiliğiyle karşı karşıya olduğumuzu söyleyebiliriz.

İşletmelere mevzuat birliği sağlama amacını güden 3460 sayılı kanunun da tartışmalara yol açtığı gözlemlenmektedir. Devlet işletmelerinin makro planlamadan yoksun kurulmaları ve 3460 sayılı kanunun “siyasi” atamaları tümünden engellemeyen bir içerik taşıması gibi eleştirilerde haklılık payının bulunduğunu göz ardı etmemekle birlikte, kanunun mevzuat birliğini gerçekleştirerek bu konuda önemli bir adım attığını, kurumlara belirli ölçüde hareket serbestliği tanıdığını da unutmamak gereklidir. Bilsay Kuruç’un da vurguladığı gibi, 3460 sayılı kanun gelecekteki yapı içerisinde sermaye birikimini sağlayacak bir birliği getirerek bu alanda ortak planlama yapmaya çalışmakta ve müessese kavramıyla kalıcı bir örgütlenme biçimini ortaya çıkarmaktadır.⁵⁰⁰ Bu nedenle, devlet işletmeciliğinin geleceği açısından önemli bir aşama oluşturan kanuna ilişkin sorunları, çözülmeyecek derecede ağır olarak nitelermek daha doğru bir yaklaşım olarak gözükmektedir.

Son olarak, tüm bu tartışma ve eksiklikleri, ülkenin devlet işletmeciliği konusundaki deneyimsizliğinin normal sonuçları olarak değerlendirmek olanaklıdır. İlk kez sistemli bir şekilde 1930’lardan itibaren devlet işletmeciliğine başlanması dolayısıyla, hem hukuk altyapısının tam hazır olmaması, hem de bilgi ve deneyim eksikliğinden kaynaklanan kapsamlı problemler yaşanmaktadır. Bu nedenle, problemlerin çok kısa bir sürede çözümlenmesi de mümkün değildir.

⁵⁰⁰ Bilsay Kuruç, Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1987, s.153-155. Bilsay Kuruç ayrıca, 3460 sayılı kanunla devlet işletmeciliğinin kar amacıyla birlikte toplumsal özünün de vurgulandığını belirtmekte, denetim sisteminin Başbakanlık düzeyine çıkarılmasını denetimin de genişlemesi olarak görmekte ve yasayı Sümerbank’a göre oldukça gelişmiş ve iyi düşünülmüş bir sistemi getirmesi bakımından olumlu görmektedir.

II.3.1. Değerlendirme

Dönemin aydınlarının devlet işletmeciliğine yönelik açıklamalarına baktığımızda, konunun geniş bir şekilde tartışıldığını ve bazı istisnalar dışında devlet işletmeciliğinin gerekliliği konusunda fikir birliği bulunduğunu görüyoruz. Bu çerçevede, devlet işletmeciliği Türkiye gerçeklerinden kaynaklanan ve sanayileşme yoluyla ekonomik kalkınma ve bağımsızlığı sağlaması öngörülen bir politika olarak savunulurken, CHP programlarına da yaslanarak liberal görüşlerden devlet sosyalizmine kadar uzanan ancak kapitalizm dışına da çıkmayan fikirler ortaya atılmıştır. Kadrocular, batı tipi klasik demokrasi anlayışını reddederek devlet işletmeciliğini emperyalizme karşı özgün bir kalkınma ideolojisinin aracı olarak gündeme getirmiştir. Ahmet Hamdi Başar da, sömürgecilik ve emperyalizme karşı millet iktisadı adıyla özgün bir ekonomik sistem kurma çabasını taşıırken, başta Ahmet Ağaoğlu olmak üzere liberalizmi öne çıkaran yorumlar yanında devlet sosyalizmi adıyla da çeşitli yorumlar yapılmıştır. Bunun dışında, Sanayi Programı'yla birlikte devlet işletmeciliği uygulamalarının da dönemin basını tarafından ilgiyle takip edildiğini ve desteklendiğini görmekteyiz.

Yukarıda belirtildiği gibi, aksi iddia edilse bile teorik olarak kapitalizm karşıtlığı anlamına gelmeyen bu düşünceler, Kadrocuların kimi değerlendirmeleri dışında, devlet sosyalizmi adı altında ortaya çıktığında dahi Sümerbank modelini çok zorlayan bir noktaya vardırılmamıştır. Dolayısıyla, 1930'lu yılların Türk aydınları içindeki büyük çoğunluk karma ekonomiye dayalı bir devlet işletmeciliğinden yana tavır almaktadır. İşletmelerin hukuksal konumu ve 3460 sayılı kanun bağlamında yaşanan tartışma süreci ise, devlet işletmeciliğinin farklı yorumlara açık bir nitelik taşıdığını bir kez daha göstermektedir. 3460 sayılı kanun kapsamında devlet işletmeciliği gelişmeye devam edip bu kanuna dayalı sonuçlar da alınmaya başladıkça, hukuksal tartışma sürecini daha sağlıklı değerlendirmek mümkün olacaktır.*

* Bilindiği gibi, devletçilik politikası literatürde oldukça geniş şekilde ele alınmış ve yorumlanmıştır. Bu değerlendirmelerde, pragmatizm, dünya ekonomik krizi, sanayileşme ve özel sermayeye karşı olmama gibi konularda odaklanan unsurlar görmekteyiz. Örneğin, Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, devletçiliği o günün toplumsal koşullarına göre biçimlenen ve iç etmenler ağırlıklı olmak üzere belirlenen bir politika olarak tanımlarken, Korkut Boratav da, benzer şekilde devletçiliğin bir zorunluluktan doğduğunu, emperyalizmin geri çekildiği bir ortamda denendiğini ve sınıfsal olguları reddetmemekle beraber ulusal bir sanayileşme hamlesi olduğunu vurgulayan bir ifade getirmektedir. Yahya S.Tezel, devletçiliği, 1920'lerin sanayileşme politikasından duyulan hoşnutsuzluk temeline bağlayarak kapitalizmin bir almaşığı olmayan ve temelde özel sermayenin çıkarlarına da aykırı

II.4. Yabancıların Devlet İşletmeciliğine İlişkin Çeşitli Değerlendirmeleri

Bu bölümde, çeşitli yabancı kişi ve kuruluşlarca dile getirilen görüşler ayrıntılara inilmeden aktarılarak, yabancıların devlet işletmeciliği politikasına bakışı saptanmaya çalışılacaktır.

A. Çeşitli Kişilerin Görüşleri

Avusturya'nın eski Ankara elçiliği müsteşarı Norbert Von Bishoff Ankara isimli kitabında, ülke yöneticilerinin yapılan eleştirilere karşın en hızlı döneminde bile uluslararası kredi hareketleri ağına girmemeyi tercih ettiklerini ifade ederken, devletçiliği, ekonomik anarşiyi önlemesinin yanında merkantilist bir anlayışla liberal kapitalist bir devre yaşanmadan ülkenin modern devlet sermayedarlığı ve devlet sosyalizmine geçişini sağlayacak bir politika olarak yorumlamaktadır.⁵⁰¹

bulunmayan geçici bir devlet kapitalizmi olarak yorumlarken, Taner Timur da diğer etkenlerin yanında dünya ekonomik krizinin rolüne atıfta bulunan bir devlet kapitalizmi fikrini gündeme getirmektedir. Bilsay Kuruç, sanayileşme yoluyla ulus devlet modelinin 1920'ler itibariyle sağlamaştırılmamasının bu konudaki temel etken olduğunu kaydetmekte, Faruk Birtek, devletçilik politikasını Türkiye'nin dünya ekonomik krizine verdiği ve yoğun devlet kontrolleriyle otarşik bir ekonomiye yol açan bir yanıt olarak görmekte, Kemal H.Karpat devletçilik için sağlam temellere oturmayan pratik bir devlet kapitalizmi açıklamasını getirmekte ve Doğan Avcıoğlu da, dış şartların zorlamasını öne çıkararak devletçiliğin kapitalizme alternatif olmadığını belirtmektedir. Buna karşılık, bu sayılan olguları kısmen kabul etmelerine karşın devletçilik açısından daha farklı sayılabilecek değerlendirmeler yapan yazarlar da mevcuttur. Örneğin, Çağlar Keyder yukarıdaki yorumlara benzeyen saptamalarının yanında Türk devletçiliğinin Avrupa faşizminden esinlenmeler içeren ve hem yeni yükselen burjuvaziye yer açan, hem de bürokrasinin hakimiyetini uzatma amacı güden bir politika olduğunu ileri sürmüş, devletin iktisadı denetlemesi kavramını kullanan Ahmet İnsel, pragmatizm düşüncesini de içine alarak, devletçiliği ekonomiyi devletin hizmetine verme anlamını içermek üzere patrimonyalizm kavramıyla açıklamış ve Fikret Başkaya da askeri unsurların ağırlık taşıdığı ve bürokrasinin hakimiyet alanını artırmakla beraber temel amacın özel kesimin geliştirilmesi olduğunu savunduğu bir devletçilik açıklaması yaparak Bonapartizm kavramını kullanmıştır. Tüm bu değerlendirmeler için bkz., Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, a.g.e., s.60-63. Korkut Boratav, Türkiye'de Devletçilik, s.VIII-IX, 97, 100. Yahya S.Tezel, a.g.e., s.244-248. Taner Timur, a.g.e., s.123-131. Bilsay Kuruç, "Kemalist Ekonomiden Kesitler", Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Kemalizm, Cilt:2, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, s.298-312. Faruk Birtek, "Devletçiliğin Yükselişi ve Düşüşü, (1932-1950), Nevin Türkiye'de Devletçilik, Coşar, (Der.), İstanbul:Bağlam Yayıncılık, 1995, s.143. Kemal H.Karpat, a.g.e., s.89-91. Doğan Avcıoğlu, a.g.e., s.445-451. Çağlar Keyder, Türkiye'de Devlet ve Sınıflar, 6.b., İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, s.140-153. Ahmet İnsel, Düzen ve Kalkınma Kısacında Türkiye, Kalkınma Sürecinde Devletin Rolü, (Çev. Ayşegül Sönmezay), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1996, s.178-184. Fikret Başkaya, Paradigmanın İflası, Resmi İdeolojinin Eleştirisine Giriş, 7.b., Ankara: Özgür Üniversite Kitaplığı, 2001, s.149-167. Görüldüğü gibi, devletçilik konusunda kimi ortak yorumlarda buluşmakla birlikte ortaya çıkan olguların üzerinden yapılan farklı yorumlar söz konusudur. Ne var ki, devlet işletmeciliğinin pragmatist temellere dayandığı, öncelikli olarak sanayileşme hedefini koyduğu özel sermayeye karşı olmadığı ve bürokrasinin ekonomide yönlendiricilik niteliğinin öne çıktığı gibi noktaların hemen hemen benimsendiğini söyleyebiliriz.

⁵⁰¹ Norbert Von Bishoff, Ankara, Türkiye'deki Yeni Oluşun Bir İzahı, Ankara: 1936, s.262-264. Ayrıca, her alanda sanayileşmek gibi bir politika söz konusu olmadığından, ekonomik kalkınmanın

Raymond Cartier, 1934'teki bir yazısında, Türkiye'nin ekonomik bağımsızlığını sağlayabilmek için sanayileşme aracılığıyla ekonomik milliyetçiliğe yöneldiğini yazmakta,⁵⁰² dönemin Milli Müdafaa Vekaleti mühendislerinden Stephan ise, devletçiliği gelecek açısından da en tutarlı ve doğru politika olarak tanımlamaktaydı.⁵⁰³

Prof. A. Rüstow, devletin tarafsızlığını koruyabilmesi için piyasada girişimci olarak yer almaması gerektiğini ve planlı iktisat veya serbest rejim sistemlerinden hangisinin uygulanacağına, kriz karşısında diğer ülkelerin alacakları tutum izlenerek karar verilmesinin doğru olacağını söylemiş⁵⁰⁴, Cumhuriyet gazetesinin sanayileşme konulu anketine katılan İsviçreli maden sanayii uzmanı M. Blomkevis da, sanayileşmiş ülkelerde bile sanayiden tarıma doğru bir hareketin başladığı bir ortamda, Türkiye'nin de hammaddelerini sanayide kullanmak yerine ihraç etmeyi düşünmesin daha tutarlı bir politika olacağını ileri sürmüştür.⁵⁰⁵

İktisatçı Z.Y. Hershlag, devlet işletmeciliğine ilişkin plansızlık yönünde eleştiriler getirmesinin yanında Karabük demir-çelik işletmesinin Alman ve İngiliz danışman ve teknisyenlerin etkisiyle başarısız olduğunu söylerken, başlangıçta pragmatik öğelerin etkisiyle gelişen devletçiliğin zamanla Kemalist ideolojinin ayrılmaz bir parçası haline dönüştüğünü ve bunu salt karma ve pragmatik bir uygulama olarak görmenin yanlışlığına değinmiştir. Ona göre, Türk devletçiliğinin kendine ait bir kimliği bulunmakta ve kaynağını ulus devlet iradesinden almaktadır.⁵⁰⁶

Devlet işletmelerinin verimliliklerine ilişkin yorumlara bakarsak, A.H.Hanson işletmelerin salt verimlilik kriterine göre değerlendirilmemeleri gerektiği yönündeki görüşlere katılmaktadır. İşletmelerin toplulukların maddi ve kültürel yönden gelişimlerine büyük katkı sağladığını kabul eden Hanson, yöre halkının sinema geçeceğiyle ilk kez fabrikaların sinema salonlarında karşılaşması olgusunu

Avrupa ile olan ticaret hacmini artıracığı öne sürülmüştür. Bkz., s.267-268. Öte yandan, devlet sosyalizmi kavramı da devlet müdahaleciliği anlamında kullanılmaktadır.

⁵⁰² Raymond Cartier, Bugünkü Türkiye, Ankara: 1935, s.35.

⁵⁰³ Stephan, "Türkiye'nin sanayileştirilmesine lüzumlu muhtelif mesleklerin tertip ve tanzimi", Türk İktisat Cemiyeti Konferanslar Serisi: 17, Ankara: 1942, s.9.

⁵⁰⁴ A.Rüstow, "İktisat sistemi ve iktisat ideolojisi", Ekonominin Bugünkü Meseleleri, İstanbul: 1934, s.20-21.

⁵⁰⁵ Cumhuriyet, "İptidai mevaddı imal mi etmeli, yoksa ihraç mı?", 27 Eylül 1932, s.3.

⁵⁰⁶ Z.Y. Hershlag, "Atatürk'ün Devletçiliği", Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi, Haz. Jacop M. Landau, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1999, s.221-232.

önemsemekte ve bu çerçevede, kurumların optimal fiyatlama anlayışı yerine toplumsal amaçları da gözetilen bir fiyatlama politikası uyguladıkları fikrini benimsemektedir.⁵⁰⁷ Amerikalı uzman Max W. Thornburg ise, sağlıklı bir planlamanın yapılamaması ve hatalı sanayileşme kararları yüzünden, bazı istisnalar olsa da genelinde işletmelerin verimliliğinin düşük olduğu ve bu durumun mucizeye varabilecek başarı oranını sınırladığı fikrindedir.⁵⁰⁸

Thornburg, ayrıca, yöneticilerin iktidarı paylaşmak istememeleri ve özel teşebbüs ile gerçek demokrasinin faydalarını anlayamamaları nedeniyle, bir oligarşi oluşturarak özel sermayenin gelişim imkanlarını kısıtladıkları ve bunun sonucunda devlet hakimiyetinin genişlediği ve güçlü bir orta sınıfın oluşmadığı bir yapının meydana geldiğini savunmaktadır.⁵⁰⁹

Küçük sanayi oluşturulmadan Karabük işletmesinin yapılmasını eleştiren ve işletmeyi ekonomik bir ucube olarak niteleyen yazar, eleştirilerini, Karabük bölgesinin kömür ve maden cevherlerine uzak olması sebebiyle nakliyat masraflarının arttığını ve işletme planının dengeli yapılmaması nedeniyle üretim kapasitesinin ülke ihtiyaçlarına göre düzenlenemediğini söyleyerek somutlaştırmış, bölgenin seçiminde etkili olan askeri endişelerin yıllar sonra boşa çıktığını ve bu gerçeğin daha 1933 yılında tahmin edilebileceğini iddia etmiştir.⁵¹⁰

Bu görüşlerin yanında, Türkiye'deki kağıt sanayiinin kuruluşuna öncülük eden Mehmed Ali (Kağıtçı) Bey'in bu süreçte yaşadıkları yabancılara ilişkin hayli ilginç tespitleri içermektedir. Fransa'da kağıt alanında eğitim görerek yurda dönen ve bir kağıt fabrikası kurulması konusunda konferanslara başlayan Mehmed Ali Bey ile devlet adına görüşen yetkililer bu konuda kendisinden bir proje isterken, Avrupa kibrit kralı olarak tanınan kişinin temsilcileri ve Merkezi Avrupa Kağıtçılar Birliği üyeleri ise bu projeden vazgeçerek komisyon karşılığında kendileri adına çalışmasını teklif etmişlerdir.⁵¹¹

⁵⁰⁷ A.H. Hanson, a.g.e., s.11. Yazar ayrıca, Türk sanayi ve ticaretinin geleceğinin özel kesimde olduğunu düşünmenin ve verimsiz görülen bir devlet işletmesini verimlilik adına özel kesime devretme anlayışının yanlış olduğunu düşünmektedir. Bkz., s.11.

⁵⁰⁸ Max W. Thornburg, Türkiye Nasıl Yükselir, İstanbul: Nebioğlu Yayınevi, t.y., s.39-41.

⁵⁰⁹ Aynı Eser, s.41-45.

⁵¹⁰ Aynı Eser, s.102-105. Almanya'nın Türkiye'ye sömürgeci bir zihniyetle yaklaştığına dikkat çeken yazar, süreç içinde Türk sisteminin dış etkiler kaynaklı melez bir sistem ve özel sektörden faydalanamayan kötü bir planlı ekonomi haline dönüştüğünü de savunmaktadır. Bkz., s.46-48.

⁵¹¹ Mehmed Ali Kağıtçı, 14 Ağustos 1934 Salı'nın 43'üncü ve 18 Nisan Cumartesi-6 Kasım 1936 tarihi günlerinin 41'inci yıldönümlerinde Kağıtçılığımız, İstanbul: 1977, s.21. Ayrıca, bir kağıt fabrikası kurmak amacıyla Avrupa Kağıtçılar Birliği emriyle Avusturya'dan gelen bir grup uzman, iki

Fabrikanın devlet tarafından kurulmasına karar verilmesinden sonra, Kağıtçılar Birliği makinelerin Almanya'dan gelmesini önlemeye çalışmasına rağmen başarılı olamamış, dönemin Avrupa Kağıtçılar Birliği başkanı da, Türkiye'nin kağıtçılık konusundaki çabalarına anlam veremediğini, ülke ihtiyaçlarını her yıl kendilerinin karşıladığını belirterek tepkisini aktarmıştır.⁵¹²

Görüldüğü kadarıyla, devlet işletmeciliği politikası çoğunluk itibariyle bir karma ekonomi temelinde algılanarak tarıma dayalı sanayiler ön plana alınmakta, yapılan eleştiriler ise bürokratik düzenin sürdürülmesi, tecrübesizlik ve özel kesime gerekli desteğin verilmemesi gibi noktalarda odaklanmaktadır. Dönemin bilgi ve deneyim yapısını gözönüne alarak konuşursak, devlet işletmelerinin tecrübesizlik ve bürokratiklikten kaynaklanan sorunlar taşıyacağı büyük olasılıkla doğrudur. Ne var ki, özel kesime yeterince önem verilmediği şeklindeki görüş, şimdiye kadar incelenen süreçten de anlaşılacağı gibi gerekli mantıki temelden yoksun yanlış bir değerlendirme olarak gözükmektedir. Nitekim, III.bölümde inceleyeceğimiz veriler de bu tabloyu netleştirecektir. Kağıt sanayii süreci ise, I. Sanayi Programı'ndaki ifadelerle örtüşür şekilde yabancıların ülkedeki ulusal sanayi hamlesine pek sıcak

aylık incelemeleri sonucunda fabrikanın kurulamayacağını söyleyerek yatırımdan vazgeçiyorlardı. Bkz., s.23. Bu görünümü destekleyen bir diğer örnek de, dönemin önemli girişimcilerinden Süreyya İlmen'in aktardıklarıdır. Süreyya Bey, bir Almanya gezisi sırasında yaşadıklarını şu sözlerle yansıtmaktaydı: "Ben, vaktile, Almanya'da seyahat ettiğim bir sırada, birkaç fabrikayı gezmek istemiştım, gezdirmediler. Sebebini sual ettim. "Fabrikalarımızı görüp de Türkiye'de bir eşini mi yapmak istiyorsunuz?" dediler. Ben de "Ne olur?.." dedim. "O halde biz hangi memlekete malımızı ihraç edeceğiz!" cevabını verdiler. Alman zihniyeti diğer memleketlerde fabrikaların vücade gelmesine muhalifdir." Bkz., Süreyya İlmen, Maliyemize Armağan, Hatıralarım IV'üncü kitap, 1951, s.13. Bu konuda verilebilecek son bir örnek de, Akşam gazetesinden aktarılan şu satırlardır: "Büyük sanayi memleketleri, Türkiyede mevcut sanayii tazyik etmek için ellerinden geleni yapmaktadırlar. Buna dair tipik bir misal bulalım: Almanyadan çivi yapmak için tel alıyoruz. Alman fabrikaları, demir teli daha pahalı, çivi de daha ucuza satıyorlar. Bundan maksat, Türkiyedeki çivi sanayiini tazyik etmektir. Bakır için de aynı şey vakidir." Bkz., İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, Cilt:55, No:6, Haziran 1939, s.210.

⁵¹² Aynı Eser, s.30, 34. Yazar bir başka eserinde de kağıtçılığa yönelik tepkileri dile getirmiştir. Bkz., Mehmed Ali Kağıtçı, Modern Kağıt İmalinin 30'uncu Yıldönümünde Hatırladıklarım ve Düşündüklerim, İstanbul: 1966, s.19-20. Ayrıca, yabancı propagandaların bürokrasi içinde de etkili olduğunu dile getiren Mehmed Bey, bu saptamasını, tütün idaresinin kendisine bir kağıt fabrikasına yönelik bir proje hazırlatmasına karşın ihalenin yapılacağı gün Maliye Müsteşarı'nın imzasını taşıyan bir telgrafla fabrika kurulma işinin ertelenmesini göstermektedir. Ona göre, bu kararda dış propagandaların etkisi bulunmaktadır. Bkz., Mehmed Ali Kağıtçı, 14 Ağustos 1934 Salı'nın..., s22. Celal Bayar, 12 Kasım 1974 tarihli Milliyet gazetesinde yayımlanan konuşmasında, Mehmed Ali Bey'i doğrularcasına kağıt ve şeker fabrikaları kurulmasının yurt içinde yarattığı çıkar çatışmalarını öne çıkarmıştır: "Kağıt fabrikası, şeker fabrikası kurulan memleketlerde daima kavgalar olmuştur, istenmemiştir içten. Bunları sigortacılar istemez, nakliyeciler istemez. Komisyoncu tüccarlar istemezler. Hariçten bir mektup yazar, gelir komisyonunu alır cebine atar, bey gibi yaşar. Memlekette kurulursa o, eksik olacak onun ticareti. Bunları ben tetkik etmişim. İş'in kurulmasından menfaatleri bozulacaklar, buna mani olmak isterler. Bkz., Mehmed Ali Kağıtçı, 14 Ağustos 1934 Salı'nın..., s.47.

bakmadıklarının bir işaretidir. Aşağıda aktarılabacak bilgiler de, tarım ülkelerinin sanayileşmesine duyulan hassas tepkileri daha net biçimde gösterecektir.

B. Raporlar ve Diğer Yorumlar

1930'lu yıllarda yabancılara hazırlatılan ve devlet işletmeciliğiyle bağlantı taşıyan raporlar içinde ilk göze çarpan Alman uzman tarafından hazırlanan K. Müller raporudur. Merkez Bankası kurulmasına ilişkin meydana getirilen bu raporda, devlet işletmeciliğine ilişkin kimi ifadeler de bulunmaktadır.* Raporunda, mali alanda genel bir tasarruf önerilmekle birlikte, bazı büyük harcamaların kısılamayacağı gözönüne alınarak üretim ve ihracat kapasitesi artışıyla düzenli gelir sağlanması gerektiği belirtilmekte, sanayileşmenin de mensucat, değirmen ve yağ gibi hammaddesi yurt içinde bulunan ürünlere yönlendirilmesi önerilmektedir.⁵¹³

Yabancı sermayenin faydalarına da işaret eden Müller, bunun sağlanabilmesi için Teşvik-i Sanayi Kanunu'nda yer alan yerli işçi çalıştırma zorunluluğu gibi birtakım koşulların kaldırılması fikrini taşımaktadır. Devlet işletmeleri yönetimlerinin ise, özerk ve ticari esaslara uygun ve Maliye Vekaleti ile Divanı Muhasebatın denetimi altında yapılmasını öngörmektedir.⁵¹⁴

Bu alandaki ikinci örnek, sanayi programı açısından hayli önem taşıyan ve ülkenin çeşitli bölgelerine yapılan geziler sonucu hazırlanan Sovyet uzmanlarının raporudur.** Türk yetkililerin kendilerine verdikleri raporu da hesaba katarak hazırladıkları raporda, pamuk sektörü için, ithalata engel olmayı amaçlayan üç işletme kurulmasını öneren uzmanlar,⁵¹⁵ sanayileşme ve savunma açısından kimya sanayiine özel bir önem atfetmekte ve bu alanda mutlaka devletin yer almasını istemektedir. Gerekçe olarak, bu sektörde özel kesim için yeterli karın olmaması ve büyük sermayeye gereksinim duyulmasının yanında, devletin kamusal amaçları ön plana alarak hareket etmesi gereği gösterilmektedir. Bu nedenle, uzak bir ihtimal bile

* Rapor hakkında bkz., İlhan Tekeli ve Selim İlkin, 1929 Dünya..., s.110-115.

⁵¹³ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, 1929 Dünya ..., s.613-614, 618-620, 623-624.

⁵¹⁴ Aynı Eser, s.615, 626.

** Uzmanların gezi sürecine ilişkin bkz., Cumhuriyet, "Yeni tesis edilecek fabrikalar", 2 Temmuz 1932, s.2. Cumhuriyet, "Rus Mühendisleri", 12 Eylül 1932, s.4. İlhan Tekeli ve Selim İlkin, Uygulamaya..., s.158-164. Döneme ilişkin iki kararnamede de, Rusya'dan gelecek altı uzmanın masraflarının hükümet tarafından karşılanacağı belirtilmekte ve bu uzmanlara barınma, gıda ve yolculuk harcamalarının dışında onar lira yevmiye verilmesi kararlaştırılmaktadır. Bkz., T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Karar Sayıları: 13.211, 13.244.

⁵¹⁵ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, Uygulamaya..., s.E111.

olsa, özel sermayenin kendi gücüyle kimya sanayiini kurmaya kalkışması halinde dahi, devletin buna izin vermemesi sadece planın çerçevesi içinde kalmak kaydıyla bazı bölümlerin uygulamasının özel kesime bırakılması sağlanmalıdır.⁵¹⁶

Kimya sanayii ile birlikte incelemeye alınan demir sanayii için en uygun yer Zonguldak havzası olarak gözükiyorsa da, savunma gerekleri nedeniyle işletmenin Filyos-Irmak demiryolu üzerinde ve Zonguldak'tan çok uzak olmayan bir yer olan Tefen istasyonu civarında kurulması ve aradaki bağlantının sağlanması için kimya sanayiinin de bu civarda oluşturulması uygun bulunmuştur.⁵¹⁷ Askeri zorunlulukların daha içeri bölgelere girilmesini gerekli kılması durumunda, ikinci alternatif olarak Karabük yöresi öne sürülmekle birlikte, buranın kuruluş, üretim ve nakliye masraflarını yaklaşık üç kat daha artıracığı vurgulanmış, Karabük'ten daha içeri girilmesine ise, ekonomik açıdan işletim yapmayı tamamen imkansızlaştıracağı gerekçesiyle sıcak bakılmamıştır.⁵¹⁸

İncelemelerin ardından kaleme alınan 01.11.1932 tarihli sonuç yazısında, demir ve kimya sanayiine yönelik olumlu izlenimler şöyle yansıtılmıştı:

“Türkiye’de bir demir sanayii ve kimya sanayii yaratılabilir. Kimyevi maddelere ihtiyaç mevcuttur. Başlıca iptidai maddeler memlekette vardır. Maliyet fiatlarının tahlili istihsalin rantabl olacağını göstermektedir. Binaenaleyh teşebbüse mani yoktur. Bu sanayiin yaratılmasile Türkiye iktisadi istiklaline doğru yeni bir adım daha atmış olacaktır. Yalnız kimyevi maddeler için 1.700.000 liralık döviz kazanmış olacaktır ve harp vukuunda ise memleketin müdaffası için elzem olan fabrikaların hepsine sahip olabilecektir.”⁵¹⁹

Raporun sonuç bölümünde, su kaynaklarına göre bölgeleri üçe ayırarak pamuklu sanayi işletmeleri için bir değerlendirme yapan uzmanlar, su kaynakları en iyi olan Eskişehir, Sarayköy ve Nazilli bölgelerini işletme kurmaya en elverişli yerler olarak tanımlarken, Kayseri, Malatya ve Denizli yörelerini ikinci gruba almış, su kaynaklarından mahrum olan Konya ve Afyon’u ise üçüncü gruba dahil ederek pamuklu işletme kurmaya en az uygun yerler olarak göstermişlerdir.⁵²⁰

⁵¹⁶ Aynı Eser, s.E255-256.

⁵¹⁷ Aynı Eser, s.E273, 276-281.

⁵¹⁸ Aynı Eser, s.E278-279, 281-282.

⁵¹⁹ Aynı Eser, sE299.

⁵²⁰ Aynı Eser, s.E214-215. Uzmanların ayrıntılı bölge değerlendirmeleri için bkz., s.E131-132, 141, 153, 162, 169, 189, 202-203, 209-210. İlhan Tekeli ve Selim İlkin’e göre, sanayi projeleri demetinden oluşan raporlardaki önerilerden bir kısmı Türkiye’nin tercihlerini tam olarak yansıtmasa da, projelerin

Devlet işletmeciliğini ön plana çıkaran Sovyet uzmanların raporunda yer verilen ekonomik bağımsızlık ve milli savunma gibi kavramlar, bilindiği gibi Türk yöneticiler tarafından da sahiplenilmiştir.* Uzmanların demir-çelik sanayii hamlesi konusunda söyledikleri de bu bağlamda dikkate alınan unsurlardan birisidir. Buna karşılık, Sovyet uzmanların çok fazla dikkate almadığı özel sektöre, karma ekonomi çerçevesinde ayrı bir önem verilmesi aradaki temel farklılığı oluşturmaktadır. Burada önemli olan nokta, Türkiye'nin kendi sanayileşmesi adına ideolojisi farklı ancak planlı ekonomide başarılı olan bir devletten yardım istemesi ve yapılan önerileri ulusal bağlamda uygun görülen ölçüde dikkate almasıdır. Bu durum, Rusya gibi planlı ekonomiye geçmiş büyük bir ülkeyle olan komşuluk ilişkilerini devam ettirme düşüncesi yanında, 1930'lardaki dünya ekonomik krizi ortamından ülkenin lehine sonuçlara çıkarabilme isteğinin de bir göstergesidir.

Celal Bey'in İktisat Vekilliği'ne gelmesiyle birlikte, Sovyet uzmanların ardından bazı Amerikalı uzmanlar da ülkeye davet edilerek rapor hazırlamaları istenmiştir. Uzmanların Sovyet yetkililer gibi Türkiye'deki incelemeleri sonucunda ortaya çıkan bu rapordaki temel nokta, öncelikle kazancı açık olan sanayilere yoğunlaşılması ve diğer işler için uygun ortamın beklenmesinin önerilmesiydi. Bu çerçevede, hammadde açısından avantajlı olan sanayilerin üzerinde durularak mensucat sanayii öne çıkarılmakta, sanayi planı kapsamındaki cam ve şişe sanayii de doğru bir seçim olarak tanımlanmaktaydı.⁵²¹

bir bölümü I. Sanayi Planı'na, bir bölümü de uzun dönemdeki sanayi girişimlerine önemli ölçüde esin kaynağı oluşturmuştur. Bkz., s.168. Türk ve Sovyet uzmanların gezisi sırasında yaşanan ilginç bir nokta da, Kütahya Sanayi ve Ticaret Odası'nın bir rapor hazırlayarak, Bünyan muhtarlarının da bir muhtıra oluşturarak kendi bölgelerinde başta dokuma olmak üzere çeşitli alanlarda devlet işletmeleri kurulmalarını talep etmeleridir. Bkz., İlhan Tekeli ve Selim İlkin, Uygulamaya..., s.E73-88. Bu istekler, İstanbul dışındaki yerlerin yatırım ihtiyacını ve özel sermayenin yetersizliğini de belgelemektedir.

* Nitekim, İsmet Bey'in Rusya seyahati ve elde edilen kredinin ardından dönemin aydınları arasında da Rusya'nın planlı sanayileşme konusundaki başarılarını öven yorumlara rastlanmaktadır. Bunlardan Yunus Nadi imzalı olanlar için bkz., Yunus Nadi, "İsmet Paşanın Rusya Seyahati ve neticeleri", Cumhuriyet, 11 Mayıs 1932, s.1, 4. "Bolşevik Rusya korkunç bir alem değildir", Cumhuriyet, 12 Mayıs 1932, s.1-2. "Yanıbaşımızda Yeni Bir Amerika vücut buluyor", Cumhuriyet, 13 Mayıs 1932, s.1, 3. "Rusya seyahati intibalarından", Cumhuriyet, 18 Mayıs 1932, s.1-2. Ayrıca bkz., Ulus, "Sovyetler Birliğinde ekonomik ilerleyişler", 28-29 Temmuz 1935, s.4. Dönem içinde yayımlanan iki kitapta da Rusya'nın planlı kalkınmasına dikkat çeken tespitler yer almaktaydı. Bkz., Falih Rıfkı (Atay), Yeni Rusya, Ankara: 1931. Dö Monzi, Bolşeviklik. Yeni Rusya hakkında icmali malumat, (Çev.Haydar Rıfat), İstanbul: 1932. Bu bilgiler ışığında, Rusya'nın planlı kalkınma modelinin yönetim kadar, aydınlar katında da etkili olduğunu ve bu etkilerin gerek sanayi programı, gerekse devlet işletmeciliği uygulamalarına yansıdığı tespiti yapılabilir.

⁵²¹ W.Hines ve diğerleri, Türkiye'nin İktisadi Bakımdan Umumi Bir Tetkiki 1933-1934, W.Hines ve diğerleri, Cilt:1, Ankara: t.y., s.51-52. Amerikan uzmanların çalışmalarıyla ilgili olarak bkz., İlhan

Uzmanlar diğerk ülkelerdeki tecrübeler ışığında, gümrük tarifeleri yoluyla sanayii korumaya çalışmanın birtakım haksızlıklar doğurarak yarardan çok zarar getireceğini savunmuşlar⁵²² ve zaten çok yüksek olan vergilerin artırılmasının üreticilerin yaşadığı zorlukları daha da çoğaltacağını ileri sürmüşlerdir.⁵²³ Ayrıca, yabancı sermaye olanaklarının iyice kısıtlandığı bir durumda , yatırımları milli gelirden karşılayarak yapmak gerekecek bu da beraberinde dünyevi birçok konfordan mahrum kalma sonucunu getirecektir.⁵²⁴ Bu nedenle, hızlı bir sanayileşme yerine eğitim, iyi yönetim ve verimlilik gibi konular öne çıkarılmalı ve sanayileşme hamlesi yavaş ve çok dikkatli şekilde gerçekleştirilmelidir.⁵²⁵

Bu değerlendirmeler doğrultusunda, mensucat sanayii için Kayseri ve Konya Ereğlisi uygun görülürken, bu tür sınai işletmelerin belirli yerlerde toplanması yerine ülkenin çeşitli yerlerine dağılması faydalı bulunmuş, cam sanayii açısından da İstanbul ön plana alınmıştır.⁵²⁶

Kurulacak sanayiler içinde en önemli, masraflı ve kapsamlısı olarak demir sanayiini gören uzmanlara göre, bu işe hemen başlanması ülke ekonomisine ağır bir yük bindireceğinden yatırım uygun koşullar oluşana dek ertelenmeliydi. Milli savunma unsuru da bu konuda bir gerekçe olarak kabul edilmemekte ve ağır maliyetli bir işletmeye göre başka alanlardaki bir iktisadi varlığın savunma açısından çok daha etkili işlev göreceği düşünölmekteydi. Benzer fikirler, kimya sanayii için de öngörölmesine karşın, milli savunma ihtiyacı dolayısıyla bu işletmelerin tercih edilmesi halinde, yapılacak giderler iktisadi programa değil milli savunma bütçesine borç olarak kaydedilmeliydi.⁵²⁷

İşletme verimliliği açısından da, korumacı politikaların sağladığı karlılığın bir kriter olarak alınmasının yanlışlığına değinilmekte, asıl verimliliğin, benzer ülkelerin üretim harcamalarına bakarak ve kullanılan sermaye ve işçiliği daha uygun alanlarda

Tekeli, Selim İlkın, a.g.e., s.172-175. Belirtildiğine göre, Başbakan İsmet İnönü'ün tepkisine karşın Celal Bayar'ın isteğiyle uzmanlar getirilmiştir. Ancak ana rapor, planının tamamlanmasından sonra Mayıs 1934'te bitirildiği için plan üzerinde bir katkısı olmamıştır. Yahya Tezel'in verdiği bilgiye göre de, uzmanlar Washington'daki büyükelçi Ahmet Muhtar Bey aracılığıyla çağrılmıştı ve aralarında ünlü Amerikan iktisatçılarından Edwin Kemmerer de bulunmaktaydı. Bkz., Yahya S.Tezel, a.g.e., s.294.

⁵²² Aynı Eser, Cilt:1, s.52-53.

⁵²³ Aynı Eser, Cilt: 3, s.74.

⁵²⁴ Aynı Eser, Cilt: 1, s.34-35. Bu yöntemin başarısızlıkla sonuçlanma ve bunun sonucunda felaketlere yol açma riskini taşıdığı da uzmanların vurgulamaları arasında yer almıştır.

⁵²⁵ Aynı Eser, Cilt: 3, s.75, 93-101.

⁵²⁶ Aynı Eser, Cilt:3, s.75-76, 78-79.

⁵²⁷ Aynı Eser, Cilt:1, s52, Cilt:3, 83-90, 170. Demir sanayiine yönelik uygun koşullar oluştuğunda, demiryolunun Ereğli'ye ulaştırılması ve yatırımın orada yapılması öneriliyordu. Bkz., s.100.

değerlendirmenin mümkün olup olmadığını göz önüne alarak ölçülebileceği açıklanmaktadır.⁵²⁸

Maliye sürecinde ise, bütçe denkliliği ve ekonomik harcamaların bir bölümünü cari gelirlerden temin etme anlayışı olumlu değerlendirilmekle beraber, harcamalarda gelişigüzel bir politikanın uygulanması ve vergilerin yüksek tutulmasına rağmen mali yetersizliğin sürmesi nedeniyle ağır bir kısa vadeli borçlanma politikasına gidilmesi yanlış bulunmaktadır. Bunun yanı sıra, vergi yükü daha çok tarım kesimi üzerinde odaklandığından, vergi sisteminin yeniden düzenlenmesi, enflasyon yaratacak politikalardan kaçınılarak paranın değerinin korunması ve büyük masraf gerektirecek işlerin ertelenmesi önerilmektedir.⁵²⁹

Raporun diğer bölümlerinde de, devlet işletmeciliğinin faaliyet alanları ve sınırlarının belirginleştirilmesi gereğine işaret edilmiş,⁵³⁰ ayrıntılardan çok ekonomik güçlerin düzenlenmesiyle ilgilenilmesi istenmiş ve devletin en önemli görevinin özel kesimi geliştirici politikalar üretmek olduğu aktarılmıştır.⁵³¹

Sovyet uzmanların ardından, Celal Bayar'ın İktisat Vekilliği sırasında Amerikalı uzmanların davet edilmesi, belirli bir ideolojiye yakın durmayarak siyasi denge kurma çabasını göstermesi adına anlamlıdır. Amerikalı uzmanların hazırladıkları rapor, Sanayi Programı için doğrudan bir kaynak oluşturmayacaksa da, 1930'ların kriz ortamında, siyasi dengelerin gözetilmesi bakımından önemli bir çaba olarak değerlendirilebilir. Uzmanların bakış açıları, doğal olarak Sovyet uzmanlardan belirgin bir ayrılık taşımaktadır. Liberal ağırlıklı bir ekonomi gözüyle daha çok özel kesime yakın görüşleri telaffuz eden uzmanlar, devlet işletmeciliğini hafif sanayi alanına kaydırmakta, ağır sanayi hamlesine ise çok sıcak bakmamaktadırlar. Bu çerçevede, ekonomik bağımsızlık olgusuyla sanayileşme arasında bir bağlantı kurulmadığı gibi, devletin kamu hizmeti yapma düşüncesine de yer verilmemektedir. Sonuçta, devletin hafif sanayileşmeye öncelik tanıyacağı ve asıl görevinin özel sermayeyi geliştirmek olarak belirlendiği liberalizme yakın bir karma ekonomi politikası gündeme getirilmektedir.

⁵²⁸ Aynı Eser, Cilt: 3, s.95.

⁵²⁹ Aynı Eser, Cilt: 1, s.176-179, 181. İhracatın artırılabilmesi için maden yataklarının incelenmesi, maden kanununun ihtiyaca cevap verir hale getirilmesi ve ülkeye yabancı sermaye sokabilmek için sorumluluk sahibi yabancı gruplarla özel anlaşmalar yapılması diğer öneriler arasında yer almıştır. Bkz., s.408-412.

⁵³⁰ Aynı Eser, Cilt:3, s.95.

⁵³¹ Aynı Eser, Cilt: 1, s.73-74.

Hükümetin hayat pahalılığıyla ilişkili olarak istediği raporlardan ilkinin hazırlayan Friburg Üniversitesi profesörlerinden İsviçreli J.Lorenz'in 1938 yılında yaptığı araştırmaya göre, işçi ve memur kesimi kazançlarının %90'ını en zorunlu ihtiyaçları için harcamakta ve bu oran çok aşağı bir geçinme düzeyine karşılık gelmektedir. Balkan ülkelerindeki fiyatlar dikkate alındığında da, Türkiye'deki seviye %30-40 daha yüksek gözükmektedir.⁵³²

Hayat pahalılığının bu derece yüksek olması, milli gelirin büyük bir bölümünün devlet ihtiyaçlarına kanalize edilmesiyle ilişkilendirilmiştir. Tüm ekonomisini neredeyse yoktan kurmak zorunda kalan yönetim, bunu yabancı sermaye piyasalarına başvurmadan yapmak istediğinden ve güçlü bir milli sermayesi bulunmadığından, gelecekteki rahatlık adına o günkü neslin tüketim olanakları kısıtlanmıştır. Milli ekonomi politikasının sürdürülmek istenmesi sebebiyle, vad edilen ucuzluk ortamının sağlanma olanağı bulunmadığı ileri sürülmüş ve yapılabilecek en mantıklı uygulama, büyük park ve bina gibi lüks işlerden kaçınmak şeklinde gösterilirken, hayat pahalılığında kalıcı bir çözümün koşulu ise, milli gelirin yükselmesi ve bununla bağlantılı biçimde etkin bir ulaşım ve ticaret ağının kurulması olarak belirtilmiştir.⁵³³

Londra Üniversitesi'nde görevli Frederic Benham tarafından, 1938 yılı haziran-ağustos ayları arasında ve 16 ildeki çeşitli kişilerle yapılan görüşmeler sonucunda hazırlanan ikinci raporda, Türkiye'deki koşulların Bulgaristan ve Romanya gibi ülkelerden daha yüksek olduğu sonucuna varılmakta, özellikle son yıllarda artan hayat pahalılığının nedenleri ise, sanayileşme doğrultusunda izlenen milli siyaset, sermaye azlığı ve ücret yetersizliği yüzünden daimi işçiliğin oluşmaması ve bürokratik zihniyet gibi koşullara bağlanmaktadır.⁵³⁴

İzlenen milli politika değiştirilmeden hayat pahalılığına karşı alınabilecek önlemler, bazı büyük şehirlerde fiyat denetleme komisyonlarının kurulması ile vergi reformu kapsamında ekmek, et, tuz, giyim eşyası, nakil masrafları ve sayım vergilerinin azaltılması veya tamamen kaldırılması, buna karşılık oransal olarak az bulunan kazanç vergisinin artırılması şeklinde somutlaştırılıyordu.⁵³⁵

⁵³² Konjonktür, No: 3, Mart 1940, s.5-6.

⁵³³ Aynı Eser, s.6-7, 9.

⁵³⁴ Aynı Eser, s.9-12.

⁵³⁵ Aynı Eser, s.12-13.

Raporda, sermaye birikimini sağlamak için enflasyon politikası yerine vergileri kullanmanın toplumsal açıdan daha doğru olacağı ileri sürülmüş, sağlıklı bir birikim için özel kesime bırakılan alanların net şekilde belirlenmesi ve bu alanlarda kurulacak işletmelerin hiç değilse on yıl süreyle hükümet tarafından satın alınmayacağı açıklanması istenmiştir. Ayrıca, belirlenen alanlar içinde kalmak ve önemli sakıncalar içeren bir yerde yapılmamak koşuluyla, kurulacak her çeşit fabrikaya izin verilmesi, işletmelerin kuruluş aşamasında denetime tabi tutulmaması ve yasalara uymak kaydıyla yabancı sermayenin desteklenmesi sanayileşmeye yardımcı faktörler arasında sayılmıştır.⁵³⁶

Raporlarda ortaya konan unsurlarda da görüldüğü gibi, gelişmekte olan bir ülke için devlet işletmeciliği toplumsal maliyetleri yüksek olan bir politikadır. Nitelikli eleman eksikliği ve deneyimsizlik gibi olumsuzlukları da eklediğimizde, problemlerin daha da artacağı bir gerçektir. Nitekim, raporlara da yansıdığı şekilde, tüketim ve ücrete dayalı vergilerdeki artış bunun başka bir göstergesidir. Bu maliyetlerin önemli sonuçlarından birisi olan ve dönemin sonuna doğru yükseliş trendine girdiği gözükten hayat pahalılığı ise, doğal olarak en çok özellikle ücretli kesim üzerinde bir baskı yaratacaktır.

Bu raporların dışında, son olarak, Karabük fabrikası anlaşmasına yönelik olarak İngiliz basının da yer aldığı yabancı basında çıkan ilginç yorumlara değinebiliriz. Dahiliye Vekaleti'nin yayımladığı kitaptan öğrendiğimize göre, bu yorumlarda, Karabük işletmesinin teknik yeterliliğine dikkat çekilmesinin yanında, kredi anlaşmasının Alman rekabetine karşı imzalanması büyük bir başarı olarak değerlendirilmekte, bunun İngiliz mallarının ihracat şansını artıracığı ve İngiltere ile Türkiye arasındaki siyasi ilişkileri geliştireceği vurgulanmaktadır.⁵³⁷

Anlaşmanın siyasi boyutunu öne çıkaran bir yazıda da, Almanya'nın genişleme eğilimlerine karşı: "...Britanya İmparatorluğu için Yakın Şarkta tampon vazifesini görececek bir devletin bulunması harpten evvelki zamanlara nazaran çok daha büyük bir hayat veya memet vesilesidir."⁵³⁸ sözleri yer almaktadır. Yine aynı

⁵³⁶ Aynı Eser, s.14.

⁵³⁷ Yabancı Gözüyle Cumhuriyet Türkiye'si, Ankara: Dahiliye Vekaleti Matbuat Umum Müdürlüğü Neşriyatından, 1938, s.265-280. Yapılan değerlendirmelerde, anlaşmanın Almanya'nın rekabetine karşı imzalandığının belirtilmesi yanında, Türkiye'nin, yabancılarla yapılan ekonomik işlerde ülke bağımsızlığına zarar verici hiçbir koşul oluşmamasına dikkat ettiği vurgulanmaktadır. Bkz., s.266, 269.

⁵³⁸ Aynı Eser, s.264. Almanya'nın o dönemde Türkiye üzerinde ekonomik bir baskı yaratmaya çabaladığı ve bu kredi anlaşmasından rahatsızlık duyduğu, Mehmet Gönübol ve Cem Sar tarafından

yorumda, İngiltere'nin ticaret ve güvenliğinin İtalya'dan çok Türkiye'nin alacağı duruma bağlı olduğu, güçlü bir tarafsız bloğun temelini oluşturan Türkiye ile yapılacak bir dostluğun İngiltere'nin hayati önemdeki ulaşım hatlarını güvence altına alacağı ve Türkiye'nin de bu ilişkilerden fayda sağlayacağı saptamasına yer verilmektedir.⁵³⁹

Anlaşma Türk yetkililer ve basın tarafından olumlu karşılanmış ve yapılan yorumlarda, siyasi yönden çok anlaşmanın İngiliz-Türk dostluğunu geliştireceği üzerinde durulmuştur.⁵⁴⁰

Görüldüğü gibi, Almanya'nın dünya üzerindeki konumu ve yaklaşan II.Dünya Savaşı ortamı, büyük devletleri müttefik arayışı konusunda bir rekabete yöneltmekte ve Türkiye stratejik açıdan önemli bir mevkide yer almaktadır. Bu açıdan, İngiltere ile yapılan borçlanma anlaşmasının "siyasi" bir yönü de bulunmaktadır. Ne var ki, III. bölümde anlaşma koşulları incelenirken de görüleceği gibi, bu kredinin Türkiye'nin siyasal ya da ekonomik bağımsızlığını tehdit eden bir hükmü bulunmamaktadır. Aksine, anlaşmanın genel koşulları Türkiye'nin uygun şartlarda borçlanmasını ve ağır sanayi hamlesine başlamasını sağlayıcı niteliktedir. Bu çerçevede, İngiltere'nin Türkiye'ye yaklaşma çabalarının da etkisiyle ortaya çıkan Karabük anlaşmasının,

da aktarılmaktadır. Bu durum, Alman Dışişleri Bakanlığı İktisadi Politika Dairesi Müdür Yardımcısının, Türk-Alman ticaret görüşmelerinin yapıldığı 29 Haziran 1938 tarihli memorandumunda şu sözlerle ifade edilmişti: "Türkiye'nin bize eskisinden daha kuvvetli iktisadi bağlarla bağlanması gerekmektedir...Çünkü, İngiltere son zamanlarda özellikle iktisadi alanda Almanya'nın Türkiye üzerindeki etkisini kaldırmak için gittikçe artan bir çaba sarfetmektedir....Türkiye'ye verilen İngiliz kredisi bu devletin kredi ihtiyacını karşılamaktan uzak olduğuna ve Türkiye'nin hala Alman kredisine ihtiyacı bulunduğu göre, Türkiye'yi iktisadi bakımdan Almanya'ya daha fazla bağlamak ve bu devlet üzerindeki nüfusumuzu artırmak mümkündür." Bkz., Mehmet Gönülbol, Cem Sar, Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938), Ankara: Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, 1997, s.120.

⁵³⁹ Aynı Eser, s.264. Kredi anlaşmasının Almanya boyutu, İngiltere dışındaki basın organları tarafından da gündeme getirilerek, gerek İngiltere'nin, gerekse Türkiye'nin Alman yayılmacılığından rahatsız olarak yaklaşmaya başladıkları ve anlaşmanın mali niteliğinden çok politik niteliğinin öne çıktığı ifade edilmekteydi. Bkz., s.271. Ayrıca bkz., Cemal Kutay, Celal Bayar, Cilt: 4, 1651, 1653-1654. Diğer yandan, İngiltere'nin de 1930'lu yılların başındaki Rus kredisinden rahatsızlık duyduğu İngiliz siyasi temsilcilerinden Sir Park Goff'un 1934 Ekim'inde yaptığı şu demeçten anlaşılmalıdır: "...ticari sahada mühim bir yer tutmaya muvaffak olan Rusya, Türkiye'de pamuk fabrikaları inşası için birçok paralar sarfetmektedir. Bu ise, tabiatile Lancashire pamuk ticareti üzerinde muzır bir tesir icra edecektir." Bkz., T.C. Hariciye Vekaleti Matbuat Müdürlüğü, Ecnebi Matbuatı Hulasaları, Sayı:59, 1934, s.1032.

⁵⁴⁰ TBMM ZC, Devre V, Cilt:26, s.432-434. Meclis içindeki değerlendirmelerde, bir taraftan İngiliz-Türk dostluğuna atıfta bulunurken, diğer taraftan kredi anlaşması Türkiye'nin büyük bir mali başarısı olarak yorumlanmaktadır. Basından bazı görüşler için bkz., Yunus Nadi, "İngiliz-Türk iş birliği", Cumhuriyet, 5 Nisan 1937, s.1. A.Ş.Esmer, "Türk-İngiliz Dostluğu", Ulus, 7 Nisan 1937, s.3.

mevcut koşullarda ülke lehine önemli bir kazanım oluşturduğunu söylemek olanaklıdır.

C. Londra Konferansı

Dünya ekonomik krizine çözüm bulmak amacıyla 1933 yılında Londra'da düzenlenen dünya ekonomik konferansı,* ülkeler arasındaki anlaşmazlıklar yüzünden kesin bir sonuca bağlanamayarak sona ermiştir. Bu konferans, Türkiye'nin devlet işletmeciliği politikasına yönelik açıklamalarının yanında, çeşitli ülkelerin bu politikaya ilişkin görüşlerini sergilemesi bakımından da ilgi çekicidir.

Konferans öncesinde, burada aktarılacak görüşlerin belirlendiği bir hazırlık komisyonu kurulmuştur. Komisyonda, İktisat Vekaleti adına bildirilen görüşte, ekonomik krizin sebebi olarak sanayileşmiş devletlerin metropol-koloni ülkeleri zihniyetini içeren eski sistemi devam ettirme isteği ve üretim-tüketim arasındaki aşırı uyumsuzluk gösterilmektedir. Bu açıdan, Türkiye'nin, krizi ortadan kaldırmak için teknik ve üretim gelişiminin engellenmesi fikrine katılması mümkün görülmemektedir. Ayrıca, mevcut ortamda bir işbirliğinin ancak ekonomik bağımsızlığa sahip ülkeler arasında gerçekleşebileceği düşünülmekte, bu bağlamda devletin siyasi sorumluluğunun yanında ekonomik rolünün olduğu ve bu boyut gözardı edildiği takdirde konferansın başarılı olamayacağı savunulmaktadır.⁵⁴¹ Sanayileşmenin amacı da:

“Gayemiz, milletlerle aramızdaki mübadeleyi her imkan ve vesile ile genişletmektir. Ve bu sebeple iktisadi programımız beynelmilel iştiraki mesaiye müstenittir. Biz ‘Autarchie’ iddiasında bulunmaktan çok uzağız. Büyük ağır sanayii, muğlak ve ince sanayii, kimya sanayii, makine sanayii ilah... yapmak iddiasında değiliz.

Bütün milli gayemiz en iptidai ihtiyaçlarımızı (yiyecek ve giyeceğe müteallik) memleket dahilinde tedarik edebilmektir.”⁵⁴² sözleriyle açıklanmıştır.

* 12 Haziran-27 Temmuz 1933 tarihleri arasında gerçekleşen konferansa Türkiye, aralarında İktisat Vekili Celal Bayar'ın da yer aldığı kalabalık bir uzmanlar topluluğuyla katılmıştır. Bu konuda bkz., İlhan Tekeli, Selim İlkin, Uygulamaya..., s.304-318.

⁵⁴¹ Dünya Para ve İktisat Konferansı İhzarı Komisyonunda muhtelif Vekaletler delegeleri tarafından iktisadi vaziyet hakkında yapılan tahliller ve Vaşington mükalemleri etrafında düşüncelerimizi muhtevi muhtıra, T.C. Hariciye Vekaleti, Ankara: Hariciye Vekaleti Matbaası, 1933, s.9-11.

⁵⁴² Aynı Eser, s.12-13. Sanayileşmesinin, talep artışı yoluyla ülkenin uluslararası ticaretinde de yükselişe yol açacağı ifade edilmiştir. Bkz., s.11-12. Ne var ki, gerek kimya, gerekse ağır sanayi

Bu noktada, İktisat Vekaleti'nin fonksiyonu, özel girişimleri daraltmak değil onlara ülke çıkarlarıyla uyumlu bir yön çizmek olarak belirlenirken, milli paranın değerinin korunması, ihracatı artıracak önlemlerin alınması, gerçek bir bütçe denkliliğinin ve ödemeler dengesinin sağlanması ve enflasyonist hareketlerden kaçınılması gerekliliği üzerinde durulmuştur.⁵⁴³

Bunun yanında, bu milli tezin uygulanmasına engel olabilmek için Londra Konferansı'nda liberalizmin öne çıkarılacağı, ancak milli teze tamamen aykırı olan bu anlayışın kabul edilmesinin mümkün olmadığı belirtilmekte ve Türkiye'nin, kendi mallarını alan ülkelerden ithalat yapmak durumunda olduğu ve bunun aksi yönde gelecek bir talebin de kabul edilemeyeceği vurgulanmaktadır. Dolayısıyla, konferansta ancak bu esaslar dahilinde bir uzlaşmaya varılabilmesi söz konusudur.⁵⁴⁴

Komisyonunda, Ziraat Vekaleti'ni temsilen konuşan müsteşar Atıf Bey, dünya krizini üretimin talebi aşmasına bağlamış, liberal ekonomiden organize ve etatist ekonomiye doğru gidişin başladığını ve diğer küçük devletler gibi Türkiye'nin de varlığını sürdürebilmek için sanayileşmeye yöneldiğini ileri sürmüştür. Sanayileşmenin köylerin aleyhine bir politika olmadığını çiftçilerin ancak işsiz kaldıkları dönemlerde sanayide çalışacak olmalarını kanıt göstererek savunmuş ve bir proletarya oluşturmasından sakınılacağı kaydetmiştir.⁵⁴⁵

Türkiye, 12 Haziran 1933'te başlayan konferansa sunduğu tezinde de, ithalatını azaltabilmek için tarım hammaddelerine dayalı sanayileşmenin zorunluluğunu vurgulamıştır:

“Biz, iptidai maddesini memleketimiz ziraatinin mebzulen [bolca] verdiği sanayi teessüsünü himaye mecburiyetindeyiz.

yatırımlarının gerçekleşecek olması ve ağır sanayie geçme kararının daha 1920'lerde alınması, bu açıklamanın daha çok otarşi boyutuyla değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

⁵⁴³ Aynı Eser, s.14-15. Maliye Vekaleti adına açıklamalar yapan Varidat Umum Müdürü Cezmi Bey de, enflasyon yöntemine başvurulmayacağına işaret ederken, devamlı bir bütçe denkliliği ve ticaret dengesinin sağlanması, dalgalı borçların sınırlanması ve üretimi genişletici bir ekonomi politikasının izlenmesi üzerinde durmaktaydı. Bkz., s.3-4.

⁵⁴⁴ Aynı Eser, s.13-14. Son Posta gazetesinde yer alan bir haberde de, konferansta Türk heyetinin savunacağı tez şu sözlerle aktarıyordu: “Devletin iktisadiyatı veçe ve istikamet verici bir kuvveti ve “fonction” u haiz olduğuna inananlardanız. Beynelmilel iktisadi ve ticari münasebetlerin ancak bu prensibe riayet etmek şartile müsmir olacağını tasavvur ediyoruz... İktisadi hadiselerin birer “Nas” olmadığını, bilakis hayat gibi elastik ve mütebeddil [değişken] olduğuna inanıyoruz.” Bkz., Son Posta, “Dünya Buhranı Karşısında Milli Görüşümüz”, 16 Haziran 1933, s.7. Pratik düşünme biçiminin yansımalarını, bu açıklama kapsamında da görmekteyiz.

⁵⁴⁵ Aynı Eser, s. 16-17, 20-21, 24, 26-29. Atıf Bey, sermaye birikiminin devlet kapitalizmiyle sağlanması fikrini öne çıkarırken, bunun hayat pahalılığına yol açabileceğini ancak bu durumdan bazı

Biz bu iptidai maddeleri satamaz veya çok dun fiyatlarla satmağa mecbur kalır ve diğer taraftan sanayii kurmak için her türlü kömür, amele ve saire vesaitine malik bulunurken, passif bir vaziyette kendimizi mahkum edip tesislerinden vazgeçemeyiz. Böyle bir konferansta müteaddit [birçok] milletlerin normal inkişafını durduracak bir hareketin buhrana yegane çare olarak bir saniye bile derpiş edilemeyeceğinden şüphe etmiyoruz.”⁵⁴⁶

Türk heyeti, ülkenin kendi kendine yetmesini hedefleyen bir tecrit politikasının amaçlanmadığını, aksine diğer ülkelerle olan ekonomik faaliyetlerin geliştirilmek istendiğini de açıklamalarına eklemiştir.⁵⁴⁷

Alman üyelerden Mr. Posse, Türkiye'nin bu tezine:

“Türkiye'nin iktisadi inkişafının seyrine uyararak, bazı zirai mahsullerini işliyecek sanayi yapması ve himaye etmesi, dünya buhranını şiddetlendirecek bir felakettir.” şeklinde karşılık verecek ve bu tür ülkelere karşı sanayi ülkelerinin ihracat rekabetini bir tarafa bırakarak ortak şekilde harekete geçmeleri gerektiğini hatırlatacaktır.⁵⁴⁸ Buna karşılık Türk heyeti:

“Mr. Posse'nin beyanatu eğer sinai memleketlerin tek cephe teşkilini istihdaf ediyorsa Türk hey'eti murahhasası, konferansın hikmet-i vücudunu bu konferansa iştirak eden devletler arasında ahenkdar bir itilafa vasıl olmak bulunduğunu ihtar etmek ister. Milletlerin iktisadi istiklali, siyasi istiklalleri kadar haiz-i ehemmiyettir. Beynelmilel iktisadi münasebat ancak karşılıklı menafi [yarar] ile ve müteakabil [karşılıklı] hürmet ile inkişaf edebilir. Her memleketin menfaati, bütün milletlerin umumi menfaatleri içinde aranılmak lazım gelir ve bu hissiyat iledir ki Türk Hey'eti murahhasası, sinai olmaktan ziyade zirai olan memleketleri, Alman telkinatının netayici üzerinde düşünmeğe davet etmekten içtinab eder [çekinir].”⁵⁴⁹ sözleriyle tepkisini yansıtacaktır.

kişilerin değil devletin kazançlı çıkacağını ve büyük sanayie geçebilmek için küçük sanayi döneminin atlatılması gerektiğini ifade etmiştir. Bkz., s.26-27.

⁵⁴⁶ Cemal Kutay, Celal Bayar, Cilt: 1, s.158.

⁵⁴⁷ Aynı Eser, s.158. Bunun yanında, bağımsız bir gümrük politikasının önemine işaret edilmiştir. Bkz., s.153-156.

⁵⁴⁸ Falih Rıfki, Londra Konferansı Mektupları, Hakimiyeti Milliye Matbaası, 1933, s.35. Ayrıca bkz., Mehmed Ali Kağıtçı, 14 Ağustos Salı 1934..., s.27. Milliyet, “Konferansta Alman murahhasasının sözleri üzerine”, 16 Temmuz 1933, s.2. Daha sonra, Milliyet gazetesinde de Ahmet Şükrü imzasıyla şu haber verilecektir: “Londra konferansının istihsal ile istihlak arasında müvazene teminine çalışan komisyonu, ziraat memleketlerinin sanayileşmelerine mani olacak tedbirler tavsiye etmişti.” Bkz., Ahmet Şükrü, “Sanayi Misakı”, Milliyet, 7 Kanunuevvel 1933, s.1.

⁵⁴⁹ Aynı Eser, s.27. Ayrıca bkz., Cumhuriyet, “Konferansta faaliyet durdu”, 5 Temmuz 1933, s.1, 6.

Türk heyetinin bu cevabının ardından, Alman delegeler bir yanlış anlama olduğunu söyleyerek bir düzeltmede bulunmuşlardır.⁵⁵⁰

İktisat Vekili Celal Bey de, konferansa ilişkin düşüncelerini şu sözlerle aktarmaktaydı:

“ Benim kanaatimce iktisadi bünye ve hususiyetleri birbirinden ayrı olan bütün milletlere aynı kararı teşmil etmek mümkün değildir. Büyük millet, küçük millet, büyük sanayi memleketi, ziraat memleketi gibi tasnifler, muayyen millet zümrelerini diğer zümrelere noktai nazarlarını kabule çalışmak dünya buhranını hafifletmez”⁵⁵¹

Türk basın organlarındaki konferansa yönelik değerlendirmelerde, her ülkenin kendi tezini kabul ettirmek istemesi nedeniyle başarısızlığa mahkum olduğu, Alman üyenin sözlerinin aslında gelişmiş ülkelerin düşüncelerini yansıttığı, tarım ülkelerinin gelişmesini istemeyen sanayileşmiş ülkelerin eski sistemin devamından yana oldukları ve bu krizin geri kalmış ülkelerin sanayileşebilmeleri için önemli bir fırsat olduğu şeklinde yazılar kaleme alınmıştır.⁵⁵²

Falih Rıfki (Atay) Bey, Londra Konferansı'na yönelik izlenimlerini aktardığı kitabında benzer tespitleri yapmasının yanında, konferansa teklif sunan İngiltere, Amerika, Belçika, Fransa, Uruguay, Küba, Lehistan ve Rusya arasından, Rusya dışındaki hemen her ülkenin durumu kurtarmak peşinde koşarak geniş bir liberalizmden yana tavır aldıklarını belirtmekte ve bu devletlerin kendi içlerinde müdahaleciliğe yönelirken diğer ülkelerden liberal politikalar uygulamalarını istediklerine dikkat çekmektedir. Ayrıca, zengin ülkelerin sayısının artmasını krizin çözümü olarak göstermekte, konferanstan çıkarılacak en önemli dersin ekonomik bağımsızlık hedefi olduğunu belirtmekte ve liberalizm yerine bulunacak sistemin

⁵⁵⁰ Aynı Eser, s.27. Ayrıca bkz., Yunus Nadi, “Londra Konferansındaki garip teklif”, Cumhuriyet, 13 Temmuz 1933, s.1-2. Ahmet Şükrü, “Posse'nin tavzihi”, Milliyet, 14 Ağustos 1933, s.1.

⁵⁵¹ Son Posta, “Konferans Dağıtılıyor”, 5 Temmuz 1933, s.3.

⁵⁵² Bu değerlendirmelerden bazı örnekler için bkz., Son Posta, “Hergün”, 18 Haziran 1933, s.3. Cumhuriyet, “Londra konferansında yeni bir şey yok”, 4 Temmuz 1933, s.1. Cumhuriyet, “Londra Konferansından artık ümit kalmadı”, 6 Temmuz 1933, s.1, 5. Ahmet Şükrü, “Konferanstan hayır yok”, Milliyet, 8 Temmuz 1933, s.1. Ahmet Şükrü, “Çıkmaz içinde”, Milliyet, 16 Temmuz 1933, s.2. Milliyet, “Konferansta neler oldu?”, 30 Temmuz 1933, s.2. Falih Rıfki, “Müddetli Program”, Hakimiyeti Milliye, 3 Temmuz 1934, s.1.

diğer ülkelerin deneyimlerinden yararlanılarak ancak onlara bağılı kalınmayarak saptanacağını vurgulamaktadır.⁵⁵³

II.4.2. Değerlendirme

Yabancıların devlet işletmeciliğine yönelik bakış açıları, genel politikayı anlama ve yorumlama çabaları dışında çeşitli öneri ve eleştirileri de barındırmaktadır. Yapılan eleştiriler, işletmelerin verimsiz çalışmaları üzerinde odaklanırken, hazırlanan raporlarla öneriler dile getirilmektedir. Sovyet uzmanların raporları, devletin aktif şekilde ekonomiye katılmasını öngörmekte, Amerikalı uzmanlar ise daha çok özel sermayenin teşvik edilmesi ve ağır sanayi yerine hafif sanayi yatırımlarına öncelik verilmesi üzerinde durmaktadır. Türkiye, ağır sanayi kurma konusundaki tavrıyla Sovyet uzmanların önerilerini uygulamakla birlikte, özel sermayeyi dışlamaya yönelik bir program anlayışına da yönelmeyecektir. Bunun dışında, hayat pahalılığı konusundaki raporlar, devlet işletmeciliğinin özellikle ücretli kesimi olumsuz etkileyebilecek maliyetler taşıdığını ortaya koymaktadır.

Amerikalı uzmanların ağır sanayi konusundaki fikirleriyle, Londra Konferansı'nda Alman delegenin Türkiye'nin sanayileşmesine ilişkin temkinli hatta kuşkulu yaklaşımlarını, kağıt fabrikası kurulması sırasında yaşananları ve I. Sanayi Programı'nın girişindeki ifadeleri bir bütün halinde değerlendirirsek, gelişmiş sanayi ülkelerinin tarım ülkelerinin sanayi kalkınmalarından çok da hoşnut olmadıkları söylenebilir. Bu bağlamda, yönetimin "hızlı" sanayileşmeye yönelik vurgusu haklılık kazandığı gibi, devlet işletmeciliğinin ülkenin "ekonomik bağımsızlığını" sağlama yolunda önemli "misyonlar" taşıdıkları gerçeği de belirginleşmektedir.

Son olarak, sanayileşmenin finansmanı amacıyla sağlanan dış kaynaklar, Türkiye'nin ekonomik kriz ortamındaki denge ve olanaklardan yararlanmaya çalıştığını göstermektedir. Rusya ve İngiltere gibi iki büyük ve birbirinden farklı

⁵⁵³ Falih Rıfki, Londra Konferansı Mektupları, s.12-13, 20-21, 36, 38, 51-63. Falih Rıfki Bey'e göre, tarafsız olması gereken konferans gazetesinin açıklamaları verirken sergilediği tavırla bu konuda kuşku uyandırması, konferansa katılan her ülkenin uluslararası parolası altında koyu bir millilik niteliğini öne çıkarması, korumacılık ve gümrük duvarı uygulamalarının krizin sebebi olarak gösterilmek istenmesi söz konusuydu. Türkiye'nin kendi sanayileşme tezini sunmasının ardından, Alman temsilcisi ile bazı basın organlarının benzer tepkiler içine girdiğini de kaydeden yazar, dünya üzerindeki en önemli çelişkinin ileri/geri ülkelere arasında yaşandığını, bu nedenle krizin önlenmesinde küçük ülkelere daha ağır sorumluluklar düştüğünü, demokrasinin de yeni şekiller olarak değişirken değişmeyecek olanın halkçılık ideali olduğunu ve milli çözümlerin gerçekleşmesi sonucunda yeni bir uluslararası dengenin oluşacağını söylemekteydi. Bkz., s.13, 26-30, 35, 59-61.

devletten kredi alınması denge politikasını yansıtmaması bakımından anlamlı olduğu kadar, İngiltere kredisi, Türkiye üzerindeki siyasi çekişmelere ve ülkenin bundan herhangi bir yaptırıma yol açmadan faydalanabilmesine güzel bir örnek oluşturmaktadır.

III. Bölümün Genel Değerlendirmesi

II. bölümde ortaya çıkan sonuçlardan en belirginini, Türkiye’de 1930’lardan itibaren aktif biçimde hayata geçirilen devlet işletmeciliği politikalarının, gerek yurt içinde, gerekse yurt dışında kapsamlı görüş ve tartışmalara neden olmasıdır. Bu yoğun ilginin odak noktasını, yasal bölümde ortaya çıkan genel sonuçlara da paralel olarak, devlet işletmeciliğinin uygulanma yöntemi ve sınırları oluşturmada ve yaşanan tartışmalar politikanın “teorik” açıklaması sayılabilecek devletçilik üzerinden yapılmaktadır. Tüm bu fikirler, I.bölümde değinilen sanayileşme modeli konusuna biraz daha açıklık getirdiği gibi, devlet işletmeciliğinin kuruluş amacına ilişkin unsurları da somutlaştırmaktadır.

Konuya, dönemin en etkin “aktörlerinden” birisi olan bürokrasi açısından yaklaştığımızda, yoğun bir tartışma süreciyle birlikte ulusal bir anlayış doğrultusunda gelişen pragmatist bir süreci görmekteyiz. Bu bağlamda, devlet işletmeciliğinin kabul edilmesi ideolojik bir tercihin değil, iç ve dış koşulların etkisiyle ortaya çıkan tablonun ve aşama aşama ilerleyen bir çizginin sonucudur. Özel sermayenin sanayileşme konusundaki yetersizliği temelinde belirlenen ekonomik “başarısızlık” ve dünya ekonomik krizinin olumsuz yansımaları, bu politikanın gerisindeki birincil etkenler olarak gözükmektedir. Sümerbank modeline ulaşıncaya kadar yapılan denemeler ve CHP programlarına da yansıyan çelişkili ya da belirsiz kimi ifade ve yorumlar da, devlet işletmeciliğinin pragmatist yönünü simgelemektedir. Devlet işletmeciliğinin amaçlarına bakıldığında ise, mikro ekonomik hedefler yanında, ekonomik bağımsızlık ve toplumsal refah gibi makro hedeflerin gözetilmesi ve bunun kamu hizmeti mantığıyla bağdaştırılması, ulusal bir sermaye kesiminin yaratılmak istenmesi ve hatta aşırı iyimser bir bakışla bu kesime de toplumsal amaçları dikkate alma çağrısının yapılması, bu politikanın ulusal niteliklerini belirginleştirmekte ve bağımsız bir ulusal devlet modelini gerçekleştirme yolunda önemli bir araç olduğunu kanıtlamaktadır. Bu bakımdan, pragmatist tavır dönemin başından beri varolan bu ulusal amaç doğrultusunda ortaya çıkan bir tutum olarak yorumlanmalıdır. Bunun

dışında, devlet işletmeciliğine yönelik olarak birçok farklı bürokrat tarafından yapılan liberalizm ve sosyalizmden farklı ve Türkiye şartlarına özgü bir sistem değerlendirmesi, kapitalizm içindeki karma ekonomi politikası bağlamında ele alınmalıdır. Başka bir deyişle, 1930'larda uygulanan devlet işletmeciliğinin, liberalizm ve sosyalizmden farklılıklar taşıdığı ve Türkiye gerçeklerini yansıttığı yanlış olmamakla birlikte, bir "üçüncü yol" anlamına gelmediğini söyleyebiliriz.

Devlet işletmeciliğinin planlı sanayileşme doğrultusunda gelişimi, gerisinde farklı nedenler olsa da bürokrasinin geneli tarafından kabul edilen bir uygulama olmuştur. Sanayi planları, başta kısıtlı bir alanı içermesi sebebiyle her ne kadar günümüzün planlama anlayışından farklılık gösterse de, geleceğe yönelik bir deneyim oluşturması ve daha da önemlisi devlet işletmeciliğinin devamlılığını yansıtmaya adına önemlidir. Ayrıca, bu kalkınma hareketinin, olabildiğince mali dengeleri bozmadan ve enflasyon yol açmadan gerçekleşmesi ve işletmelerin ticari çalışmaya dikkat etmeleri konusunda da ortak payda sağlandığını görüyoruz.

Bunlara karşılık, karma ekonominin yorumlanmasındaki farklı eğilimler birtakım tartışmaların doğmasına yol açmıştır. Başta meclis olmak üzere birçok platformda yaşanan bu tartışmaları, yukarıda da belirtildiği gibi, devlet işletmeciliğinin yöntemi ve sınırları ekseninde toparlamak mümkündür. Mustafa Şeref Özkan, Recep Peker ve kısmen İsmet İnönü gibi bürokratların başını çektiği bir grup, devlet işletmeciliğini 1932 modeli paralelinde daha "devletçi" veya "merkezi" denilebilecek bir açıdan yorumlarken, Mustafa Kemal ve Celal Bayar'la simgelenebilecek grup ise daha "ılımlı" bir yorumdan yanadır. Partisel ifadesini Serbest Fırka'yla bulan liberal görüşler de, devlet işletmeciliği tartışmalarında önemli bir yer işgal etmekle beraber, dönemin ekonomi politikası üzerinde doğrudan bir etkisi olmayacaktır. 1930'ların başında uygulanmak istenen devlet işletmeciliği modeli şiddetli eleştirilere uğradıktan sonra yerini Mustafa Kemal'in de etkisiyle Sümerbank modeline bırakacak ve bu model uygulamaların merkezi konumunu taşıyacaktır. Ne var ki, devlet işletmelerinin çeşitli özelliklerini kapsayan eleştiri süreci dönem boyunca varlığını devam ettireceği gibi, 1939 yılında yaşanan hükümet değişimi sonucunda banka sisteminin gözden geçirilmek istenmesi, Sümerbank modelinin de tartışma konusu yapıldığını göstermektedir.

Ülke içindeki aydınların devlet işletmeciliği politikasına bakışları, liberal devletçilikten devlet sosyalizmine kadar uzanan bir çeşitlilik taşımakla birlikte,

çoğunluk itibariyle Sümerbank modeliyle paralellik göstermekte ve sanayileşmenin gereğine işaret etmektedir. Bu açıdan, sanayileşmenin ülke açısından çok önemli bir adım olacağı aydın katında da benimsenen bir fikirdir ve kökenini CHP programlarından alan bu görüşlerin ekonomi politikalarını doğrudan etkilemesinden çok, devlet işletmeciliğinin yerleşmesine katkı sağladıklarını söylemek doğru olacaktır. Ahmet Hamdi Başar ve Kadrocular, kimi özgün fikirler ortaya atarak tartışma sürecine katkıda bulunmalarına karşın, diğer aydınlar gibi aslında kapitalizme alternatif oluşturmayan düşünceler öne sürmüş ve siyasi kararlar üzerinde istedikleri etkiyi bırakamamışlardır.

Bu süreçte özel kesim ise, devlet işletmeciliği politikasını olabildiğince kendi anlayışı olan doğrultusunda yönlendirme çabası içinde olmuştur. Dönemin başında, bürokrasinin geneline paralel şekilde devlet işletmeciliği uygulanması yönünde bir beklentisi olmayan özel sermaye, devletçiliğin kabul edilmesinden sonra politikalar üzerinde etkili olmaya çalışmıştır. Bu çerçevede, devlet işletmeciliğinin süreklilik taşınamaması, herhangi bir rekabete yol açacak alanlara yönelmemesi ve nihayet 1920'lerdeki teşvik politikalarının devam ettirilmesi devletçilikten beklenenler olarak öne çıkarılmıştır. Böylece, özel sermayenin yapamayacağı ağır sanayi gibi işleri devletin üstlenmesi yönünde bir eğilim de oluşmuştur. 1932 yılındaki model, bu beklentilerin neredeyse tam aksi bir yönde düzenlemeler getirdiğinden özel sermayenin şiddetli eleştirilerine hedef olmuş ve bürokrasinin de buna katılmasıyla Sümerbank modeli kabul edilmiştir. Dolayısıyla, bu kısa ara dönem sayılmazsa, devlet işletmeciliği özel sermayeyi kısıtlayan bir tutum içine girmemiştir. Ancak bu genel uyum yanında, özel sermayenin istenen yatırımları yapmaması dolayısıyla eleştirilmesi, bu kesimin sanayileşme hedefini tek başına gerçekleştiremeyeceğinin anlaşılması ve özel kesime ulusal ekonomi gerekleri yönünde çalışma misyonunun yüklenmek istenmesi, devlet işletmeciliğinin salt özel kesim yönlendiriciliğinde uygulanan bir politika olmadığını göstermektedir.

Yabancıların politikaya bakışlarındaki egemen unsur, devlet işletmeciliğine ilişkin oldukça temkinli hatta kuşkulu bir yaklaşım sergilemeleridir. Sovyet uzmanların dışındaki görüşlerin çoğunluğu, kalkınma hamlesinin hafif sanayi ile sınırlandırılmasını ve yakın dönemde ağır sanayi hamlesine başlanmamasını önermektedir. Görüldüğü kadarıyla, yönetim tarafından dünya ekonomik krizi sanayileşme çabalarında bir “şans” olarak yorumlanmakta ve gelişmiş ülkelerin

muhalefetinin aksine özellikle ağır sanayinin ülke ekonomisi açısından çok önemli olduğu vurgulanmaktadır. Böylece, sanayi programı çerçevesinde ulusal gerekler öne çıkarılarak ağır sanayi hamlesine başlanacak, ancak bu tercihin ideolojik biçimde özel sermayenin gelişimini engellemesine de izin verilmeyecektir.

Bölümdeki veriler ışığında genel bir değerlendirme yaparsak, devlet işletmeciliği politikası bürokrasi öncülüğünde, ulusal devlet modeli kapsamında ve çeşitli iç ve dış koşulların etkisi sonucunda kabul edilmiştir. Bu nedenle, ideolojik bir tercihin değil pragmatist bir yönelimin sonucudur. Sanayileşme hedefiyle somutlaştırılan bu politika, genel makro amaçların yanında özel kesimi geliştirerek ulusal sermaye sınıfı yaratma amacına da yönelmiş ve sanayi programlarıyla ekonomik bir devamlılığa kavuşturulmak istenmiştir. Bu süreçte gerek bürokrasi, gerekse diğer kesimler arasında zengin bir tartışma ortamı yaşanmış ve devlet işletmeciliğinin evrilmesinde tüm bu görüşler belirli ölçülerde etkili olmuştur.

III. BÖLÜM:

SÜMERBANK VE ETİBANK FAALİYETLERİNİN İNCELENMESİ

Çalışmanın üçüncü ve son bölümünde, devlet işletmeciliğinin en önemli iki kurumu olan Sümerbank ve Etibank'ın 1940 yılı sonuna kadar olan faaliyetleri incelenerek bir verimlilik analizi yapılmaya çalışılacaktır. Bu çerçevede, işletmelerin faaliyetleri yatırım alanından başlayarak çeşitli başlıklar halinde ele alınacak, ortaya çıkan göstergeler ekonomik açıdan değerlendirilecek ve dönem içinde yapılan yönetim ve denetim sürecine ilişkin saptamalarda bulunulacaktır. Böylece, işletmelerin ekonomik işlevleri ile yönetim ve denetim faaliyetleri yanında, ilk iki bölümde ortaya çıkan noktaların da test edilmesi ve devlet işletmeciliği profilinin tamamlanması mümkün olacaktır.

III.1. Sümerbank Faaliyetlerinin İncelenmesi (1933-1940)

Devlet işletmeciliğinin merkezi konumunda bulunan Sümerbank'ın özellikle yatırım ve işletmecilik konularında odaklanan faaliyetleri, bu politikaya yönelik en somut ve yoruma uygun verileri içermektedir. Bu verileri değerlendirmeye geçmeden önce, 1920'li yılların ekonomik durumunu genel hatlarıyla görmek ve devlet işletmeciliğinin ekonomik çerçevesini meydana getiren I. Sanayi Programı'nı ele almak faydalı olacaktır. Böylece, devlet işletmeciliğinin nasıl bir ekonomik altyapı üzerine geldiği ve programda belirlenen öncelikli amaçların neler olduğu belirlenebilecektir.

A. 1920'li Yıllarda Türkiye'nin Genel Ekonomik Durumu

1920'li yılların sosyo-ekonomik yapısı genel olarak tarım ağırlıklı bir ekonominin unsurlarını yansıtmaktadır. 1927 yılında yapılan nüfus sayımına göre, ülke nüfusu 13.648.270 olarak belirlenmiş, bu nüfusun %24,2'sinin şehirlerde, %75,8'nin ise köylerde yaşadığı saptanmıştır⁵⁵⁴ ve okuma yazma oranı %11 düzeyinde ortaya çıkmıştır.⁵⁵⁵ Çalışan nüfusun meslek dağılımına bakıldığında ise, 4.368.061

⁵⁵⁴ T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, İstatistik Göstergeler 1923-1990, Ankara: Başbakanlık DİE Matbaası, 1992, Tablo: I-1, 5, Tablo: XII-5, Tablo: XII-12, s.5, 8, 254, 263.

⁵⁵⁵ Yahya S.Tezel, a.g.e., s.101.

kişinin zirai faaliyetlerle ilgilenmesine karşılık, sınai meslek sahibi sayısının sadece 299.369 kişi olduğu tespit edilmiştir.⁵⁵⁶

Ülkenin altyapı sermayesine bakıldığında, 1923 yılında 3.756 km olan demiryolu uzunluğu 1929 yılı itibarıyla 5.131 km'ye ulaştırılmıştı.⁵⁵⁷ 1923 yılı itibarıyla, ancak iyi hava koşullarında motorlu trafiğe açık olan 14.000 km karayolu mevcuttu ve uzun bir kıyı şeridine sahip olunmasına rağmen deniz taşımacılığı son derece yetersiz bir durumdaydı.⁵⁵⁸

Ülkenin 1920'li yıllardaki dış ticaret dengesi ve bütçe gelişmelerine ilişkin verileri aşağıdaki tablodan takip edebiliriz:

TABLO: 1
TÜRKİYE'NİN DIŞ TİCARET VE BÜTÇE DENGESİ (1923-1930, TL)

Yıllar	Dış Ticaret Dengesi			Bütçe Dengesi		
	İthalat	İhracat	Açık/ Fazla	Gelir	Gider	Açık/Fazla
1923	145.076.240	84.819.300	-60.256.940	111.271.945	105.926.911	5.345.034
1924	193.891.660	159.099.550	-34.792.110	138.416.828	131.628.038	6.788.790
1925	241.142.110	192.049.000	-49.093.110	170.391.263	201.449.722	-31.058.459
1926	234.323.230	186.123.410	-48.199.820	180.363.257	172.186.885	8.176.372
1927	211.193.920	158.268.040	-52.925.880	202.239.236	198.951.159	3.288.077
1928	224.008.700	173.907.660	-50.101.040	222.030.788	201.132.997	20.897.791
1929	255.765.060	154.891.890	-100.873.170	224.143.619	213.367.359	10.776.260
1930	147.424.800	151.325.600	3.900.800	217.451.343	210.129.655	7.321.688

Kaynak: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, İstatistik Göstergeler 1923-1990, Tablo: XV1, XVII-1, s.290, 390.

Görüldüğü gibi, 1920'li yılların dış ticaret dengesi, ülkenin ekonomik ve mali yapısının sağlıklı olmadığını göstermektedir. Buna karşılık, denk bütçe ilkesinin

⁵⁵⁶ T.C. Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı Cilt:2, 1929, Ankara: Cumhuriyet Matbaası, s.39. 1930 yılı itibarıyla telefon aboneli sayısının yalnızca 15.503 olması da sosyo-ekonomik yapının ne denli az geliştiğinin bir örneğidir. Bkz., T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, İstatistik Göstergeler 1923-1990, Tablo XII-12, s.263. Yahya S.Tezel'in, vilayet salnameleri incelenerek çıkarılan döküme dayalı olarak verdiği sayılara göre, 1912 yılı itibarıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun mesleki dağılımında Rum ve Ermeni azınlıkların ağırlıklı bir rolü vardır. Örneğin, iç ticaretle uğraşan 18.000 kadar iş yerinin yalnızca %15'i Türklere aitken, 6.500 kadar imalat iş yerinin %12'si Türklere aitti ve serbest meslek dağılımında da Türklerin payı %14 olarak gözükmekteydi. Bkz., Yahya S.Tezel, a.g.e., s.98. Bu oranların 10 yıllık süreç içinde çok fazla değişmediğini dikkate alarak, Türklerin elindeki sermaye birikiminin ne denli yetersiz kaldığı yorumunu yapabiliriz.

⁵⁵⁷ T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, İstatistik Göstergeler 1923-1990, s.254.

⁵⁵⁸ Yahya S.Tezel, a.g.e., s.106. Yahya Tezel'in aktardığına göre, o günün koşullarında otomobille gerçekleştirilecek İstanbul-Ankara yolculuğunun yaklaşık 80 saat tutması, bu yolların ne kadar düzensiz olduğunu göstermektedir.

genel anlamıyla uygulandığını görmekteyiz. Ancak, gümrük kısıtlamasının da etkisiyle kronik bir hale dönüşen dış ticaret yapısı bütçe fazlalığının önemini azaltması yanında ülkenin dışa bağımlı yapısını da gözler önüne sermektedir.

Nitekim, sanayi sektörünün 1920’li yıllardaki görünümü de bu kanıyı destekler niteliktedir. Sanayi sektörünün 1920’lerdeki durumunu gösteren ilk kaynağı, 1921 yılında milli hükümetin denetimi altındaki bölgelerde yapılan sanayi sayımı oluşturmaktadır. Bu sayım, çok sağlıklı sonuçlar içermemekle beraber genel bir fikir vermesi açısından yararlıdır. Sayıma ilişkin veriler şöyledir:

TABLO: 2
1921 YILI SANAYİ SAYIMI SONUÇLARI*

Sektörler	İşletme Sayısı	Oranı(%)	Çalışan Sayısı	İşletme Başına Ortalama Çalışan
Tekstil	20.057	61,0	35.316	20
Deri	5.347	16,2	17.964	3,3
Metal	3.272	9,9	8.021	2,4
Ağaç	2.067	6,3	6.007	2,9
Gıda	1.274	3,8	4.493	3,5
Seramik	704	2,1	3.612	5,1
Toplam	32.721	100.00	75.411	2,3

Kaynak: İbrahim Okçuoğlu, Türkiye’de Kapitalizmin Gelişmesi, İç Pazarın Oluşma Süreci, İkinci Kitap (1923-1950), İstanbul: Ceylan Yayıncılık, 1999, s.253.

1920’li yılların sanayi yapısındaki ağırlık tekstil sektöründedir. Ülke ihtiyacının boyutlarını yansıtan bu duruma karşılık, üretim kapasitesi bu kuruluşlara işletme sıfatını yakıştırmayı neredeyse olanaksız kılmaktadır. Ortalama çalışan sayısının iki olduğu bir kuruluşa, makineli üretim yapan bir sanayi işletmesi denemeyeceği gibi, bu kuruluşların ülke ihtiyaçlarını karşılaması da olanaklı değildir. Dolayısıyla, 1920’li yılların başındaki sanayi sektörü talepleri karşılamaktan uzak bir

* Yakup Kepenek tarafından, Vedat Eldem’e dayalı olarak aktarılan 1921 yılı sonuçlarında, bu verilere ek olarak kimya sanayi de yer almaktadır. Buna göre, kimya sanayiinde 337 işletmede 802 kişinin çalıştığı ifade edilmektedir. Bu veriler için bkz., Yakup Kepenek, “Türkiye’nin Sanayileşme Süreçleri”, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt:7, Tablo: 1a, s.1762. Ayrıca belirtmek gerekir ki, Osmanlı sanayiinin yapısı da ihtiyaçları karşılama aşamasından son derece uzaktır. Nitekim, Osmanlı sanayiinin yapısı hakkında en açık bilgileri veren 1913-1915 sanayi sayımı sonuçları, gıda ve dokuma ağırlıklı işletmelerin belirli bir üretim artışı yakalamalarına karşın talepleri karşılayamadığını ortaya koymuştur. Bkz., İbrahim Okçuoğlu, Türkiye’de Kapitalizmin Gelişmesi, İç Pazarın Oluşum Süreci, Birinci Kitap: Tarihsel Yaklaşım, s.674-681. Ahmet Makal, a.g.e., s.143-148.

kapasiteyle çalışan, çok küçük ölçekli ve ağırlıklı olarak hafif sanayi alanında hizmet veren bir yapıdadır.

İkinci olarak, 1927 yılında yapılan sanayi sayımı da, devlet işletmeciliği öncesi sanayii hakkında birtakım çıkarsamalar yapmaya olanak sağlayacak niteliktedir:

TABLO: 3

1927 YILI SANAYİ SAYIMINA GÖRE İŞLETMELER VE İSTİHDAM ORANLARI

Sanayi Dalları	İşletme Sayısı	Toplam İşletme Sayısına Oranı (%)	İşçi Sayısı	Toplam İşçi Sayısına Oranı(%)
Maden çıkarma	556	0,85	18.932	7,37
Tarım	28.439	43,59	110.480	43,01
Dokuma	9.353	14,34	48.025	18,70
Ağaç ve öteki bitkisel maddeler	7.896	12,10	24.264	9,45
Kağıt ve karton	348	0,53	2.792	1,09
Maden, maden işleme, makine onarım ve imalatı	14.752	22,61	33.866	13,18
Bina ve inşaat	2.877	4,41	12.345	4,81
Kimya sanayii	697	1,07	3.107	1,21
Diğer sanayi	327	0,50	3.044	1,18
Toplam	65.245	100,00	256.855	100,00

Kaynaklar: Tunç Tayanç Sanayileşme Sürecinde 50 Yıl, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1973, Çizelge 5, s.65. T.C. Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı Cilt:2, 1929, s.137.

Tabloya göre, tarım, dokuma, balık ve hayvancılık gibi hafif sanayi alanları ön plana çıkmakta ve bu sektörler toplam üretimin % 58'ini gerçekleştirirken, istihdam hacminin de %69'unu bünyesinde barındırmaktadır. Maden ve makine sektörü de kayda değer bir pay almasına karşılık, aşağıda değinileceği gibi, dönemin sanayi yapısı bu büyüklüğün makineleşmiş bir sanayie işaret etmediğini göstermektedir. Bu açıdan, küçük çaplı makine üretiminden söz etmek daha doğrudur. Bunun dışında, devlet kesiminin sanayi üretiminde çok az yer aldığını düşünürsek, 1920'li yılların sonuna doğru özel sanayi kesiminin tarıma dayalı sanayi alanlarında yoğunlaşmaya

ve ülke üretimin karşılamaktan uzak şekilde çalışmaya devam ettiğini söyleyebiliriz.*
Nitekim, işletme ölçeklerini yansıtan tablo da, bu kanıyı desteklemektedir:

TABLO: 4

1927 YILI SANAYİ SAYIMINA GÖRE İŞLETMELERİN İSTİHDAM EDİLEN İŞÇİ
SAYISINA GÖRE DAĞILIMI

İşçi Sayısına Göre İşletmeler	İşçi Sayısı	% Oranı
1 kişilik	23.316	35,74
1 kişi ve aile efradının çalıştığı	4.914	7,53
2-3 kişilik	23.332	35,76
4-5 kişilik	7.683	11,78
6-10 kişilik	3.940	6,04
11-20 kişilik	1.188	1,82
21-50 kişilik	551	0,84
51-100 kişilik	166	0,25
100'den fazla kişilik	155	0,24
Toplam	65.245	100,00

Kaynak: T.C. Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı C:2, 1929, s.137.

Tablodaki sayılar, sanayi işletmelerinin hemen hepsinin küçük ölçekli kapasiteye sahip olduklarını yansıtıyor. Fabrika ölçeğini 21-50 kişilik kapasiteden başlatarak değerlendirme yaparsak, bu çaptaki üretimin yalnızca %1,3 düzeyinde olduğunu görürüz. Bu açıdan, 1920'lerin sanayi üretimi genellikle tarıma dayalı hafif sanayi üzerinde yoğunlaşan ve makineli fabrika üretiminden çok küçük ev sanayii ya da atölye yapısına yakın duran bir görünümde. Dolayısıyla, özel sanayi kesiminin kapasitesi son derece düşük, sermaye birikimi az ve ülke ekonomisinin ihtiyaçlarını karşılamaktan uzaktır.** Bu sonuçları, Tablo I'de aktarılan dış ticaret verileriyle

* 1930'ların başında Ticaret Odası tarafından yapılan bir araştırmaya göre de, ülkede pamuk ipliği üreten toplam 72.000 iğ kapasitesine sahip sekiz fabrika bulunmakta ve bunların üretimi 3.500.000 kiloya ulaşmaktadır. Oysa, ülkenin ihtiyacı 7.400.000 kilodur. Pamuklu bez alanında da, 20.000 iğ kapasitesi kapsamında 10.000.000 m üretim varken, daha 600.000 iğ kapasitesine ihtiyaç vardır. Yün sanayiine bakıldığında, yün ipliği ve kumaşı üreten 850.000 kilo kapasiteli 16 fabrika bulunmaktadır. Bkz., Cumhuriyet, "Sanayi vaziyetimizin etraflı bir istatistiği", 20 Kanunuevvel 1932, s.4

** Üretimde motor gücünden yararlanan işletme sayısının düşüklüğü de bu kanıyı desteklemektedir. Sanayi sayımına göre, 65.245 müessesenin yalnızca %4'ü üretimde motor gücü kullanmaktadır. Bkz., T.C. Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı Cilt:2, 1929, s.138. Yahya Tezel'in aktardığı verilere göre, Türkiye'nin 1923 sınırları esas alınarak bir karşılaştırma yapıldığında, yerli üretimin iç tüketimi karşılama oranı pamuklu kumaşlarda %10, yünlü kumaşlarda %40, ipeklili kumaşlarda %5 iken, porselen, cam, çatal-bıçak, şeker gibi tüketim malları ile sermaye mallarının

birleştirecek, ülkenin dışa bağımlı sanayi yapısı daha da belirginlik kazanmaktadır. Sanayileşmenin böylesine geri kaldığı bir ortamda, bütçe dengelerinin büyük bir anlam ifade etmesi de güçtür.

Sanayinin dağılımı ise, bölgelerarası dengesizliğin boyutlarını ortaya sermektedir. Toplam işletmelerin en yoğun olduğu yer %13,2'lik oranla İstanbul olarak görünürken, İzmir %5,4'lük oranla ikinciliğe yerleşmiş, Bayazıt ve Van illerindeki işletme sayısı ise toplamın sadece %0,17'sini oluşturmuştur. 1930'lu yıllarda devlet işletmeleri kurulacak yerlerin işletme sayısı oranlarına baktığımızda, Bursa'da %4,9, Kayseri'de %1,7, Kocaeli'nde %1,9, Zonguldak'ta %2, Konya'da %3,4, Malatya'da %1,6 ve Aydın'da %2 oranları karşımıza çıkmaktadır.⁵⁵⁹

1920'li yılların sanayi gelişimiyle ilgili olarak, 1925 yılında faaliyete geçen Sanayi ve Maadin Bankası'nın çalışmaları da önem taşımaktadır. Banka kurulduktan sonra, Feshane, Bakırköy ve Hereke iplik ve dokuma fabrikaları ile Beykoz deri ve kundura fabrikasını devralmıştır. Teknik kapasiteleri son derece düşük olan bu fabrikalar için çeşitli harcamalar yapan banka, bu çerçevede kendisine bağlı fabrikalara 1926 yılında 1.870.000, 1931 yılında 4.309.000 ve 1932 yılında da 7.335.000 lira sermaye tahsis etmiştir. SMB tarafından devralınan fabrikaların sabit ve döner sermaye tutarları başlangıçta 2.913.795 lira iken, bu fabrikalar DSO'ya 8.512.205 liralık bir toplam sermaye ile devredilmişlerdir. İşletmenin 1926 yılındaki ödenmiş sermaye ve karşılık toplamı 4.967.212 lira düzeyindeyken, 1932 yılı sonu itibarıyla 10.566.442 liraya yükselmiştir. Ayrıca, banka faaliyette bulunduğu dönem içerisinde gerek Ticaret Vekaleti'nden bazı işletme hisselerini devralarak, gerekse doğrudan kendisi sermaye koyarak çeşitli iştiraklerde bulunmuştur. Bu bağlamda, bankanın katıldığı iştirakler Kayseri Bünyan Halı İpliği Fabrikası, Isparta İplik Fabrikası T.A.Ş., Maraş Çeltik Fabrikası T.A.Ş., Tosya Çeltik Fabrikası T.A.Ş., Uşak Terakkii T.A.Ş., Yalvaç Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi, Kütahya Çini İşleri T.A.Ş., İstanbul, İzmir ve Trabzon Liman İşleri İhisarı T.A.Şirketleri, Aksaray Azmi Milli Şirketi, Ankara Milli Mensucat Anonim Şirketi, Malatya Teşebbüsatı Sınaiye

tümü ithal edilmekteydi. Bkz., Yahya S.Teazel, a.g.e., s.103-104. Bu oranlar da, temel tüketim mallarında dahi dışa bağımlı olduğunun bir göstergesidir.

⁵⁵⁹ İbrahim Okçuoğlu, a.g.e., İkinci Kitap (1923-1950), s.264, 266.

T.A.Ş., Eskişehir Lüle Taşı Şirketi, Trabzon Elektrik T.A.Ş. ve Kilimli Kömür Madenleri T.A.Ş., olmak üzere 16 tane olarak gözükmektedir.⁵⁶⁰

Bankanın yedi yıllık faaliyetlerinin bir dökümünün yapıldığı Cumhuriyet gazetesinin 20 Şubat 1933 tarihli haberine göre de, bankaya Teşvik-i Sanayi ödeneği olarak her yıl üç milyon lira verilmesi öngörülmesine karşılık, kapandığı tarihe kadar yalnızca 2.900.000 lira ödenmiş ve bankanın kendisine devredilen fabrikalardan da 1.218.000 liralık mal ve nakit toplamı elde edilmiştir. Sermayenin azlığına karşılık, SMB kendisine bağlı işletmelerin iyi çalıştırılmalarını sağlayarak buralara 8.000.000 milyon lira aktarmıştır. Bankanın 1931 yılındaki yıllık satışları 7.500.000 milyon liraya ulaşmış ve sanayi kesimine 500.000 liralık kredi açılmıştır. Bunlara dayanarak, haberde, SMB'nin sanayi hayatında önemli gelişmeler kaydettiği vurgulanmıştır.⁵⁶¹

Bu bilgiler, 1925 yılında faaliyete geçen SMB'nin, sanayi kredisi vermek ya da bankacılık işlemleri yapmaktan çok kendisine bağlı fabrikaların yönetimiyle ilgilendiğini ve çeşitli iştirak faaliyetlerine yöneldiğini ortaya koymaktadır. Başka bir ifadeyle, mali kaynaklarının sınırlı olduğu bir süreçte, banka, ağırlığı kendisine devredilen fabrikaların sağlıklı yönetilmesine vermektedir. İlk iki bölümde aktarıldığı gibi, bankanın özellikle sanayi kredisi işlevindeki yetersizliği eleştirilene konu olacak ve işletmenin kapanmasındaki en önemli etkenlerden birisini oluşturacaktır. Bu açıdan, SMB'nin en temel işlevlerinden birisi olan sanayi kredileri yoluyla özel sermayeyi destekleme görevini mali yetersizlik nedeniyle istenen ölçüde yerine getiremediğini görmekteyiz. Buna karşılık:

“...banka, kurulduğu zaman başarabileceğinden şüphe edilen işletmecilik fonksiyonunu tatmin edici bir tarzda ifa ederek o zamana kadar Devlet Rejisi dışında bir idare şekli görmemiş olan fabrikaların, Devlet sermayesiyle kurulmuş olan bir ticari müessese elinde ticari usullerle idare edilebileceğini göstermiştir. Bu banka bu

⁵⁶⁰ Kemalettin Apak, Cevdet Aydınelli, Mehmet Akın, Türkiye’de devlet sanayii ve maden işletmeleri, İzmit: Selüloz Basımevi, t.y., s.25-36. Ekonomi Bakanlığının verdiği sayılara göre, banka sanayi iştiraklerine 2.564.535 liralık iştirak gerçekleştirmiş, üretim açısından da çeşitli düzensizlikler yaşanmakla birlikte belirli artış sağlamıştır. Bkz., Ekonomi Bakanlığının Parti Ekonomik programına göre yaptığı işler hakkında rapor. Ankara: T.C. Ekonomi Bakanlığı Neşriyatı Seri 2, Sayı:1, 1935, s.40-41. Bankanın gelişimine ilişkin ayrıca bkz., Nizamettin Ali Sav, a.g.e., s.172-178.

⁵⁶¹ Cumhuriyet, “Sanayi ve Maadin Bankası memlekette neler yaptı”, 20 Şubat 1933, s.4. Ayrıca, banka müdür muavini Ali Sami Bey’in bankaya bağlı fabrikaların üretimlerini artırmak için alınan önlemleri sıraladığı haber için bkz., Cumhuriyet, “Sanayi Bankası Fabrikaları”, 21 Temmuz 1932, s.4. Bankanın finansman yetersizliği hakkında bkz., Kemalettin Apak, Cevdet Aydınelli, Mehmet Akın, a.g.e., s.34-35. Burada, bankanın bilanço raporlarına dayalı olarak işletmenin taahhüd edilen mali desteği devletten alamadığı ve bu yüzden de sanayi kredisi işine ağırlık veremediği aktarılmaktadır.

suretle, Devlet sermayesiyle işletmecilik çıkırımı açmış ve ileride daha büyük ölçüde ele alınacak olan Devlet İşletmeciliği şekline bir örnek teşkil etmiştir.⁵⁶²

Bu verilerin ardından, son olarak, dönemin genel görünümünü sektörler bazında somutlaştıran aşağıdaki tabloyu inceleyebiliriz:

TABLO:5
CARI ÜRETİCİ FİYATLARIYLA TÜRKİYE’NİN GSMH ORANI VE SEKTÖREL DAĞILIMI (1923-1930, Milyon TL,%)

Yıllar	GSMH	Tarım	Sanayi	Hizmetler	GSMH İçindeki Sektör Payları (%)		
					Tarım	Sanayi	Hizmetler
1923	952.6	377.3	125.7	449.6	39,6	13,2	47,2
1924	1.203.8	570.3	118.2	515.3	47,4	9,8	42,8
1925	1.525.6	729.9	145.2	650.5	47,8	9,5	42,7
1926	1.650.5	815.0	162.8	672.7	49,4	9,9	40,7
1927	1.471.2	602.1	186.1	683.0	40,9	12,6	46,5
1928	1.632.5	718.7	184.0	729.8	44,0	11,3	44,7
1929	2.073.1	1.069.3	199.2	804.6	51,6	9,6	38,8
1930	1.580.5	718.7	176.1	685.7	45,5	11,1	43,4

Kaynak: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, İstatistik Göstergeler 1923-1990, Tablo:XVIII-1, XVIII-6, s.396, 416

1923-1930 döneminde, Türkiye'nin GSMH'sı 1929 yılına kadar genel olarak gelişim kaydetmiş, 1930 yılı ise önemli bir düşüşe sahne olmuştur. GSMH artışı, 1923-1929 arasında yaklaşık %118 civarında gerçekleşirken, 1930 yılında %24 oranında bir gerileme yaşanmıştır. Bu sonuç, dünya ekonomik krizinin ekonomi üzerindeki olumsuz etkisini de çok net olarak meydana çıkarmaktadır. GSMH'nin sektörel dağılımı ise, ülkenin tarımsal ekonominin özelliklerini korumaya devam ettiğini göstermektedir. Sanayi alanındaki özel sermayeyi teşvik politikası, 1923-1929 sürecinde %58'lik bir üretim artışı doğurmasına karşın 1930 yılında gerileme başlamış, asıl önemli azalma ise sanayiinin GSMH içindeki payında yaşanmıştır. Nitekim, dönemin ortasındaki sanayi sayımı da ülke sanayiinin ne denli yetersiz ve küçük ölçekli olduğunu göstermiştir. Bu açıdan, 1920'lerdeki sanayileşme politikasının ülkeyi sanayileşme rotasına sokacak derecede başarılı olmadığını, özel sanayi kapasitesinin yetersiz kaldığını ve bu tablonun devlet işletmeciliğinin

⁵⁶² Kemalettin Apak, Cevdet Aydınelli, Mehmet Akın, a.g.e., s.36.

doğmasındaki en büyük etkeni meydana getirdiğini söyleyebiliriz. Başka bir deyişle, iç ekonomik koşullar devlet işletmeciliğinin pratik bir şekilde gündeme gelmesine meydan vermektedir.

B. I. Beş Yıllık Sanayi Programı

1934 yılında uygulanmaya başlanan* I. Sanayi Programı, devlet işletmeciliğinin genel çerçevesini çizmesinin yanında, planlı sanayileşme isteğini yansıtması açısından da önemli bir gelişimdir. Programa dahil dokuma, maden, sellüloz, seramik ve kimya sanayii için yaklaşık 45 milyon lira sermaye tahsis edilmiş ancak bu miktar daha sonraki yıllarda önce 65, sonra da 100 milyon liraya yükseltilmiştir.⁵⁶³ Sermayenin Sümerbank açısından sektörel dağılımı şu şekilde planlanmıştı:

* İktisat Vekaleti tarafından Aralık 1933'te hükümete sunulan Sanayi Programı, Kayseri fabrikasının temelini atıldığı Mayıs 1934 tarihinde yürürlüğe sokulacaktır. Bu raporlara esas teşkil eden 11 Nisan 1934 tarihli Bakanlar Kurulu kararı için bkz., Yahya S.Tezel, a.g.e., s.296-300.

⁵⁶³ Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, a.g.e., s.68. 1939 yılına ait bir kararnamede belirtildiğine göre, birinci plana dahil işlerin toplam maliyeti yaklaşık 107.000.000 lira civarında gerçekleşecektir. Bkz., T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Karar Sayısı: 2/10710. Memduh Yaşa'nın verdiği rakama göreyse, 1933-1939 arasında I.Sanayi Programı'nın tamamı ve İkinci Program'ın bir kısmı için harcanan para miktarı 135.000.000 lira düzeyindedir. Bkz., Memduh Yaşa, Türkiye'de Devlet İktisadi İşletmelerinin Hususi Şahıslara Satışı, İstanbul: İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası Cilt:XX, No:1-4'den ayrı bası, 1960, s.3. 1930'lu yılların başındaki bütçelerin 200 milyon lira civarında olduğu düşünülürse 100 milyon lira civarındaki harcamaların ne denli büyük bir yatırım harcaması olduğu ortaya çıkar.

TABLO: 6

SANAYİ PROGRAMI KAPSAMINDAKİ SÜMERBANK YATIRIMLARI

<u>Sanayi</u>	<u>TL</u>
Pamuk	18.538.000
Demir	1 0.000.000
Kağıt	3.790.000
Kimya*	2.360.000
Kendir	1.700.000
Kamgarn	1.650.000
Sellüloz	1.025.000
Porselen	800.000
Bakır	550.000
Suni ipek	490.000
Kükürt	150.000
Öğrenci ödeneği	<u>500.000</u>
TOPLAM	41.553.000**

Kaynak: Raporlar, Kısım I, s.141.

Yatırım miktarının yaklaşık %50'sinin dokuma başka bir deyişle tekstil alanına ayrılması, ağırlığın Sümerbank kanununa uygun biçimde hammaddesi tarıma dayalı temel tüketim malları üzerinde odaklandığını ve ithal ikameci anlayışın temel alındığını ortaya koymaktadır. Nitekim, ülkenin 1920'li yıllardaki ekonomik tablosu da bu tercihi gerçekçi ve haklı kılmaktadır. Pamuk dışındaki sektörler, bu amacı tamamlamakla birlikte diğer sanayi dallarına girdi sağlayacak özellikleri de içermektedir. Bunların içinde, dokuma sektöründen sonra gelen ve ağır sanayi hamlesini simgeleyen demir sektörü özel bir öneme sahiptir. Demir sanayii, ulusal savunmayı güçlendirmesinin yanı sıra sanayi sektörüne çok önemli girdi temin edecek bir konumdadır ve sanayi yatırımlarını genişletme düşüncesini de barındırmaktadır.***

* Kimya sanayii yatırımları zaç yağı, süperfosfat ve sudkostik ve klor olmak üzere toplam üç yatırım alanından oluşmaktadır.

** Yapımı İş Bankası tarafından üstlenilen ve toplam değerleri 2.400.000 TL olan sömükok, şişe ve cam ve kükürt yatırımlarıyla birlikte programın toplam sanayi yatırımı 43.953.000 TL düzeyine ulaşmaktadır. Bkz., Raporlar, Kısım I, s.141.

*** Dönemin gazetelerinde, sanayi programı çerçevesinde 14 fabrikanın kurulacağı, bunların 12 tanesinin Sümerbank'a, iki tanesinin de özel sermaye ait olacağı belirtilmektedir. Bkz., Milliyet, "Beş

Program, sektörler arası bağlantıyı kurmaması, kapsamlı ekonomik analizleri barındırmaması ve sanayinin sınırlı bir kesimini içermesi nedeniyle günümüzün makro planlama anlayışından farklılık göstermektedir. Bu nedenle, sanayi programını dönemin zorunlu koşullarından kaynaklanan mikro bir sanayi planı olarak adlandırmak daha doğrudur.* Ancak, her ne kadar sınırlı bir anlayışa dayansa da devlet işletmelerinin bir planlama düzeni içerisinde kurulmasını, henüz hiçbir ciddi ekonomik atılımın yapılamadığı bir ortamda ekonominin geleceğine yönelik olumlu bir adım olarak değerlendirebiliriz. Böylece, yatırım hedeflerine daha sağlıklı ulaşmak da mümkün olacaktır.

Devlet işletmeciliğinin ithal ikameci yönünü sergileyen sayısal veriler programda da yer almaktadır. Buna göre, yatırım kapsamına alınan sektörlerin 1927-1932 yılları arasında dış ticarete aldıkları pay ortalama 75 milyon lira düzeyinde gerçekleşmişti ve bu miktar genel ithalatın %43'ünü oluşturmaktaydı. 1932 yılında ise bu oran %44 düzeyine ulaşmıştı. Program tamamlandıktan sonra bu ürünlerin ithalatı kısmen devam edecekse de genel ithalatın en az %25-30'u iç üretimle karşılanabilecekti.⁵⁶⁴

Sanayi programının sonucunda ortaya çıkacak ekonomik değişim ise şöyle ifade edilmekteydi:

Senelik Program", 7 kanunuevvel 1933, s.1, 6. Cumhuriyet, "Beş senelik program", 8 Kanunuevvel 1933, s.3. 1936 yılı itibariyle duruma baktığımızda ise, Sanayi Programı'na yapılan eklemelerle birlikte Sümerbank'ın toplam 23 fabrika kurması öngörülürken, banka bunlardan önemli bir bölümünü işleme açmış durumdaydı. Ayrıca, II. Plan kapsamında da dört fabrikanın daha kurulması görevi yine Sümerbank'a verilecekti. Bkz., Afetinan, Devletçilik İlkesi ve.., s.18-19. Dolayısıyla, sanayi programı kapsamında 20 civarında fabrikanın kurulması söz konusuydu.

* Sanayi Programı'nın kabul edileceği sırada Milliyet gazetesinde çıkan bir haberde de, bazı gazetelerin abartılı şekilde hazırlanan programı kapsamlı bir plan şeklinde değerlendirdikleri, oysa programın İktisat Vekaleti'nin yeni teşkilatını ve devletin beş-altı yıl içinde hangi fabrikaları yapacağını gösteren bir metin olduğu ifade edilmektedir. Bkz., Milliyet, "İktisat program son şeklini aldı", 11 Kanunuevvel 1933, s.1, 5.

⁵⁶⁴ Raporlar, Kısım I, s.15. Pamuklu ithalatının büyük bir bölümünün yurt içinden karşılanabilmesi için tüm gün çalışma koşuluyla gerekli olan iş adedi 118.000 olarak belirlenmişti. Bkz., T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Karar Sayısı: 2/1356.

TABLO: 7
SANAYİ PROGRAMIYLA AMAÇLANAN EKONOMİK SONUÇLAR

Plana ayrılan sermaye	45.000.000 TL
Bu miktarın Türkiye’de harcanacak kısmı	24.000.000 TL
Elde edilecek ithal ikamesi miktarı	36.000.000 TL
Çalıştırılacak işçi sayısı	15.500
Tüketilecek pamuk	13.000 Ton
Pamuğun üretileceği alan	35.000 Hektar
Tüketilecek kömür ve linyit	450.000 Ton

Kaynaklar: Haldun Derin, Türkiye’de Devletçilik, İstanbul: 1940, s.95. Yahya S.Tezel, a.g.e., s.296.

Tablodaki sayılara göre, yatırım sermayesinin yarısından fazlası yurt içinde harcanacak, 21 milyon liralık kısmı da dış ödeme şeklinde yurt dışına aktarılacaktır. Bunun karşılığında, 36 milyon liralık bir ithal ikamesiyle tarım üretimi ve istihdam oranlarında önemli artışlar planlanmakta, dış ticaret yapısının düzelmesi ve tarımsal hammaddelerin kullanımı öngörülmekte bir başka ifadeyle ithal ikamesi yoluyla iç piyasanın ekonomik gelişimi hedeflenmektedir.*

Programdaki öngörü çerçevesinde, işletmelerin makul bir verimlilik düzeyiyle çalışabilecekleri saptanmış, mensucat sanayii alanında Bakırköy fabrikasının genişletilmesi dışında dört yeni fabrikanın kurulması kararı alınmıştır. Bunlardan ikisi Kayseri ve Nazilli olarak kesinleştirilirken, ekstra ve III. kombinaların da kurulacağı vurgulanmış ve ekstra kombina için Konya Ereğli’nin düşünüldüğü belirtilmiştir. Mensucat sanayii açısından çok önem taşıdığına değinilen suni ipek sanayiinin, hammadde ihtiyacını karşılayabilmesi için kimya ve sellüloz sanayilerinin yapılacağı bölgede veya İstanbul’da kurulması düşünülmüştür. Demir sanayinin bir yandan ekonomik gereklere, diğer yandan da mili savunma anlayışına uygun olması gerektiği sonucuna varılarak, sanayinin Ereğli bölgesine bağlı ve sahilden biraz uzak bir

* Programın verilerine yönelik bir değerlendirmede, sistemin 36 milyon liralık ithal ikamesi ile bir yılda kendisini tamamıyla finanse edeceği belirtilmekte ve dış ödemeye elde edilecek makine ve donanımın 10 yıllık bir ekonomik ömre sahip olduğu düşünüldüğünde yıllık net döviz kazancının yaklaşık 34 milyon liraya ulaşacağı tahmin edilmektedir. Ayrıca, bu döviz miktarının 1929-1935 döneminde gerçekleşen 200 milyon lira civarındaki bütçelerin yaklaşık 1/6’sı düzeyinde bulunduğu ve bunun o dönemin olanaklarına göre büyük bir hedef oluşturduğu aktarılmaktadır. Bu değerlendirme için bkz., Ergin Günçe, “Türkiye’de Planlamanın Tarihi”, Mimarlık/Forum, Sayı: 11, Kasım, 1972, s.22.

bölgede kurulması öngörülmüş ve yaklaşık maliyet 9-10 milyon lira belirlenmiştir. Kağıt sanayii için en uygun yer olarak İzmit gösterilirken, henüz yeterli talep bulunmasa da sanayileşme ve milli savunma gereksinimlerinin kimya sanayinin kurulmasını zorunlu kıldığı vurgulanmış, Sovyet uzmanların söyledikleriyle de bağlantılı olarak kimya yatırımlarının zaçyağı, sudkostik ve süperfosfat şeklinde ve Tefen bölgesi civarında yapılması planlanmıştır.⁵⁶⁵

Son olarak, programın finansmanı için de, Rusya'dan sağlanan kredi dışında hükümetin 32,5 milyon lira katkı yapması ve bunun için her yıl 6 milyon liranın Sümerbank'a ödenmesi istenirken, bu miktarı aşan yatırım harcamalarının banka tarafından finanse edileceği açıklanmaktaydı.⁵⁶⁶

Ortaya çıkan durum, Sümerbank'ı, öne çıkan yatırımcı kimliğiyle beraber devlet işletmeciliğinin ve sanayi programının merkezi konumuna getirmektedir. Bankanın, aynı zamanda kuracağı işletmelerin yönetimiyle de sorumlu tutulması, daha önce de değinildiği gibi işletmeyi klasik banka formasyonundan çok daha farklı ve kapsamlı kılmakta ve verimlilik değerlendirmelerinin de buna göre yapılmasını gerektirmektedir.

Programın ağırlık noktasını, yukarıda aktarıldığı gibi ithal ikamecilik kapsamında dokuma sanayii meydana getirirken,* özellikle demir sanayii ile ağır sanayi hamlesine geçilecek olması, makine sanayiinin de içinde yer aldığı birçok sanayi kolunun oluşmasına dolayısıyla daha hızlı bir sanayileşmeye ve milli savunmaya destek verecektir. Bu teşebbüs, sanayileşme düşüncesinin salt tüketime

⁵⁶⁵ Aynı Eser, s.25-26, 28, 39, 40-42, 50-53, 71-74, 80-82, 93-101. Demir-çelik ithalatının 1931-1938 döneminde dış ticarete oynadığı rol %12 ile % 18 arasında değişmektedir. Bkz., Şevket Kaya, Türkiye Harici Ticaret, Resmi istatistiklerine nazaran Tahlil ve Mukayese Raporu 1930-38. İstanbul: Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü Neşriyat No: 153, 1941, Tablo-28. Sanayi Programı'ndaki bilgilere göre de, 1927-1932 sürecinde yarı mamul demir eşyası olarak ülkeye 93.029 ton ve 7.441.000 lira tutarında mamul girmiştir. Bkz., Raporlar, Kısım I, s.52. Bu veriler, stratejik önemi bir kenara bırakılsa dahi demir sanayiinin gerekliliğini kanıtlamaktadır.

⁵⁶⁶ Aynı Eser, s.142-143. Bunun yanında, programın uygulanması sürecinde olabildiğince tüketicilere yük olmama ilkesinin benimsenmesi dolayısıyla, devlet işletmelerinin gümrük koruması ve kontenjan gibi özel tedbirlere başvurulmaksızın verimli şekilde işlemeleri düşünülmüştür. Bkz., Haldun Derin, a.g.e., s.91. Nitekim, programda da mevcut gümrük tarifelerinin sanayinin gelişimi için yeterli olduğu ifade edilmekteydi. Bkz., Raporlar, Kısım I, s.26-27.

* Devlet işletmeciliğinin yatırım malları yerine neden tüketim malları ekseninde başladığı sorusuna Yakup Kepenek, dönemin nesnel koşullarının buna izin vermemesi yanıtını vermektedir. Bu bağlamda, sanayi yatırım malları üretiminde yaşanan istihdam sorunu gibi olumsuzluklar ve bu alanda yerli pazarın oluşmaması gibi etkenler, yatırım malları yerine tüketim mallarına yönelmeyi zorunlu ve haklı kılmaktadır. Bkz., Yakup Kepenek, 100 Soruda Gelişimi, Sorunları ve Özelleştirilmeleriyle Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT), s.27-28.

dayalı hafif sanayi ile sınırlı olmadığını ve köklü bir ulusal sanayinin hedeflendiğini yansıtmaları bakımından da ayrı bir önem taşımaktadır.*

Bu değerlendirmelerin ardından, Sümerbank faaliyetlerini yatırım boyutundan başlayarak incelemeye geçebiliriz.

C. Sümerbank'ın Yatırım Faaliyetleri

Bu bölümde, Malatya fabrikası dışında, Sümerbank'ın dönem içinde kendisinin kurduğu işletmeler incelenecektir. Bu çerçevede bakıldığında, banka sanayi programı kapsamında 1934-1940 aralığında doğrudan yedi işletmenin yatırımını gerçekleştirirken, Malatya fabrikasını İş Bankası ile ortaklık yaparak faaliyete sokmuştur.** Aşağıdaki tablo aracılığıyla, bu yatırımları neler olduğunu ve ne kadar sürede gerçekleştiğini görebiliriz:

* Birinci planın devam ettiği 1936 yılında hazırlanan ancak uygulama alanına sokulamayan ikinci sanayi planı çok daha kapsamlı ve ayrıntılı düzenleme ve hedefler içermekteydi. Bu planla, on ayrı sektörde toplam 93 milyon liralık kamu yatırımı öngörülürken, 35.000 kişilik de istihdam hacmi yaratılması hedefleniyordu. Bkz., Ali Nejat Ölçen, "1923-1938 Döneminde Birinci ve İkinci Sanayi Planları", Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1982, s.147. Ayrıca, plan çerçevesinde devlete kalkınmada önemli bir rol veriliyor ve temel ilke de ithal ikameciliği yerine ihracatı artırma olarak saptanıyordu. Bu bağlamda, İç Anadolu'ya öncelik verilen ancak Doğu Anadolu'nun da pay almaya başladığı yatırım projeleri söz konusuydu. Ancak, mali durum nedeniyle bu plan pratiğe geçirilemeyince planın madencilik bölümü 1937 yılında maden programı olarak açıklanmış, bir yıl sonra ise madencilik programını da kapsayan dört yıllık üçüncü plan hazırlanmıştı. Bu plana göre, Sümerbank ikinci plandan devralınanlarla birlikte toplam 65.559.530 liralık yatırımda bulunurken, Etibank 48.000.000 lira düzeyinde bir yatırım gerçekleştirecekti ve Denizbank, Toprak Mahsulleri Ofisi ve Emlak ve Eytam Bankası'nın da katılmasıyla toplam yatırım 150.911.350 lira olacaktı. Bkz., İlhan Tekeli ve Selim İlkin, Dr. Max Von Der Porten'in Türkiye'deki Çalışmaları ve İktisadi Devlet Teşekkülleri Sisteminin Oluşumu, İstanbul: Friedrich Elbert Vakfı, 1992, s.47-51. Plandaki projelerin listesi için bkz., Cemal Kutay, Celal Bayar, Cilt:2, s.505-710. Diğer görüşler için bkz., Yahya S.Tezel, a.g.e., s.305-312. Şevket Süreyya Aydemir, İkinci Adam, 1884-1938, Cilt:11, s.418-420. Yahya Tezel'in belirttiğine göre, Eylül 1938 tarihinde yürürlüğe sokulan dört yıllık plan finansman güçlükleri nedeniyle uygulamadan kaldırılacaktır. Görüldüğü gibi, bu planlar, tam anlamıyla uygulamaya aktarılamamışsa da, yönetim içinde devlet işletmeciliğinin ve planlama anlayışının devamlılığı konusundaki eğilimin ağırlık taşıdığını ortaya koymaktadır.

** Ortaklık yoluyla kurulan Malatya fabrikası, 1939 yılında Sümerbank'ın tüm hisseleri satın almasıyla tamamen bankaya geçmiştir. Bu konuda bkz., Kemalettin Apak, Cevdet Aydınelli, Mehmet Akın, a.g.e.,s.81-82. Sümerbank tarafından ayrıca, Osmanlı döneminden devralınan Bakırköy dokuma fabrikası için sanayi programı kapsamında kapasite genişletme çalışması yapılmış ve fabrikanın yeni hali 1934 Ağustos'unda hizmete açılmıştır. Bkz., Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank Birleşik Pamuk İpliği ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi 1939 Yılı Raporu, Ankara:1940, s.s.6. Tabloda verilen yatırımların dışında, dönem içinde İş Bankası tarafından Paşabahçe şişe ve cam fabrikası kurulurken, Sümerbank ve İş Bankası ortaklığıyla da, Isparta Gülyağı fabrikası, Keçiborlu kükürt madeni, Zonguldak sömük fabrikası ve süngerçilik yatırımları gerçekleştirilmişti. Bkz., Yahya Tezel, a.g.e., s.303-304. Türkiye İş Bankası Tarihi, s.286-287. Bu fabrikaların tümü 1935 yılı içinde işleme açılmıştır.

TABLO: 8

SÜMERBANK TARAFINDAN KURULAN DEVLET İŞLETMELERİ (1934-1939)

İşletme	Başlangıç Tarihi	Tahmini Bitiş Tarihi	Bitiş Tarihi
Kayseri Bez F.	20.05.1934	Mart 1935	16.09.1935
Ereğli Bez F.	20.10.1934	1935 Sonları	04.04.1937
İzmit Kağıt F.*	14.08.1934	Eylül 1935	06.11.1936
Nazilli Bez F.	25.08.1935	1 Ocak 1937	09.10.1937
Bursa Merinos F.	28.11.1935	1937 Ortaları	02.02.1938
Gemlik Sun'î İpek F.	22.05.1936		01.02.1938
Karabük Demir F.	03.04.1937		09.09.1939
Malatya Bez F.	Mayıs 1937		Eylül 1939

Kaynaklar: Milliyet, "Kayseri Fabrikası", 30 Mayıs 1934, s.3. Milliyet, "Cumhuriyet kurucu ve yapıcı bir varlıktır", 21 Teşrinisani 1934, s.1, 6. H.A., "Beş senelik planın tatbiki", Akşam, 18 Teşrinisani 1935, s.7. Ali Nejat Ölçen, Çizelge: 5, s.145. Cemal Kutay, Celal Bayar, C:3, s.1152. Sümerbank 1935 senesi İdare Meclisi Raporu, Bilanço ve Kar ve Zarar Cetveli, Ankara: 1936, s.4. Cumhuriyet XV. Yıl Kitabı, Ankara: 1938, s.529. Kemalettin Apak, Cevdet Aydınelli, Mehmet Akın, a.g.e., s.77, 130, 185, 193, 195, 205.

Tabloda ilk göze çarpan nokta, yatırımların tahmini bitiş sürelerini aşmalarıdır. Bu sonuç, planlama sürecindeki hataya işaret etmektedir.** Buna karşılık, yatırımların ortalama tamamlanma süresini o dönemin koşulları içinde hızlı ve başarılı sayılabilecek bir süre olarak değerlendirmek mümkündür.

Bunun dışında, işletmeler büyük şehirlerin dışında kurularak bir anlamda bölgesel kalkınma amacı gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır. Nitekim, yatırımların

* Sanayi programı çerçevesinde kurulması düşünülen diğer yatırımların gelişimi de, faaliyetlerin 1940'lı yıllara sarktığını gösteriyor. İkinci kağıt fabrikası 1944, sellüloz fabrikası da 1945 yılında faaliyete başlarken, kimya sanayii yatırımları ise 1944 ve 1945 yıllarında tamamlanmıştır. Ayrıca, Sivas çimento fabrikası 1943 yılında bitirilmiş, seramik alanında bir yatırım öngörülmesine karşılık savaş koşulları nedeniyle bir ateş tuğlası fabrikası kurulması tercih edilerek 1948 yılında üretime başlanmış, Kastamonu kendir soyma tesisatı 1947 yılında işleme açılmış ve son olarak, sanayi programına dahil bulunmamasına rağmen ihtiyaç sebebiyle kurulmasına karar verilen kaolin fabrikası 1941 yılında faaliyete geçmiştir. Bkz., Kemalettin Apak, Cevdet Aydınelli, Mehmet Akın, a.g.e., s.131-132, 149, 163-164, 166-167, 208. İlhan Tekeli ve Selim İlkin, Uygulamaya..., Tablo (46). Yahya S.Tezel, a.g.e., s.303-304. Yukarıdaki bilgileri de dikkate alırsak, programın önemli bir kısmının dönem içinde tamamlandığı gözükmektedir.

** Bankanın 1940 yılı denetim raporunda, devlet işletmeleri projelerinin hemen hepsinin dışarıda, uygulama planlarının ise ancak bir kısmının içeride hazırlandığından ve bunların kimi problemlere neden olduğundan söz edilmektedir. Verilen bilgiye göre, dışarıda yapılan projelerde bazen önemli gecikmeler yaşanmış, bazen de uygulama planlarının şantiyelere ulaşması sorun teşkil etmiştir. Bkz., Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank 1940 Yılı Raporu, Ankara: 1941, s.16. Bu durumun, yatırımların istenen sürelerde tamamlanamamasında önemli bir etken oluşturduğunu söylemek mümkündür.

bölgesel dağılımına İş Bankası da dahil edilerek bakıldığında, Güneydoğu Anadolu bölgesi dışında her bölgede en az bir işletmenin yapımının tamamlandığı anlaşılmaktadır. Yatırım açısından söylenebilecek başka bir nokta da, Amerikalı ve Sovyet uzmanların önerilerinin dikkate alınmasıyla ilgilidir. II .bölümde vurgulandığı gibi, Amerikalı uzmanlar mensucat sanayii açısından Kayseri ve Konya Ereğli'yi öne çıkarırken, Sovyet uzmanlar en uygun yerler olarak Eskişehir, Sarayköy ve Nazilli'yi göstermiş, Kayseri, Malatya ve Denizli'yi ikinci gruba almış, Konya ve Afyon'u ise en elverişsiz yerler olarak tanımlamışlardır. Tabloya bakıldığında, Amerikalı uzmanların önerilerine uygun şekilde Kayseri ve Konya Ereğli yatırım kapsamına alınmasına karşılık, Sovyet uzmanların ikinci ve üçüncü gruba aldıkları yerlerin de tercih edildiği anlaşılmaktadır. Diğer yandan, Amerikalı uzmanların ileri bir tarihe ertelenmesi teklifine karşılık Sovyet uzmanların ısrarla üzerinde durdukları demir sanayii kurulmakta ve kimya sanayiinin yatırım kararı alınmaktadır. Sovyet uzmanların Ereğli'yi ön plana almasına karşılık da, özellikle askeri unsurların etkisiyle Karabük yöresi seçilmektedir. Bu noktalar, bürokrasinin, yatırım kararlarının alınmasında yabancı uzmanların raporlarını değerlendirmekle beraber, bölgesel dengesizlikleri giderme, ağır sanayi hamlesiyle ekonomik bağımsızlığı pekiştirme ve askeri unsurları dikkate alma gibi kriterleri de düşündüğünü göstermektedir. Diğer bir deyişle, yatırımlar salt ekonomik kriterlere göre değil ülkenin sosyo-ekonomik koşulları gözönüne alınarak da yapılmaktadır.

Son olarak, 1934 Mayıs'ında uygulamaya sokulan ve beş yıllık süre içinde tamamlanması öngörülen Sanayi Programı yatırımlarının 1939 yılı sonundaki durumlarına bakıldığında, yukarıda da belirtildiği gibi çoğunluğunun tamamlandığı anlaşılmaktadır. Karabük fabrikasının da 1940 yılında tam kapasiteyle çalışmaya başladığını dikkate alırsak, sarkan en önemli yatırım alanları olarak kimya ve seramik sektörleri gözükmektedir.

Yatırımların bitiş sürelerinde ortaya çıkan planlama hatası, yatırım maliyetleri konusunda da göze çarpmaktadır. Aşağıdaki tablo aracılığıyla birçok fabrikanın üretim maliyetlerinin tahminleri aştığını görebiliriz:

TABLO: 9

SÜMERBANK TARAFINDAN 1930'LARDA KURULAN BAZI İŞLETMELERİN
MALİYET KARŞILAŞTIRMASI (TL)

Kurulan İşletmeler	Tahmin Edilen Maliyet	Gerçekleşen Maliyet
Kayseri Dokuma Fab.*	5.000.000 (5.462.000)	8.000.000
Ereğli Dokuma Fab.	3.500.000	3.500.000
Nazilli Dokuma Fab.	4.548.000	6.500.000
Bursa Merinos Fab.**	1.650.000 (3.000.000)	4.000.000
Gemlik Suni İpek Fab***	490.000 (2.000.000)	1.800.000
İzmit Kağıt Fab.	2.190.000	3.300.000
Karabük Demir-Çelik Fab.****	10.000.000 (22.000.000)	37.900.000 (50.000.000)

Kaynaklar: Milliyet, "İsmet Paşa Hz.'nin irad ettikleri nutkun metni", 21 Mayıs 1934, s.1, 5. Milliyet, "Cumhuriyet kurucu ve yapıcı bir varlıktır", 21 Teşrinisani 1934, s.1, 6. Akşam, "Demir ve çelik fabrikalarının temel taşıma ilk malayı Başvekil vurdu", 4 Nisan 1937, s.3, 7. Akşam, "Birinci beş senelik plana dahil fabrikalar için 56 milyon lira harcandı", 2 Şubat 1938, s.5 Celal Bayar'ın Söylev ve Demeçleri 1921-1938. s.225. Cemal Kutay, Celal Bayar, C:2, s.788. Raporlar, Kısım I, s. 26, 73, 81.

Görüldüğü gibi, Ereğli fabrikası dışında işletmelerin hemen hepsi başlangıçta tasarlanan maliyetlerini aşmış durumdadır. Özellikle Karabük fabrikasında çok belirgin olan bu sonuç, maliyet hesaplarının iyi yapılamadığını çok net olarak yansıtmaktadır. Nitekim, dönem içinde bazı işletmelerin maliyet hesaplarında yapılan yeni düzenlemeler de bunun bir kanıtıdır. 1939 yılında, Sümerbank sermayesinin çoğaltılmasına ilişkin kanun tasarısının incelenmesi sırasında açıklamalar yapan maliye encümenince de gerek dokuma, gerek Karabük fabrikası örnekleri verilerek maliyet hesaplarının eksik yapıldığı ifade edilmektedir.⁵⁶⁷

Gerek yatırım sürecinin işleyişini, gerekse bu sırada oluşan çeşitli planlama hatalarını ortaya koyduğumuz bu bilgilerin ardından, bankanın yatırımcı niteliğini sayısal verilerle değerlendirmeye geçebiliriz. Birincil görevi sanayi yatırımı olan bankanın bu alandaki işlevini çeşitli ekonomik verilerle saptamak olanaklıdır. Mikro

* Sanayi Programı'nda fabrikanın maliyeti 5.462.000 lira olarak ifade edilirken, Başvekil 5.000.000 lira olarak açıklamıştır.

** Sanayi Programı'nda 1.650.000 liralık maliyet öngörülürken, daha sonra İktisat Vekili'nin açıklamasına göre 3.000.000 lira olarak değiştirilecektir.

*** Ulus gazetesinde yer alan bir haberde, Gemlik fabrikasının yatırım maliyeti 2.000.000 lira olarak belirtiliyordu. Bkz., Ulus, "Sümerbank Fabrikaları", 31 Sonkanun 1938, s.7.

**** Sanayi Programı'nda 9-10 milyon lira arasında maliyet biçilen demir sanayiinin temel atma töreninde Başvekil İsmet İnönü, fabrikanın toplam maliyetinin 22 milyon lirayı aşacağını belirtiyordu. Ayrıca, 37.900.000 liraya kurulan fabrikanın maliyeti yapılan eklemelerle 50.000.000 lirayı bulmuştur.

⁵⁶⁷ TBMM ZC, Devre VI, Cilt:4, İnikat 37'ye ek, S:Sayısı: 200, s.14.

bazda bir değerlendirme yaptığımızda, ilk olarak, bankanın yatırım harcamalarının sermayesi içindeki durumuna göz atabiliriz:

TABLO:10

SÜMERBANK YATIRIMLARININ BANKA SERMAYESİ İÇİNDEKİ YERİ (1934-1940, TL, %)

Yıllar	A Yatırımlar*	B Nominal Ser.	A/B	C Ödenmiş Sermaye	A/C
1934	3.317.361	62.000.000	5,35	13.155.628	25,22
1935	4.634.318	62.000.000	7,47	17.904.036	25,88
1936	7.636.431	62.000.000	12,32	25.279.108	30,21
1937	18.312.084	80.500.000	22,75	35.836.108	51,10
1938	13.948.792	80.500.000	17,33	41.146.850	33,90
1939	15.002.256	100.000.000	15,00	41.543.550	36,11
1940	11.708.198	100.000.000	11,71	41.605.585	28,14
Ortalama	10.651.349	78.142.857	13,63	30.924.409	34,44

Kaynaklar: Kemalettin Apak, Cevdet Aydınelli, Mehmet Akın, a.g.e., s.91, 100. Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank 1939 Yılı Raporu, İstanbul: 1940, s.25-26. Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank 1940 Yılı Raporu, s.11.

Tablodan anlaşılacağı gibi, gerek nominal, gerekse ödenmiş sermayesinin önemli bir kısmını yatırıma ayıran ve 10 milyon lirayı aşan bir ortalama yatırım düzeyine erişen banka, bu özelliğiyle 1930'lu yıllarda hızlı bir yatırım sürecine yönelmiş ve bir anlamda öncelikli görevini yerine getirmiştir.**

Yine mikro bir veri olarak, banka sermayesinin toplam kaynaklardaki dağılımı bu göstergelyi pekiştirmektedir:

* Tablodaki yatırım miktarları, 1934-1940 yılları arasında temeli atılan ya da etüdü yapılan fabrikalara bu süre zarfında harcanan paraları ifade etmektedir ve Kemalettin Apak ve diğer yazarlarca aktarılan Sümerbank bilançolarına dayanmaktadır.

** Sümerbank'ın dönem içindeki inşaat harcamaları da bu sonucu pekiştirmektedir. 1934 yılında 5.8 milyon olarak gerçekleşen inşaat harcaması toplamı, 1935 yılında 4.8, 1936 yılında 10.8, 1937 yılında 6.6, 1938 yılında 13.7, 1939 yılında 17.5 ve 1940 yılında da 9.5 milyon düzeyinde oluşmuştur. Buna göre, Sümerbank 1934-1940 aralığında inşaat masrafı olarak toplam 68.7 milyon liralık bir meblağı gerçekleştirmiştir. Bkz., Tuncer Bulutay, Nuri Yıldırım ve Yahya S.Teazel, Türkiye Milli Geliri (1923-1948), Tablolar, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No:375, 1974, Tablo Ek.35.

TABLO:11
SÜMERBANK SERMAYESİNİN TOPLAM KAYNAKLARA GÖRE DAĞILIMI
(1933-1940, TL, %)

Yıllar	Sabit Sermaye	Toplam Kaynaklara Oranı	Döner Sermaye	Toplam Kaynaklara Oranı
1933	12.239.177	60,44	5.135.938	39,36
1934	18.042.870	77,12	5.350.416	22,88
1935	29.465.053	81,06	6.881.137	18,94
1936	40.690.596	88,50	5.284.840	11,50
1937	56.446.076	88,52	7.314.971	11,48
1938	71.959.097	90,07	7.923.102	9,93
1939	97.193.915	89,36	11.556.652	10,64
1940	105.235.911	87,57	14.939.374	12,43

Kaynak: Cumhuriyet Fermanı, Türkiye'de Sanayi Kredisi, İstanbul: Türkiye Sınai Kalkınma Bankası Yayınlarından No. 1, 1951, s.86.

Sabit sermaye miktarlarının düzenli şekilde artması, yukarıdaki verileri destekler şekilde kaynakların büyük ölçüde yatırım amaçlı harcamalara yöneltildiğini ve Sümerbank'ın klasik banka niteliğinden çok yatırımcı ve işletmeciler kimliğiyle ön plana çıktığını göstermektedir. Buna karşılık, bankanın likiditesini meydana getiren döner sermaye kaynaklarının azaldığı anlaşılmaktadır.

Bu sonucun makro veriler açısından dağılımını görmek için yatırım harcamalarının dönemin net yatırımları ve sınai hasılası içindeki seyrine bakabiliriz:

TABLO: 12
SÜMERBANK'IN YATIRIM HARCAMALARI KARŞILAŞTIRMASI (1934-1940, TL,%)

Yıllar	A Yatırımlar (TL)	B		C	
		Toplam Net Yatırımlar (Milyon TL)	Cari Fiyatlarla Toplam Net Yatırımlar (Milyon TL)	Cari Fiyatlarla Gayri Safi Sınai Hasıla (Milyon TL)	Cari Fiyatlarla Gayri Safi Sınai Hasıla (Milyon TL)
			A/B	A/C	
1934	3.317.361	64.1	218.1	5,18	1,52
1935	4.634.318	58.8	236.5	7,88	1,96
1936	7.636.431	68.7	263.2	11,12	2,90
1937	18.312.084	76.5	297.3	23,94	6,16
1938	13.948.792	96.1	317.4	14,51	4,39
1939	15.002.256	96.5	377.2	15,55	3,98
1940	11.708.198	104.8	453.0	11,17	2,58

Kaynaklar: Tablo:3, Tuncer Bulutay, Nuri Yıldırım ve Yahya S.Teze, a.g.e., 120/B, 125/B, Tablo 8.2.A Tablo 9.4.

Dönem içi ortalaması 10 milyon lira düzeyini aşan yatırım harcamaları, net yatırımlar içinde %12, sınai hasıla içinde de %3 gibi bir ortalama tutturmaktadır. Bu veriler, Sümerbank'ın yatırım aracılığıyla kayda değer bir katma değer yarattığını ve bir devlet işletmesinin piyasada önemli bir ekonomik güç haline geldiğini sergilemesi bakımından dikkate değerdir.

Yatırımların bir başka yönü de, Sümerbank'ın, kuruluş kanunuyla bağlantılı şekilde yaptığı iştiraklerdir ki, bunları özel sermayeye kaynak aktarımı olanağı da sağlayan dolaylı yatırımlar olarak adlandırmak mümkündür. Banka kurulduğunda kendisine 10 şirketten devredilen 1.765.035 liralık iştirakin dağılımı şöyledir: Aksaray Azmi Milli T.A.Ş., Isparta Yün İpliği ve Halı T.A.Ş., Feshane Mensucat T.A.Ş., Kayseri-Bünyan Halı İpliği, Kütahya Çini Fabrikası T.A.Ş., Maraş Çeltik Fabrikası T.A.Ş., Malatya Teşebbüsatı Sınaiye T.A.Ş., Trabzon Elektrik T.A.Ş., Uşak Terakkii Ziraat T.A.Ş. ve Yalvaç Sanayi ve Ticaret T.A.Ş. Bankanın 1930'lu yıllarda katıldığı iştirakler ise şunlardır: Kireçlik Kömür Madenleri T.A.Ş., Türk Gülyağcılık Limited Şirketi, Süngercilik T.A.Ş., Türk Ticaret Bankası Anonim Şirketi, Türkiye Şeker Fabrikaları Anonim Şirketi, Malatya Bez ve İplik Fabrikaları T.A.Ş., Türk-İngiliz Ticaret ve Finansman Limited Şirketi, Güven Türk Sigorta Anonim Şirketi, Umumi Mağazalar T.A.Ş., Halk Bankası T.A.Ş., Endüstri ve Tecim T.A.Ş.⁵⁶⁸ Bankanın 1939 yılı sonunda tüm iştiraklerine yatırdığı sermaye miktarı ise 10.663.226 lira düzeyine ulaşmıştır.⁵⁶⁹ Dolayısıyla, iştiraklere ayrılan sermaye payı 1933-1939 arasında altı kat civarında artmıştır. Sümerbank'ın ulusal bankalar içindeki iştirak payı ise, 1935 yılında %54,43, 1937 yılında ise %42,03 olarak gerçekleşirken, Sümerbank'ı İş Bankası ve Ziraat Bankası takip etmiştir.⁵⁷⁰ Görüldüğü gibi, Sümerbank iştirak konusunda da dönemin en büyük bankası özelliğini taşımaktadır. İştiraklerin hepsi doğrudan özel sermayeyle bağlantılı olmasa da, varolan kaynakların yatırım amaçlı değerlendirilmesi söz konusu olduğundan, bu süreçten özel kesimin de fayda sağlayacağı açıktır.

⁵⁶⁸ Kemalettin Apak, Cevdet Aydınelli, Mehmet Akın, a.g.e., s.78, 80-84.

⁵⁶⁹ Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank 1939 Yılı Raporu, s.23. Bankanın 1933 yılı ödenmiş sermayesi 10.691.365 lira olduğuna göre, Sümerbank başlangıçta sermayesinin %16,50'sini iştiraklere ayırırken, bu oran 1939 yılındaki 41.543.550 liralık ödenmiş sermayede %25,59'a yükselecektir. Ödenmiş sermaye miktarları için bkz., Kemalettin Apak, Cevdet Aydınelli, Mehmet Akın, a.g.e., s.91.

⁵⁷⁰ Türkiye İş Bankası Tarihi, s.288.

Bu süreçte dikkati çeken nokta, banka iştiraklerinin artması yanında yatırım alanlarının çeşitliliğidir. Banka kanununda, faaliyet alanıyla ilgili iştirak yapılması hükmü yer almasına karşın, sanayi dışında finans ve ticaret alanlarında da iştirakler söz konusudur. Nitekim, bu konu dönemin denetim raporlarında da bir eleştiri ögesi olarak yerini alacaktır.

İştiraklere yatırılan sermaye miktarlarını da eklediğimizde, doğal olarak Sümerbank'ın yatırım hacmi çok daha fazlalaşacaktır. Aşağıdaki tablo aracılığıyla, hem iştiraklerle birlikte bankanın bu aktif yatırım konumunu görme, hem de yatırımların da etkisiyle bankanın giderek geliştiğini tespit etme şansımız vardır:

TABLO:13

SÜMERBANK'IN İŞTİRAK MİKTARI, TOPLAM YATIRIM DÜZEYİ VE BANKA İŞLEM HACMİ (1934-1940, TL)
Toplam Yatırımlar

Yıllar	İştirakler	(İlk Tesis Yat.+İştirak.)	Banka İşlem Hacmi
1934	2.282.417	5.599.778	25.471.243
1935	8.913.223	13.547.541	44.466.165
1936	9.270.216	16.906.647	54.286.440
1937	18.368.587	36.680.671	71.323.919
1938	18.778.257	32.727.049	83.404.518
1939	10.663.226	25.665.482	111.807.256
1940	10.711.226	22.419.424	121.452.715

Kaynak: Kemalettin Apak, Cevdet Aydınelli, Mehmet Akın, a.g.e., s.100-101. Başbakanlık Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank 1945 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporu, Ankara: Başbakanlık Devlet Matbaası, 1946, s.11.

Verilerden anlaşılacağı gibi, İkinci Dünya Savaşı'na kadar olan süreçte iştiraklere ayrılan sermaye giderek artmakta ve Sümerbank'ın doğrudan yatırımlarından sonraki en önemli hatta bazı yıllar daha fazla öne çıkan kalemlerinden birisini oluşturmaktadır. Bu iki yatırım kaleminin toplamı sermaye içerisinde de gayet yüksek bir oran alacaktır. Bunlarla beraber bankanın işlem hacminin de düzenli şekilde artması, işletmenin giderek büyüyen yapısını ortaya sermektedir. Bankanın işlem hacmi, 1933-1940 arasında yaklaşık beş kat artış kaydetmektedir. Dolayısıyla, Sümerbank hızlı yatırım sürecinin de etkisiyle piyasada giderek artan bir etkinliğe kavuşmaktadır.

D. Sümerbank'ın Üretim Faaliyetleri

Sümerbank'a verilen görevlerden bir diğeri kurduğu işletmeleri verimli şekilde yöneterek üretim kapasitesini artırmaktır. Özellikle tekstil alanında yoğunlaşan işletmelerin, pamuklu ve yünlü iplik ve dokuma üretimlerinde sağlayacakları artış hem sosyal, hem de ekonomik açıdan önem içermektedir. Bu fabrikalar, bir yandan özel sanayie yan sanayi alanları ve girdi oluşturacak, diğer yandan halkın giyim ihtiyaçlarının karşılanmasına yardım edecektir. Bu nedenle, ilk olarak dokuma alanındaki üretim seyrinin durumu ele alınacaktır.

Bu konudaki verilere geçmeden önce, işletmelerin üretim kapasitelerinin gerçekleşme durumuna ilişkin aşağıdaki tablo aracılığıyla bir karşılaştırma yapmak faydalı olacaktır:

TABLO: 14

SÜMERBANK'A BAĞLI DOKUMA FABRİKALARININ ÜRETİM KAPASİTELERİ

Fabrikalar	Kapasite Tahmini		Gerçekleşen	
	İğ Sayısı	Tezgah	İğ Sayısı	Tezgah
Kayseri	33.000	1.050	35.520	1.028
Nazilli	29.500	650	28.236	768
Ereğli*	15.000	250	18.400	329

Kaynaklar: Raporlar, Kısım I, s.26. Milliyet, "Cumhuriyet kurucu ve yapıcı bir varlıktır", 21 Teşrinisani 1934, s.1, 6. Kemalettin Apak, Cevdet Aydınelli, Mehmet Akın, a.g.e., s.191, 193, 195, 197.

Görüldüğü gibi, planlama hataları, gerek iğ, gerekse tezgah sayısı açısından çok yüksek boyutlara ulaşmasa da söz konusudur. Büyük ölçüde tecrübesizlikten kaynaklanan bu durum, diğer verilerle birlikte, devlet işletmelerinin ekonomik planlama konusunda sorunlar yaşadığına dikkat çekmektedir. Buna karşılık, fabrikaların toplamda 82.156 iğ adedine ulaşmaları dokuma kapasitesini önemli şekilde artması anlamına gelecek ve Malatya fabrikasının da açılmasıyla iğ kapasitesi 107.000 dolayına ulaşacaktır.**

* Daha önce vurgulandığı gibi, ekstra kombina olarak düşünülen yer Konya Ereğli bölgesidir. Bu açıdan, yapılan karşılaştırmada da bu bilgiye dayanılmaktadır.

** Malatya fabrikası 25.200 iğ ve 438 tezgah kapasitesiyle kurulmuştur. Bkz., Kemalettin Apak, Cevdet Aydınelli, Mehmet Akın, a.g.e., s.197. Toplamda ulaşılacak olan 107.000 sayısı, sanayi programı kapsamında aktardığımız 118.000'lik iğ oranına da yaklaştığını göstermektedir. Ancak, ihtiyaçlar sürekli arttığından bu kapasite de yeterli gelmeyecektir.

1.Pamuklu Dokuma İşletmelerinin Üretim Faaliyetleri

I.Sanayi Programı'nın temel hedefi olan ithal ikamesinin gerçekleşebilmesi için, üretim artışının sağlanması şarttır. Doğal olarak, Sümerbank yatırımlarından beklenen de düzenli bir üretim artışıdır. Bu bağlamda, Sümerbank'a bağlı işletmelerin pamuk ipliği alanında 1940 yılına kadar gerçekleştirdikleri üretim aşağıdaki şekildedir:

TABLO: 15

SÜMERBANK İŞLETMELERİNİN PAMUK İPLİĞİ ÜRETİMLERİ (1935-1940, Ton)

Yıllar	Bakırköy F.	Kayseri F.	Ereğli F.	Nazilli F.	Malatya F.	Toplam
1935	987,0					987,0
1936	1.012,5	2.716,4s	28,3			3.757,2
1937	1.162,3	3.215,9	395,6	132,9		4.906,7
1938	1.203,3	3.625,0	809,8	1.496,9		7135,0
1939	1.491,5	3.622,3	1.091,1	1.958,8		8.163,7
1940	1.636,8	3.938,1	1.378,5	2.624,7	1962,0	11.540,1

Kaynak: Kemalettin Apak, Cevdet Aydınelli, Mehmet Akın, a.g.e., s.218. Zafer Toprak, Sümerbank, Creative Yayıncılık, s.44.

Tablodan anlaşılacağı gibi, bankaya bağlı işletmelerin pamuk ipliği üretimleri 1939 yılında Kayseri fabrikasında yaşanan düşüş dışında düzenli şekilde artmıştır. Fabrika bazında görülen bu artış eğiliminin sonucunda 1933 yılında 987,0 ton olan toplam üretim, 1940 yılı sonunda yaklaşık 12 kat birden artarak 11.540,1 tona ulaşmıştır. Bu sonuç, işletmelerin belirli bir üretim artışı sağladığını ve iç piyasada önemli bir konuma geldiklerini göstermektedir. Aşağıdaki tablo aracılığıyla da işletmelerin 1939-1940 üretim programlarıyla bir kıyaslamasını yapacağız:

TABLO: 16

SÜMERBANK PAMUK İPLİĞİ İŞLETMELERİNİN ÜRETİM KARŞILAŞTIRMASI
(1939-1940, Ton)

Fabrikalar	1939 Yılı Üretim Tahmini	1940 Yılı Üretim Tahmini	1939 Yılı Gerçekleşen Üretim	1940 Yılı Gerçekleşen Üretim
Bakırköy	1.820	1.604	1.491,5	1.636,8
Kayseri	5.115,3	4.106,3	3.622,3	3.938,1
Ereğli*	1.442	1.161,4	1.091,1	1.378,5
Nazilli**	3.035,5	2.509,7	1.958,8	2.642,7
Toplam	11.442,9	9.381,5	8.163,7	9578,1

Kaynaklar: Tablo:15. Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti Sümerbank Birleşik Pamuk İpliği ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi 1939 ve 1940 Yılı Raporu, İstanbul: 1940, 1941, s.17, 25.

Tablodan gözüktüğü gibi, dört işletmenin de 1939 yılı üretimleri tahmin edilenin gerisinde kalmış, 1940 yılında ise, üretim tahminlerinin geriye çekilmesiyle birlikte toplam miktar aşılmıştır. Bu sonuçlar çerçevesinde, devlet işletmelerinin dönem sonuna gelindiğinde ciddi bir üretim artışı gerçekleştirmelerine karşın sağlıklı bir üretim kapasitesine ulaşamadıklarını, bunun da eksik kapasite kullanımına neden olarak üretim artışını sınırladığını söyleyebiliriz.

Bankanın, pamuklu dokuma sektöründe gerçekleştirdiği üretim miktarları ise şöyledir:

* Fabrikanın temel atma töreninde iplik üretim kapasitesi 500 ton olarak açıklanmıştı. Bkz., Milliyet, "Cumhuriyet kurucu ve yapıcı bir varlıktır", 21 Teşrinisani 1934, s.1, 6. Bu durumda, işletmenin kapasitesi kısa sürede 2 katından fazlaya çıkmıştır.

** Sanayi Programı'nda, Nazilli fabrikasının iplik üretimi 1.772 ton olarak belirtilmiştir. Bkz., Raporlar, Kısım I, s.25. İktisat Vekili Celal Bayar da, Nazilli işletmesinin açılış töreninde fabrikanın üretim kapasitesini 2.400 ton iplik olarak vermiştir. Bkz., Celal Bayar'ın Söylev ve Demeçleri 1921-1938, s.212.

TABLO: 17

SÜMERBANK İŞLETMELERİNİN PAMUKLU DOKUMA ÜRETİMLERİ (1933-1940, m)

Yıllar	Bakırköy F.	Kayseri F.	Ereğli F.	Nazilli F.	Malatya F.	Toplam
1933	1.110.000					1.110.000
1934	2.560.000					2.560.000
1935	4.715.000					4.715.000
1936	5.836.000	18.364.000				24.200.000
1937	6.317.000	20.225.000	778.800	198.000		27.518.800
1938	6.444.000	19.239.000	2.400.000	8.268.000		36.351.000
1939	8.134.000	20.446.000	3.037.000	13.427.000		45.044.000
1940	7.213.000	21.198.000	4.112.000	13.631.000	4.914.000	51.068.000

Kaynak: Sümerbank X'uncü Yıl (11.7.1933-11.7.1943), İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1943, s.36, 42, 46, 54, 56. Zafer Toprak, a.g.e., s.42, 44.

1933 yılında bir işletmeyle başlayan üretim faaliyetleri dönem sonunda altı işletmeye ve 50 milyon metre düzeyinde bir kapasiteye varmıştır. Yedi yıllık süre zarfında 45 katın üzerinde bir üretim artışı söz konusudur ki yatırım artışının beraberinde önemli bir dokuma üretimini getirdiği ortaya çıkmaktadır. Bu artış, toplumun temel gereksinimi olan giyim ihtiyacının iç üretimle karşılanması adına önemli bir gelişimdir. Ne var ki, bu gelişime karşılık, 1939-1940 yıllarındaki üretim kapasitesi gerek işletmeler bazında, gerekse toplam miktarda tahmin edilen düzeyin gerisinde kalmaktadır. Aşağıdaki tablo aracılığıyla buna ilişkin verileri görebiliriz:

TABLO: 18

SÜMERBANK PAMUKLU DOKUMA İŞLETMELERİNİN ÜRETİM KARŞILAŞTIRMASI
(1939-1940, m)

Fabrikalar	1939 Yılı Üretim Tahmini	1940 Yılı Üretim Tahmini	1939 Yılı Gerçekleşen Üretim	1940 Yılı Gerçekleşen Üretim
Bakırköy	11.412.940	9.004.000	8.134.000	7.123.000
Kayseri	34.288.853	20.725.000	20.446.000	21.198.000
Ereğli*	5.619.268	4.656.637	3.037.000	4.112.000
Nazilli**	20.288.283	15.284.200	13.427.000	13.631.000
Toplam***	71.579.314	49.669.837	45.044.000	46.154.000

Kaynaklar: Tablo:17. Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank Birleşik Pamuk İpliği ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi 1939 ve 1940 Yılı Raporu, s.17, 26.

Tablodaki veriler, her iki yılda da üretim programındaki sayılara ulaşamadığını gösteriyor. 1939 yılındaki üretim farkı çok yüksek bir düzeydeyken, ertesi yıl kapasitesinin geri çekilmesiyle birlikte tahminlere yaklaşılmıştır. Ancak, devlet işletmelerinin beklenen üretim kapasitelerine ulaşamadıkları bu karşılaştırmalardan ortaya çıkmaktadır. Bu açıdan, iplik ve dokuma sektörlerindeki devlet işletmelerinin en önemli sorunlarından birisi üretim düzeyinin kapasiteyle orantılı hale getirilememesidir.

Üretim sürecine yönelik olarak Sümerbank'ın 1938 yılı idare meclisi raporundaki bilgiler de, bankanın iç piyasadaki gelişimini açıklamaktadır. Buna göre, milli pamuk üretimi son beş yıl içinde yılda ortalama %12 artarken, pamuklu üretimi %8, genel tüketim de %8 oranında artmıştır. Buna karşılık, devlet işletmelerinin pamuk ipliği üretimindeki payı 1937'de %5 iken, 1938'de %16 olmuş, pamuklu kumaş üretimi de 1937'deki %40 düzeyinden 1938'de %44'e yükselmiştir. Bunun yanında, ülkedeki toplam 229.020 iş adedinin, 114.652'sinin yani yaklaşık %50'sinin

* Fabrikanın başlangıçtaki mensucat üretim kapasitesi 4.000.000 m kumaş olarak belirlenmişti. Bkz., Son Posta, "Ereğli Bez Fabrikası Kuruluyor", 21 İkinciteşrin 1934, s.3. Tablo:17'deki verilere göre, fabrika bu kapasiteyi ancak 1940 yılı üretimiyle aşacaktır.

** Celal Bayar, fabrika temelini atıldığı sırada işletmenin üretim kapasitesini 20.000.000 m olarak belirtmiştir. Bkz., Akşam, "Ekonomi Bakanının Nazillide mühim söylevi", 25 Ağustos 1935, s.1, 4.

*** Sanayi Programı'ndaki öngörüye göre, beş fabrikasının toplam mensucat üretimi 83.000.000 m düzeyinde olacak ve devlet işletmeleri dışındaki üretimle birlikte toplam mensucat üretimi 103.000.000 m düzeyine ulaşacaktı. Beş yıl içinde bu üretim rakamlarına ulaşamazsa, devlet işletmelerinin kapasiteleri genişletilecekti. Bkz., Raporlar, Kısım I, s.25. Tablo:17'de ortaya çıktığı gibi, devlet işletmelerinin mensucat üretimleri 1940 yılı itibarıyla ancak 51 milyon düzeyine ulaşmış ve belirlenen hedeflerin çok gerisinde kalmıştır.

devlet işletmelerine ait olduğu ve yapılacak eklemelerle bu oranın %58'e çıkarılacağı belirtilmiştir.⁵⁷¹

Ortaya çıkan tablo, planlama hatalarıyla birlikte, bankaya bağlı beş pamuklu devlet işletmesinin özel kesim karşısında ne denli büyük kapasiteye sahip olduğunu net biçimde yansıtıyor. Böylece, devlet işletmeleri ülkenin en büyük sanayi işletmeleri konumuna ulaşmakta ve bir anlamda iç piyasayı geliştirme misyonunu da yüklenmektedirler. Bu misyonu, ithal ikamesi yöntemiyle “ulusal ekonomiyi kurma” ya da “sanayi kapitalizmine geçişi hızlandırma” şeklinde tanımlamak da yanlış olmayacaktır.

Üretim faaliyetleri bölümünde son olarak, pamuk sanayiindeki üretim sürecine etki eden çeşitli kararnamelerden söz ederek bu konuyu tamamlayacağız. Bu çerçevede, 02.10.1934 tarihinde çıkarılan 2/1356 sayılı kararnameyle, ülkenin pamuklu sanayiindeki ihtiyacı belirlenmiş ve bu alanda işletme kurulmasına yönelik esaslar saptanmıştır. Buna göre, ülkeye ancak kısıtlı oranda ve belirlenen ülkelerden makine sokulmasına izin verilirken, kapasitenin 35.000 iğ ve 600 tezgahı geçemeyeceği, fabrikaların ancak saptanan yerlerde kurularak İktisat Vekaleti'nin izni olmadan bu yerlerin dışına çıkılamayacağı öngörülmüş, fabrika kurmak için bu konuda gerekli mali gücün ispat edilmesi ve izin tarihinden itibaren en çok iki yıl içinde üretime başlanması koşulu getirilmiştir.⁵⁷²

İki yıl sonra, 10.08.1936'da kabul edilen 2/5155 sayılı kararnamede, pamuk sanayiini korumak amacıyla yine yurt dışından getirilecek makinelere ilişkin İktisat Vekaleti sınırlamasına devam edilirken, girişimcilerin izin alabilmeleri için 10.000 iğden az ve 25.000 iğden fazla kapasitede bir işletme kurmayacakları ve iki yıl içinde üretime başlayacaklarına dair geçerli bir teminat vermeleri isteniyordu.⁵⁷³

Ancak, pamuklu ihtiyacı artışının makine ithali gereksinimi yaratması üzerine, 21.12.1936 tarihinde çıkarılan bir kararnameyle 2/5155 sayılı kararname kaldırılarak 2/1356 sayılı kararname tekrar yürürlüğe sokulmuş⁵⁷⁴, ardından, özel kesimin

⁵⁷¹ 3460 sayılı kanuna bağlı iktisadi teşekküllerin 1940 yılı bilançoları ile kar ve zarar hesaplarını tetkik eden Umumi Heyet Zaptı, Cilt: 1, S.Sayısı:1, 1940, s.3-4. Bir başka saptamaya göre, Malatya fabrikasının da devreye girmesiyle birlikte devlet işletmeleri istihdam açısından ülke toplamının %47'sini, üretim bakımından da %68'ini meydana getirecektir. Bkz., Haldun Derin, a.g.e, s.96.

⁵⁷² T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Karar Sayısı: 2/1356. Alınan kararların en önemli gerekçesi, bu alanda oluşması muhtemel bir aşırı üretimin önlenmesiydi.

⁵⁷³ T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Karar Sayısı:2/5155.

⁵⁷⁴ T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Karar Sayısı:2/5739.

belirlenen yerlerde yatırım yapmamasının da etkisiyle üretimin talebi karşılamadığı öne sürülerek, 28.05.1938 tarihli bir kararnameyle 2/1356 sayılı düzenleme kaldırılmış ve devlet fabrikalarının da 20.000 iş oranında ek kapasite yaratmasına olanak tanıyan bir düzenleme kabul edilmiştir.⁵⁷⁵

Ne var ki, bu değişikliklere rağmen istenen gelişimin sağlanamaması sebebiyle 10.06.1939 tarihinde yeni bir düzenlemeye gidilmiştir. Değişiklik gerekçesinde, kurulacak fabrikaların 10.000 işden az olmaması koşulunun, sermaye sıkıntısı yüzünden girişimcileri geri çektiği ve devlet fabrikaları üretiminin de talebi karşılamada yeterli olmadığı belirtilmiş ve bu nedenle kapasite koşulunun kaldırılması gündeme getirilmiştir.⁵⁷⁶

Bu kararnameler, üretim süreci yanında, bürokrasi ve özel sanayi kesimine ilişkin de ilginç bilgiler sunmaktadır. Öncelikle, aynı alanda bu denli sık değişikliğe gidilmesi planlama hatalarının devam ettiğini göstermektedir. Bu hatalar, gerek sağlıklı bir üretim yapısının kurulamaması, gerekse ülke ihtiyaçlarının hızlı bir şekilde karşılanamaması sonucunu doğurmaktadır. İkinci nokta, yönetimin bir yandan üretimi serbest piyasa koşullarına bırakmadan düzenlemeyi isterken, diğer yandan da özel sanayi kesiminin programa uymasını beklemesidir. Bu yönlendiricilik amacı, bürokrasinin ekonomik kararlarda ön plana çıkan tutumuyla da örtüşmektedir. Ne var ki, bu yönlendiricilik özel sermayeyi sıkı biçimde denetlemeyi öngören bir “emredici planlama” boyutuna gelmemekte ve bu anlamda özel kesimi desteklemeye yönelik politika sürdürülmektedir. Diğer bir deyişle, Sümerbank modeliyle getirilen karma ekonomi sınırları aşılmamaktadır. Özel sanayi kesimi açısından öne çıkan olgular ise, özel kesimin kapasite açısından devlet işletmelerinden çok geride olması ve istenen bölgelerde yatırım yapılmayarak bir anlamda “ulusal kalkınma” amacı dışında tamamen ekonomik kriterlere göre hareket edilmesidir. Nitekim, kararnamelerin başarılı olamamasında yönetimin hatalı üretim tahminlerinin yanında, bu etkenin olduğu da yadsınamaz bir gerçektir. Bu durum, yönetimin düşüncelerinin aksine, özel kesimin doğal olarak kara dayalı verimliliği ön plana alacağını açıkça kanıtlamaktadır.

⁵⁷⁵ T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Karar Sayısı:2/8903.

⁵⁷⁶ T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Karar Sayısı:2/11171.

2. Yünlü Dokuma İşletmelerinin Üretim Faaliyetleri

Sümerbank'a bağlı dört yünlü işletmesinden yalnızca Bursa merinos fabrikası banka tarafından kurulmuş, diğer üçü Osmanlı'dan devralınan fabrikalar olarak banka yönetimine verilmiştir.* Bu dört işletmenin dönem içindeki yün ipliği üretimleri şöyledir:

TABLO: 19

SÜMERBANK İŞLETMELERİNİN YÜN İPLİĞİ ÜRETİMİ (1935-1940, Ton)

Yıllar	Defterdar (Feshane) F.	Hereke F.	Bünyan F.	Bursa Merinos F.	Toplam
1935	786	202	59		1.047
1936	876	91	65		1.032
1937	965	66	94	35	1.160
1938	1.033	150	99	550	1.832
1939	1.366	251	108	1.392	3.117
1940	1.596	443	131	1.530	3.700

Kaynak: Zafer Toprak, a.g.e., s.33, 35, 42, 44.

Yün ipliği üretimi 1936 yılı dışında genel olarak artış eğilimindedir. 1.000 ton civarında başlayan üretim kapasitesi dönem sonunda üç kattan fazla yükselerek 3.700 tona varmaktadır. Yıllık üretimi 1.000 ton dolayında planlanan Bursa Merinos fabrikası da, 1939 yılından itibaren bu kapasiteyi aşmaktadır. Bu açıdan, yün ipliği bazında da devlet işletmeleri kayda değer bir üretim artışı yaratmaktadır. İşletmelerin 1939 yılı raporunda aktarılan bilgiler, o yıl için tespit edilen üretim programlarının büyük ölçüde gerçekleştirildiğini hatta aşıldığını, sadece yıl içinde bazı fabrikalara ilişkin yapılan yeni kapasitelerde problem çıktığını yansıtmaktadır.⁵⁷⁷

Bu fabrikaların yünlü dokuma üretimlerine geçmeden önce 1940 yılı için belirlenen kapasitelere bakarsak, yünlü müesseseye ait 1940 yılı denetim raporunda, Bünyan fabrikasının 1940 yılı dokuma üretimi 250.000 m olarak saptanırken, bu oran Defterdar fabrikası için 1.801.000 m, Hereke fabrikası için de 792.000 m olarak

* Osmanlı'dan devralınan bu üç fabrikanın kısa bir tarihsel gelişimi için bkz., Kemalettin Apak, Cevdet Aydınelli, Mehmet Akın, a.g.e., s.175-181.

⁵⁷⁷ Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank Birleşik Yün İpliği ve Dokuma ve Fabrikaları Müessesesi 1939 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporu, Ankara: 1940, s.16-17.

belirlenmiştir.⁵⁷⁸ Bu bağlamda, üretim hacminin yünlü dokumadaki gelişimini aşağıdaki tabloda takip edebiliriz:

TABLO: 20

SÜMERBANK İŞLETMELERİNİN YÜNLÜ DOKUMA ÜRETİMİ* (1933-1940, m)

Yıllar	Defterdar F.	Hereke F.	Bünyan F.	Toplam
1933	847.000	283.000		1.130.000
1934	1.092.000	455.000		1.547.000
1935	780.000	469.000	46.300	1.295.300
1936	937.000	441.000	49.000	1.427.000
1937	982.000	432.000	73.100	1.487.100
1938	1.108.000	595.000	82.300	1.785.300
1939	1.622.000	699.000	178.000	2.499.000
1940	1.535.000	866.000	225.500	2.626.500

Kaynak: Sümerbank X'uncu Yıl, s.84, 90, 95.

Üç fabrikanın üretim sürecine bakıldığında, geneli itibariyle üretimin artış yönünde bir çizgi izlediği söylenebilir. Toplam üretim açısından da, dönem içinde iki kattan fazla bir artış kaydedilmektedir. Buna karşılık, 1940 yılına yönelik kapasite tahminlerinin, Hereke fabrikası dışında tutturulamadığını görmekteyiz.**

Devlet işletmelerinin ülkenin kumaş üretimlerindeki payının ise, 1937'de %44, 1938 yılında da %45 olarak gerçekleştiğini görüyoruz.⁵⁷⁹ Dolayısıyla, dönemin sonuna doğru devlet işletmeleri kumaş üretiminin yaklaşık yarısını karşılayan büyük bir kapasiteye ve piyasada da önemli bir konuma ulaşmışlardır.

Pamuklu ve yünlü dokuma verilerini bir bütün olarak değerlendirirsek, 1934-1940 dönemi arasında hızlı bir yatırım ve üretim sürecinin yaşandığını belirtebiliriz. Bu dönemde, üçü pamuklu, biri de yünlü dokuma alanında olmak üzere dört yeni işletme faaliyete geçmiştir. Alanlarında en yüksek kapasiteye sahip duruma gelen bu işletmelerin dokuma üretimleri, kısa süreli düşümler dışında düzenli şekilde artmış, buna karşılık özellikle pamuklu üretimi kararname sürecinin de yansıttığı gibi

⁵⁷⁸ Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank Birleşik Yün İpliği ve Dokuma ve Fabrikaları Müessesesi 1940 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporu, Ankara: 1941, s.23-24, 28.

* Bursa merinos fabrikasının yünlü dokuma üretimi 1940'lı yılların ortasından itibaren başladığı için tabloda yer almamaktadır.

** Bu fabrikalar yünlü dokuma yanında battaniye ve kilim üretiminde de bulduklarından üretim verilerinin değerlendirilmesinde bu nokta da gözönüne alınmalıdır.

⁵⁷⁹ 3460 sayılı kanuna..., Cilt: I, 1940, S. Sayısı: I, s.6.

beklentilerin altında kalmıştır. Üretim sürecinde göze çarpan eksiklik ise, yapılan üretim tahminlerinin çoğunlukla gerçekleşmemesi ve bunun sonucunda eksik üretimin yaşanmasıdır. Özellikle 1940 yılı üretim sürecinde, II.Dünya Savaşı koşullarının olumsuz etki yaptığı söylenebilir. Sonuç olarak, birtakım eksiklik ve hatalar yaşansa da, 1940 yılına gelindiğinde tekstil sanayiinde önemli aşamalar kaydedilmiş ve devletin iç piyasadaki ağırlığı önemli bir hacme yükselmiştir.

3. Diğer İşletmelerin Üretim Faaliyetleri

Sümerbank, dokuma alanının dışında Osmanlı'dan devralınan Beykoz deri ve kundura fabrikası ile kendisinin kurduğu İzmit kağıt fabrikası, Gemlik suni ipek fabrikası ve Karabük demir-çelik fabrikalarının da yönetimlerini üstlenmiştir. Bu bölümde, Beykoz fabrikasından başlayarak işletmelerin üretim faaliyetlerini ele alacağız.

TABLO: 21
BEYKOZ FABRİKASININ DERİ VE AYAKKABI ÜRETİMİ (1933-1940)

Yıllar	Deri Üretimi (Parça)	Deri Üretimi (Kilo)	Askeri Ayakkabı (Çift)	Sivil Ayakkabı (Çift)
1933	12.000	330.000	156.000	19.000
1934	27.000	1.156.000	438.000	59.000
1935	39.000	1.822.000	637.000	64.000
1936	16.000	990.000	253.000	77.000
1937	18.000	1.238.000	370.000	120.000
1938	21.000	1.471.000	436.000	145.000
1939	15.000	1.827.000	530.000	99.000
1940	9.000	2.135.000	839.000	63.000
Toplam	157.000	10.969.000	3.659.000	646.000

Kaynak: Sümerbank X'uncü Yıl, s.173.

Tablonun bütününe bakıldığında, değişkenlik göstermesine karşın deri üretimi toplam düzeyde artış göstermekte, ayakkabı üretimindeki artış ise beş katın üzerine çıkmaktadır. Ancak, bu verileri değerlendirirken 1930'ların sonuna doğru oluşmaya başlayan savaş koşullarının da dikkate alınması gereklidir. Bu çerçevede, 1938 yılına kadar sivil ayakkabı üretimi belirgin şekilde çoğalırken, savaş ortamının başladığı 1939 ve 1940 yıllarında önemli şekilde düşmektedir. 1933 yılında toplamda 175.000 çift olan üretimin %89'u askeri kesime ve sadece %11'i sivil kesime aitken, 1936-

1938 arasında sivil kesimin payı %24'lere ulaşmakta, dönemin sonunda ise %7'lere inmektedir. Bu sayılar, savaş koşulları oluşmadığı takdirde işletmenin piyasaya yapacağı ayakkabı üretiminin giderek artacağını ve ağırlıklı olarak iç piyasaya çalışan bir işletme kimliğini kazanabileceğini göstermesi bakımından anlamlıdır.

Üretimdeki artışa karşılık, yılda 120-150 bin çift sivil ayakkabı üretim kapasitesine sahip olduğu belirtilen⁵⁸⁰ işletmenin üretim düzeyi, 1937 ve 1938 yılları dışında bu kapasitenin çok gerisinde kalırken, askeri ayakkabıda da 927.000 çift olarak belirlenen üretim kapasitesine ulaşamamış, 1940 yılı üretim programında saptanan 669.494 çift ayakkabı hedefi ise aşılmıştır.⁵⁸¹

Ülkenin önemli bir ihtiyacını karşılayacak olan ve ikinci bölümde değinildiği üzere bazı engelleme çabalarının ardından kurulan İzmit kağıt fabrikasının kağıt ve karton cinsinden üretimi ile ipekli mensucat alanında hizmet verecek olan Gemlik suni ipek fabrikasının üretim değerleri şu şekildedir:

TABLO: 22
İZMİT KAĞIT FABRİKASI VE GEMLİK SUNİ İPEK FABRİKASININ
ÜRETİMİ (1936-1940, Ton)

Yıllar	<u>İzmit Kağıt Fabrikası</u>	<u>Gemlik Suni İpek Fab.</u>
	Mamul Üretimi	Üretim
1936	2.500	
1937	9.700	
1938	8.900	135
1939	8.400	243
1940	9.500	162
Toplam	39.000	540

Kaynak: Sümerbank X'uncu Yıl, s.75, 109.

Büyük bir gelişim göstererek 39.000 ton düzeyine ulaşan İzmit fabrikasının üretimi ülkenin kağıt ihtiyacını karşılayan en önemli kuruluş olması açısından önem taşımaktadır. Bunun yanında, siparişlere göre değişiklik yapılma hakkı saklı kalmak

⁵⁸⁰ Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank Deri ve Kundura Sanayii Müessesesi 1939 Yılı Raporu, Ankara: 1940, s. 10.

⁵⁸¹ Aynı Eser, s.15..

kaydıyla yıllık 10.840 ton olarak saptanan üretim kapasitesine de⁵⁸² yaklaşıldığı anlaşılmaktadır.

Buna karşılık, üç yıllık ortalama üretimi 180 ton düzeyinde olan Gemlik işletmesinin üretim kapasitesinin 300 ton⁵⁸³ olarak belirlendiğini gözönüne alırsak, fiili üretimin hayli geride kaldığı meydana çıkmaktadır.

Son olarak, Karabük demir-çelik fabrikasının üretim gelişimini vererek bu bölümü bitireceğiz:

TABLO: 23
KARABÜK FABRİKASININ ÜRETİMİ (1939-1940, Ton)

Yıllar	Kok ve kok tuzu	Mayi maden	Pik	Çelik	Haddahane Mamulleri	Borular
1939	65.252					
1940	170.905	73.644	7.604	37.408	9.063	3.170

Kaynak: İbrahim Okçuoğlu, a.g.e., İkinci Kitap (1923-1950), s.372.

Hiç kuşkusuz, bu rakamlar hakkında söylenebilecek en olumlu nokta demir-çelik üretiminin başlamış olmasıdır. Böylece, milli savunma gerekleri bir yana, toplumun ihtiyacı bulunan demir mamullerinin üretilmesi ve makine sanayiinin de daha kapsamlı hale gelmesi mümkün olacaktır.

Varolan göstergeler, devlet işletmelerinin pamuklu ve yünlü alanları dışında da piyasadaki en güçlü ekonomik kuruluşlar haline geldiğini gösteriyor. Dolayısıyla, devlet işletmeciliği piyasa koşullarında büyük ölçüde “tekel” niteliğini taşımaktadır. Buna karşılık, bu kuruluşlar da üretim planlaması hatalarına maruz kaldıklarından, sanayi kurma konusundaki tecrübesizliğin genel bir planlama hatasına yol açtığı görülmektedir. Bu açıdan, Sümerbank’a bağlı devlet işletmelerinin öncelikli problemi, üretim kapasitesine ulaşacak sağlıklı bir üretim yapısını kuramamalarıdır.

Üretim düzeyine ilişkin tespit ve değerlendirmelerden sonra, Sümerbank’ın ülke ekonomisindeki yeri ve üretimin beklentileri karşılmasına yönelik olarak çeşitli istatistikler yardımıyla bir saptama yapmaya çalışacağız. Bu bağlamda, ilk olarak

⁵⁸² Raporlar, Kısım I, s.110. Celal Bayar, fabrikanın açılışında üretim kapasitesini 12.000 ton olarak belirtmiş, müesseseye yönelik 1939 yılı denetim raporunda da kapasite bu şekilde verilmiştir. Bkz, Cemal Kutay, Celal Bayar, Cilt:2, s.789. Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank Sellüloz Sanayii Müessesesi 1939 Yılı Raporu, Ankara:1940, s.20.

⁵⁸³ Ulus, “Sümerbank Fabrikaları”, 31 Sonkanun 1938, s.7.

Sümerbank işletmelerinin yaptıkları üretimin TL cinsinden karşılığına ve bunun sınaî hasıla içindeki yerine aşağıdaki tablo yardımıyla bakarsak:

TABLO: 24

SÜMERBANK İŞLETMELERİNİN ÜRETİM DEĞERLERİ VE SINAİ HASILA
İÇİNDEKİ YERİ (1933-1940, TL,%)

Yıllar	B		A/B
	A Üretim Değeri	Cari Fiyatlarla Sınaî Hasıla (Milyon TL)	
1933	4.000.000	184.8	2,16
1934	7.000.000	218.1	3,21
1935	8.000.000	236.5	3,38
1936	10.000.000	263.2	3,80
1937	13.000.000	297.3	4,37
1938	22.000.000	317.4	6,93
1939	31.000.000	377.2	8,22
1940	46.000.000	453.0	10,15

Kaynaklar: Sümerbank X'uncü Yıl, s.26'dan sonraki üçüncü grafik. Tuncer Bulutay, Nuri Yıldırım ve Yahya S.Tezel, a.g.e., 120/B, 125/B, Tablo 8.2.A, Tablo 9.4.

Tablodan anlaşılacağı gibi, Sümerbank'ın üretim değeri her yıl biraz daha yükselerek genel toplamda 141.000.000 liraya ulaşmış ve 1933- 1940 arasında 11,5 kat artış kaydetmiştir. Buna bağlı olarak, sınaî hasıla içinde de giderek yükselen bir çizgi yakalanmıştır. Böylece, Türkiye gibi sanayi sektörünün her anlamda yeterli gelişimi sağlayamadığı bir ülkede küçümsenemeyecek bir üretim değeri elde edilmiştir. Bu sonuç, Sümerbank yatırımlarının önemini göstermesi yanında, yatırım ve üretim aşamalarının daha iyi planlanabilmesi durumunda çok daha verimli neticelere imza atılacağına da işaretidir.

Devlet işletmeciliğinin öncelikli amacını oluşturan pamuklu, yünlü ve ipekli alanındaki üretim sonuçlarını dış ticaret rakamlarıyla karşılaştırmak, yapılanları değerlendirmede yardım edecektir. Ülkenin 1931 yılındaki ithalata ödediği 126 milyon lira dolayındaki paranın %35,1'ini bu kalemler oluştururken, 1938 yılında bu oran %19,8 düzeyine gerilemiştir.⁵⁸⁴

⁵⁸⁴ Şevket Kaya, a.g.e., Tablo-28, s.40-41. Sanayi programı çerçevesinde değinildiği gibi, program kapsamına alınan sektörlerin ithalattan aldıkları pay 1927-1932 ortalaması olarak %42-43 arasında değişmekteydi. Bu açıdan, geline nokta kayda değer bir gelişime işaret etmektedir. Bankanın 1940 yılı denetim raporunda da, o yıl yapılan üretim sonucunda ülke ihtiyacının 37,6 milyon lirasının karşılandığı vurgulanmaktadır. Bkz., Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank 1940 Yılı

Üretim artışının ithalat oranlarını düşürdüğünü aşağıdaki tablo aracılığıyla da tespit etmek mümkündür:

TABLO: 25

PAMUKLU VE YÜNLÜ DOKUMA İLE KAĞIT ÜRÜNLERİNİN YURT İÇİ ARZ MİKTARI VE BU ARZDA YURT İÇİ ÜRETİMİN PAYI (1924-1940)

Yıllar	Pamuklu Dokuma		Yünlü Dokuma		Kağıt	
	A	B	A	B	A	B
	1.000 Ton	%	1.000 Ton	%	1.000 Ton	%
1924	23	4	3.2	19	16	0
1927	23	13	3.1	19	21	0
1929	25	12	3.3	24	23	0
1934	23	52	3.0	83	24	0
1936	22	55	3.5	86	30	13
1938	28	57	3.7	81	37	24
1940	25	84	4.1	98	23	39

A: ithalatla birlikte yurt içi üretim

B: yurt içi üretimin A'daki payı

Kaynak: Yahya Sezai Tezel, a.g.e., Tablo 8.8, s.286.

Görüldüğü gibi, ülke içindeki pamuklu ve yünlü dokuma üretimlerin payı 1920'lerde oldukça düşükken, 1930'lardan itibaren giderek yükselmekte ve dönem bitiminde son derece yüksek bir seviyeye varmaktadır. Bu pay içinde devlet işletmelerinin çok önemli bir katkısının olduğunu düşünürsek, devlet işletmeciliği uygulamasının tüm planlama yanlışlarına karşın temel tüketim malları alanında başarılı sonuçlar verdiğini ve özel kesimin de üretimini artırdığını söylemek yanlış olmayacaktır. Kağıt üretimi alanında ise, devlet işletmeciliğinin tekel niteliği çok daha belirgindir. 1936 yılına kadar sadece ithalatla karşılanan kağıt talebi, İzmit fabrikasının devreye girdiği 1936 yılından itibaren yurt içi üretimle de karşılanmaya başlanmakta ve 1940 yılında üretimin de düşmesiyle birlikte %39 düzeyine ulaşmaktadır. Bu göstergelerin ışığında, temel tüketim mallarına yönelen ithal ikameciliğinin önemli ölçüde başarılı olduğunu belirtebiliriz. Daha önce değinildiği

Raporu, s.8. Cumhuriyet gazetesindeki bir haberde de, 1927 yılına göre bir kıyaslama 1934 yılı bazında yapılmakta ve 1937 yılındaki ek kapasiteyle beraber ülkenin pamuklu ihtiyacının %80'inin yurt içinden sağlanabileceği kaydedilmektedir. Bkz., Cumhuriyet, "Türkiyede pamuklu yünlü mensucat sanayii", 20 Nisan 1935, s.3.

gibi, ithal ikameciliğinin başarısı toplumsal talebin karşılanması yanında yatırım malı üreten sanayilerin kurulmasına zemin hazırlaması yönünden de önem taşımaktadır.

E. Sümerbank'ın Hammadde Kullanımları

Bilindiği gibi, Sümerbank'ın yerli hammaddeleri kullanmasıyla bir yandan özellikle tekstil sanayiinin gelişimi, diğer yandan kriz ortamında fiyatları giderek düşen* tarımsal hammaddelerin değerlendirilmesi düşünülmektedir. Bu bölümde, eldeki veriler ışığında işletmelerin hammadde kullanım oranları incelenecektir.

Bu süreci incelemeye geçmeden önce belirtilmesi gereken bir nokta, alımlarının tümünü iç piyasadan karşılama şansı bulunmayan devlet işletmelerinin hammadde kullanımı konusunda çeşitli sorunlar yaşadıklarıdır. İdare meclisi raporlarında verilen bilgilere göre, yapılan ticaret sözleşmeleri nedeniyle yabancı ülkelerin iç piyasalardan yaptıkları alımlar özellikle mensucat hammaddelerinin fiyatlarını yükselterek maliyet fiyatlarına olumsuz tesir etmiş ve bunun sonucunda tekstil ürünlerinin fiyatlarında istenmeyen artışlar yaşanmıştır.⁵⁸⁵

Hammadde faaliyetleri sürecinde, ilk olarak pamuklu ve yünlü dokuma işletmelerinin hammadde kullanım oranlarını ele alacağız:

* Buna en somut örnek olarak buğday fiyatlarını göstermek mümkündür. 1929 yılında bir çiftçi bir kilo şeker için 3,23 kilo buğday verirken, bu oran 1933 yılında 6,60 kiloya yükselmiştir. Aynı şekilde, 1929'da bir metre pazen için ödenen 2,52 kiloluk miktar, 1933 yılında 5,60'a çıkmış, bir metre yünlü kumaş için ödenen 55,5 kiloluk buğday, 114,4 kiloya varmıştır. Bkz., Haldun Derin, a.g.e., s.160.

⁵⁸⁵ Cemal Kutay, Celal Bayar, Cilt:3, s.1148. Sümerbank 1935 Senesi İdare Meclisi Raporu ve Bilanço, s.7. Diğer idare meclisi raporlarında da, dışa bağlı sektörlerdeki hammadde sıkıntılarında ve savaş koşullarının yarattığı olumsuz ortamdan bahsedilmektedir. Bkz., Sümerbank 1936 Senesi İdare Meclisi Raporu, Bilanço ve Kar Zarar Cetveli, Ankara:1937, s.5-7. Sümerbank 1937 Senesi İdare Meclisi Raporu, Bilanço ve Kar Zarar Cetveli, Ankara:1938, s.7-8. Sümerbank'ın 1939 Yılı İdare Meclisi Raporu, Bilanço ve Kar Zarar Hesabı, Ankara:1940, s.3-4, 6, 8-10. Sellüloz sanayiine ilişkin benzer tespitler için bkz., Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank Sellüloz Sanayii Müessesesi 1939 Yılı Raporu, s.9-12.

TABLO: 26

PAMUKLU VE YÜNLÜ DOKUMA İŞLETMELERİNİN HAMMADDE KULLANIMLARI
(1933-1940, Ton)

Yıllar	Pamuklu Dokuma	Yünlü Dokuma	Toplam
1933	300	1.700	2.000
1934	700	2.300	3.000
1935	1.100	1.900	3.000
1936	4.200	2.000	6.200
1937	5.400	2.100	7.500
1938	7.700	2.700	10.400
1939	9.100	6.000	15.100
1940	10.500	5.500	16.000

Kaynak: Sümerbank X'uncu Yıl, s.30'dan sonraki iki grafik.

Görüldüğü gibi, üretime paralel şekilde giderek artan bir hammadde kullanım oranı söz konusudur. Dönemin başında toplam 2.000 ton olan bu miktar, yatırım ve üretim süreciyle birlikte dönem sonunda 8,5 kat çoğalarak 17.000 tona ulaşmaktadır.* Dolayısıyla, sanayi üretimi tarımsal düzeyde de bir hareketlenmeye yol açmaktadır.

1939 yılı verilerine göre, Sümerbank ve teşebbüslerinin yaptığı alımların tutarı 18 milyon lirayı geçmekte, bunun yaklaşık 14 milyon lirasını hammadde bedeli oluşturmaktaydı. Alınan hammaddelerin %40'ını dış piyasa, %60'ını da iç piyasa alımları meydana getirmekteydi. Devlet işletmelerinin yerli hammaddeleri doğrudan üreticiden almaları konusundaki uygulama ise, pamuklu müessesesi açısından 1939

* Bankanın 1940 yılı idare meclisi raporunda bu sayılar farklılık göstermektedir. Buna göre, pamuklu işletmelerinin 1934 yılındaki pamuk kullanımı 1.055 ton düzeyindeyken, 1935'de 1.002, 1936'da 5.177, 1937'de 8.035 ve 1938'de 6.882, 1939'da 10.518 ve 1940'da 10.626 ton düzeyinde gerçekleşmiştir. Fakat sayılarda farklılık bulunsa da, hammadde kullanımının giderek arttığı gerçeği değişmemektedir. Bkz., Sümerbank 1940 Sekizinci Çalışma Yılına Aid Meclisi İdare Raporu, Bilanço ve Kar ve Zarar Hesabı, Ankara: 1941, s.11. Hammadde konusundaki bir diğer nokta da, işletmelerin, kaliteli olmaları dolayısıyla daha çok tohumu yerli olmayan pamuk alımına yönelmeleridir. 1937'de gerçekleşen pamuk alımında yerli pamuğun payı %49, tohumu yerli olmayanın %51 iken, 1938 yılında bu oranlar %40'a karşılık %60 şeklinde oluşmuştur. 1938 yılı idare meclisi raporunda belirtildiği kadarıyla, yabancı pamukların ekimi az ve ekilenlerin de ihracı söz konusu olduğundan işletmeler iyi kalite pamuk bulma konusunda sıkıntı yaşamaktadırlar. Bkz., 3460 sayılı kanuna.... s.2. Ancak bu durumun çiftçilerin bu tür pamuk ekimine yönelmelerini ve sonuçta daha fazla kazanmalarını sağlayacağı yönünde bir yorum da yapılmaktadır. Bkz., Sümerbank 1940 Sekizinci Çalışma Yılına Aid Meclisi İdare Raporu, Bilanço ve Kar ve Zarar Hesabı, s.12. Henüz devlet işletmelerinin tam anlamıyla faaliyete başlamadığı bir dönemde pamuk kullanımının artışına ilişkin Ulus gazetesindeki bir haber için bkz., Ulus, "Kendi fabrikalarımızın yoğalttığı pamuk", 9 Temmuz 1935, s.1-2.

yılında ancak %27 oranında gerçekleştirilebilirken, yünlü müessesesi, bu yönetime daha çok 1940 yılından itibaren başlamaktaydı.⁵⁸⁶

Bu verilerin tarım kesimindeki yansımalarını, pamuk ekim alanlarının miktarını ve pamuk alımlarının buna oranlarını kıyaslayarak değerlendirebiliriz:

TABLO: 27

PAMUKLU DOKUMA ALANINDAKİ HAMMADDE KULLANIMI İLE PAMUK
ÜRETİMİ ARASINDAKİ İLİŞKİ (1933-1940, Ton, %)

Yıllar	A	B	A/B
	Pamuklu Hammadde Kullanımı	Pamuk Üretimi	
1933	300	27.791	1,08
1934	700	37.762	1,85
1935	1.100	52.228	2,11
1936	4.200	51.068	8,22
1937	5.400	67.185	8,04
1938	7.700	64.731	11,90
1939	9.100	63.751	14,27
1940	10.500	77.115	13,62

Kaynak: Tablo 26, Reşat Aktan, Türkiye’de Ziraat Mahsulleri Fiyatları, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1955, Tablo-5, s.331.

1933-1940 arasındaki pamuk üretimi genel olarak yükselirken, bunun gerisinde, hava koşulları ve makineleşme yanında sanayideki devlet işletmeciliğinin de etkili olduğunu söylemek mümkündür. Bu çerçevede, pamuklu hammadde kullanımı da 1940 yılına kadar yükseliş göstermekte, 1933 yılında pamuk üretiminin sadece %1’ini kullanan devlet fabrikaları, dönemin sonunda bu oranı %14 seviyesine kadar çıkarmaktadırlar. Dolayısıyla, kriz ortamında devlet işletmeciliği tarıma önemli bir katkı sağlamaktadır.* Buna karşılık, sanayi programındaki tahminler ışığında

⁵⁸⁶ Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank 1939 Yılı Raporu, s.12-13. Pamuklu müessesinin denetim raporlarında da, pamuk alımlarının 1938 yılına kadar komisyoncular başka bir deyişle tüccarlardan yapıldığı, 1939 yılından itibaren çok daha faydalı olacağı düşüncesiyle doğrudan üreticilerden yapılan alımların başladığı belirtilmekteydi. Bkz., Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti Sümerbank Birleşik Pamuk İpliği ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi 1939 ve 1940 Yılı Raporları, s. 10, 12. Yünlü müesseselere yinelik benzer bir tespit için bkz., Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank Birleşik Yün İpliği ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi 1939 Yılı Raporu, s.12-13.

* Pamuk üretiminin kg/hektar üzerinden hesaplanan verimliliğine bakarsak, 1929 yılında 344 olan verimlilik düzeyinin 1930 yılında şiddetli şekilde düşerek 187’ye gerilediğini, 1935 yılında 248, 1940 yılında ise 238 olduğunu görmekteyiz. Bkz., T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, İstatistik Göstergeler 1923-1990, Tablo:VII-20, s.162.

işletmelerin yılda ortalama 13.000 ton civarında pamuk tüketiminde bulunacakları öngörülmesine⁵⁸⁷ rağmen, pamuklu dokuma fabrikaları en fazla 10.500 ton tüketime ulaşarak bu konudaki beklentileri tam anlamıyla karşılayamamışlardır.

Aşağıdaki tablo aracılığıyla yapılan katkıyı biraz daha somutlaştırmak olanaklıdır:

TABLO: 28

PAMUK EKİMİ DOLAYISIYLA ÇİFTÇİ ELİNE GEÇEN FİYATLAR (1929-1940)

Yıllar	Çiftçi Eline Geçen (Kg/Kr)	1938 Fiyatıyla (Kg/Kr)
1929	62,3	40,2
1930	49,4	41,9
1931	31,7	31,4
1932	30,0	34,5
1933	30,7	40,4
1934	33,1	41,9
1935	38,0	44,2
1936	40,9	42,6
1937	37,9	37,9
1938	34,0	34,0
1939	37,8	37,1
1940	55,3	43,5

Kaynak: Reşat Aktan, a.g.e., Tablo-5, s.331.

Tablodaki sayılar, dünya ekonomik krizinin tarım fiyatları üzerindeki olumsuz etkisini yansıtmaktadır. 1929 yılındaki fiyatların, 1930'ların başında epeyce yüksek bir miktarda düşüşe geçmesi bunun bir göstergesidir. 1934 yılından itibaren başlayan yükseliş trendinde, diğer koşulların yanı sıra devlet işletmeciliği alımlarının da etkili olduğu açıktır. Bu dönemde, cari fiyatlar 1929'lardaki düzeyine ulaşamasa da göreceli bir iyileşme yaşanmakta ve sanayileşme politikasıyla bir anlamda fiyatların daha da düşmesi önlenmektedir.*

⁵⁸⁷ Raporlar, Kısım I, s.27. Ayrıca bkz., Tablo:7.

* Nitekim, 1937'de diğer piyasalarda pamuk fiyatlarında önemli miktarda düşüş yaşanmasına karşın, üreticileri korumak amacıyla pamuk alımları devam ettirilmiş ve işletmelerin daha uygun fiyatlardan yararlanması tercih edilmemiştir. Bkz., Sümerbank 1937 Senesi İdare Meclisi Raporu, Bilanço ve Kar Zarar Cetveli, s.6. Bu konudaki bir diğer veri de yünlü dokuma fabrikalarının hammadde alımlarıyla ilgilidir. Buna göre, yünlü işletmeleri 1939 yılında dış piyasadan ortalama 127,07 kuruştan 1.743.855 kilo yapağı alırken, iç piyasadan ortalaması 57,52 kuruş olmak üzere 3.683.065 kilo yapağı satın

Bankaya bağı diğer işletmelerin hammadde alımı konusunda yaptıkları işlemleri de şu şekilde görebiliriz:

TABLO: 29

SÜMERBANK'A BAĞLI BEYKOZ, İZMİT VE KARABÜK İŞLETMELERİNİN
HAMMADDE KULLANIMLARI (1933-1940)

Yıllar	Beykoz Fab. Üreticilere Ödenen (TL)	İzmit Fab. Sellüloz + Eski Kağıt (Ton)	Karabük Fab. Demir Cevheri (TL)
1933	679.000		
1934	2.411.000		
1935	3.096.000		
1936	2.096.000		
1937	2.840.000	6.700	
1938	3.725.000	9.000	
1939	3.974.000	7.200	
1940	4.637.000	6.300	1.465.000*

Kaynak: Sümerbank X'uncu Yıl, s.109, 137, 178.

Yoruma en açık olan Beykoz fabrikasının verileri, 1933-1940 arasında işletmenin üreticilere ödediği miktarın TL bazında yaklaşık yedi kat arttığını yansıtmaktadır. Ancak, özellikle Beykoz ve İzmit fabrikalarının hammadde kullanımında önemli ölçüde dış piyasalardan yararlandıklarını hatırlarsak, bu sonuçların doğrudan iç piyasada etkili olmadıkları bir gerçektir. Bu konuda somut veriler olmadığından, yapılan alımların iç piyasaya belirli miktarda katkı sağlamak yanında dışarıya da kaynak aktarımına neden olduğunu belirtmek mümkündür.

Bu verilerin ardından, genel bir izlenim edinebilmek için Sümerbank'a bağı işletmelerin 1933-1940 arasında gerçekleştirdiği hammadde ve malzeme kullanımlarını toplu şekilde veren aşağıdaki tablodan faydalanabiliriz:

almıştı. Ertesi yıl ise, ortalama 198,91 kuruştan 1.124.936 kilo dış piyasadan, ortalama 69,10 kuruştan da 5.589.432 kilo iç piyasadan yapağı alımı yapılmıştı. Bkz., Sümerbank 1940 Sekizinci Çalışma Yılına Aid Meclisi İdare Raporu, Bilanço ve Kar ve Zarar Hesabı, s.15. Görüldüğü gibi, işletmeler, dışarıdan pahalı fiyatlarla hammadde alırken, iç piyasadan daha fazla ve daha ucuz fiyatlarla hammadde temin etmektedir. Toplam harcama miktarında ise, 1939 yılında her iki piyasadan yapılan alımlar birbirine yakinken, savaşın etkilerinin görüldüğü 1940 yılında iç piyasa ağırlık kazanmaktadır.

* İşletmenin 1940 yılı denetim raporunda, bu miktar 1.101.866 lira olarak ifade edilirken, demir cevheri dışında alımlarla birlikte 1940 yılına ilişkin toplam harcamanın 5.250.868 lira olduğu ve bunun 3.626.823 liralık kısmının yani yarısından fazlasının ülke içinden sağlandığı açıklanmaktadır. Bkz., Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Türkiye Demir Çelik Fabrikaları Müessesesi 1940 Yılı Raporu, Ankara:1941, s.19.

TABLO: 30

SÜMERBANK'A BAĞLI İŞLETMELERİN HAMMADDE VE İŞLETME MALZEMESİ
TÜKETİMLERİ (1933-1940, TL)

Yıllar	Hammadde Kullanımı	İşletme Malzemesi Kullanımı
1933	2.500.000	1.000.000
1934	5.000.000	3.000.000
1935	6.000.000	4.000.000
1936	7.000.000	7.000.000
1937	9.000.000	15.000.000
1938	12.000.000	21.000.000
1939	17.000.000	22.000.000
1940	29.000.000	27.000.000
Toplam	87.500.000	100.000.000

Kaynak: Sümerbank X'uncu Yıl, s.26'dan sonraki bir ve ikinci tablolar

Görüldüğü gibi, devlet işletmelerinin yatırım hacimlerine paralel şekilde hammadde ve işletme malzemesi harcamaları da artmış ve 1933-1940 arasındaki toplam harcama miktarı 187.000.000 lira düzeyine varmıştır. Bu sonuç, piyasadaki iş hacmi açısından azımsanmayacak derecede önemli bir rakamdır ve işletmelerin iç piyasanın gelişimine sağladıkları katkıyı biraz daha netleştirmektedir.*

Son olarak, devlet işletmeciliğine dayalı sanayileşmenin dönem içinde yerli hammaddelerin değerini giderek yükselttiğini aşağıdaki veriler aracılığıyla saptamak olanaklıdır:

* Sümerbank'a bağlı işletmelerin kömür kullanımları da başka bir düzeyde bu yargıyı pekiştirmektedir. İşletmeler, 1933 yılında sadece 8.000 ton kömür tüketiminde bulunurken, bu sayı 1935'de 12.000, 1937'de 54.000 ve 1939'da 193.000 tona yükselmiştir. Bkz., Sümerbank X'uncu Yıl, s.26'dan sonraki dördüncü tablo.

TABLO: 31

TEŞVİK-İ SANAYİ İSTATİSTİKLERİNE GÖRE SANAYİ SEKTÖRÜNDE YABANCI-YERLİ HAMMADDE DEĞERLERİ (1932-1940) (1.000 TL) 1932 = 100

Yıllar	Yabancı Hammadde	Yerli Hammadde
1932	13.896 = 100	60.259= 100
1933	12.375 = 89,0	61.258= 101,6
1934	14.177 = 102,0	71.350= 118,4
1935	14.753 = 106,1	83.220= 138,1
1936	18.068 = 130,0	92.096= 152,8
1937	21.318 = 153,4	96.083= 159,4
1938	24.907 = 179,2	101.258= 168,0
1939	23.819 = 171,4	124.557= 206,7
1940	18.984 = 136,6	168.985= 280,0

Kaynak: İbrahim Okçuoğlu, a.g.e., İkinci Kitap (1923-1950), s.344.

1932-1940 aralığında, yabancı hammaddelerin kullanım değerleri artmasına karşılık, yerli hammaddedeki artış toplam bazda daha fazladır. Yabancı hammadde değerinde yaşanan 1940 yılındaki ani düşüşün savaş koşullarından kaynaklandığını hesaba katarak bir karşılaştırma yaptığımızda bile yerli hammaddelerin hızlı şekilde değerlendirildiği olgusu değişmemektedir. Dolayısıyla, devlet işletmeciliği bu alanda küçümsenemeyecek bir maddi katkı yaratmaktadır.

Hammadde kullanımına ilişkin verileri topluca değerlendirdiğimizde, bankaya bağlı devlet işletmelerinin iç piyasa içinde önemli bir hammadde hareketliliğine neden oldukları ve bu açıdan başarılı sayılmaları gerektiği yorumu yapılabilir. Bu hareketlilik, beraberinde belli bir ekonomik canlılığı ve ithal ikamesi yoluyla iç pazarın gelişimini getirecek bu da ulusal kapitalizmin gelişmesine kaynaklık edecektir. Hammadde açısından yaşanan en önemli sorun ise, tarımsal üretimin ve yan sanayilerin yeterli düzeyde gelişmemesi sebebiyle hammadde ihtiyacının yurt içinden temin edilme oranının bazı sektörlerde çok düşük olması ve doğrudan üreticiden yapılacak alımların henüz düzenli bir yapıya kavuşmamasıdır. Bu iki temel problemin çözümlenmesi, sanayileşme sürecinde daha sağlıklı bir tarım-sanayi ilişkisini meydana getirecektir.

F. Sümerbank'ın İstihdam Faaliyetleri

İstihdam oranlarını artırmak yanında nitelikli işgücünü geliştirmekle de yükümlü kılınan Sümerbank'ın, bu kapsamdaki çalışmaları istihdam düzeyinden başlayarak incelenecektir. Ancak bu bölüme geçmeden önce, dönemin işçi mevzuatını meydana getiren en önemli kanun olan İş Kanunu'ndan kısaca söz etmek faydalı olacaktır. 8 Haziran 1936 tarihinde kabul edilen 3.008 sayılı İş Kanunu, devlet işletmeciliğinin uygulanmaya başlandığı dönemde çalışma alanına ilişkin temel ilkeleri getirmiştir.* Daha önce hazırlanan 1924-1925, 1927, 1929, 1932 ve 1934 yılı tasarıları kabul edilmemiş ve yasa ancak dönemin sonuna doğru çıkarılabilmıştır.⁵⁸⁸ Dönemin çalışma ilişkilerini inceleyen Ahmet Makal, İş Kanunu'nun çıkarılmasında etkili olan iç faktörleri sosyal, iktisadi ve siyasal olmak üzere üç maddede sıralamış ve bunların içinde devletin siyasal kontrol oluşturma amacını da önemli bir etken olarak ifade etmiştir.⁵⁸⁹

İş Kanunu'nun içeriğine bakıldığında, yukarıdaki ifadeyi destekler şekilde devletin konumu ön plana çıkmaktadır. Yasanın özünde, devletin işçi-işveren arasındaki ilişkileri bir "hakem" sıfatıyla düzenlemesi ve üretim sürecini engelleyecek aksaklıkların engellenmesi isteği farkedilmektedir. Bu bağlamda, işçilere kıdem tazminatı ve sigorta olanakları getirilmiş, haftalık çalışma saati genel olarak 48 saat olarak belirlenmiş, asgari ücret prensibi benimsenmiş, kurumlar işçi sağlığı ve emniyetini korumakla yükümlü tutulmuş, devlete işçileri elverişli oldukları işlere yerleştirme görevi verilmiş ve çeşitli durumlara özgü sosyal yardım anlayışı kabul edilmiştir. Buna karşılık, grev ve lokavt yasağı getirilmiş ve işçi ile işveren arasındaki "toplu uyuşmazlıkların" giderilememesi durumunda "devlet" ağırlıklı bir organının karar vermesini sağlayacak bir düzenleme yapılmış başka bir deyişle "zorunlu hakem" uygulaması getirilmiştir. Ne var ki, bu düzenlemelerin hemen yürürlüğe girmesi söz konusu olmamıştır. Örneğin, 1940 yılında kabul edilen Milli

* Kanunun tamamı için bkz., Düstur, Cilt:17, Teşrinisani 1935-Teşrinievvel 1936, Ankara: Başvekalet Matbaası, 1936, s.1146-1205.

⁵⁸⁸ Ahmet Makal, Türkiye'de tek partili dönemde çalışma ilişkileri: 1920-1946, Ankara: İmge Kitabevi, 1999, s.353-354.

⁵⁸⁹ Aynı Eser, s.358-370. Bilsay Kuruç ta: "...1936 Haziranı'nda kabul edilen İş Kanunu, ekonomik kontrolün siyasal kontrolle bütünleştirilmesi için atılan ilk önemli ve somut adım olur." sözleriyle benzer yöndeki kanısını aktarıyordu. Bkz., s.366.

Korunma Kanunu çalışma sürelerinin artırılabilmesi olanağını sağlamış, İşçi Bulma Kurumu ile İşçi Sigortaları Kurumu ise ancak 1946 yılında kurulabilmiştir.⁵⁹⁰

Görüldüğü gibi, İş Kanunu bürokrasinin ekonomik ilişkiler bağlamında çalışma ilişkilerini de düzenleme isteğini yansıtmaktadır. Bu çerçevede, işçilere önemli bazı sosyal haklar tanınırken, ekonomik işleyişin aksamasına yol açabilecek grev ve lokavt gibi düzenlemelere izin verilmemektedir. Bu anlayışın, CHP programlarında yer verilen “mesleki iş bölümü” kavramıyla paralellik taşıdığı söylenebilir. Dolayısıyla, aşağıda yer vereceğimiz işçi haklarının gelişimi de devletin kontrolü altındaki düzenlemeler olarak ortaya çıkacaktır. Dönemin sosyo-ekonomik yapısı ile bürokrasinin siyasal ağırlığı üzerinde temellenen İş Kanunu’nun geleceğinin ise, tıpkı devlet işletmeciliğinde olduğu gibi bu iki etkenin karşılıklı etkileşimi ve biçimlenmesiyle şekilleneceği düşünülebilir.

1. İstihdam Oranı

Eldeki verilere göre, bankaya bağlı işletmelerdeki istihdam sayısı şöyle bir gelişim sergilemiştir:

⁵⁹⁰ Aynı Eser, s.s.395-405.

TABLO: 32

SÜMERBANK'A BAĞLI İŞLETMELERDE İŞÇİ MEVCUDU (1936-1940)

İşletmeler	1936	1937	1938	1939	1940
Defterdar Fab.	1.100	1.094	1.160	1.261	1.414
Bünyan Fab.	107	120	115	109	141
Bursa Fab.*			1.489	1.973	2.057
Hereke Fab.	458	532	561	710	791
Kayseri Fab.**	2.896	2.301	2.475	2.631	2.723
Bakırköy Fab.	734	724	1.030	1.173	1.265
Ereğli Fab.***		1.000	1.000	1.239	1.760
Nazilli Fab.****			1.568	2.225	2.616
Gemlik Fab*****					311
Karabük Fab.*****					2.489
İzmit Fab.	394	559	646	838	691
Beykoz Fab.	750	849	1.163	1.232	1.330
Toplam	6.439	7.179	11.207*****	13.391	17.588

Kaynak: Kemalettin Apak, Cevdet Aydınelli, Mehmet Akın, a.g.e., s.88.

İstihdam hacminin genel yapısı içinde doğal olarak dokuma alanı öne çıkmaktadır. İstihdam açısından ilk sırada yer alan Kayseri işletmesinin ardından Nazilli ve Ereğli fabrikalarının gelmesi, yeni kurulan işletmelerin üretim bakımından olduğu kadar istihdam hacmi yönünden de önemli bir kapasite yarattıklarını ortaya

* İktisat Vekili Celal Bayar, işletmenin açılışında üç vardiya ile 24 saat çalışması öngörülen fabrikanın istihdam hacmini 1.650 işçi olarak açıklıyordu. Bkz., Celal Bayar'ın Söylev ve Demeçleri 1921-1938, s.225.

** Kayseri fabrikasının temel atma töreninde, işletmenin 1.500 işçi çalıştıracağı belirtilmişti. Bkz., Milliyet, "İsmet Paşa Hz.'nin irad ettikleri nutkun metni", 21 Mayıs 1934, s.1, 5.

*** Ereğli fabrikasının temel atma töreninde aktarıldığına göre, işletmede 1.250 işçinin çalışması planlanıyordu. Bkz., Milliyet, "Cumhuriyet kurucu ve yapıcı bir varlıktır", 21 Teşrinisani 1934, s.1, 6.

**** İktisat Vekili Bayar, fabrikanın temel atma töreninde çalıştırılacak işçi sayısını 2.500 olarak ifade ediyordu. Bkz., Akşam, "Ekonomi Bakanının Nazillide mühim söylevi", 25 Ağustos 1935, s.1, 4.

***** Ulus gazetesinde yer alan bir haberde, işletmenin 500 işçiye istihdam sağlayacağı aktarılmaktaydı. Bkz., Ulus, "Sümerbank Fabrikaları", 31 Sonkanun 1938, s.7.

***** İşletmenin 1940 yılı denetim raporunda, bu oran 2.610 olarak verilmektedir. Bkz., Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti Türkiye Demir Çelik Fabrikaları Müessesesi 1940 Yılı Raporu, s.13. Z.Fahri Fındıkoğlu da 2.616 sayısını aktarmaktadır. Bkz., Z.Fahri Fındıkoğlu, Kuruluşunun XXV. Yılında Karabük (1937-1962), İstanbul:1962, s.19.

***** Akşam gazetesinin 1938 başlarındaki bir haberinde, o döneme kadar kurulan fabrikalarda çalışan işçi sayısı toplamı 13.347 olarak verilmiştir. Bkz., Akşam, "Birinci beş senelik plana dahil fabrikalar için 56 milyon lira harcandı", 2 Şubat 1938, s.5.

çıkarmaktadır. Aynı şekilde, Karabük işletmesi de dikkate değer oranda bir istihdam hacmi yaratırken, toplam bazda bakıldığında Sümerbank'a bağlı işletmelerdeki işçi sayısı 1936-1940 aralığında %36 oranında artmakta ve sanayi programında öngörülen 15.500 işçi hedefi de 1940 yılında aşılmaktadır. Bu fabrikaların büyük şehirlerin dışında kümelenmelerini de gözönüne alırsak, yaratılan istihdam hacminin geri kalmış yörelerin kalkınması ve bölgelerarası dengesizliklerin giderilmesinde anlamlı bir katkı yaratacağı kolaylıkla söylenebilir.*

İstihdam düzeyinin ülke sanayiindeki yerini belirlemek bakımından Teşvik-i Sanayi İstatistikleri'nde yer alan verilerden faydalanabiliriz. 1932 yılında, bu kanundan yararlanan orta ve büyük işletme olarak nitelenebilecek toplam 1.473 işletmede 58.100 işçi çalışırken, bu sayı 1939'da 112.900'e yükselmiştir.⁵⁹¹ 1939'daki toplam işçi sayısını devlet işletmelerinin o yılki istihdam hacmiyle

* Nitekim, dönemin gazete haberlerinde kurulan ya da kurulması öngörülen fabrikaların bölgeye canlılık getirdiği yorumları yer almaktadır. Bu konudaki örnekler için bkz., Cemal Tahir, Hakimiyeti Milliye, "Sanayileşen Kayseri", 28 Ağustos 1934, s.2. Cumhuriyet, "Ereğlide kurulan dokuma fabrikası", 22 Birincikanun 1934, s.5. Son Posta, "On Bin Kişi Kayseriye Akın Ediyor", 15 Eylül 1935, s.3. N. Baydar, "Kombina ve şehir", Ulus, 19 Eylül 1935, s.3. F.R. Atay, "Kombinada Muhit", Ulus, 21 Eylül 1935, s.1-2. Cumhuriyet, "Sümer Bankın Ereğli Bez fabrikası", 16 Şubat 1937, s.4. Cumhuriyet, Y.N., "Kayseri Bez fabrikası", 26 Şubat 1936, s.6. Cemal Kutay, Ulus, "Memleket Röportajları", 6, 10 Nisan 1937, s.5, 6. Cumhuriyet, "Karabük fabrikası inşaatı ilerliyor", 11 Haziran 1937, s.2. Ulusal Ekonomi ve Arttırma, No:3, Mart 1939, s.6. Z.Fahri Fındıkoğlu da benzer tespitleri Karabük için yapmakta ve 1939 yılında 101 olan mesken sayısının, 1940 yılında 172'ye yükselmesi örneğini şehirleşmenin gelişimi adına vermektedir. Bkz., Z. Fahri Fındıkoğlu, a.g.e., s.57-59, 81. Nazilli fabrikası açılışının tanıklarından Kemal Zeki Gençosman da: "Fabrikanın yöneticileri Atatürk'ü daha sitenin giriş yerinde karşıladılar. Gördüğü her şey O'nu sarıyordu, yüz çizgilerinde mutluluk ve kıvanç okunuyordu. Temiz yer, temiz ve güzel insanlar, Menderes bataklığını berekete çeviren, onun kara tilsimini yenen insan iradesinin yeni yeni, sıra sıra eserleri... Ellerinde bayraklar, çiçek demetleriyle dizi dizi okul çocukları alkışlarla, şen şarkılarla haykırıyorlardı. Derken, fabrika alanına girildi. Alkışlar, şarkılar, havuzlara dökülen şakrak suların şırıltıları ve ta kasabadan beri yayılıp gelen davul-zurna sesleri, zeybek naraları..." açıklamasıyla yaşanan coşku ortamını dile getirmiştir. Bkz., 75 Yılda Çarklardan Chip'lere Bilanço 98, "7'den 70'e Alın Güllü Fistanlar: Nazilli Basma Fabrikası", s.138. Son olarak, CHP'nin beşinci kurultayında konuşan İktisat Vekili Hüsnü Çakır da, yurdun hemen her yanından çeşitli fabrikalar kurulmasına yönelik talepler geldiğini ancak devletçi iktisadın bir program ve maddi imkanlar dahilinde hareket etmesi gerektiğini söyleyecektir. Bkz., CHP Beşinci Büyük Kurultayı Zabıtları, Ankara: 1939, s.154. Bu durum, sanayileşme ihtiyacının olduğu kadar halkın devlet işletmeciliğine duyduğu ilginin de açık bir örneğidir.

⁵⁹¹ İbrahim Okçuoğlu, a.g.e., İkinci Kitap (1923-1950), s.332. 1938 yılına ilişkin bir tahmine göre, pamuklu alanındaki özel kesim işletmelerinin işçi sayısı 1935 yılındaki durumlarını koruyacakları varsayımıyla 10.186 olarak düşünülüyordu. Bu oranın daha fazla olacağını varsaysak bile, devlet işletmelerinin istihdama yaptıkları katkının boyutları değişmemektedir. Bu konuda bkz., Ulusal Ekonomi ve Arttırma No: 6, Haziran 1937, s.7. Sümerbank tarafından yayımlanan bir broşüre göre de, pamuklu sanayi işçilerinin %40,24'ü bankaya bağlı işletmelerde çalışmaktaydı. Bkz., Ulus, "938'de pamuk endüstrisi", 5 Mayıs 1937, s.5.

karşılaştırırsak, 13.391 miktarının toplam istihdamın %10'undan fazlasını oluşturduğu meydana çıkar.*

Bu değerlerin bir anlam ifade edebilmesi, hiç kuşkusuz emek verimliliğinin sağlanmasıyla bağlantılıdır. Emeğin üretim verimliliğinin yaratılmadığı bir ortamda, istihdam oranlarının artması “kadro şişkinliği” ve verimsiz çalışmadan öte bir sonuç taşımayacaktır. Bu açıdan, dönem içindeki istihdam verimliliğinin değerlendirilmesi üretim bağlamında yapılmaya çalışılacaktır. İlk olarak, pamuklu işletmelerdeki işçilerin verimliliğine bakarsak:

TABLO: 33

SÜMERBANK PAMUKLU İŞLETMELERİNDEKİ** İŞÇİ VERİMLİLİĞİ (1936-1940)

Yıllar	Pamuk İpliği İşletmeleri			Pamuklu Dokuma İşletmeleri		
	A Üretim Toplamı (Ton)	B İşçi Toplamı	İşçi Başına Üretim (A/B)	C Üretim Toplamı (m)	D İşçi Toplamı	İşçi Başına Üretim (C/D)
1936	3.757,2	3.630	1,04	24.200.000	3.630	6.666,67
1937	4.906,7	4.025	1,22	27.518.800	4.025	6.836,97
1938	7135,0	6.073	1,17	36.351.000	6.073	5.985,67
1939	8.163,7	7.268	1,12	45.044.000	7.268	6.204,41
1940	9578,1	8.364	1,15	46.154.000	8.364	5518,17
Ortalama	6.708,14	5.870	1,14	35.853.560	5.872	6.105,85

Kaynaklar: Tablo:15, 17 ve 32'den hesaplama.

Görüldüğü gibi, pamuklu işletmelerin işçi başına verimliliği dönem içinde değişken bir çizgi izlemektedir. 1936-1940 aralığında, işletmelerde çalışan toplam işçi sayısı %130 düzeyinde artarken, pamuk ipliği üretiminde yaklaşık %155, pamuklu dokumada da %90 civarında bir üretim yükselişi yaşanmıştır. Bu durumda, pamuk ipliği üretimindeki işçi verimliliği daha fazla gözükmektedir. Sonuçta, bir üretim artışı yaşanmasına karşın pamuklu dokumadaki işçi verimliliği dönem içinde olumsuz sayılabilecek bir seyir izlemiştir.

* Bir diğer veriye göre, ülke içindeki iş yerlerinde 1937 yılında 265.339, 1938 yılında da 180.374 işçi çalışmaktaydı. Buna göre, Sümerbank işçi sayısının 1937 yılı toplamı içinde %2,70, 1938 yılı içinde de %6,21'lik bir yeri bulunmaktadır. Bkz., Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı Cilt:12, 1940-1941, Ankara: Basım ve Cilt Evi, t.y., s.326-327.

** Tabloya, Bakırköy, Kayseri, Ereğli ve Nazilli fabrikalarının üretimleri dahil edilirken, Malatya fabrikasının çalışan sayısına yönelik veri bulunamadığından, bu fabrikanın 1940 yılı üretimi katılmamıştır.

Aşağıdaki tablo aracılığıyla da, yünlü işletmelerinin işçi verimliliğine bakacağız:

TABLO: 34

SÜMERBANK YÜNLÜ İŞLETMELERİNDEKİ İŞÇİ VERİMLİLİĞİ (1936-1940)

Yıllar	Yün İpliği İşletmeleri		İşçi Başına Üretim (A/B)	Yünlü Dokuma İşletmeleri		İşçi Başına Üretim(C/D)
	A Üretim Toplamı (Ton)	B İşçi Toplamı		C Üretim Toplamı (m)	D İşçi Toplamı*	
1936	1.032	1.665	0,62	1.427.000	1.665	857,06
1937	1.160	1.746	0,66	1.487.100	1.746	851,72
1938	1.832	3.325	0,55	1.785.300	1.836	972,39
1939	3.117	4.053	0,77	2.499.000	2.080	1.201,44
1940	3.700	4.403	0,84	2.626.500	2.346	1.119,57
Ortalama	2.168	3038	0,71	1.964.980	1.935	1.015,49

Kaynaklar:Tablo:19-20 ve 32'den hesaplama.

Tablodaki veriler, yünlü işletmelerindeki işçi verimliliğinin de dönem içinde değişkenlik gösterdiğini ve ortalama bazda pamuklu işletmelerine kıyasla daha fazla olduğunu ortaya koymaktadır. 1936-1940 arasında, toplam işçi sayısı yün ipliği işletmelerinde %164, dokuma işletmelerinde yaklaşık %41 artış kaydederken, iplik üretimindeki artış %258, dokuma üretimindeki artış ise %84 şeklinde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla, her iki alanda da işçideki artış miktarının üzerine çıkan bir oran yakalanmıştır. Bu oranlar, yünlü işletmelerin üretim açısından genel anlamda verimli çalıştıklarını ortaya koymaktadır.

Son olarak, Beykoz deri ve kundura fabrikası ile İzmit kağıt fabrikasının üretim verimliliklerine bakarsak görünüm şöyledir:

* Bursa merinos fabrikasının yünlü dokuma üretimi 1940'lı yılların ortasından itibaren başladığı için, fabrikada çalışan işçi sayısı toplam işçi sayısından düşülerek hesaplama yapılmıştır.

TABLO: 35

SÜMERBANK'A BAĞLI BEYKOZ İŞLETMESİNDEKİ İŞÇİ VERİMLİLİĞİ (1936-1940)

Yıllar	A	B	C	E	
	Deri üretimi Top* (Kilo)	Ayakkabı Üretimi Top. (Çift)	İşçi Toplamı	İşçi Başına Üretim (A/C)	İşçi Başına Üretim (B/C)
1936	990.000	330.000	750	1.320	440
1937	1.238.000	490.000	849	1.458,18	577,15
1938	1.471.000	581.000	1.163	1.264,83	499,57
1939	1.827.000	629.000	1.232	1.482,95	510,55
1940	2.135.000	902.000	1.330	1.605,26	678,20
Ortalama	1.532.200	586.400	1.064,8	1.438,96	550,71

Kaynak: Tablo:21 ve 32'den hesaplama.

TABLO: 36

SÜMERBANK'A BAĞLI İZMİT İŞLETMESİNDEKİ İŞÇİ VERİMLİLİĞİ (1936-1940)

Yıllar	A	B	E	
	Üretim Toplamı (Ton)	İşçi Toplamı	İşçi Başına Üretim (A/B)	
1936	2.500	394	6,35	
1937	9.700	559	17,35	
1938	8.900	646	13,78	
1939	8.400	838	10,02	
1940	9.500	691	13,75	
Ortalama	7.800	625	12,48	

Kaynak: Tablo:22 ve 32'den hesaplama.

Beykoz fabrikasının işçi sayısında %77'lik bir çoğalma görülmesine karşılık, deri üretiminde %115, ayakkabı üretiminde de %173 civarında bir üretim artışı yaşanmıştır. Bu açıdan, toplam işçi verimliliklerinin kadro şişkinliğine yol açacak düzeyde kalmadığını söyleyebiliriz.

İzmit kağıt fabrikasında da, işçi sayısındaki %75'lik artmaya karşılık, %280 düzeyinde bir üretim artışı tespit edilmekte, işçi başına üretimde de %116'lık bir yükselme kaydedilmektedir. Dolayısıyla, İzmit fabrikasının işçi verimliliğinin oldukça başarılı olduğunu söylemek mümkündür.

Bu göstergeleri toplu biçimde değerlendirirsek, öncelikle Sümerbank'a bağlı devlet işletmelerindeki işçi verimliliklerinin düzenli bir seyir izlemediğini

* Deri üretiminde parça başı üretim hesaplamaya dahil edilmemiştir.

görmekteyiz. Bu durum, kalifiye ve düzenli işçi eksikliğinin bir sonucu olarak nitelenebilir. Bunun dışında, pamuklu işletmeler dışındaki işletmelerin genel olarak büyük bir kadro şişkinliği yaratmayacak derecede verimli çalıştıklarını görmekteyiz. Özellikle işçi sayısındaki değişkenlik nedeniyle bu sonuçların çok kesin olmadığını kabul etmekle birlikte, büyük bir hata payını içerdiğini de söyleyemeyiz. Bu bakımdan, dönemin sosyo-ekonomik koşulları içinde ulaşılan bu sonucu, fabrikalar açısından başarılı saymak yanlış olmayacaktır.

Yukarıda da belirtildiği gibi, verimlilik problemlerini artıran en önemli unsur devamlılığı bulunan kalifiye işçi kadrosunun yaratılmamasıdır. Bu konunun çözümü için özellikle 1941 yılında çözüm aranmaya başlanırken,⁵⁹² kısa dönemli çözüm, yabancı uzman ve teknisyenler istihdam ederek sağlanmaya çalışılmaktadır. Döneme ait kararnamelerde yabancı uzmanlara ilişkin birçok atama yazısı bulunmaktadır. Bu bağlamda, Avusturya, Çekoslovakya, Almanya ve Rusya gibi değişik ülkelerden gelen uzmanların istihdam edildikleri görülmektedir.*

Bu bölümü tamamlarken, ortaya çıkan bilgiler ışığında şunu söyleyebiliriz: Sümerbank'a bağlı devlet işletmeleri dünya ekonomik krizinin yaşandığı bir ortamda çok önemli bir istihdam hacmi yaratmıştır. Bu istihdamın üretim verimliliği, kalifiye eleman sıkıntısının yaşandığı bir ortam da dikkate alınırsa büyük bir kadro şişkinliğine yol açacak bir noktaya ulaşmamıştır. Dolayısıyla, gelecekte çok daha fazla verimlilik sağlanmasını mümkün kılacak bir zeminin yaratıldığını ve bunun da ticari çalışma adına önem taşıdığını düşünebiliriz.

Yaratılan istihdamın işçilere getirdiği sosyal kazanımları da işçi ücretlerinden başlayarak ele alacağız.

⁵⁹² Sümerbank ve Müesseselerinin 1940 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporlarına Cevapları, İDT Cilt 1'e ek, Umumi Murakabe Heyeti 1940 Yılı İçtimai Teşkilat Raporu hakkında not, s. 94, 99-100. Pamuklu ve yünlü müesseselerine ilişkin denetim raporlarında da, işçi hareketliliğinin çok fazla olmasının yarattığı sıkıntılardan bahsedilmektedir. Bkz., Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank Birleşik Pamuk ve Yün İpliği ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi 1939 Yılı Raporları, s. 36-37, 19.

* Bu kararnamelerden bazıları için bkz., T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Karar Sayıları: 2/6034, 2/7123, 2/7304, 2/7779. Akşam gazetesindeki bir haberde de, 16 olan mühendis sayısının fabrikanın kurulma aşamasında 200'e ulaşacağı belirtiliyordu. Bkz., Akşam, "Karabük fabrikaları", 27 Nisan 1937, s.2. Bu tür örnekler, müesseselere ilişkin denetim raporlarında da rastlanmaktadır. Örneğin, Karabük işletmesi denetim raporunda aktarıldığına göre, 1940 yılı sonu itibarıyla müessesede İngiltere'den gelen 14'ü mühendis 74 yabancı görevli yanında, yedi Polonyalı mühendis, bir organizatör ve dört ustabaşı çalışmaktaydı. Bu kişilerin görevleri arasında, Türk mühendis ve kalifiye

2. İşçi Ücretleri

1930'lu yıllardaki işçilerin ücret düzeylerine ilişkin ayrıntılı istatistikler olmadığından, dönemin çeşitli kaynakları ve denetim raporlarından yararlanılarak bir saptama yapılacaktır.

İşletmeleri denetlemekle görevli Umumi Murakabe Heyeti'nin, Bakırköy, Kayseri, Ereğli ve Nazilli fabrikalarından oluşan Sümerbank Birleşik Pamuk İpliği ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi'ne yönelik 1939 yılı denetim raporuna göre, işçi ücretleri için 1939 yılında toplam 1.987.214 lira harcanmıştır. Bu miktardan hastalık ve kaza yevmiyeleri çıkarılarak bir hesaplama yapıldığında, işçi başına ortalama aylık 23,50 lira düzeyinde bir rakam çıkmakta ve mevcut ücret ve çalışma sistemine göre bir işçinin yıllık kazancı 254,22 lirayı bulmaktadır. İşçilerin günlük 80 kuruşa kadar olan kazancı vergiden muaf tutulurken, yapılan değerlendirmede, işçi kazançları yeterli bulunmakta ve karısı ve çocuklarıyla birlikte çalışan bir işçinin aylık kazancının üretim artışıyla paralel şekilde yükseleceği de gözönüne alınarak bir ailenin rahat şekilde geçinmesini sağlayacağı yorumu yapılmaktadır.⁵⁹³

1935 yılında, Bakırköy fabrikasında çalışan bir kadın işçiyle yapılan röportajda, işçi aylık ücretinin brüt 35, net olarak ise 28-29 lira olduğunu belirtmiştir. Aynı fabrikada çırak olarak çalışan on üç yaşındaki bir çocuk işçi ise saati dört kuruşa çalışmaktadır.⁵⁹⁴ Beykoz deri ve kundura fabrikasında çalışan bir işçi kadın günde yüz on kuruş kazanırken, bir çocuk işçi günde kırk kuruş kazanmaktadır.⁵⁹⁵

Bünyan, Hereke, Defterdar ve Merinos işletmelerini kapsayan Sümerbank Birleşik Yün İpliği ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi'nin 1939 yılına ait denetim raporunda da bu işçilere ilişkin saat başı ücretler verilmiştir. Buna göre, Bünyan'da

elemanlarını yetiştirmek de bulunmaktaydı. Bkz., Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Türkiye Demir Çelik Fabrikaları Müessesesi 1940 Yılı Raporu, s.13.

⁵⁹³ Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank Birleşik Pamuk İpliği ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi 1939 Yılı Raporu, s.39-41. 1939 yılında Sümerbank'a bağlı işletmelerin personel masrafı ve işçi ücreti olarak 5.800.000 lira ödediğini görmekteyiz. Bkz., s.17. 1940 yılındaki verilere göreyse, bir işçiye yılda ortalama 318 lira ücret ödenirken, memurlara 1208 lira yıllık ortalama gelir temin edilmiş ve toplamda 5.704.935 lira harcanmıştır. Bkz., Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank 1940 Yılı Raporu, s.8, 21. Bu durumda, ortalama aylık işçi ücreti 26,5 liraya karşılık gelmektedir.

⁵⁹⁴ Cumhuriyet, "Sümer Bankın Bakırköy Bez Fabrikasında", 27 Haziran 1935, s.7.

⁵⁹⁵ Cumhuriyet, "Beykoz deri ve kundura fabrikasında bir saat", 8 Temmuz 1935, s.7. Sabahattin Zaim, Bakırköy ve Defterdar fabrikalarındaki nominal ücret seviyesini 1938'de 120, 1939'da 120 ve 1940 yılında 130 kuruş olarak aktarmaktadır. Bkz., Sabahattin Zaim, İstanbul Mensucat Sanayiinin Bünyesi ve Ücretler, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Neşriyatından, 1956, s.280. 1940-1941 yılı istatistiklerine göre de, 1938 yılı itibarıyla pamuk sanayiinde çalışan işçilerin ortalama yevmiyeleri 88, yün

12,70 kuruş olan saat başına ücret ortalaması, Defterdar'da 17, Hereke'de 14,80, Merinos'da 9,70 kuruş olarak saptanmıştır.⁵⁹⁶

Bu değerler üzerinden tahmini bir saptama yaparsak; bir günlük iş saatinin sekiz saat olduğu ve haftalık altı günlük çalışma periyodu çerçevesinde bir ayda asgari 24 gün çalışıldığı varsayımıyla, ortalama aylık ücretler Bünyan'da 24,38 lira, Defterdar'da 32,64 lira, Hereke'de 28,41 lira ve Merinos'da da 18,62 lira seviyesinde çıkacaktır. Bu değerlerin doğruluğu kesin olmamakla beraber, diğer işletmelerdeki miktarları gözönüne alarak ortalama ücret seviyesinin bunlara yakın olduğu düşünebilir. Bu durumda, Merinos fabrikası dışında aşağı yukarı pamuklu dokuma işletmeleriyle benzer bir ücret oranı karşımıza çıkmaktadır.

Nazilli Basma, Kayseri Bez, Adana Mensucat, Adana Çırçır ve Prese, İzmit Kağıt, Beykoz Deri ve Kundura ve Defterdar Yünlü fabrikalarını kapsayan, Sümerbank'ın 1940 yılı içtimai teşkilat raporuna göre de, bu işletmelerde çalışan 10.000 işçinin %52'sinin aylık kazanç ortalamalarının vergiden sonra 12-24 lira arasında bulunduğu belirtilirken, %36'sının 24-30 lira arasında kazandığı, geri kalan %12'lik kesimin içinde de %7'lik dilimin 30-50 lira, %5'inin ise 50 lira üzerinde kazanç elde ettiği açıklanmıştır.⁵⁹⁷

Karabük demir çelik fabrikası denetim raporunda aktarıldığına göre, 1940 yılı sonunda işletmede çalışan 2.610 işçiye toplam 1.207.508 lira ödeme yapılmıştır.⁵⁹⁸

sanayiinde çalışanların 100, iplik sanayiindekilerin 62 ve kağıt fabrikalarında çalışanların 129 kuruştur. Bkz., Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı Cilt:12, 1940-1941, s.328.

⁵⁹⁶ Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank Birleşik Yün İpliği ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi 1939 Yılı Raporu, s.20.

⁵⁹⁷ Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank Fabrikaları İçtimai Teşkilat 1940 Yılı Raporu, İstanbul: 1941, s.10. Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan işletmelerde, 1932 yılından itibaren çalışan sayısı artarken, 1932 yılında 100 kabul edilen işçi ücretlerinin düzeyi de 1933'de 105,44, 1934'de 127,19 ve 1935'de 124,60 şeklinde gerçekleşerek yükseliş kaydetmiştir. Ancak, yeni girenler kalifiye eleman niteliği taşımayıp düşük ücret alan kimselerden meydana geldiğinden, işçi başına düşen ücret miktarı çalışan sayısındaki artışla paralel olmamıştır. Sümerbank 1936 Senesi İdare Meclisi Raporu ve Bilanço, s.4. Ayrıca, Teşvik-i Sanayi müesseselerine yönelik işçi ve memur ücretlerinin 1935-1939 arasındaki toplamı da giderek artan bir çizgi izlemiştir. 10 sanayi sektörünün toplamını oluşturan işçi ücretleri 1935 yılında 15.247.000, 1936'da 17.178.000, 1937'de 20.178.000, 1938'de 25.090.000 ve 1939'da ise 28.334.000 lira şeklinde gerçekleşmiştir. Buna karşılık, memur ücretleri toplamı 1935 yılında 4.575.000, 1936'da 5.213.000, 1937'de 5.820.000, 1938'de 6.793.000 ve 1939'da 7.381.000 lira olmuştur. Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı Cilt: 13, 1941-1942, Ankara: t.y., s.202. Tuncer Bulutay tarafından yapılan tahminlere göre de, imalat sanayiinin gerçek ücretleri 1930-1940 döneminde çeşitli iniş-çıkışlar sergilemekle birlikte genel olarak artmıştır. Bkz., Ahmet Makal, a.g.e., Tablo XXVI, s.432.

⁵⁹⁸ Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Türkiye Demir Çelik Fabrikaları Müessesesi 1940 Yılı Raporu, İstanbul:1941, s.13.

Bu durumda, bir işçinin yıllık ücreti 462,64 lira düzeyindeyken, aylık ortalama 38,55 liraya karşılık gelmektedir.*

Bu hesaplamaların ardından, Y.N. Rozaliev'in aktardığı istatistik verilerine bakarsak, 1938 yılı itibariyle Türk işçisinin ortalama aylık geliri 26,78 lira düzeyindedir ve bu miktar asgari yaşam koşullarını karşılamasına yetmemektedir.⁵⁹⁹

Son olarak, Gerhard Kessler'in Türk-İş istatistikleri doğrultusunda yaptığı değerlendirmeye göre, 1938 yılında tramvay, demiryolu, hamallık, madencilik ve liman işlerinde çalışan kişiler brüt olarak 404 lira ile 573 lira arasında kazanç elde ederken bu oran yün sanayii için 292, pamuk sanayii için 254 ve ipek sanayii için de 176 lira düzeyinde gerçekleşmiştir. 1938 yılında işçilere bir günde ödenen en yüksek ücret miktarı 191 kuruş ile gaz üretim ve dağıtım işine aitken, elbise üretiminde bu oran 70 kuruş, ipek sanayiinde ise 62 kuruştur.⁶⁰⁰

Bu genel verilerden çıkan sonuç, dönemin sonuna doğru işçi ücretlerinin çoğunlukla günlük 100 kuruş, aylık olarak da 20-30 lira arasında olduğu şeklindedir. Bu ortalama, Karabük fabrikasında biraz daha yükselmektedir. Bu durumda, devlet işletmelerinde çalışanların ücret düzeyleri piyasa içinde ortalama bir standardı tutturmaktadır.** Ve diğer göstergelerle birlikte ele alırsak, belirli düzeyde artış sergilemiştir. İşçi ücretlerinin değerlendirilmesindeki en önemli kriter, hiç şüphesiz, ücret düzeyindeki artış kadar ücret yapısının geçinme koşulları karşısındaki durumudur. Bu karşılaştırmayı yapabilmek için dönemin geçinme ve toptan eşya fiyatları endeksinden yararlanacağız:

* Eğer, istihdam oranlarında aktardığımız 2.489 sayısını kabul edersek, yıllık ücret 485,13 lira, aylık ücret de 40,42 lira olacaktır.

⁵⁹⁹ Y.N. Rozaliev, Türkiye Sanayi Proletaryası, (Çev. Güneş Bozkaya), 2.b., İstanbul: Yar Yayınları, 1978, s.122-125.

⁶⁰⁰ Gerhard Kessler, Türk İş İstatistikleri, İstanbul: 1943, s.7, 10-11.

** Sümerbank'ın 1940 yılındaki içtimai teşkilat raporuna cevabında, ücret konusuna özellikle 1941 yılında eğinildiği ve bu çerçevede ücret sistemleri arasında birlik sağlanması ve ücretlerin artırılması konusunda çalışmalar yapıldığı kaydedilmektedir. Bkz., Sümerbank ve Müesseselerinin 1940 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporlarına Cevapları, İDT Cilt 1'e ek, Umumi Murakabe Heyeti 1940 Yılı İçtimai Teşkilat Raporu hakkında not, s.95-96.

TABLO: 37

GEÇİNME VE TOPTAN EŞYA FİYATLARI ENDEKSİ (1929-1940) (1929 = 100)

Yıllar	Geçinme Endeksi	Toptan Eşya Fiyatları Endeksi
1929	100	100
1930	92	76
1931	87	65
1932	85	56
1933	76	49
1934	75	51
1935	69	56
1936	70	62
1937	71	65
1938	70	61
1939	71,5	62
1940	77,5	78

Kaynak: Aziz Köklü, Türkiye’de Para Meseleleri, Ankara: T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Siyasal Bilgiler Okulu Yayınlarından, 1947, s.67.

İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası tarafından 1913-14 dönemi 100 temel alınarak 17 madde kapsamında yapılan değerlendirmeye göre de, toptan eşya fiyatları endeksi 1930 yılında 809, 1939’da 679 ve 1940 yılında ise 871 olarak belirlenmiştir.⁶⁰¹ Aşağıdaki tablo aracılığıyla da, yukarıdaki genel bilgileri biraz daha ayrıntılı teyit edebiliriz:

TABLO: 38

ÇEŞİTLİ FİYAT ENDEKSLERİ (1930, 1935, 1939-1940)

Yıllar	İstanbul T.E.F.E.				
	“Hayvani Gıda Maddeleri”	Sanayi Fiyatları	Elektrik, Havagazı, Su Fiyatları	İstanbul’da Ev Kirası	Kentlerde Konut Fiyatları
1930	25,9	32,45	68,2	104,2	35,1
1935	16,7	23,26	58,2	83,3	25,6
1939	17,9	26,02	50,5	83,3	26,7
1940	21,9	34,35	50,4	83,3	30,9

Kaynak: Tuncer Bulutay, Nuri Yıldırım ve Yahya S.Tezel, a.g.e., Tablo Ek.25.

⁶⁰¹ Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı Cilt:12, 1940-1941, s.410. Ülkenin en önemli merkezi olan İstanbul’un durumuna baktığımızda da genel düşüşün yansımalarını görüyoruz. 36 tüketim maddesi baz alınarak, 1914 yılı 100 kabul edilerek ve kağıt para esaslı temelinde düzenlenen geçinme endeksinin yıllık ortalaması, 1929’da 1.381, 1930’da 1.272, 1935’de 957, 1938’de 971, 1939’da 983 ve 1940’da 1.082 düzeyinde gerçekleşmiştir. Bkz., Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Üç Aylık Bülten, No: 37, BirinciTeşrin-Birincikanun 1940, Ankara: 1940, s.70.

Tüm bu bilgilere göre, geçinme koşulları, dünya ekonomik krizinin de etkisiyle hemen her alanda 1929'dan sonra bir gerileme seyrine girmiş durumdadır. Başka bir ifadeyle, 1930'lu yıllarda büyük bir enflasyon söz konusu değildir. Nitekim, finansman bölümünde görüleceği gibi, para politikası da bu yönde düzenlemeler içermektedir. Bu etken, doğal olarak, işçi ücretlerinin 1930'larda değer kaybına uğramasını da önlemektedir. Bu bakımdan, çalışanların gelir düzeylerine çok fazla reel ekleme yapılamadığını tahmin etsek de, mevcut koşulların ücretli kesim üzerindeki yükü azalttığı söylenebilir. Diğer bir deyişle, maliye politikası tercihi bu konuda etkili olmaktadır. Ancak, finansman bölümünde görüleceği gibi, ücretli kesimin vergi yükü de yüksek bir düzeyde olacaktır. Özellikle vergi konusu, şüphesiz ki, ücretli kesim üzerinden gerçekleşen bir kaynak aktarımını da ifade etmektedir.

3. Sosyal Harcamalar

Dönemin işçi politikasındaki en önemli hedeflerden birisi daimi işçi kavramını yerleştirmek olduğundan, devlet işletmeleri bu yönde de harcamalar yapmaktaydı. Sosyal harcamalar olarak nitelenebilecek bu uygulamayla, işçilerin temel yaşam koşullarını güvence altına alarak onların fabrika ortamına bağlanması hedeflenmekteydi. Bu bağlamda, 1940 yılına kadar olan süreçte, Kayseri fabrikasında 88 daireden oluşan sekiz apartman ve 300 kişilik bekar pavyonu, Nazilli'de 92 daireli sekiz apartman, Ereğli'de 19 ev ve basit bir bekar pavyonu, Gemlik'te yedi memur evi ve 22 daireli bir apartman yapılmıştı.⁶⁰² Ayrıca, yine işçilerin fabrikaya uyumunu sağlamak amacıyla Kayseri, Ereğli ve Nazilli işletmelerinde personel için meydana getirilen memur evleri, apartmanlar, bekar işçi pavyonları, kantinler, toplantı ve

⁶⁰² Sümerbank X'uncu Yılı, s.242. Kayseri fabrikasında işçilere yönelik bir spor sahası ve teşkilatı kurulmuştur. Burada, futbol, tenis, boks, eskrim, atletizm sahaları ile jimnastik meydanı yüzme havuzu ve atlı spor için koşu yeri bulunduğunu Cumhuriyet gazetesindeki haberden öğrenmekteyiz. Bkz., Abidin Daver, "Kayseri fabrikası yüksek bir medeniyet abidesidir", Cumhuriyet, 20 Eylül 1935, s.7. Bura merinos fabrikasında da, bir okul açıldığı ve Merinos Spor Birliği kurularak beden terbiyesi üzerinde durulduğu belirtilmektedir. Bkz., Akşam, "Dün açılan Bursa Merinos fabrikası modern tekniğin timsalidir", 3 Şubat 1938, s.5. Bir başka haberde de, nerede çalıştığı belirtilmeyen bir Sümerbank işçisinin aktardıklarından yola çıkarak, okuma-yazma kursları yanında, ucuz ve iyi yemek olanaklarından, sinema, kütüphane, kooperatif ve spor gibi imkanlardan söz edilmektedir. Bkz., Ulus, "Bir Sümer Bank işçisinin defterinden notlar", 31 Sonkanun 1938, s.8. Aydın'a ilişkin liseli gençlerin yaptığı bir tarih araştırmasındaki: "Nazilli'de, 1999'da tiyatro yok, sadece eski bir sinema var. Oysa 1937'de, Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası'nın 700 kişilik bir sinema ve tiyatro salonu vardı." sözleri de devlet işletmeciliğinin kültürel önemine parmak basmaktadır. Bkz., 75 Yılda Çarklardan Chip'lere, "7'den 70'e Allı Güllü Fistanlar: Nazilli Basma Fabrikası", s.142.

sinema salonları, revirler ve spor sahaları ve tesisleri için 1.245.007 lira harcanırken, bu maddi fedakarlığa birkaç yüz bin lira daha eklenmesinin yersiz olmayacağı da ifade edilmekteydi.⁶⁰³

1940 yılına ait Sümerbank içtimai teşkilat raporu sosyal alana yönelik daha ayrıntılı bilgiler vermektedir. İşçilerin barınmaları konusunda yapılan araştırmaya göre, Kayseri fabrikasında çalışanların %14'ü kendileri için yapılan yerlerde barınma imkanına kavuşmuşken, bu oran Nazilli için %16, Beykoz için %5, İzmit için %9 olarak tespit edilmiş, buna karşılık Defterdar fabrikasında böyle bir hizmetin hiç verilmediği saptanarak bu yetersizliğin giderilmesi üzerinde durulmuştur.⁶⁰⁴ Sonuç olarak, devlet işletmeleri işçilerin barınma konusunu 1930'lu yıllarda sağlıklı bir çözüme kavuşturamamıştır.

Aynı rapordan, devlet işletmelerinde çalışan işçiler için ücretsiz bir gıda politikasının olmadığını da öğrenmekteyiz. İşçilere gıda temin etme olanakları, bedelini yarım veya tam olarak ödemek gibi değişen koşullarda olmak üzere, kooperatife bağlı kantin kurulması, özel müteahhitler tarafından yemek sağlanması ve fabrikalardaki kooperatiflerce yemek yapılması şeklinde sıralanmıştır. Bu sistemlerin yeterince iyi ve yararlı şekilde işlemediği belirtilirken, yemek teşkilatından yararlanan işçilerin hiçbir zaman %30'u geçmediği ve bu olanaktan yararlananların ortalamasının % 5 olduğu da vurgulanmış ve sorunun çözümü bütün işçileri kapsayan ücretsiz bir gıda düzenlemesinin yapılması şeklinde gösterilmiştir.⁶⁰⁵

İncelemeler sonucunda her işçinin yılda ortalama altı kez hastalandığı, malarya, sıtma ve bronşit gibi hastalıkların önemli oranlara ulaştığı tespit edilirken, işletme binalarının yeterli sağlık koşullarından yoksun oluşunun çeşitli meslek hastalıklarına yol açma riski taşıdığı ve sosyo-ekonomik olanakların yetersizliğinin de tüberküloz hastalığı için uygun bir ortam yarattığı ifade edilmektedir. Tüm bunlara rağmen, işletmelerde genel bir sağlık teşkilatı bulunmaması önemli bir eksiklik

⁶⁰³ Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank Birleşik Pamuk İpliği ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi 1939 Yılı Raporu, s.42.

⁶⁰⁴ Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank Fabrikaları İçtimai Teşkilat 1940 Yılı Raporu, s.20. Yünlü müessesinin 1939 yılı denetim raporunda aktarıldığı kadarıyla, Hereke fabrikası civarında barınma imkanı bulunmadığından, işçilerin barınma ihtiyacı fabrika tarafından karşılanmaya çalışılmaktadır. Ancak, bir odada beş-altı nüfuslu ailelerin yaşamak zorunda kalması örneğinden anlaşılacağı üzere sağlanan koşullar son derece yetersizdir. Bkz., Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti Sümerbank Birleşik Yün İpliği ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi 1939 Yılı Raporu, s.19.

⁶⁰⁵ Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank Fabrikaları İçtimai Teşkilat 1940 Yılı Raporu, s.22-23.

olduğu gibi, işletmelerde çalışan evli işçilerin toplam işçi sayısının yaklaşık yarısını oluşturmasına ve bunların çoğunluğunun çocuklu olmasına karşılık, işletmelerin hiçbirinde çocukların bakımıyla ilgilenecek bir kuruluşun olmaması da dikkat çekilen bir problemdir.⁶⁰⁶

Bu riskler karşısında, işçilerin sosyal sigorta olanaklarının bulunmaması problemleri artıran bir unsur olarak kaydedilirken, emeklilik sisteminin olmaması nedeniyle hem işçileri fabrikaya bağlılıklarının azaldığı, hem de bazı vicdanlı yöneticilerin yaşlanan işçileri çalıştırmaya devam ettirmelerinin kadro şişkinliğine neden olduğu savunulmuş ve çözüm için çalışanları kapsayan bir sosyal güvenlik ağı kurulması fikrine yer verilmiştir.⁶⁰⁷

Bankanın 1940 yılı içtimai teşkilat denetim raporuna cevabında aktarıldığına göre, özellikle 1941 yılından itibaren bu konulara ağırlık verilmeye başlanmıştır. Bu amaçla, fabrika yakınlarında işçi evleri yapımına girişilmiş, 1941 Eylülü'nden itibaren belirli bir kazanç sınırına kadar ücretsiz olmak üzere işçilere yemek verilmesine başlanarak yedi bine yakın işçinin bundan faydalanması sağlanmış, işletmelerin tamamında hastane veya revir teşkilatı kurulmuş, iş güvenliği konulu bilgiler verilmiş, işçilerin %80'ine ücretsiz iş elbisesi temin edilmiş, işçilerin giyim ihtiyacını karşılamak amacıyla gömlek, fanila vb. çamaşır üretimine geçilmiş ve çalışanların zevk duyarak işe bağlanabilmeleri için spor teşkilatı ve sinemaların oluşturulması ve çalışkan işçiler için ülke genelinde gezintiler yaptırılması gibi önlemler planlanmıştır.⁶⁰⁸

Ortaya çıkan tablo, yeni kurulan işletmelerdeki olumlu çabalar devam ettirilmediğinden, sınırlı sayıda çalışana sosyal olanaklar sağlanarak bu konuda epeyce yetersiz kalındığını ve ancak savaş koşullarının başlamasıyla birlikte bir anlamda zorunlu olarak çeşitli önlemlerin gündeme getirildiğini göstermektedir.

⁶⁰⁶ Aynı Eser, s.23-25.

⁶⁰⁷ Aynı Eser, s.25-26. Müesseselere yönelik hazırlanan 1939-1940 yılı denetim raporlarında da, yaşanan olumsuzlukları tamamlayan ifadeler yer almaktadır. Örneğin, Beykoz fabrikasını denetleyen görevliler, sağlık teşkilatından barınma ücret ve yemek konusuna kadar hemen her alanda çeşitli sorunların yaşandığına dikkat çekmişlerdir. Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank Deri ve Kundura Müessesesi 1939-1940 Yılı Raporları, Ankara: 1940, 1941, s.17, 7-8. Dönemin iş kazaları istatistikleri de bu alanda bir sorun yaşandığını göstermektedir. Ülkedeki iş kazası sayısı 1937 yılında 4.691 iken, 1940 yılında 8.620'ye yükselmiştir. Zonguldak kömür havzasındaki kazalara bakılırsa, 1934'te 1.965 olan iş kazası oranı 1940 yılında 3.563'e ulaşmıştır. Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı Cilt:12, 1940-1941, s.328, 330. Bu durumda, 1937-1940 aralığındaki iş kazalarının önemli bir kısmının Zonguldak kömür havzasında gerçekleştiği ortaya çıkmaktadır.

⁶⁰⁸ İDT Cilt 1'e ek, Umumi Murakabe Heyeti 1940 Yılı İçtimai Teşkilat Raporu hakkında not, s.95, 96-101.

Böylece, maliyetler azaltılarak yatırımlara daha fazla kaynak ayrılmaktadır. Bütün bunlar, daimi işçilik hedefini zora sokması yanında, üretim sürecinde görüldüğü gibi çalışan işçilerin verimliliğini de olumsuz yönde etkileyecektir. Ne var ki, dönemin sınırlı kaynakları çerçevesinde öncelikli olarak yatırım yapmakla görevlendirilen Sümerbank'ın, bir ölçüde zorunlu olarak işçi maliyetlerini kısıtığını ve bunları yatırıma aktardığını söylemek de yanlış olmayacaktır.

Tablonun olumlu yorumlanabilecek yönü ise, sosyal harcamalara ilişkin bir altyapının devlet işletmeleri aracılığıyla gündeme gelmesidir. Özellikle 1940'lardan itibaren geliştirilmeye çalışılacak bu altyapı, gerek "köylü" toplumunun "işçi" toplumuna dönüşmesi, gerekse özel sanayi işletmelerine de örnek olması adına önem taşımaktadır. Bu dönüşüm, devlet işletmelerinin kültürel altyapıları da gözönüne alındığında salt ekonomik yönden değil kültürel yönden de bir gelişimin sağlanmasına hizmet edecektir. Bu açıdan, varolan altyapının daha ileri bir aşamaya taşınması, üretim açısından olduğu kadar toplum yapısının gelişmişliği açısından da gerekli bir konudur.

4.Eleman Yetiştirme

Bankanın bu alandaki çalışmalarına bakıldığında, özellikle yurt dışına eleman gönderilmesi konusunda önemli aşamalar kaydedildiği anlaşılmaktadır. İdare meclisi kayıtlarına göre, 1933 yılında, kalifiye işçi, usta ve mühendis kadrosu için Rusya'ya 75 stajyer ve sayısı belirtilmeyen oranda mühendis, 1934 yılında da mensucat kimyagerliği, porselen, mensucat, elektromekanik, demir izabe ve fabrika işletme mühendisliği alanlarında eğitim görmek amacıyla 14'ü Almanya'ya, ikisi de Belçika'ya olmak üzere toplam 16 öğrenci yurt dışına gönderilmiş ve Nazilli fabrikaları için toplam 70 öğrencinin Rusya'ya gönderilmesi kararı alınmıştır.⁶⁰⁹ Bu sayı, 1936 yılında çeşitli ülkelere 43 öğrenci olarak gerçekleşirken⁶¹⁰, 1937'de yine

⁶⁰⁹ Cemal Kutay, Celal Bayar, Cilt:3, s.1130, 1153-1154. Rusya'ya, özellikle dokuma fabrikaları için eleman gönderilmesi söz konusudur. Bkz., Ş.Hasırcı, "Nazilli Basma Fabrikası", Endüstri, Sayı:8, 1937, s.191.

⁶¹⁰ Sümerbank 1936 Senesi İdare Meclisi Raporu, Bilanço ve..., s.11. 1936 yılına ilişkin bir kararnamede de, kimya alanında staj yapmak amacıyla İngiltere, Almanya ve İsviçre'ye gönderilecek üç kimyager ve Rusya'ya gönderilecek bir mühendisten bahsedilmektedir. Bkz., T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Karar Sayısı: 2/5446.

çeşitli ülkelere 65 ve mühendislik stajı görmek amacıyla İngiltere'ye 16 öğrenci şeklinde gerçekleşmiştir.⁶¹¹

Mesleki kurslar hakkında bilgi edindiğimiz 1940 yılı içtimai teşkilat raporu, sosyal harcamalar gibi bu konuda da istenen başarının yakalanamadığını aktarmaktadır. İncelenen fabrikalardaki nitelikli işçi ihtiyacı işçilerin %75'i olmasına karşın, kalifiye işçi oranı %25'i geçmemektedir. Mesleki kursların işletme dağılımı ele alındığında, Kayseri işletmesinde, açılıştan itibaren başlayan ve bir buçuk yıl kadar başarıyla yürütülen mesleki kurslara, olanaklar bulunmasına rağmen 3457 sayılı kanun* gereğince açılan okuma yazma kurslarına kadar ara verilmektedir. Gözleme konu olan Nazilli, Defterdar, Beykoz ve İzmit işletmelerinde de, mesleki kurslar üzerinde yeterince durulmadığı ya da açılan kursların sürekliliğinin bulunmadığı saptanmaktadır. Rapor, bu durumun nedenleri olarak sabit işçiliğin yerleşmemesi, mesleki kurs işinin planlanamaması, yeterli öğretmen kadrosunun bulunmaması ve bazı işletmelerde uygun yerin temin edilememesi gibi etkenleri sıralamaktadır. Çözüm için de, konuya ilişkin yapılacak bir planlama çerçevesinde, çırak okulları, usta muavini ve usta kursları ile okuma yazma kurslarının açılması, öğretmen ihtiyacının karşılanması ve yeterli inşaatın yapılması gibi unsurları belirtmektedir.⁶¹²

Bankanın bu saptamalara ilişkin cevabında, bu konuya da özellikle 1941 yılından itibaren dikkat edilmeye başlandığı açıklanmaktadır. Buna göre, Kayseri ve

⁶¹¹ Sümerbank 1937 Senesi İdare Meclisi Raporu, Bilanço ve..., s.13.

* Sınai müesseselerde ve maden ocaklarında mesleki kurslar açılmasına dair bu kanun, 17 Haziran 1938 tarihli meclis oturumunda kabul edilmiştir. Kanunun amacı, öngörülen koşulları taşıyan işletmelerdeki çırak, kalfa ve ustaların mesleki bilgilerini artırmaktır. Yapılan düzenlemeye göre, kurslar çalışma zamanı dışında olmak üzere haftada en çok altı saat gerçekleştirilecek, kursların öğretim ve idare masrafları müessese sahiplerince karşılanacak ve kurslara devam zorunluluğu olduğu gibi katılmayanlara gündeliklerinin yarısına kadar bir para cezası uygulanacaktır. Ayrıca, kurs açmakla görevli müesseseler de, bu kanuna yönelik nizamnamenin yayımlanmasından sonraki üç ay içinde bu görevi yerine getirmedikleri takdirde 50 liradan 500 liraya kadar ağır para cezasına çarptırılacaklardır. Kanunun tamamı için bkz., Düstur, Cilt:19, s.1301-1302.

⁶¹² Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank Fabrikaları İçtimai Teşkilat 1940 Yılı Raporu, s.15-19. Beykoz fabrikasının 1940 yılı denetim raporunda, 3457 sayılı kanun gereğince dil ve mesleki kursların açıldığı ancak yeterli devamın sağlanamaması yüzünden bu kursların kapanmak zorunda kaldığı aktarılmaktadır. Bkz., Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank Deri ve Kundura Müessesesi 1939 ve 1940 Yılı Raporları, s.17, 7-8. Karabük fabrikasının denetim raporunda da, müessese işlerinin en önemlilerinden birisini işçi yetiştirme politikası oluşturmasına ve müteahhit firmanın bu konuda ayrıntılı dört talimatname vermesine rağmen, 1940 yılı itibarıyla bu konuda herhangi bir tedbir alınmadığı belirtilmektedir. Bkz., Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Türkiye Demir Çelik Fabrikaları Müessesesi 1940 Yılı Raporu, s.14. Dönemin Endüstri dergisinde çıkan bir habere göre, Kayseri fabrikasındaki okulda, 1936 yılı sonuna kadar 1.450 öğrenci yetiştirilerek fabrika kadrosunun zenginleştirilmesi sağlanmıştır. Bkz., Endüstri, Sayı:2, 1936, s.30.

Karabük'te meslek kursları açılmış, İzmit fabrikasındaki kurslar takviye edilerek daha iyi teşkilatlandırılmış, tüm yönlü fabrikalarının eleman ihtiyacını karşılamak amacıyla bir okul ve kurslar konusunda incelemelere başlanmış ve çeşitli sanayi okullarında banka adına öğrenci okutturulması kararı alınmıştır.⁶¹³

Görüldüğü gibi, banka, yurt dışına eleman gönderilmesi konusunda belli bir düzeyi tutturmasına rağmen, yurt içindeki çabalar yetersiz kalmış ve sosyal, teknik ve mali etkenlerden kaynaklanan bu olumsuzluk, hiç şüphesiz işçilik sorunlarını pekiştirmiştir. Dolayısıyla, geleceğe devredilen önemli işçilik sorunlarından birisi de yurt içi eğitim olarak gözükmektedir. Bu konuda varolan altyapının hızlı şekilde geliştirilmesi, işçilik problemlerinin halledilmesini de kolaylaştıracaktır. Buna karşılık, masrafları banka tarafından karşılanan eleman yetiştirme çabaları, özellikle ileriki yıllarda özel sektöre de büyük faydası dokunacak bir uygulamadır.

Üç bölüm halinde özetlemeye çalıştığımız işçilerin konumunu ve bankanın çalışmalarını yansıtan bu bilgiler, dönem içinde işçilerin yeterli sosyal ve ekonomik güvencelere sahip olmadıklarını göstermektedir. Temel amaç sürekli bir işçilik yaratmak olmasına karşın, bunu sağlayacak yeterli ekonomik ve sosyal düzenlemeler yapılamadığı gibi, mesleki etkinlikler de sürdürülememiş yurt dışına eleman gönderilmesi konusunda ise belli bir başarı elde edilmiştir. Elimizde kesin bilgiler bulunmamakla birlikte, ücretler konusunda da belirli bir düzeyin yakalandığını ve hayat koşullarının da ücretlilerin lehine olduğunu görmekteyiz. Daha önce de vurgulandığı gibi, banka kaynakları öncelikle yatırım ve işletme yönetimine ayrıldığından, sosyal harcamalar kısıtlanmış ve çalışanlara yönelik düzenlemelerin süreç içinde halledilmesi düşüncesi ön plana çıkarılmıştır. Buna karşılık, devlet işletmeciliğinin bu konuda özel sermayeye de örnek olabilecek başlangıç yatırımlarını gerçekleştirdiği ve daha ileri çalışmaların hedeflendiği de unutulmamalıdır.

G. Sümerbank'ın Finansman Durumu

Bu bölümde, öncelikle karlılık, sermaye yapısı ve borçlanma kriterleri kapsamında Sümerbank'ın mali yapısı belirlenmeye çalışılacak, ardından bu yapının devlet kaynaklarıyla bağlantısı araştırılacaktır. Böylelikle, devlet işletmeciliğinin nasıl bir mali ortamda gerçekleştiği sorusuna da yanıt verilecektir.

⁶¹³ İDT Cilt 1'e ek, Umumi Murakabe Heyeti 1940 Yılı İçtimai Teşkilat Raporu hakkında not, s.101-102.

1. Bankanın Mali Kaynakları

Finansman sürecinde ilk olarak, bankanın karlılık düzeyini ve bunun iktisadi kamu kuruluşları içindeki yerini incelersek görünüm şöyledir:

TABLO: 39

SÜMERBANK'IN KARLILIK KARŞILAŞTIRMASI (1933-1940, , %)

Yıllar	A Kar Miktarları*	B Cari Fiyatlarla Toplam İktisadi Kamu Kuruluşlarının Karları (1.000 TL)		A/B
1933	1.517.613	23.869	6,36	
1934	1.617.032	25.433	6,36	
1935	1.118.027	17.585	6,36	
1936	724.540	11.631	6,23	
1937	1.138.581	19.539	5,83	
1938	490.842	17.542	2,80	
1939	83.352	11.100	0,75	
1940	2.280.079	33.100	6,89	

Kaynaklar: Tuncer Bulutay, Nuri Yıldırım ve Yahya S.Tezel, a.g.e., 101/A, 127/A, Tablo 6.1. Tablo 9.7.

Sümerbank'ın karlı çalışması, öncelikle ticari çalışma ilkesi adına önem taşımaktadır. Banka böylelikle, bir misyonu yerine getirmesinin yanında çok küçük de olsa oto-finansman olanağına kavuşmaktadır. Bu karlılığın devam etmesi, tümüyle olmasa da verimli çalışmanın önemli göstergelerinden birisi durumundadır. Diğer yandan, 1938 ve 1939 yılları dışında Sümerbank karlarının iktisadi kamu kuruluşları karları içindeki yeri de, bankanın devlet işletmeciliği açısından çok önemli bir konuma sahip olduğu kanısını güçlendirmektedir.

Bankanın kar-zarar cetveli aracılığıyla, bu karların altyapısına ilişkin bilgi edinmemiz olanaklıdır. Böylelikle, Sümerbank'ın yatırım sürecini de daha iyi değerlendirebiliriz:

* Sümerbank'a ilişkin kimi raporlarda bu konuda farklılıklar bulunmaktadır. 1938 yılına ait idare meclisi raporunda, o yıla yönelik kar miktarı 672.040 olarak gösterilmiştir. Bkz., 3460 sayılı kanuna..., Cilt:1, 1940, S.Sayısı:1, s.17. 1939 yılı denetim raporunda 1938 yılına ait kar 13.320 lira olarak belirlenirken, 1939 yılı karı 355.555 lira şeklinde saptanmış, 1940 yılındaki denetim raporunda da o

TABLO: 40
SÜMERBANK'IN TOPLAM KARI İÇİNDE YATIRIM KARLARININ
YERİ (1933-1940) (TL,%)

Yıllar	A Toplam Kar	B Yatırım Karı Toplamı*	B/A
1933	1.745.148	1.497.168	85,79
1934	2.151.438	1.689.750	78,54
1935	2.075.403	1.569.436	75,62
1936	1.823.967	1.273.789	69,84
1937	2.518.011	1.938.462	76,98
1938	2.907.256	1.632.678.	56,15
1939	2.856.995	2.348.004	82,18
1940	4.941.600	4.014.841	81,25

Kaynak: Kemalettin Apak, Cevdet Aydınelli, Mehmet Akın, a.g.e., s. 103-104'den hesaplama.

Kar ve zarar cetvelinden alınan bu oranlar, Sümerbank karlarının büyük bir çoğunlukla doğrudan ya da dolaylı yatırımlardan kaynaklandığını göstermektedir. Başka bir deyişle, Sümerbank öncelikli görevini yerine getirmekte ve bu yatırımlar belirli bir ölçüde karlılık sağlamaktadır. Bunun bir başka sonucu ise, Sümerbank'ın bankacılık işlemlerini çok fazla geliştirememesidir. Bu açıdan denilebilir ki, yatırım konusunda aktif olan banka finansman faaliyetleri açısından geri planda kalmaktadır.

Eldeki bilgiler ışığında, bankaya bağlı işletmelerin de dönem sonunda belirli düzeyde kar ettikleri anlaşılıyor. Buna göre, pamuklu ve yünlü iplik ve dokuma fabrikaları 1939 yılında 1.861.690, 1940 yılında da 3.404.170 lira kar ederken, Beykoz fabrikası 1939'da 46.107, 1940'da da 592.691 lira kar sağlamıştır. Buna karşılık, İzmit kağıt fabrikası 1939 yılında 191.877 lira, 1940 yılında 401.333 lira, Karabük fabrikası ise 1940 yılında 8.871 lira kar elde etmiştir.⁶¹⁴

Ancak, her yıl önemli yatırım harcamalarında bulunan bir kuruluş için bu karlılık oranının yatırım finansmanına önemli bir katkı yapması olanaklı bulunmadığından, diğer kaynakların devreye girecektir. Aşağıdaki iki tablo aracılığıyla, sermaye gelişimini görebiliriz:

yıla ait kar 2.504.670 lira düzeyinde kabul edilmiştir. Bkz., Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank 1939 ve 1940 Yılı Raporları, s. 34, 30. Araştırmada, bilanço rakamları esas alınmaktadır.

* Yatırım kalemi içine, Sümerbank'a bağlı fabrika, iştirak, müessese ve teşebbüslerin karları dahil edilmiştir.

⁶¹⁴ Kemalettin Apak, Cevdet Aydınelli, Mehmet Akın, a.g.e.,s.96.

TABLO: 41
SÜMERBANK'IN SERMAYE GELİŞİMİ (1933-1940) (TL,%)

Yıllar	A	B	B/A
	Nominal Sermaye	Ödenmiş Sermaye	
1933	20.000.000	10.691.835,04	53,46
1934	62.000.000	13.155.628,61	21,22
1935	62.000.000	17.904.036,09	28,88
1936	62.000.000	25.279.108,32	40,77
1937	80.500.000	35.836.108,15	44,52
1938	80.500.000	41.146.850,61	51,11
1939	100.000.000	41.543.550,14	41,54
1940	100.000.000	41.605.585,93	41,61

Kaynak: Kemalettin Apak, Cevdet Aydınelli, Mehmet Akın, a.g.e., s.91

TABLO: 42
SÜMERBANK'IN ÖDENMİŞ SERMAYE ARTIŞININ NEDENLERİ (1933-1940) (TL)

	Sümerbank'a Devir	Kayseri Fab. Makineleri	Nazilli Fab. Makineleri	Sermaye Faizi	Kardan Ekleme	Hazine Ödemeleri	Muhtelif
1933	10.690.903,5						461,54
1934				310.049,58	703.012,30	1.450.000	1.201,69
1935				716.902,10	401.505,38	3.630.000	
1936		3.170.690,06		934.382,17		3.270.000	
1937			2.765.603,87	615.858,83		7.171.000	4.537,13
1938			250.990,01	967.794,30		4.091.958,15	
1939			6.299,59		196.336,93	192.809,85	1.253,16
1940			53.214,98		8.820,81		
Toplam	10.690.903,5	3.170.690,06	3.076.108,45	3.544.986,98	1.309.675,42	19.805.768	7.453,52

Kaynak: Kemalettin Apak, Cevdet Aydınelli, Mehmet Akın, a.g.e., s.91. Ayrıca bkz., Sümerbank X'uncü Yılı, s.24'den sonraki üçüncü tablo.

İlk tablodan ortaya çıkan sonuç, nominal sermayenin dönem içinde beş kat artması karşısında, ödenmiş sermayenin ortalama %40'lar civarında seyretmesidir. Yüksek miktarlarda ortaya çıkan yatırım harcamaları bankanın nominal sermayesinin çoğaltılması gereksinimini doğururken, ödenmiş sermaye artışı bununla paralel olmamaktadır. Bu durumun en olumsuz yanı, şüphesiz bankanın likiditesini azaltmasıdır.* Ancak, piyasada rekabete dayalı bir ortamın bulunmaması ve hazine

* Sümerbank'ın 1939 yılı denetim raporunda da, sermaye durumu olumsuz olarak nitelenmekte ve 1939 yılındaki ödenmiş sermaye artışının yalnızca 396.699 lira olması örneği verilmektedir. Oysa ki,

ödemelerinin belirli bir süre devam etmesinin bu konuda önemli bir soruna yol açmasını engellediğini söylemek mümkündür. Bu sonuçta, elbette ki, işçi harcamalarının kısıtlanması ve sanayi kredisine yeterince ağırlık verilmemesi gibi etkenlerin de önemli payı vardır.

İkinci tablo, sermaye artışının kaynakları arasında en önemli unsurun hazine ödemeleri olduğunu göstermekte ve böylelikle devletin mali desteğini ortaya koymaktadır.* Sermaye artışının makine alımlarıyla bağlantısı, bankanın yatırımcı kimliğini teyit ederken, sanayi programında öngörülen yıllık 6 milyon lira tutarındaki ödemelerin yapılmadığı da anlaşılmaktadır. Bu açıdan, bankaya hazine yardımları söz konusu olsa da, aktarılan paralar başlangıçta taahhüt edilen miktarların gerisinde kalacaktır. Savaş koşullarıyla birlikte hazine ödemelerinin kesilmesiyle de, yabancı kaynakların artış süreci başlayacaktır.

Bir başka nokta da, banka kanununda yer alan kardan sermayeye ekleme yapma kuralının 1936-1938 yılları dışında işlerlik kazanması ve sermayeye faiz işletmenin de 1938 yılına kadar uygulanmasıdır.**

Sümerbank'ın, bir başka mali kaynağı olan borçlanma yetkisini tahvil çıkararak kullandığını ancak bunun çok sınırlı kaldığını görmekteyiz. İlk tahvil ihracına ilişkin bilgi dönemin ilgili kararlarında yer almaktadır. Buradaki bilgiye göre, Maliye Vekaleti kefaletiyle ve yeni tesislerin para ihtiyacını karşılamak amacıyla 1935 yılında ve 1.000.000 lira tutarında bir tahvil ihracı söz konusudur. %7 faizli ve 15 yıl vadeli bu obligasyonun, 500.000 liralık kısmını dört sigorta şirketi satın almayı kabul etmiş, kalan kısmın da ihtiyaç duyulduğunda ihraç edilmek üzere bankanın elinde kalması düşünülmüştür.⁶¹⁵ 1939 yılında da 246.984 lira tutarında bir

1934 yılındaki 2580 sayılı sermaye artırımı çerçevesinde, her yıl 3.800.000 lira ödenmesi gereklidir. Bkz., Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank 1939 Yılı Raporu, s.29.

* Bankanın 1936 yılı idare meclisi raporunda da yatırım faaliyetlerinin büyük ölçüde hazinenin sürekli şekilde yaptığı ödemelerle karşılandığı belirtilmektedir. Ayrıca, bankanın birtakım kısa vadeli geçici krediler almak zorunda kaldığı ve bunların faizlerinin önemli miktarlara ulaştığı ancak belli bir likiditenin korunmasına özen gösterildiği yine aynı raporda açıklanmaktadır. Bkz., Sümerbank 1936 Senesi İdare Meclisi Raporu, Bilanço ve..., s.12. Hazine ödemesinin önemine bir yıl sonraki idare meclisi raporunda da değinilmiş ve yapılan işlerde en çok öne çıkan etkenin bu olduğu kaydedilmiştir. Sümerbank 1937 Senesi İdare Meclisi Raporu, Bilanço ve..., s.14.

** Daha önce sözü edilen 1939 yılına ait kararnamede, yaklaşık 107.000.000 lira civarında gerçekleşen birinci program harcamalarının karşılanabilmesi için, bankanın hazine ödemeleri ve karlar dışında 17.189.015 liralık borç altına girdiği belirtilmiştir. Planın tamamlanması için, bankaya gelecek üç dört yıl için 74.748.545 lira daha ödeme yapılması gerektiği vurgulanmış, ayrıca, mali güçlükler nedeniyle ikinci planın ertelendiği ve sadece askeri önemi bulunan motor fabrikasının kurulacağı ifade edilmiştir. Bkz., T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Karar Sayısı: 2/10710.

⁶¹⁵ T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Karar Sayısı: 2/2074.

obligasyon söz konusu olmuşsa da, ertesi yıl bunların itfası yapılarak piyasadan kaldırılmış ve 1940 yılında tedavüldeki tahvillerin değeri 77.111 liraya düşmüştür.⁶¹⁶

Banka, Merkez Bankası'ndan kredi almaya ise, hazine ödemelerinin azaldığı 1939 yılında başlamıştır. 1939'da %1,25-1,75 faiz oranlarıyla 29.471.000 liralık Merkez Bankası kredisi kullanılırken, 1940 yılında %1,25 faiz ile 43.616.000 liralık kredi alınmıştır. Kredi kullanımındaki önemli bir nokta da, Sümerbank'ın düşük bir faiz oranı ile aldığı bu paraları kendi müesseselerine %7 faizle vererek aradaki fark kadar gelir sağlamasıdır.⁶¹⁷

Bankanın 1939 yılı denetim raporundaki mali analizde, aktiflerdeki artışın büyük ölçüde borçlanma yoluyla karşılandığı ve sermaye ihtiyacının %61,3'ünün de borçlanarak sağlandığı belirtilmektedir.⁶¹⁸ 1940 yılı denetim raporunda da, 1940 yılındaki borçlanma haddinin dolması sebebiyle bankanın mali durumunun daraldığı ve yabancı kaynakların 13,5 milyon lira düzeyinde bulunduğu kaydedilmektedir.⁶¹⁹

Sermaye birikimi bakımından önemli işlevi bulunan tasarruf mevduatı konusunda yapılanlar ise yeterli olmaktan uzaktır. Banka bilançosunda yer alan tasarruf mevduatı kalemi, bu konudaki yetersizliği açıkça göstermektedir. 1933-1938 arasında, toplam tasarruf mevduatı miktarı hiçbir yıl bir milyon lira düzeyine dahi ulaşamazken⁶²⁰, 1940 yılında sağlanan 9 milyon lira düzeyindeki mevduatın 5,5 milyonluk kısmı resmi, 3,5 milyonluk bölümü de ticari mevduatları oluşturmaktaydı.⁶²¹

⁶¹⁶ Cumhur Ferman, a.g.e., s.83. Yazar, bankanın tahvil yoluyla sermaye piyasasından borçlanma yapmayışını önemli bir kaynağın kullanılmaması olarak görmekte ve eleştirmektedir. Ona göre, sermaye piyasası yeterince gelişmemiş olsa da bu kaynak önemli miktarlar teşkil edebilecekti ve bir çeşit enflasyon anlamına gelen Merkez Bankası kredilerine daha az başvurma imkânını verecekti.

⁶¹⁷ Sümerbank 1945 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporu, s.9. 1939 yılı denetim raporuna göre bu faiz oranı 1938'de %8,5 gibi yüksek bir düzeyde gerçekleşmiştir. Bkz., Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank 1939 Yılı Raporu, s.30. Cumhur Ferman, gelecek yıllarda adeta sürekli bir gelir kaynağı haline gelecek olan bu finansman yöntemine eleştirel yaklaşmaktadır. Müesseselere yüksek faiz uygulanmasının onların maliyetlerini yükseltmesi, bu kaynağın çokluğunun sağlıklı mali ve ekonomik analizler yapılmasını engellemesi ve özünde kısa vadeli olan bu kredilerin uzun vadeli yatırımlarda kullanılmasının işletme ekonomisi ilkelerine aykırı düşmesi gibi sebepler bu eleştirilerin kaynağını oluşturmaktadır. Bkz., Cumhur Ferman, a.g.e., s.80-81.

⁶¹⁸ Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank 1939 Yılı Raporu, s.29.

⁶¹⁹ Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank 1940 Yılı Raporu, s.9. Bankanın 1940 yılı denetim raporuna cevabında belirtildiğine göre, banka sermayesinin kanunlarda belirlenen şekilde temin edilmemesi nedeniyle kuruma tanınan borçlanma yetkisinden azami şekilde yararlanılmak zorunda kalmıştır. Bkz., Sümerbank ve Müesseselerinin 1940 Yılı Murakabe Heyeti Raporlarına Cevapları, İDT, Cilt 1'ek, Sümerbank Teşekkül Raporu Cevabı, s.1-2.

⁶²⁰ Bilanço verileri için bkz., Kemalettin Apak, Cevdet Aydınelli, Mehmet Akın, a.g.e., s.100.

⁶²¹ Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank 1940 Yılı Raporu, s.10. Mevduatların büyük oranda vadesiz nitelikte olması, bir sanayi bankası açısından olumsuz olarak nitelenmekteydi. Bkz., s.11.

Banka kaynaklarının en önemli kısmının aktarıldığı pamuklu ve yünlü işletmelerinin mali durumu hakkında da 1939 ve 1940 yılı denetim raporları bir fikir vermektedir. Pamuklu müessesesi raporuna göre, kurumun 26 milyon lira olan itibari sermayesinin 25.248.040 liralık kısmı ödenmiş, kullanılan sermayenin çoğunluğu Sümerbank'ta olduğu gibi sabit kıymetlere ayrılmıştır. Müessesinin, yeterli itibari ve döner sermayeye sahip olduğu ve sürekli borçlanmaya dayanan bir mali külfet altında bulunmadığı belirtilerek mali durumun iyi olduğu tespiti yapılmıştır.⁶²²

Yünlü müessesinin 12 milyon lira olan itibari sermayesinin ise, 1939 yılında 9.480.498 liralık kısmı ödenmiş, bu miktar 1940 yılında 9.446.315 liraya düşmüş ve kullanılan sermayenin %50 civarındaki bölümü sabit kıymetlere ayrılmıştır. 1939 yılı değerlendirmesinde, mali durum bağımsız bir ticari işletme açısından uygun olarak belirtilmişse de, yabancı kaynaklardan yararlanmak zorunda kalan müessesenin sermaye yetersizliğine işaret edilerek normal ihtiyaçları karşılayacak bir mali ortamın yaratılması üzerinde durulmuştur. Ertesi yılki raporda, mali yetersizliğinin bono ödemesi yoluyla giderildiği belirtilirken, ileride yapılması olası yenilikler için sermaye artırımına gerek duyulacağı vurgulanmıştır.⁶²³

Bu verilerin ardından, mali yapıya öz kaynak- yabancı kaynak oranlaması açısından bakarsak şu tablo ortaya çıkmaktadır:

TABLO: 43

SÜMERBANK'IN FİNANSMAN KAYNAKLARI (1933-1940) (TL, %)

Yıllar	Öz Kaynaklar	Tüm Kaynaklara Oranı	Yabancı Kaynaklar	Tüm Kaynaklara Oranı
1933	15.288.853	83,66	2.782.639	16,34
1934	17.553.563	84,02	3.338.523	15,98
1935	21.651.454	71,74	8.526.940	28,26
1936	30.693.560	73,47	11.078.252	26,53
1937	39.286.842	75,65	12.644.509	24,35
1938	42.922.353	70,41	18.034.324	29,59
1939	43.859.781	39,85	66.183.160	60,15
1940	46.651.202	38,82	73.524.083	61,18

Kaynak: Cumhuriyet Fermanı, a.g.e., s.84.

⁶²² Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti Sümerbank Birleşik Pamuk İpliği ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi 1939 ve 1940 Yılı Raporları, s.8-9, 9-10.

⁶²³ Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank Birleşik Yün İpliği ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi 1939 ve 1940 Yılı Raporları, s.9-11.

Bir işletmenin gerek faaliyetlerini sağlıklı şekilde yürütebilmesi, gerekse dışarıya karşı güven oluşturarak yabancı kaynaklardan yararlanabilmesi açısından önem taşıyan öz kaynakların bankanın toplam kaynakları arasındaki yeri 1939 yılına kadar gayet yüksek bir oranda seyretmiştir. Öz kaynaklardaki en yüksek payın kar ve ayrılan karşılıklardan çok ödenmiş sermayeye ait olduğunu düşünürsek, mali kaynaklarda kurumun devlete bağımlılığı bir kez daha ortaya çıkar. Buna karşılık, hazine ödemelerinin azalmasıyla beraber dönem sonundan itibaren işletmenin yabancı kaynaklarını başka bir ifadeyle borçlarını oluşturan kalem yükselmektedir. Bu borçlanmanın çok önemli bir miktarının Merkez Bankası kredilerinden kaynaklandığı ve bankanın kendi müesseselerine yüksek faiz uygulaması içine girdiğini görmüştük. Dolayısıyla, savaş koşulları bankanın devlete olan borçluluğunu artırarak mali yapıda bir değişikliği başlatmaktadır. Borçlanma sürecinin sağlıklı sonuçlar yaratıp yaratmayacağı süreç içinde belirginleşecekse de, bankanın piyasadaki gelişmeye açık konumu ve alınan paraların devlet içinde zorunlu bir kaynak aktarımı özelliği taşıdığı gözönüne alınarak, kısa vadede olumsuz bir sonucun oluşmayacağı yalnızca devlete yönelik mali bağımlılığın artacağı söylenebilir.

Mali süreci genel hatlarıyla değerlendirirsek, bankaya ilişkin mali hükümlerde gerek kurumdan, gerekse yönetimden kaynaklanan eksiklikler olduğu ve temel mali dayanağın devlet kaynakları olduğu gözüküyor. Karlılık oranı yüksek bir miktara ulaşmazken, önce hazine ödemeleri savaşla birlikte de Merkez Bankası kredileri öncelik kazanmış ve böylece borç verme süreci başlamıştır. Bir devlet işletmesinin temel sermaye kaynağının hazine olmasını normal karşılamak gerektiği gibi, piyasanın gelişmediği ve savaşla birlikte hazine yardımının da kesildiği bir ortamda, uygun faiz ödemesiyle gerçekleşen kredi sürecini de bir zorunluluğun sonucu olarak yorumlamak mantıklıdır. Ayrıca, banka mevzuatındaki hükümler piyasa ilişkilerinden yararlanmaya açık olduğundan, kurumun uygun ortamlarda bu yönünü öne çıkarması olanaklıdır. Bu nedenle, Sümerbank'ın yapısı mali tablonun gelecekte değişebilmesine imkan vermektedir.

2. Türkiye'nin 1930'lu Yıllardaki Mali Görünümü

Sümerbank'ın mali yapısında devlet kaynakları ön plana çıktığına göre, bu kaynakların nasıl sağlandığı diğer bir deyişle ülkenin mali görünümünün nasıl olduğu sorusu gündeme gelmektedir. Bu bağlamda, ilk olarak mali dengeler üzerine bir tespit

yaparsak, sanayileşme sürecindeki önemli unsurun üretim artışı finansmanında enflasyonun kullanılmaması olduğunu ifade edebiliriz. Aşağıdaki tablo bu tespiti somutlaştırmaktadır:

TABLO: 44

1930'LU YILLARDAKİ PARA ARZI VE BÜTÇE DENGESİ (1931-1940) (TL)

Yıllar	GSMH (Milyon TL)	Tedavüldeki Banknot ve		Bütçe Dengesi	
		Madeni Para Toplamı	Gelir	Gider	Açık/Fazla
1931	1.391.6	167.321.000	165.227.843	181.861.013	-16.633.170
1932	1.171.2	157.154.000	186.816.681	212.011.107	-25.194.426
1933	1.141.4	155.398.000	174.296.035	173.608.829	687.206
1934	1.126.1	167.436.000	207.277.524	228.858.736	-21.581.212
1935	1.310.0	178.755.000	231.391.323	259.589.193	-28.197.870
1936	1.695.0	201.840.000	271.078.532	252.402.010	18.676.522
1937	1.806.5	193.983.000	314.170.811	287.183.747	26.987.064
1938	1.895.7	219.432.000	322.933.849	303.888.954	19.044.895
1939	2.063.1	308.049.000	389.721.865	387.229.372	2.492.493
1940	2.403.4	433.800.000	550.209.438	535.863.786	14.345.652

Kaynaklar: Aziz Köklü, a.g.e., s.63. T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, İstatistik Göstergeler 1923-1990, Tablo: XVII-1, s.390.

Tablodaki rakamlara göre, 1931-1938 arasında GSMH %36 civarında büyümesine karşın tedavüldeki para miktarı %31 düzeyinde artmıştır. Bu da bize, para arzının üretimle dengeli şekilde artırıldığını hatta üretimin gerisinde kaldığını gösteriyor. Diğer bir ifadeyle, ekonominin büyüme sürecinde para arzının enflasyonist bir sonuç yaratması söz konusu değildir. Buna karşılık, 1938-1940 arasında %26'lık GSMH artışı sağlanırken, para arzı %97 gibi büyük bir oranda artırılarak aradaki denge bozulmuştur. Bu gelişme, doğal olarak, beraberinde fiyat artışlarını getirecektir. Bu veriler doğrultusunda denilebilir ki, II.Dünya Savaşı dönemine kadar gayet sıkı bir para politikası izlenerek sanayileşmenin enflasyonist sonuçlara yol açmasına izin verilmemiş, ancak savaş koşullarıyla birlikte bu politika sürdürülememiştir.* 1930'ların bütçelerine bakıldığında ise, genel manzara

* Sümerbank'ın 1937 yılı idare meclisi raporunda, para miktarındaki artışların ekonomik gelişmelerin zorunlu bir sonucu olduğu ifade edilmektedir. Bkz., Sümerbank 1937 Senesi İdare Meclisi Raporu ve Bilanço, s.4. 1940 yılındaki önemli artışın ise, savaş koşullarından kaynaklandığı belirtilmektedir. Bkz., Sümerbank 1940 Sekizinci Çalışma Yılına Aid Meclisi idare Raporu, Bilanço ve Kar ve Zarar Hesabı, s.5. Bu politikanın başarısında, şüphesiz 1930 yılında kurulan Merkez Bankası'nın da payı vardır. Bkz., Yakup Kepenek, Nurhan Yentürk, a.g.e., s.65.

1920'lerden daha olumsuz gözükmele birlikte 1930'ların ortasından itibaren bütçe dengesinin sağlandığı anlaşılıyor. Böylece, devlet işletmeciliği açık bir bütçe yapısı üzerinde uygulanmamıştır.* Şimdi de, vergilerin gelişimine bakarsak:

TABLO: 45

GERÇEKLEŞEN BÜTÇE GELİRLERİ İÇİNDE VERGİ GELİRLERİ ORANI (1930-1940) (%)

Yıllar	Doğrudan Vergiler		Dolaylı Vergiler				
	Gelir Vergileri	Servet Ver.	Harcama Ver.	Devlet Tekel Gelirleri ve Vergileri	Hükümet Hizmetleri Karşılığı Alınan Ver.	İDT ve Devlete Ait Taşınmazların Gelirleri	Diğer Gelirler
1930	7	15	39	19	6	6	8
1931	11	15	34	21	6	8	5
1932	19	12	30	22	5	5	7
1933	20	13	34	19	5	4	5
1934	20	11	37	17	6	2	7
1935	19	11	43	15	6	2	4
1936	23	7	41	16	6	2	5
1937	23	7	41	15	6	1	7
1938	23	7	38	15	5	1	11
1939	26	7	35	16	5	2	9
1940	29	6	31	17	5	1	11

Kaynak: Yahya Sezai Tezel, a.g.e., Tablo 12.3, s.436

1930'ların vergi yapısındaki en belirgin özellik dolaylı vergilerin ağırlıkta olmasıdır. Dönem boyunca bütçe gelirlerinin yarısından fazlasını bu vergilerin meydana getirmesi, vergi yükünün daha çok tüketici kesim üzerinde yoğunlaştığını da gösteriyor.** Buna karşılık, doğrudan vergiler dönem içinde genellikle %30'lar düzeyinde seyrederken, bu kapsamda yer alan servet vergileri 1930'ların sonuna doğru azalmakta gelir vergisi ise artmaktadır. Gelir vergisi yükünün de çoğunlukla maaş ve ücretlilerin üzerinde bulunduğunu belirten Yahya Tezel'in saptamasına göre, maaş ve ücretlilerden kesilen vergilerin gelir vergisi içindeki payı 1932-1938 arasında

* Para arzındaki sınırlı artış oranı, Kadrocuların bu konudaki eleştirisini gündeme getirmektedir. Para arzının üretim düzeyi oranında artırılmaması piyasada bir durgunluğa yol açabileceğinden, bu aşırı temkinli yaklaşımın Kadrocuların vurguladığı sonuçlara yol açtığını düşünmek mümkündür.

** 1938 yılı fiyatlarına göre, dolaylı vergiler en çok elektrik, gaz ve su ile imalat sanayii alanlarında artmıştır. Elektrik, gaz ve su sektörlerinin dolaylı vergiler içindeki payı 1930 yılında %1,1 iken 1940 yılında %4,6'ya yükselmiş, imalat sanayiinin payı da %36,8'den %84,2'ye ulaşmıştır. Bkz., Tuncer Bulutay, Nuri Yıldırım ve Yahya S. Tezel, a.g.e., 115/C, Tablo 7.5.

%79-85 arasında gerçekleşmiş, tüccar ve sanayiciler ile Sümerbank ve Etibank gibi devlet işletmelerinin de içinde yer aldığı sermaye şirketlerinin 1930'larda ödedikleri vergiler ise gelir vergisi hasılatının %15-20'sini oluşturmuştur. Yine yazarın belirttiğine göre, karlardan alınan vergilerin de önemli bir kısmını İDT ödediğinden, tüccar ve sanayicilerden alınan vergilerin toplam vergi hasılatı içindeki payı genellikle %10'un altında kalmıştır.⁶²⁴

Diğer yandan, aşar vergisinin kaldırılmasından sonra tarım kesiminin büyük ölçüde vergi kapsamı dışında kaldığı 1930'lar bağlamında da görmekteyiz. Aşar vergisinin 1920'lerin başında bütçe gelirleri içinde %30'lara yaklaşan bir pay aldığını daha önce belirtmiştik. Buna karşın, arazi vergisinin toplam bütçe gelirleri içindeki payı ise %5-6 civarında kalmaktaydı.⁶²⁵ Dolaylı vergiler içinde tarım kesimine baktığımızda, 1923 ve 1924 yıllarında dolaylı vergilerin %60'ını yüklenen tarım sektörünün, 1930'lar boyunca bu vergilerin %18 ile %20'ler düzeyinde ödemesini gerçekleştirdiğini görüyoruz.⁶²⁶ Tarım sektörünün doğrudan vergiler içindeki payı da 1929'da %12 iken, 1938 itibariyle %11'e gerilemiştir.⁶²⁷ Bu durumda, ülke nüfusunun yaklaşık %80'nini meydana getiren tarım kesiminin vergilendirilmesinde zorunlu tüketim mallarına ilişkin vergiler ön plana çıkacaktır. Yine de, 1930'ların sanayileşme finansmanı sürecinde tarım kesimi kazançlarının etkin şekilde kullanılmadığı ortaya çıkmaktadır.*

Meydana çıkan tablo, sanayileşmenin finansmanında ücretli kesimin aktif rolünü desteklemektedir. Nitekim, ücretlilerin vergi yükündeki ağırlığını yeni çıkarılan vergiler bazında da görmek mümkündür. Dünya ekonomik krizi nedeniyle 1930 yılında çıkarılan iktisadi buhran vergisinde, ücretli kesimin payı 1932-1938 arasında %75-86 arasında değişirken, sonradan vergi kapsamına alınan ticaret kesimi

⁶²⁴ Yahya Sezai Tezel, a.g.e., s.437. E. Hirsch ve A. Hirsch tarafından yapılan bir araştırmaya göre de, 1939 yılında toplanan doğrudan vergilerin %62'si ücretliler tarafından ödenmiştir. Bkz., Uçar Demirkan, Türkiye'de Uygulanan Maliye Siyasetleri ve Sanayileşme. Ankara: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını No:1979-212, t.y., s.27.

⁶²⁵ Sevim Görgün, a.g.m., s.72.

⁶²⁶ Kemal Turan, "Atatürk Dönemi Maliye Politikasında Tarım Kesiminin Yeri", Maliye Dergisi, Atatürk Özel Sayısı, Ekim 1981, Tablo: IV, s.317.

⁶²⁷ Yahya S. Tezel, a.g.e., Tablo 12.4, s.442. Sevim Görgün'ün verdiği istatistiğe göre de, 1925-38 aralığında toplam gelirler üzerindeki vergi yükü %11 oranında gerçekleşirken, tarımsal kazançlar üzerindeki vergi yükü %4-5 civarındaydı. Bkz., Sevim Görgün, a.g.m., s.76.

* Yahya S. Tezel'in aktardığına göre de: "Hükümet, geniş fakir köylü yığınlarını ağır bir vergi yükü altına sokmayacak bazı yöntemlerle, tarımsal katma değer çok daha büyük bir bölümünü vergileyebilir ve iktisadi gelişme süreçlerini çok daha büyük kaynaklarla destekleyebilirdi." Bkz., Yahya S. Tezel, a.g.e., s.441.

%10-15, bina sahipleri ise %14-15 oranında vergi yüküne katlanmışlardır. Bunun dışında, yine dünya ekonomik krizine yönelik olarak 1932 yılında çıkarılan muvazene vergisi ile hava kuvvetlerini güçlendirmek amacını taşıyan ancak olağanüstü bir vergi niteliği bulunan 1935 tarihli hava kuvvetlerine yardım vergisi ise tamamen ücretliler tarafından ödenmektedir.⁶²⁸ Bunların yanına kazanç (gelir) vergisini de eklediğimizde, ücretli kesimin vergi yükü daha da belirginleşir. Bu dört verginin 1932-1938 arasındaki ödemelerinin %78-85 aralığında değişen miktarlarını ücretliler ödemiş, bu vergilerin bütçe gelirleri içindeki payı da %15-17 arasında gerçekleşmiştir.⁶²⁹

Ortaya çıkan veriler, gerek dünya ekonomik krizinin, gerekse sanayi programının finansmanında ücret gelirlerinin ne denli büyük bir kaynak teşkil ettiği olgusunu pekiştirmektedir. Böylelikle, devlet, ücret ve vergi politikası yoluyla aktardığı kaynakları devlet işletmelerinde kullanabilmektedir. Bu açıdan, devlet işletmeciliğinin en büyük finansörü ücretli kesim olarak karşımıza çıkmaktadır. Konunun bir başka yönü, vergi yükünün sanayi ve ticaret kesimi lehine bir avantaj içermesidir ki, bu sonucun bizim için önemi, devlet işletmeciliği politikasının özel sanayi kesimini mali sıkıntıya sokan bir tutum içine girmediğini aksine ona avantaj sağladığını kanıtlamasıdır.

Devlet işletmeciliği finansmanının bir başka boyutu da borçlanmadır. Maliye politikasında, iç borçlanmaya, ilk olarak Ergani demiryolunun finansmanı için 1933 yılında başvurulurken, kısa vadeli borçların toplamı 1933 yılı sonunda 27.250.000, 1934 sonunda ise 22.926.000 lira düzeyine ulaşmıştı.⁶³⁰ Dönem boyunca, uygun koşullarla dış borç arayışı da sürdürülmüş ve bu konuda ilk sonuç, Merkez Bankası'nın kuruluş finansmanını karşılamak için Haziran 1930'da bir Amerikan

⁶²⁸ Cihan Duru, "Atatürk Döneminde Olağanüstü Vergiler", Maliye Dergisi, Atatürk Özel Sayısı, Ekim 1981, Tablo: 2-3, 6, 9, s.270-271, 275, 278. İktisadi buhran vergisinin bütçe gelirleri içindeki payı %2-9 arasında değişirken, muvazene vergisinin payı %8,5-13, hava kuvvetleri vergisinin ise %1-3 olarak gerçekleşmiştir.

⁶²⁹ Aynı Eser, Tablo: 13, 17, s.280, 284. Bu oranlara, ödenen dolaylı vergilerin de katılması gerektiği unutulmamalıdır. Cihan Duru, olağanüstü vergileri verimlilik ve kolaylık açısından vergileme ilkelerine uygun olarak nitelerken, genellik, adalet ve basitlik ilkelerine uygun olmadığını yazmaktadır. Bkz, s.284-285.

⁶³⁰ İç borçlanma sürecine yönelik genel bilgiler için bkz., İlhan Tekeli ve Selim İlkin, Uygulamaya..., s.277-281. Ergani borçlanması, dönemin basını tarafından da ilgiyle karşılanarak teşvik edilmiş ve bu bağlamda iç tasarrufların önemi vurgulanmıştır. Bu konudaki bazı örnekler için bkz., Mehmet Asım, "İkinci Tertip Ergani İstikrazı", Vakıf, 6 Birincikanun 1933, s.1, 4. Ahmet Şükrü, "Ergani İstikrazı", Milliyet, 3 Kanunusani 1934, s.1. Yaşar Nabi, "Ergani İstikrazı", Hakimiyeti Milliye, 12 Ağustos

şirketine kibrit tekelinin devredilmesi karşılığında alınan 10 milyon dolar tutarında ve %6,5 faizli borçla alınmıştı. Bunun ardından, ABD mali çevrelerinden borç sağlayabilmek için 1931 yılında bir heyet bu ülkeye gönderilmişse de bundan bir sonuç alınamamıştı.⁶³¹

Buna karşılık, Başvekil İsmet İnönü'nün 1932 yılında yaptığı Rusya ve İtalya gezilerinin Rusya ayağından bir dış kaynak elde edilmişti. Kalabalık bir uzman topluluğunun da katıldığı ve 25 Nisan-11 Mayıs 1932 tarihleri arasında gerçekleşen gezide, planlı sanayileşmede kullanılacak uzun vadeli dış kaynak yanında teknik yardım alınması da kararlaştırılmıştı. 8 milyon altın dolar karşılığı olan 16,5 milyon TL tutarındaki borç faizsizdi ve 20 yıl içinde hem Türk lirası bazında, hem de Türk malı satılarak ödenecekti. Bu borcun, 2 milyon dolarının Eskişehir ve Sivas'ta (daha sonra Turhal tercih edilmiştir) kurulacak şeker fabrikaları için, geri kalanının da mensucat fabrikaları makinelerinin alımında kullanılması öngörülmüştü.⁶³²

1934, s.1, 3. Hakimiyeti Milliye, "Ergani İstikrazı", 13 Ağustos 1934, s.1. Zeki Mesut, "Ergani", Hakimiyeti Milliye, 5 Eylül 1934, s.1.

⁶³¹ Aynı Eser, s.281. Yahya S.Teze, a.g.e., s.212.

⁶³² Aynı Eser, s.282-284. Ayrıca bkz., Cumhuriyet, "Rusya Bize 16 milyon Liralık Kredi Açıyor", 8 Mayıs 1932, s.1. Yunus Nadi, "Rusya tarafından bize açılan kredi mes'elesi", Cumhuriyet, 16 Mayıs 1932, s.1-2. Cumhur Ferman, Türkiye'de Sanayi Kredisi, s.122. Y.N. Rozaliyev, Türkiye'de Kapitalizmin Gelişme Özellikleri (1923-1960), (Çev.Azer Yaran), Ankara: Onur Yayınları, 1978, s.178-180. Kredi protokolünü onaylayan kanun ve protokol metni için bkz., Düstur, Cilt:15, s.475-482. Protokol metninin ilk maddesinde yer alan: "Sosyalist Sovyet Cumhuriyetleri İttihadı Hükümeti, Türkiye Hükümetine sanayiinin kurulması ihtiyaçları için muhtelif nevide makine teçhizatını kredi ile vermeğe ve projeler tanzimini, makinelerin kurulmasını, mütehasısların hazırlanmasını ve tesisat için bütün teknik iş müşareketini [ortaklığını] deruhde etmeğe muvafakat eyler." şeklindeki ifade, bu anlaşmanın salt kredi boyutuyla sınırlı kalmadığını ve Rusya'nın sanayi yatırımları konusunda kapsamlı bir destek verdiğini ortaya sermektedir. Bkz., s.476. Anlaşmanın onaylanmasına ilişkin gerçekleştirilen meclis görüşmelerinde de, gerek İktisat Vekili Celal Bey, gerekse milletvekilleri tarafından kredinin avantajları yanında, Türk-Rus dostluğuna atıfta bulunan açıklamalar göze çarpmaktadır. Bkz., TBMM ZC, Devre IV, Cilt:22, s.109-111. Dönemin Dışişleri Bakanı Tefik Rüşti Bey, Moskova'da verdiği demeçte yapılan anlaşmanın gizli bir niteliğinin olmadığını belirtiyor ve şunları aktarıyordu: "Rusların bize açtıkları sekiz milyon dolarlık krediyi biz tayin ettik. Sovyetler fazlasını da verebilirlerdi... On iki seneden beri istikraz yapmadık, gene yapmamağa çalışacağız... Sovyetlerin açtıkları kredi ile daha ziyade memlekette mensucat sanayiinin inkişafına çalışılacaktır." Bkz. Son Posta, "Rusya ile Aramızda Gizli Kapaklı Hiçbir İş Yoktur", 9 Mayıs 1932, s.1. Cumhuriyet, "Tefik Rüşti Beyin Mühim Beyanati", 9 Mayıs 1932, s.1, 3. Cumhuriyet gazetesindeki başka bir haberde de Rusya'dan alınan krediyle şeker ve mensucat fabrikalarının kurulacağı ifade edilmektedir. Bkz., Cumhuriyet, "Yeniden kurulacak Sanayi fabrikaları", 20 Temmuz 1932, s.4. Ayrıca Rusya'dan alınan makine ve malzeme desteği için bkz., Son Posta, "Rusyadan Gelen Makinelerle Üç Fabrika Kurulacak", 6 Temmuz 1932, s.1. Son Posta, "Beş Senelik Planımız", 2 Nisan 1934, s.3. Cumhuriyet, "Rus sanayi heyeti bugün geliyor", 1 Mayıs 1934, s.2. Cumhuriyet, "Kayseri fabrikası", 4 Mayıs 1934, s.5. Hakimiyeti Milliye, "Kayseri fabrikasının kurulması için", 30 Eylül 1934, s.3. Ulus, "Nazilli kombinasyonun makineleri", 28 Eylül 1935, s.1. Ayrıca, Y.N.Rozaliyev'in aktardığına göre, Kayseri ve Nazilli'deki en büyük tekstil fabrikaları alınan borç kapsamında Rusya tarafından kurulurken, Malatya fabrikası ile İzmit kağıt fabrikaları ise Alman firmaları tarafından yapılmıştır. Bkz., Y.N. Rozaliyev, Türkiye'de..., s.160.

Rusya gezisinin hemen sonrasında gerçekleştirilen İtalya gezisinde de, Başvekil tarafından 300 milyon liralık bir kredi üzerinde anlaşıldığı açıklanmışsa da bir sonuç elde edilememiş, aynı şekilde, bir Alman konsorsiyumunun bu konudaki girişimleri sonuçsuz kalırken, Fransa'ya yönelik bir çabadan da başarı sağlanamamıştır.⁶³³

Türkiye'nin o dönemdeki bir diğer dış borçlanması Karabük fabrikasına ilişkin olarak 1936 yılında İngiltere'yle yapılmıştır. Fabrikanın inşaatı için 3 milyon sterlin (yaklaşık 18 milyon lira) tutarında alınan bu kredi, %5,5 faizli ve 10 yıl vadeli. İngiltere'den ithali düşünülen makineler için de 7 milyon sterlin tutarında bir ticari kredi alındıysa da, savaş nedeniyle bu kredinin tamamı kullanılamamıştır.⁶³⁴

Dış kaynak arayışı, sermaye yetersizliğinin olağan bir sonucu olarak nitelenebileceği gibi, otarşik bir yapılanmaya gidilmeyeceğinin de işaretleridir. Dönemin siyasi konjonktüründen de yararlanılarak elde edilen bu krediler, gerek faiz, gerekse vade açısından Türk tarafının lehine hükümler içermektedir. Bu açıdan, II.bölümde vurgulandığı gibi, siyasi dengelerin başarılı bir şekilde kullanılarak “ekonomik bağımlılığa” yol açmayacak kredi anlaşmalarının gerçekleştirildiği söylenebilir. Kredilerin, devlet işletmeleri yatırımlarında kullanılması da hem geri ödeme, hem de ülke ekonomisi açısından önem taşıyan bir noktadır.*

⁶³³ Aynı Eser, s.284, 286. İtalya'nın kredi açmasına yönelik gazete haberleri için bkz., Son Posta, “Otuz Milyonluk Kredi Açılıyor”, 29 Mayıs 1932, s.1. Cumhuriyet, “İtalya Bize Kredi Açıyor”, 30 Mayıs 1932, s.1, 4. Cumhuriyet, “İtalya bize 30 milyonluk kredi açıyor...”, 1 Haziran 1932, s.1, 4. Cumhuriyet, “İsmet Paşanın beyanatı”, 3 Haziran 1932, s.1, 3. Bunların dışında, İngiltere ile Karabük anlaşmasının imzalanmasının ardından Almanya da 150 milyon marklık bir kredi için harekete geçecek ancak savaş ortamının da etkisiyle bundan bir sonuç alınmayacaktır. Kredi anlaşması süreci ve çeşitli tepkiler için bkz., Cemal Kutay, Celal Bayar, Cilt:4, s.1710-1720.

⁶³⁴ Seyfettin Gürsel, “Dış Borçlar”, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt:2, s.471-472. Yahya S. Tezel, a.g.e., s.213. Kredi sözleşmesinin metni için bkz., Cemal Kutay, Celal Bayar, Cilt:3, s.913-928. Seyfettin Gürsel'in dış borçlanma konusunda verdiği bilgiye göre, 1939 yılı itibarıyla Türkiye'nin ithalatla ilgili kısa vadeli borcu dışındaki birikmiş dış borcu tahmini olarak 104 milyon dolar (134 milyon TL) düzeyindeydi. Bu bağlamda, sistematik bir dış borçlanma politikası izlenmediği vurgulanırken, Osmanlı Devleti'nin olumsuz izleriyle dünya ekonomik krizinin dış borçların düşük düzeyde kalmasında etkili olduğu belirtiliyor, borçların zamanında ödendiği ve taksitlerin önemli bir kısmının mal ihracıyla gerçekleşmesinin tasfiyede kolaylık sağladığı ifade ediliyordu. Bkz., s.472. Cumhuriyetin XV. Yılı kitabında da, Türkiye'nin konsolide ve dalgalı borçları toplamı 248.690.378 lira olarak belirtilirken, bunun genel bütçeden ödenecek kısmının bütçenin bir yıllık harcama kaleminin altında olduğu aktarılıyor ve şu karşılaştırma yapılıyordu: “...bugün, hemen hemen hiçbir devletin borç yükü bu kadar hafif değildir ve geçen her yıl borç yüklerini mühim miktarda artırmakta ve mesela, Avrupada belli başlı birçok devletin borçları, bütçelerinin en az iki mislinden başlayarak dokuz misline kadar yükselmektedir.” Bkz., Cumhuriyet XV. Yıl Kitabı, s.137. Bu göstergeler ışığında, bilinçli bir borçlanma politikası uygulamasından söz edebiliriz.

* Ulus gazetesindeki bir haberde Cumhuriyetin maliye politikası: “Memleket ihtiyaçlarını, memleketin kendi membalarından elde edilecek hasılat ile karşılamak ve ancak mühim ve müsmir işler için normal

H. Sümerbank'ın Satış Faaliyetleri

Devlet işletmelerince gerçekleştirilen satış faaliyetlerinde, satışların toplam düzeyi yanında, piyasaya yönelen hacmi ve fiyatlama politikası önem taşıyan konulardır. Bu politikalar, devlet işletmeciliğinin geldiği boyutları göstermesi yanında, piyasanın konumu ve “tekelci karlara” ilişkin de bilgiler verecektir.* Bu bağlamda, toptan satış faaliyetlerinin 1930-1937 yılları arasındaki gelişimi şöyledir:

TABLO: 46

SÜMERBANK FABRİKALARININ TOPTAN SATIŞLARI ENDEKSİ (1930-1937) (1929 = 100)

Yıllar	Toplam Satış	Piyasaya Satış	Devlete Satış
1930	115	144	101
1931	105	140	89
1932	105	150	84
1933	128	198	95
1934	183	285	135
1935	206	245	188
1936	290	692	104
1937	442	878	241

Kaynak: Sümerbank 1937 Senesi İdare Meclisi Raporu ve Bilanço, s.8.

İşletmelerin öncelikle iç piyasaya yönelik üretimde buldukları bu verilerden anlaşılmaktadır. 1930-1937 sürecinde, piyasaya satışlar 6 kattan fazla artmasına karşın, devlete satışlar 2 kat civarında yükselmektedir. Bu açıdan, devlet işletmeciliği yoluyla iç piyasada küçümsenemeyecek bir hareketlilik sağlandığı ve işletmelerin önemli toplumsal ihtiyaçları karşıladıkları söylenebilir.**

şartlarla borçlanmak; borç bahsinde de, mümkün olduğu kadar memleketin kendi menbalarından istifade etmek.” şeklinde açıklanıyordu. Bkz., Ulus, “Bizim Siyasetimiz”, 6 Şubat 1938, s.1.

* Sümerbank ürünlerinin satışları, 1934-1938 arasında bankaya bağlı Yerli Pazarları Müdürlüğü tarafından yürütülmüş, 1938 yılından itibaren bu kurum Yerli Mallar Pazarları Müessesesi adı altında görev yapmıştır. Bkz., Kemalettin Apak, Cevdet Aydınelli, Mehmet Akın, a.g.e.,s.210-211.

** Sümerbank'ın 1938 yılı idare meclisi raporunda aktarıldığı kadarıyla, hammadde alımında yaşanan güçlüklerle karşın maliyetlerin düşürülmesi suretiyle ürünlerin satış fiyatları da indirilmiş ve bundan olumlu sonuçlar alınmıştır. Bkz., 3460 sayılı kanuna..., Cilt:1, 1940, S.Sayısı:1, s.6. Satışlara ilişkin benzer saptamalara diğer idare meclisi raporlarında da yer verilmektedir. 1933 yılı idare meclisi raporunda, Feshane, Hereke ve Bakırköy fabrikalarının giderek piyasaya satışta bulunarak iç pazarın ihtiyaçlarını karşılayan ve böylece yalnızca devlet siparişleriyle ayakta durabilen işletmeler olmaktan uzaklaştıkları ifade edilirken, satışlardaki artma nedeni olarak 1934 yılı raporunda, fabrikaların rasyonel bir satış politikası izlemeleriyle, iç piyasada bu ürünlere olan talebin artması gösterilmektedir.

1939-1940 yıllarındaki toptan ve perakende satışlarına yönelik veriler de satış faaliyetlerindeki gelişimi yansıtmaktadır. 1939 yılında 1.278.118 lira düzeyindeki satışlar, 1940'da 2.349.353 liraya yükselirken, 1940 yılındaki toptan satışlar 3.228.296 lira seviyesindeydi.⁶³⁵ Yerli Mallar kurumunun da, 1935 yılında piyasaya satışları 1.191.774 lira düzeyinde gerçekleşmiş, 1940 yılında ise bu miktar 3.522.592 liraya yükselmiştir.⁶³⁶

Devlet işletmelerinin fiyatlama politikasına baktığımızda, piyasadaki koşulların yanında, İktisat Vekaleti'nin de etkili olduğunu anlıyoruz. Sümerbank fabrikalarına yönelik 1939 yılı denetim raporuna göre, satış fiyatlarının esas itibariyle müesseselerin kendileri tarafından ve piyasa koşullarına bakılarak belirlendiği aktarılırken,⁶³⁷ 1940 yılı raporunda ise, piyasaya satış fiyatlarının belirlenmesinde İktisat Vekaleti'nin önemli etkisinden söz edilmekteydi.⁶³⁸ Pamuklu işletmelerinin 1940 yılı raporuna göre, iplik ve kaput bezi fiyatları özel fabrikaları da kapsayacak şekilde İktisat Vekaleti tarafından belirlenmekte ve piyasadaki tüm satışlarda bu fiyat geçerli olmaktaydı. Bu ürünlerin dışındaki mamullerin piyasaya satış fiyatları ise, müessesenin idare komitesi tarafından tespit edilip Sümerbank tarafından görüldükten sonra bakanlığa sunulmaktaydı. Yapılan tüm fiyatlamalarda fabrikalarca yapılan ilk takdirlere etkili olurken, bu oranlara vergi payı ile %10 düzeyinde kar miktarı eklenmekte, resmi kurumlar için bu miktara Yerli Mallar Müessesesi masraf karşılığı olarak bir pay katılmaktaydı.⁶³⁹

Bkz., Cemal Kutay, Celal Bayar, Cilt:3, s.1129, 1147. Ayrıca bkz., Sümerbank 1937 Senesi İdare Meclisi Raporu, Bilanço ve..., s.8-9.

⁶³⁵ Sümerbank 1940 Sekizinci Çalışma Yılına Aid Meclisi İdare Raporu, Bilanço ve Kar ve Zarar Hesabı, s.20. Dönemin gazetelerinde de, dokuma fabrikalarına gösterilen rağbetten ve piyasaya yönelik artan satış hacminden söz edilmektedir. Bkz., Tan, "Kayseri Kombinasyonunun Bu Sene İçindeki İmalatı Daha Şimdiden Satıldı", 5 Nisan 1937, s.1. Tan, "25 Milyon Metre Bez", 8 Nisan 1937, s.7. Ulus, "Milli fabrikalarımıza rağbet", 28 Mayıs 1937, s.2. Cemal Kutay, "Memleket Röportajları", Ulus, 8-9 Nisan 1937, s.5, 6. Ulus, "Niçin yerli malı kullanıyoruz?", 28 Sonkanun 1938, s.7.

⁶³⁶ Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank Yerli Mallar Pazarları Müessesesi 1939 Yılı Raporu, Ankara: 1940, s. 8-9, 12. Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank Yerli Mallar Pazarları Müessesesi 1940 Yılı Raporu, İstanbul: 1941, s. 12, 15. Bu miktarlara resmi satışları da ekleyerek bir değerlendirme yaptığımızda toplam oran daha da artacaktır. Bu çerçevede, 1934 yılında sadece 340.000 lira olan satışlar, 1939'da 2.374.00 liraya, 1940'da da 6.750.00 liraya yükselmiştir. Bkz., Sümerbank X'uncü Yıl, s.196. Dönem içinde yaşanan yaklaşık yirmi kat düzeyindeki bu artış iç piyasanın tüketim konusundaki gelişimine de güzel bir örnektir.

⁶³⁷ Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank 1939 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporu, s.19.

⁶³⁸ Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank 1940 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporu, s.27.

⁶³⁹ Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank Birleşik Pamuk İpliği ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi 1940 Yılı Raporu, s.36-37. Bankanın 1939 ve 1940 denetim raporlarında, piyasaya satış fiyatlarının İktisat Vekaleti direktifleri ve piyasa koşulları paralelinde saptandığı açıklanmaktadır. Bkz., Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank 1939 ve 1940 Yılı Raporları, s.20, 26-27. Ulus gazetesinde yer alan bir haberde de: "...devlet endüstrisi programına dahil bütün Sümer Bank

Yünlü müessesesi açısından da, piyasaya yapılan kumaş satışlarında 1939 yılına kadar müessesenin tespit ettiği fiyatlar uygulanırken, 1940 yılından itibaren İktisat Vekaleti devreye girmiş ve müessesenin bildirdiği maliyetlere uygun bir kar ekleyerek satış fiyatını belirlemeye başlamıştır.⁶⁴⁰ Yerli Mallar müessesesi raporuna göre de, satış fiyatların belirlenmesinde 1940 yılında zorunluluklar sebebiyle benzer malların piyasadaki fiyatlarına göre belirleme yapılmış, 1941 yılından itibaren maliyet ve kar hesaplamaları dikkate alınarak fiyatlama yapılmaya başlanmıştır.⁶⁴¹

Anlaşıyor ki, devlet işletmeleri hem resmi dairelerin, hem de piyasaların ihtiyacını karşılamaya dönük çalışmakta ve iç piyasadaki ağırlıkları onları bir anlamda tekel konumuna getirmektedir. İşletmelerin piyasaya ağırlık tanınmaları, kuruluş amaçlarına uygun olduğu kadar, ticari çalışabilmeleri adına da önemlidir. Ancak, devlet işletmeleri fiyatlama konusunda belirli bir özerkliğe sahip olmaları yanında özellikle dönemin sonuna doğru artan ölçüde hükümet denetimine girdiklerinden “tekelci kar” sağlama özerklikleri bulunmamaktadır.* Nitekim, finansman bölümünde görülen karlılık oranları da bu saptamayı doğrulamaktadır.

fabrikaları, mamulâtlarına fiat tayin ederken, daha evvelce piyasada tekarrür etmiş olan fiatları azami had olarak kabul etmeyi prensip ittihaz etmişlerdir. Bu haddi aşmak şöyle dursun, devlet fabrikaları, maliyet fiatlarını indirmek suretiyle satış fiatlarının düşürülmesi için daimi bir gayret sarfetmektedirler.” sözleriyle işletmelerin satış politikaları aktarılıyor ve bu çerçevede İzmit kağıt fabrikasının, hammadde fiyatları yükselmesine rağmen ılımlı bir fiyat politikası izlemeye çalıştığı belirtiliyordu. Bkz., Ulus, “Milli fabrikalarımız rağbet”, 28 Mayıs 1937, s.2. Birkaç yıl önce Cumhuriyet gazetesinde çıkan bir habere göre de, Başvekil İsmet Bey’in tavsiyeleri üzerine Sümerbank fabrikalarında üretilecek elbiselerin beş-beş buçuk lirayı geçmemesi kararı alınıyordu. Bkz., Cumhuriyet, “Beş liraya bir elbise”, 29 Teşrinisani 1933, s.1-2. Beykoz fabrikasının iki liraya kundura üretmesine yönelik bir haber için bkz., Cumhuriyet, “Sümer Bank fabrikaları”, 30 Mayıs 1934, s.2

⁶⁴⁰ Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank Birleşik Yün İpliği ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi 1939 ve 1940 Yılı Raporları, s.32-33, 34-35. Resmi dairelere yapılan satışlar hazine bonusu karşılığı ya da peşin olarak yapılırken, piyasaya satışlarda peşin çalışılması yanında kredi sistemi de kullanılmıştır. İzmit kağıt fabrikasının satışları müesseseye bağlı iki yerden yapılırken, gerek devlete, gerekse piyasaya ilişkin satışlarda fiyatlar 1939 sonuna kadar pazarlıkla belirlenmiş, İktisat Vekaleti’nin 1940 Nisanı’ndaki tebliğinden sonra sınıai maliyetlere %10 kar ilavesiyle fiyatlar oluşturulmaya başlanmıştır. Bkz., Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank Sellüloz Sanayii Müessesesi 1939 Yılı Raporu, s.22.

⁶⁴¹ Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank Yerli Mallar Pazarları Müessesesi 1939 Yılı Raporu, s.12. Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank Yerli Mallar Pazarları Müessesesi 1940 Yılı Raporu, s. 12, 15.

* 1935 yılında Ulus gazetesindeki bir yazıda da, çimento fiyatlarının 26,5 liradan 22,5 liraya düşürüldüğü belirtiliyor ve sanayi üzerindeki devlet kontrolünün gerekliliğine işaret ediliyordu. Bkz., Kemal Ünal, “Endüstride Kontrol”, Ulus, 15 Temmuz 1935, s.1-2.

I. Sümerbank ve Özel Sanayi Kesimi

Sümerbank faaliyetlerinin özel kesime yansımalarını incelerken, II. bölümde dile getirilen, özel kesimin devlet işletmeciliğindeki “hassasiyet” noktaları dikkate alınacak ve özel sermayenin dönem içindeki gelişimi de belirlenmeye çalışılacaktır. Bunun için de, birinci olarak kredi konusundan başlanacak, ardından özel sanayi sermayesinin nasıl bir gelişim gösterdiği incelenecek ve bu çerçevede bürokrasinin konumuna da işaret edilmeye çalışılacaktır.

Bilindiği üzere, bankanın özel kesime ilişkin hükümlerinden birisi krediye ayrılan miktarın yarısından az olmamak kaydıyla sanayi kredisi sağlamaktır. Bankanın işleyiş aşamalarına baktığımızda bu kuralın yerine getirilmediğini görüyoruz. İdare meclisi raporlarında verilen bilgiye göre, banka 1933 yılı içinde 1.364.083 lira sanayi, 252.953 lira da ticari kredi verirken, bu miktarlar 1934 yılında 722.639 lira sanayi kredisi ve 383.933 lira ticari kredi olarak gerçekleşmişti.⁶⁴² Diğer yılların bilançolarında yer alan borçlu cari hesaplar, avanslar ve ipotek karşılığı avanslar kalemleriyle ifade edilen sayılardan çıkan sonuçlar ise, özel kesime aktarılan kredilerin çok küçük miktarlara indiğini göstermektedir. Bu kredilerin yıllara göre toplamı kimi zaman 500.000 liranın da altında gerçekleşmiş ve 1 milyon lira düzeyine çok az ulaşmıştı.⁶⁴³

Buna karşılık, bankanın kendi fabrikalarına verdiği krediler incelendiğinde, kaynakların hemen hemen tamamıyla buraya yönlendirildiği anlaşılmaktadır. Sümerbank, yönetiminde bulunan fabrika ve mağazalara 1933 yılında 2.424.246 lira kredi verirken, 1934 yılında bu oran 3.088.316 liraya yükselmiştir.⁶⁴⁴ Kredi miktarları 1935 yılında 5.508.213 lira⁶⁴⁵, 1936’da 3.191.997 lira⁶⁴⁶, 1937 yılında 4.062.883 lira⁶⁴⁷, 1938 yılında 5.163.565 lira⁶⁴⁸ ve 1939’da da 7.344.020 lira olmuştur.⁶⁴⁹

⁶⁴² Cemal Kutay, Celal Bayar, Cilt:3, s.1127, 1155.

⁶⁴³ Bu miktarların yer aldığı bilançolar için bkz., Sümerbank 1935-1940 Seneleri İdare Meclisi Raporları, Bilanço ve Kar Zarar Hesapları.

⁶⁴⁴ Cemal Kutay, Celal Bayar, Cilt:3, s.1127, 1155.

⁶⁴⁵ Sümerbank 1935 Senesi İdare Meclisi Raporu, Bilanço ve Kar Zarar Hesabı, s.9.

⁶⁴⁶ Sümerbank 1936 Senesi İdare Meclisi Raporu, Bilanço ve Kar Zarar Hesabı, s.15.

⁶⁴⁷ Sümerbank 1937 Senesi İdare Meclisi Raporu, Bilanço ve Kar Zarar Hesabı, s.18.

⁶⁴⁸ 3460 Sayılı Kanuna..., Cilt:1 1940, S.Sayı:1, s.9.

⁶⁴⁹ Sümerbank’ın 1939 Yılı İdare Meclisi Raporu, Bilanço ve Kar Zarar Hesabı, s.13. 1940 yılına ait rakam, iştiraklere de tahsis olunan krediyi yansıtmakta ve 8.370.526 lira düzeyini göstermektedir. Bkz., Sümerbank 1940 Sekizinci Çalışma yılına aid Meclisi İdare Raporu, Bilanço ve Kar Zarar Hesabı, s.29.

İştiraklere ayrılan kredi payı ise, ulaşılan verilere göre, 1935 yılında 556.520 lira düzeyinde gerçekleşmişken⁶⁵⁰, 1937'de 444.396 lira⁶⁵¹, 1938'de 517.653 lira⁶⁵², 1939'da ise 1.024.636 lira⁶⁵³ oranındaydı.

Bu veriler, bankanın kredi dağıtım mekanizmasını kullanarak işletmeci niteliklerini ön plana çıkardığını yansıtıyor. Kaynakların yetersizliğiyle açıklanan bu sonuç, devlet işletmeciliğinin salt “devlet eliyle kapitalizm” anlayışına indirgenemeyeceğini de ortaya koyuyor.

Dönem içinde, özel sanayinin kurumsal gelişimini saptamak açısından Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan faydalanan firmalara ilişkin aşağıdaki tablo yardımcı olacaktır:

TABLO: 47

TEŞVİK-İ SANAYİ KANUNU'NDAN YARARLANAN İŞLETMELER VE ÜRETİM DEĞERLERİ (1932-1940)

Yıllar	Firma Sayısı	Üretim Değeri (Milyon TL)
1932	1473 = 100	137.932 = 100
1933	1397 = 94,8	154.306 = 111,9
1934	1310 = 88,9	182.739 = 132,5
1935	1161 = 78,8	203.532 = 147,6
1936	1101 = 74,7	227.248 = 164,8
1937	1116 = 75,7	258.676 = 187,6
1938	1103 = 74,8	276.527 = 200,5
1939	1144 = 77,6	331.075 = 240,0
1940	1152 = 78,2	408.153 = 295,9

Kaynak : İbrahim Okçuoğlu, a.g.e., İkinci Kitap (1923-1950), s.332.

Sekiz yıllık süreç içinde firma sayısı %20'nin üzerinde azalma kaydetmesine karşılık, üretim kapasitesinde yaklaşık 3 kat artış görülmektedir. Buna dayanarak, sanayi sektöründe 1930'lu yıllarda üretim yoğunluğunun arttığı bir başka deyişle işletme ölçeğinin büyüdüğü yorumunu yapabiliriz. Bu da, sanayi kapitalizmindeki sermaye birikiminin belli ölçüde yoğunlaşmaya başladığını anlatmaktadır.* Diğer

⁶⁵⁰ Sümerbank 1935 Senesi İdare Meclisi Raporu, Bilanço ve Kar Zarar Hesabı, s.11.

⁶⁵¹ Sümerbank 1936 Senesi İdare Meclisi Raporu, Bilanço ve Kar Zarar Hesabı, s.15.

⁶⁵² 3460 Sayılı Kanuna..., Cilt: I, 1940, S.Sayısı: I, s.9.

⁶⁵³ Sümerbank'ın 1939 Yılı İdare Meclisi Raporu, Bilanço ve Kar Zarar Hesabı, s.13.

* Sümerbank'ın 1936-1937 yılına ait idare meclisi raporlarında da benzer tespitler vardır. 1936 yılı raporunda, sanayi kanunundan faydalanan fabrikaların azalmasına karşılık, üretim düzeylerinin yükseldiği vurgulanmakta ve sermaye gücü az olan firmaların piyasadan çekilerek güçlü olanların daha

yandan, devlet işletmelerinin yöneldikleri alanlarda görülen üretim artışları da, özel sermayeye yeni iş olanakları yaratması açısından faydalı bir gelişim olarak yorumlanabilir.

Üretim yoğunlaşmasına sektörel bazda bakıldığında, 1939 yılında 1932'ye kıyasla en fazla artışın 3,5 kat artışla kağıt sektöründe yaşandığı anlaşılmaktadır. Dokuma sektöründeki artış 3,1 kat dolaylarında gerçekleşirken, madencilikte 2,6, gıdada 2,3, maden ürünlerinde 2,2 ve bina inşaatında 1,8 kat bir artış yaşanmış, ağaç ve kimya sanayilerinde ise düşüş ortaya çıkmıştır.⁶⁵⁴

İşletmelerin sanayi üretimindeki payları da, makineli ve büyük ölçekli üretimin yoğunlaşmaya başladığına dikkat çekmektedir. 1939 yılındaki sanayi üretiminin %60'ı büyük ölçekli işletmeler tarafından gerçekleştirilirken, küçük işletmelerin payı %40 oranında kalmıştır. Büyük işletmeler içinde devletin payı %25,7, özel kesiminki ise %34,3 olarak gerçekleşmiştir.⁶⁵⁵ Ek olarak, Teşvik-i Sanayi İstatistikleri'nin yansıttığı bilgiler, 1939 yılındaki işletme yapılarının 1932'ye kıyasla önemli değişiklikler geçirdiğini ortaya koymaktadır. 1939'da, tek kişilik işletmelerle adi ortaklık, kollektif ve komandit ortaklıklarda önemli düşüşler yaşanmış, anonim ortaklıklarla kooperatiflerde de bu denli olmasa da bir azalma söz konusu olmuştur. Buna karşın, limited ortaklıklarda %119, devlete ait işletmelerin sayılarında ise %258 oranında bir artış yaşanmıştır. Orta ve büyük işletmelerde işletme başına düşen ortalama işçi sayısı 1932'de 40 iken, 1939'da 97'ye yükselmiştir.⁶⁵⁶

Gerek büyük ölçekli işletme sayısı, gerekse sermaye birikimine uygun bir nitelik taşıyan limited şirket yapısı ve işçi sayısında yaşanan gelişim, sermayenin artması ve kapasitenin büyümesini daha da netleştirmektedir. Nitekim, Sümerbank ve Etibank gibi ana devlet işletmelerinin banka şeklinde kurulması da bilinçli bir tercihle sermaye birikimi amacına hizmet etmektedir. Bu açıdan, 1930'larda uygulanan devletçilik politikası genel olarak üretim ölçeğinin büyümesine yol açmaktadır.

fazla büyüdüğü yorumu yapılmaktadır. Bkz., Sümerbank 1936 Senesi İdare Meclisi Raporu, Bilanço, Kar ve Zarar Hesabı, s.3-4. 1937 yılı idare meclisi raporuna göre de, 1935 ve 1936 yıllarında Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan işletmelerin sayısı azalmasına karşın, brüt sanayi üretimi 203,5 milyon liradan 237,7 milyon liraya yükselmiştir. Sümerbank 1937 Senesi İdare Meclisi Raporu, Bilanço ve Kar Zarar Hesabı, s.3-4. Buna karşılık, dönem içinde bir mensucat fabrikası kuran Süreyya İlmen, kendisinin de maliye memurları tarafından vergi haksızlığına maruz kalmasını gerekçe göstererek, bu gerilemenin temelinde haksız ve aşırı vergi uygulamalarının olduğunu ileri sürecektir. Bkz., Süreyya İlmen, a.g.e., s.11-14.

⁶⁵⁴ İbrahim Okçuoğlu, a.g.e., İkinci Kitap (1923-1950), s.333.

⁶⁵⁵ Aynı Eser, s.400.

⁶⁵⁶ Aynı Eser, s.332, 345.

Özel kesimin gelişimine ilişkin tamamlayıcı bilgiler için Erdoğan Soral tarafından yapılan bir araştırmadan yararlanabiliriz. 1970'li yıllarda faaliyette bulunan özel teşebbüslerin hangi zaman dilimlerinde kurulduklarını kapsayan araştırma bulgularına göre, o sırada faaliyet gösteren teşebbüslerin %3,22'sini oluşturan 37 firma 1921-1930 diliminde kurulurken, bu sayı 1931-1940 aralığında kurulan 62 işletme için %5,40 olarak gerçekleşmiştir. 1931-1940 diliminde kurulan 62 teşebbüsün % 4,84'ü tarım sektörüne, %3,23'ü de mali hizmet sektörüne yönelik faaliyette bulunurken, %91,93'ü sanayi sektöründe üretime katılmışlardır.⁶⁵⁷ Bu genel verilerin sektörel dağılımı da yaşanan gelişimi açıkça ortaya sermektedir:

TABLO:48

1920 VE 1930'LU YILLARDA KURULAN TEŞEBBÜSLERİN SEKTÖREL DAĞILIMI (%)

Kuruluş Yılı	Gıda	Giyim	Kağıt	Kimya	Metalden Başka	Demir Çelik	Makine	Tarım	Mali Hizmet	Teşebbüs Sayısı
1921-1930	-	62,16	-	-	2,70	-	-	16,22	18,92	37
1931-1940	4,84	19,35	19,35	3,23	27,42	12,90	4,84	4,84	3,23	62

Kaynak: Erdoğan Soral, a.g.e., Tablo 9, s.33.

Tablodaki görünüm, devlet işletmeciliğinin özel sanayi üzerinde de ne denli etkili olduğunu ve onu desteklediğini açıkça yansıtmaktadır. Özel sanayi sermayesi, 1920'li yıllarda giyim, mali hizmet ve tarım konularında yoğunlaşırken, 1930'lu yıllarda kağıt, demir, makine ve kimya gibi devletin yatırım yaptığı alanlara kayılmaktadır. Başka bir deyişle, devlet işletmelerinin kurduğu ana sanayilerin yanında özel sermayenin yan sanayileri oluşmaktadır. Bu sonuç, devlet işletmeciliğinin özel sermayeyi de içine alarak ülkeyi sanayileşme çizgisine soktuğunu göstermesinin yanında, devletçiliğin özel sermaye aleyhine olmadığını da kanıtlamaktadır. Aksine, devlet işletmeciliği yoluyla yeni yatırım alanları doğmaktadır. Böylelikle, sanayi programında ifade edilen özel sermayeye yeni iş

⁶⁵⁷ Erdoğan Soral, Özel Kesimde Türk Müteşebbisleri, Ankara: Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları: 72, 1974, Tablo 7-8, s.30. Gelişen sanayideki ağırlığın tarıma dayalı olduğu da istatistiklerden anlaşılmaktadır. Örneğin, 1935 yılında tarım ürünleri sanayii tüm sanayinin %45,22'sini oluştururken, tekstil sanayii %22,91'lik bir pay almıştır. Üretim açısından da, tarım sanayii tüm sanayi üretiminin %59,49'unu, tekstil ise %13,32'sini karşılar durumdaydı. Bkz, Sümerbank 1936 Senesi İdare Meclisi Raporu, Bilanço ve Kar Zarar Hesabı, s.3.

olanakları sağlama anlayışı da hayata geçirilmektedir. Bu firmaların 1970'lere uzanan bir döneme kadar varlıklarını devam ettirmeleri de, Teşvik-i Sanayi Kanunu sonuçlarıyla bağlantılı şekilde, 1920'lerdekilere nazaran daha güçlü bir yapıya sahip olduklarını göstermektedir. Nitekim, "liberal" olarak nitelenen 1920'li yıllardan çok daha fazla sayıda teşebbüsün kalıcı olması da bunun bir kanıtıdır.

Bu genel tespiti destekleyen karlılık ve fiyat endeksine yönelik unsurları da aşağıdaki tablo kapsamında özetleyebiliriz:

TABLO: 49

ÖZEL SANAYİ KESİMİNE İLİŞKİN ÇEŞİTLİ GÖSTERGELER (1929-1939)

Yıllar	Milli Gelir İçinde Özel Sanayi Karı (%)	Toplam Sınai Hasıla İçinde Özel Sanayi Karı(%)	Tarım/Sanayi Fiyat Endeksi (1924=100)			
			Buğday/Sanayi	Pamuk/Sanayi	Tütün/Sanayi	Tarım/Sanayi
1929			120	104	107	114
1930			91	107	138	102
1931			59	81	81	91
1932	3,4	26,2	80	98	102	119
1933	4,9	33,2	74	106	94	94
1934	5,8	34,8	68	108	132	86
1935	5,7	33,6	80	115	146	94
1936	4,9	33,8	70	106	122	83
1937	5,5	35,5	68	95	108	85
1938	5,3	33,5	68	93	105	91
1939	6,2	35,8	68	102	111	91

Kaynak: Korkut Boratav, "İktisat Tarihi (1908-1980)", Türkiye Tarihi 4, Çağdaş Türkiye 1908-1980, Tablo I, s.300.

Tablonun karlılık bölümü, özel sanayi kesiminin 1930'lu yıllarda karlılık payını küçümsenmeyecek oranda artırdığını meydana çıkarmaktadır. Özel sanayinin karlılığı, 1932-1939 aralığında, milli gelir bazında %82, sınai hasıla içinde de %36 oranında artış kaydetmektedir. Dolayısıyla, devlet işletmeciliğinin özel sanayinin gelişimine engel oluşturmadığını bu verilere dayanarak da öne sürebiliriz. Diğer yandan, tablonun fiyat endeksi kısmı da, sanayi kesiminin fiyat avantajlarına ilişkin bilgiler sunmaktadır. Başta buğday olmak üzere, temel tarım ürünlerinin fiyat endeksleri 1930'larda sanayi fiyatları karşısında gerileme kaydetmekte ve 1939 yılı

itibariyle de 1929'a nazaran önemli kayıplara uğramaktadır.* Devlet işletmeciliği yoluyla pamuk fiyatlarında önemli iyileşmeler görülse de, dönemin sonuna doğru burada da bir kayıp söz konusudur. Genel tarım/sanayi fiyat endeksi bu kaybın çok daha kapsamlı olduğunu yansıtmaktadır. Bu açıdan, 1930'lardaki fiyat endeksi sanayi kesiminin lehine tarım kesiminin ise aleyhine gerçekleşmekte ve pratikte tarım kesiminden sanayi kesimine kaynak aktarımı süreci yaşanmaktadır.

Özel kesime ilişkin tespitleri tamamlayan bir nokta da vergi düzenlemeleridir. Özel kesim lehine gelişen ekonomik durumu vergi boyutuyla da tespit edebiliriz. Daha önce kısmen değinilen vergi avantajına ilişkin yargıyı pekiştirmesi açısından sanayi planının uygulanmaya başladığı 1934-1935 yılının bütçe gelirlerinde yer alan vergilerin toplumsal kesimler arasındaki dağılımı bir fikir verebilecektir:

TABLO: 50

1934-1935 BÜTÇE GELİRLERİ İÇİNDE TOPLUMSAL KESİMLERİN VERGİ ORANLARI

<u>Gelir grupları</u>	<u>Vergi Oranı (%)</u>
Gayrimenkul sermaye sahiplerinden alınan	4,72
Çiftçilerden alınan	12,80
Ticaret ve sanayi kesiminden alınan	4,94
Serbest meslek kesiminden alınan	0,18
Hizmet erbabı ve küçük sanatkardan alınan	18,55
Dolaylı vergiler	58,81
TOPLAM	100,00

Kaynak: Uçar Demirkan. a.g.e, s.27.

Bu konuda bir diğer veri de , daha önce sözü edilen kazanç ve olağanüstü vergiler içinde ticaret ve sanayi kesiminin payıdır. 1932-1938 aralığında, ticaret ve sanayi kesimi ve ücretli kesim dışındakiler bu vergileri %15-21 arasında ödemişlerdir.⁶⁵⁸

Mevcut görünüm, ticaret ve sanayi kesimi ile serbest meslek kesiminin vergi yükü açısından en elverişli toplumsal kesimler oldukları yargısını destekliyor. Dönem boyunca ağırlığın dolaylı vergilerde olması ve gelir vergilerinde de devlet

* Yahya S.Tezel'in aktardığı veriye göre de, 1927-1928 ortalaması 1,00 olarak kabul edilen tarımın ticaret hadleri 1935 yılında 0,68, 1939 yılında 0,73 ve 1940 yılında 0,58 olarak gerçekleşmiştir. Başka bir deyişle, 1927-1928 ortalamasına hiç ulaşamamıştır. Bkz., Yahya S. Tezel, a.g.e., Tablo 12.1, s.426.
⁶⁵⁸ Cihan Duru, a.g.m., Tablo: 13, s.280. Hatırlanacağı gibi, ücretliler için bu oran %80 civarlarındaydı.

işletmelerinin öncelik taşınması, bu tabloyu tamamlamaktadır. Dolayısıyla, devlet işletmeciliğinin finansmanında özel sermayeden çok fazla yararlanılması söz konusu olmadığı gibi, sermaye birikimi ve yatırımları desteklemek amacıyla özel sektör lehine vergi avantajları uygulanmaktadır.

Buraya kadar olan bölümde, sanayi kesiminin devlet işletmeciliği politikasından kazançlı çıktığını göstermeye çalıştık. Şimdi de, 1939 yılı itibarıyla pamuklu dokuma alanında devlet-özel işletmeler arasındaki kapasite gelişimine bakarak bir saptama yapmaya çalışacağız:

TABLO: 51

1939 YILI İTİBARIYLA PAMUKLU DOKUMA ALANINDAKİ DEVLET-ÖZEL KESİM KAPASİTESİNİN KARŞILAŞTIRMASI

	İğ Sayısı	Toplam İçindeki Oranı	Tezgah Sayısı	Toplam İçindeki Oranı
Devlet Fabrikaları	126.042	%47	3.091	%56
Özel Fabrikalar	140.486	%53	2.426	%44

Kaynak: İlhan Tekeli, Selim İlkin, "Savaşmayan Ülkenin Savaş Ekonomisi: Üretimden Tüketime Pamuklu Dokuma, ODTÜ Gelişme Dergisi, 14 (1), 1987, Tablo I, s.6-7.

Tablodaki sayılar, dönemin sonuna gelindiğinde devlet işletmelerinin pamuklu dokuma alanında çok önemli bir kapasiteye ulaştıklarını yansıtıyor. 1930'lu yıllarda sağlanan bu gelişim, devlet işletmelerinin ne denli hızlı büyüdükleri bilgisini de vermektedir. Bunun dışında, aşağıdaki tablo yardımıyla da, dönemin sonundaki iplik ve dokuma üretiminin devlet özel kesim arasındaki karşılaştırmasını yapabiliriz.

TABLO:52

DEVLET İŞLETMELERİ VE ÖZEL KESİMİN PAMUK İPLİĞİ VE DOKUMA ÜRETİMİ* (1939)

Yıl	İplik Üretimi (ton)			Pamuklu Dokuma Üretimi (Milyon m)		
	Devlet	Özel	Toplam	Devlet	Özel	Toplam
1939	8.163,7	14.656	22.819,7	45.044	1.962	47.006

Kaynak: İbrahim Okcuoğlu, a.g.e., İkinci Kitap (1923-1950), s.367-368.

* Tabloda verilen pamuklu ve yünlü üretiminin devlet kısmına ait bilgiler bu metindeki verilerden az da olsa farklılık taşıdığından, devlet üretimi için metinde yer alan sayılar kullanılmış ve toplam miktarlar da buna göre esas alınmıştır.

TABLO: 53
DEVLET İŞLETMELERİ VE ÖZEL KESİMİN YÜN İPLİĞİ VE DOKUMA
ÜRETİMİ (1939)

Yıl	İplik Üretimi (ton)			Yünlü Dokuma Üretimi (Milyon m)		
	Devlet	Özel	Toplam	Devlet	Özel	Toplam
1939	3.117	3.385	6.502	2.499	-	2.499

Kaynak: İbrahim Okçuoğlu, a.g.e., İkinci Kitap (1923-1950), s.368.

Görüldüğü gibi, özel kesim pamuk ipliği üretiminde ön planda yer almaktadır. Ancak, devlet işletmelerinin, Bakırköy fabrikası dışında 1930'ların ikinci yarısından itibaren bu alanda faaliyete geçtiklerini düşünürsek, devlet üretiminin çok hızlı geliştiği ortaya çıkar. Dönem sonunda, devlet işletmeleri pamuk ipliği üretiminin yaklaşık %36'sını karşılayacak duruma gelmiş, pamuklu dokuma üretiminde ise bu oran %92'ye yükselmiştir. Yünlü işletmeler açısından devlet fabrikalarının ağırlığı çok daha geniş boyutlardadır. Bu sonuçlar, yukarıdaki verilerle bağlantılı olarak, makineli üretime gereksinim duyulan dokuma sektörüne özel kesimin daha az rağbet ettiğini göstermekte ve bu bağlamda devlet işletmeciliğinin özel kesimin yapamadığı alanlara yöneldiğini de ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, devlet, sanayide “özel kesimin yapamadığını yapma” anlayışı doğrultusunda hareket etmekte ve herhangi bir rekabetin yaşanma olasılığı azalmaktadır.* Nitekim, özel sermayenin 1930'larda büyüme eğilimi sergilemesi bu tezi desteklemektedir.

Bu alanda değinilecek son bir nokta da, özel sanayinin mesleki tabanına ilişkindir. 1930'larda kurulan ve 1970'lerde faal olan firmaların mesleki tabanına

* Nitekim, Sümerbank'ın 1937 yılı idare meclisi raporunda pamuklu sanayi alanındaki gelişmeler aktarılırken, piyasada faaliyet gösteren fabrikalarla bankaya bağlı işletmelerin ayrı nitelikte iplik ve bez üretiminde buldukları belirtiliyordu. Buna karşılık, iplik üretimindeki temel sıkıntının yabancı rekabeti olduğuna değinilmekteydi. Gümrük tarifesinde iplik resimlerinin azaltılması iplik ithalatını artırdığından Kayseri fabrikasının ürettiği ipliklerin satışı güçleşmişti. Bkz., Sümerbank 1937 Senesi İdare Meclisi Raporu, Bilanço ve Kar Zarar Hesabı, s.10-11. Diğer yandan, 1934 ve 1935 yılı raporlarında, 1934 Haziranı'ndan itibaren uygulanmaya başlanan kazanç kanunu gereğince devletin %50 ile iştirak ettiği kurumlara çeşitli vergilerin konulması, aynı konuda çalışan özel kuruluşlara bir üstünlük sağlayacağı gerekçesiyle eleştiriliyordu. Bu vergiler, müesseselerin maliyetlerini yükselterek diğer kurumlara bir avantaj teşkil edecekti. Bu eşitsizliğin giderilmesi için Maliye Vekaleti'ne başvurulduğu da aynı çerçevede vurgulanıyordu. Bkz., Cemal Kutay, Celal Bayar, Cilt:3, s.1148-1149. Sümerbank 1935 Yılı İdare Meclisi Raporu, Bilanço ve Kar ve Zarar Hesabı, s.7. Bütün bunlar, devlet işletmelerinin tekel konumlarından ya da başka bir koşuldaki faydalanarak özel kesim karşısında ek bir ayrıcalığa sahip olmadıklarını da açıklamaktadır. Ancak, özellikle CHP programlarını incelerken ortaya çıktığı gibi, devlet işletmeciliğine hareket serbestliği tanımak için “özel kesimin yapamadığını devlet yapar” formülü yerine kamusal gereklilikler kavramı ön plana alınmaktaydı.

1920'lerle karşılaştırmalı olarak bakıldığında hayli ilginç sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Bu sonuçlar için, Erdoğan Soral'ın daha önce sözü edilen araştırmasından yararlanacağız:

TABLO:54

FİRMALARIN KURULUŞ YILI İTİBARIYLA GİRİŞİMCİLERİN BİR ÖNCEKİ
MESLEKLERİ (%)

Kuruluş Dönemi	Tüccar	Sanayici	Çiftçi	Serbest Meslek	Memur	Esnaf	Zanaatkar	Mesleksiz	Firma Sayısı
1921- 1930	27,03	-	-	2,70	10,81	27,03	-	32,43	37
1931- 1940	3,23	1,61	-	-	74,19	-	1,61	19,36	62

Kaynak: Erdoğan Soral, a.g.e., Tablo 10, s.36.

Görüldüğü gibi, 1930'lu yıllara kadar tüccar ve dükkan sahiplerinin öncülüğünde gerçekleşen bir firmalaşma süreci yaşanırken, mesleki tabanı sanayici olana rastlanmamaktadır. Bir diğer ilginç nokta da, çiftçilerin arasından özel girişimciliğe geçişin yaşanmamasıdır. Bu durumda, o dönem itibariyle toprak sahipliğinden özel teşebbüsçülüğe kaymanın yaşanmadığını belirtebiliriz. 1930'larda ise, ağırlığın memur kesimine yöneldiği görülmektedir. Bu da gösteriyor ki, kamu kesiminin içinden özel kesime doğru büyük bir evrilme söz konusudur. Diğer bir deyişle, Türk girişimciliğinin içinde bürokrasinin önemli bir yeri bulunmaktadır.* Bu sonuç, bürokrasinin ekonomi üzerindeki ağırlığını da net biçimde göz önüne sermektedir. Bürokrasi özel sermaye bağlantısı dönemin yazarlarınca da gündeme getirilecek, ancak çoğunlukla olumsuz eleştirilere neden olacaktır.**

Ne var ki, bu teşvik politikasına karşılık, alınan çeşitli kararlarla özel kesimin üretim sürecine zarar vermemesi ve belirli ölçüde "yönlendirilmesi" de düşünülmekteydi. I.Sanayi Programı raporlarında yer alan ifade, özel teşebbüslerin belirli bir alanda yoğunlaşarak aşırı üretim yapmalarının önüne geçmek gerektiği vurgulanırken, buna gerekçe olarak, bazı kişilerin mevcut gümrük tarifelerinden

* Türkiye'de özel girişimciliğin gelişimine ilişkin bir kaynak için bkz., Ayşe Buğra, Devlet ve İş Adamları, 2.b., İstanbul: İletişim Yayınları, 1997. Burada, yabancı ve yerli diğer araştırmaların ışığında, Türk özel girişiminin mesleki tabanındaki kamu bağlantısı vurgulanmaktadır. Bkz., s.92.

** Örneğin Falih Rıfkı Atay, Çankaya isimli eserinde aferistler olarak nitelediği kişilerin komisyonculuk yaparak zenginleştiğinden yakınmakta hatta Serbest Fırka'nın gelişimini desteklediklerini belirtmektedir. Bkz., Falih Rıfkı Atay, Çankaya, s.454-460.

yararlanarak Türk ismi altında yabancı sermayeye kılavuzluk yapacak yeni fabrikalar kurmak için hazırlık yaptıklarının bir duyum şeklinde alınması gösterilmekte ve bu durumu önlemek için sanayi programından sonra kurulacak veya genişletilecek teşebbüslerin İktisat Vekaleti tarafından ciddi bir denetime tabi tutulması istenmekteydi.⁶⁵⁹

Bu düşünce, daha önce bahsedilen kararnameler dışında iki yasa ile hayata sokulmuştur. İlk olarak, I.bölümde de değinilen Haziran 1933 tarihli ve 1927 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu'na ek teşkil eden bir kanunla, teşviklerden yararlanabilmek için yatırım yapılacak sanayi kolunda ülke ihtiyaçlarını aşan üretimin bulunmaması, yatırımın ülkedeki hammadde veya yarı mamulün gelişimine engel olmaması ve kurulacak sanayilerin ülkeye sağlayacakları faydaların himayeye degecek oranda olması kıstasları getirilmiştir. Bir sanayi kolunda fazla üretimin olup olmadığının bir nizamnameyle saptanacağı ve bunun İktisat Vekaleti tarafından ilan edileceği de öngörülmüştür.⁶⁶⁰

1936 yılında kabul edilen kanunla da, sanayi ürünlerinin maliyet ve satış fiyatlarının denetim ve tespiti öngörülmektedir. Anormal karların önlenmesi ve sanayinin rasyonelleştirilmesini amaçlayan bu kanunla, İktisat Vekaleti'ne gerekli görülen sanayilerde maliyet ve toptan satış fiyatlarını belirleme ve bu doğrultuda işletme hesapları inceleme hakkı verilmektedir. Bu yetkinin kullanılmasına üç örnek olarak, 1937'de çivi ve yerli sömük fiyatları ile 1939'da çimento fiyatlarının belirlenmesi gösterilebilir.⁶⁶¹

⁶⁵⁹ Raporlar, s.25-26. Pamuklu sanayiine ilişkin kararnamelerde de benzer tespitler yer almaktadır. 2/1356 sayılı kararnamede, pamuklu üretimi için başvuranların içinde yabancı sermaye adına çalışanlar ya da onlara aracılık edenler yanında, üretim izni alarak bunu ileride başkalarına satmak isteyenlerin de bulunduğu belirtilmekteydi. Ayrıca, yapılan başvuruların hemen hepsi İstanbul, İzmir ve Adana bölgelerini kapsamakta ve bu durum milli ihtiyaçlar yanında ülke savunması bakımından da sakıncalı görülmekteydi. 1938 yılındaki kararnamede ise, üç yılı aşkın bir süre geçtiği halde girişimcilerin 1934 yılında belirlenen pamuklu sanayii kurma bölgeleri konusundaki kararlara uygun hiçbir müracaatta bulunmadıkları ifade ediliyordu. Bu kararnameler için bkz., T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Karar Sayıları:2/1356, 2/8903.

⁶⁶⁰ Haldun Derin, a.g.e., s.85. TBMM ZC, Devre IV, Cilt: 16, İnikat 65'e ek, Sıra No:255, s. 1,-6. Bu konudaki kanun düzenlemesi için bkz., Düstur, Cilt:14, Kanun No:2261, s.1288-1290. Haldun Derin, 1933 yılında Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan faydalanan firma sayısının azalmasında bu kanunu etkili görmektedir.

⁶⁶¹ Aynı Eser, s.155-157. Celal Bayar, kanun görüşmeleri sırasında, fiyat kontrolü getirilmesinin nedenleri olarak bazı kurumların aşırı kar etmelerini önleme ve fabrikaların rasyonel çalışmasını sağlayacak tedbirleri alma düşüncesini göstermekteydi. Bkz., TBMM ZC, Devre V, Cilt: 11, s.167-168. Kanunun tamamı için bkz., Düstur, Cilt:16, Kanun No:3003, s.1103.

Bu yasalar, daha önce değinilen kararnemelerle birlikte, yönetimin ekonomik süreç üzerinde etkili olma amacını yansıtılmaktadır. Bu bağlamda, planlama aracılığıyla “güdümlü ekonomi” anlayışı uygulanmaktadır ve devlet işletmeleri de bu anlayışın önemli parçalarıdır. Ne var ki, bu planlamacı anlayış tüm ekonomiyi kapsayan bir niteliğe brnmemekte ve devlet işletmeleri özel kesimin yetersiz kaldığı alanlara yönelmektedir. Özel sermayeye destek politikasının da devam ettiği düşünüldüğünde, devlet işletmeciliği sürecinin karma ekonomi sınırları içinde kaldığı ve özel sermayeye ilişkin yönlendiricilik anlayışının belirli bir düzeyde tutulduğu ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla, devlet işletmeciliği politikası pragmatist bir tavırla ulusal sanayileşme politikasına yönelirken, bu çerçevede özel sermayeye destek anlayışı da sürdürülmekte hatta bir kısım kamu kesimi temsilcilerinin özel sermayeye doğru evrildiği bir ekonomik süreç yaşanmaktadır.

J. Sümerbank’ın Yönetim ve Denetim Süreci

İlk iki bölümde ortaya çıkan bulgular, bankanın yönetim ve denetim süreci hakkında bürokrasi içinde çeşitli görüş ayrılıklarının bulunduğunu ortaya koymuştu. Bu noktada, yönetim ve denetim faaliyetlerini ele alarak gelişim çizgisini belirlemeye çalışacağız.

1.Yönetim Süreci

Bilindiği gibi, Sümerbank’ın yönetimi anonim şirket yapısına benzer şekilde saptanmış, 3460 sayılı kanun çerçevesinde de bu sistem korunmuştur. Bu çerçevede, bankanın genel müdürlüğü görevini 1933-1939 yılları arasında Nurullah Esat Sümer, 1940-1942 arasında da Burhan Zihni Sanur yürütmüştür. İdare meclisi başkanlıkları ise 1933-1939 döneminde Safa Apaydın, 1940’dan itibaren de general S. Sabit Karaman tarafından üstlenilmiştir.*

* İdare Meclisi Başkanı Safa Bey, Sanayi ve Kredi Bankası’nın da idare meclisi başkanı olarak görev yapmıştı. Bkz., Milliyet, “Sümer Bank Hazırlıkları”, 4 Temmuz 1933, s.1, 5. Diğer atamalara bakıldığında, İktisat Vekaleti müdürlerinden İlhami Bey sanayi işleri muavinliğine, Sanayi ve Maadin Bankası müfettişlerinden Kemal Ziya Bey de genel muhasebe müdürlüğüne getirilmişti. Bkz., Milliyet, “Sümerbank işe başladı”, 11 Temmuz 1933, s.2. Kararnemelerde yer alan bilgiye göre de, banka müdürü Nurullah Bey bu göreve Ali İktisat Meclisi Umumi Katipliği’nden 600 lira aylık ücretle atanırken, müdür muavinliği görevine de İş Bankası Merkez Müdürü olan Osman Nuri Bey 550 lira ücretle atanmıştır. T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Karar Sayısı:14545. Yine kararnemelerden edinilen bilgiye göre, idare meclisi yelikleri içinde emekli bir subay yanında, Kadıköy-Üsküdar Tramvay şirketi Müdürü de yer almıştır. Bu konudaki kararnemeler için bkz., Karar Sayıları:2/5905, 2/6135, 2/7121. Görüldüğü gibi, bürokrasi içinde belirli bir deneyime kavuşmuş insanlar Sümerbank’la

Bankanın kuruluş kanununda, devralınacak işletmelerin sınırlı sorumlu ve bankaya bağlı şirketler haline getirilmesi öngörülmekteydi. 1934 yılı idare meclisi raporunda, şirketleşmeden kastedilenin anonim ve limitet şirket olduğu belirtilmiş, ancak ticaret kanununa göre anonim şirket için en az beş kurucu, limitet için de iki ortağın varlığı gerekli olduğundan, şirketleşmenin gerçekleştirilemediği ve yapılması gereken uygulamanın hükümete danışıldığı açıklanmıştı. Buna karşılık, rasyonellik ve tasarruf amaçlarıyla Hereke ve Feshane fabrikaları bir yönetim altında birleştirilmişti.⁶⁶² Bir yıl sonraki idare meclisi raporunda, Hereke ve Feshane işletmelerinin birleştirilmelerine yönelik ifadeler tekrarlanırken, şirketleşme konusunda da gerekli tedbirlerin alındığı vurgulanmıştı.⁶⁶³

Bu bilgilerin ardından, şirketleşme konusunda 3460 sayılı kanunun çıkarıldığı 1938 yılına kadar geçen süreçte yapılanlara bakarsak, ilk olarak, geçmiş dönemde kurulan ve Defterdar fabrikasını kiralayan Feshane Mensucat Türk Anonim Şirketi'nin, 1935 tarihinde Hereke fabrikasını da kiraladığını ancak 1937 yılında yapılan bir tasfiyeyle bu şirket yerine Türkiye Yünlü Dokuma ve Yün İpliği Fabrikaları T.A.Ş.'nin kurulduğunu ve sırasıyla Defterdar, Hereke, Bünyan ve Bursa fabrikalarının buraya dahil edildiğini görüyoruz.⁶⁶⁴

Bunun dışında, bankaya devredilen Bakırköy Fabrikası, 1936'da Bakırköy Bez ve Mensucat Fabrikası A.Ş. haline dönüştürüldüyse de, 1937 yılında Türkiye Pamuklu Dokuma ve Pamuk İpliği T.A.Ş.'nin kurulmasıyla buraya dahil edilmiş, yeni kurulan Kayseri, Ereğli ve Nazilli işletmeleri de buraya alınmış ve Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası da 1936 yılında şirketleşmeye tabi tutulmuştur.⁶⁶⁵

Görüldüğü gibi, banka kanununda yer alan şirketleşme modeli gecikmeli de olsa pratiğe sokulmuştur. Ne var ki, bu şirketlere ait hisselerin satışı gerçekleşmeyeceği gibi, 3460 sayılı kanunla şirketleşme yerini müessese kavramına bırakacaktır.*

ilgili görevlere atanmışlardı. Sümerbank'a ilişkin ilginç bir atama da 1937 yılı içinde gerçekleşmiştir. 15.03.1937 tarihinde onaylanan bir kararnameyle, açık bulunan Sümerbank idare meclisi üyeliğine emekli jandarma albayı Refet Bey tayin edilmiştir. Bkz., T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Karar Sayısı: 6138.

⁶⁶² Cemal Kutay, Celal Bayar, Cilt:3, s.1154.

⁶⁶³ Sümerbank 1935 Senesi İdare Meclisi Raporu, Bilanço ve Kar Zarar Hesabı, s.5.

⁶⁶⁴ Kemalettin Apak, Cevdet Aydınelli, Mehmet Akın, a.g.e.,s.70, 170.

⁶⁶⁵ Aynı Eser, s.70-71, 170.

* Kemalettin Apak ve diğer yazarlar, özellikle mensucat alanında sık sık yaşanan bu yönetsel değişikliklerin belirli işletme gereklerinden çok günün koşulları ve eğilimlerine ayak uydurmaya çalışılan

3460 sayılı kanunun gerektirdiği müessese yapılanmasına 1939 yılında geçilerek, Sümerbank Deri ve Kundura Sanayii Müessesesi, Sellüloz Sanayii Müessesesi, Türkiye Demir ve Çelik Fabrikaları Müessesesi, Birleşik Yün İpliği ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi, Birleşik Pamuk İpliği ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi ve Yerli Pazarları Müessesesi olmak üzere altı müessese kurulacaktır. Gemlik suni ipek fabrikası ise 1938 yılında olduğu gibi bankaya bağlı teşebbüs şeklinde çalışmaya devam edecektir.⁶⁶⁶

Yapılan düzenlemelerden sonra, bankanın 1939 yılındaki yönetim görünümü ana teşekkül bünyesi ile buraya bağlı işletmeler olmak üzere iki bölüm halindedir. Ana teşekkül içinde, merkezde bulunan çeşitli servislerle doğrudan merkeze bağlı şubeler bulunmaktadır.⁶⁶⁷

Bankanın kendisine bağlı işletmeleri daha iyi yönetebilmesi amacıyla, 1940 yılında merkez teşkilatında yapılan düzenlemeyle teknik işler ikiye ayrılarak etüd ve tesis ile umumi işletme kısımları altında toplanmıştır. Etüd ve tesis idaresi, işletmelerin kuruluş faaliyetlerine ilişkin çalışmalar yapması amacıyla kurulmuş, umumi işletme bölümü de işletmelerin faaliyetlerini incelemek ve gerekli önlemlerin alınmasını sağlamakla görevlendirilmiştir. Ayrıca, devlet işletmelerini daha düzenli takip edebilmek için ortak unsurları içeren bir iş programı hazırlanırken, Gemlik işletmesi de yünlü müessesesi kapsamına alınmıştır.⁶⁶⁸

Devlet işletmelerinin yönetim mekanizmasındaki değişiklikler ve bunların hızlı şekilde uygulanamaması dağınık bir yönetim görünümünü doğurmakta, 3460 sayılı kanun bu dağınıklığı ortak bir mevzuatla düzeltmeyi hedeflemektedir. Denilebilir ki, yönetim sisteminde yaşanan tecrübesizlik ve plansızlık, holding sistemini andıran işletme yapısında düzensizliklere sebep olmakta ve yapılan değişiklikler de sistemli bir planlamadan çok yaşanan eksikliklerin etkisiyle gündeme gelmektedir. Üretim artışının yeterli kapasiteye ulaşamamasında da, bu yönetsel düzensizliklerin belirgin bir etkisinin olduğu açıktır. Buna rağmen, Sümerbank'ın bu yönetim özelliği, ülkenin bu alandaki tecrübesini artırıcı bir "okul" niteliği

oportunist bir yaklaşımın ürünü olduğunu ve bunun işletmeler açısından zararlı olduğunu savunmaktadırlar. Bkz., Kemalettin Apak, Cevdet Aydınelli, Mehmet Akın, a.g.e.,s.174.

⁶⁶⁶ Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank 1939 Raporu, s.7.

⁶⁶⁷ Aynı Eser, s.6.

⁶⁶⁸ Sümerbank 1940 Sekizinci Çalışma Yılına Aid Meclisi İdare Raporu, Bilanço ve Kar ve Zarar hesabı, s 6-7, 9.

taşımasının yanında, gelecekte özel kesimde görülecek holding yapılanmasına ışık tutması açısından da anlamlı ve faydalıdır. Son olarak, şirketleşme deneyiminin kısa sürmesi özel sermayenin bu kuruluşları devralacak istek ve güçten yoksun olduğunu da açıkça göstermektedir.

2. Denetim Süreci.

Sümerbank'ın denetim mekanizması, 3460 sayılı kanunun uygulanmaya başlandığı zamana kadar üç kişilik bir denetim heyeti tarafından yürütülmüş, daha sonra Umumi Murakabe Heyeti bu görevi devralmıştır. Tespit edildiği kadarıyla, 1935-1937 arasında bu görevi Naci Akbay, Vehap Kocamemi ve Abdullah Okyay yürütmüş, 1938 yılında Naci Beyin yerini Hamid Hasancan almıştır.⁶⁶⁹ Yapılan denetim sonucunda hazırlanan metinler bir sayfayı geçmezken, hepsinde bilanço ve kar zarar cetveline dayalı mali inceleme yapılmış ve herhangi eleştiri getirilmemiştir.⁶⁷⁰

1939 yılından itibaren Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti tarafından yürütülen denetim ise, çok daha kapsamlı ve eleştireldir. Bu süreç içinde, hazırlanan denetim raporları İktisat Vekaleti'nin değerlendirmeleri eşliğinde banka umumi heyetinde tartışılarak karara bağlanmış, ayrıca denetim raporlarına ilişkin kurumların yanıtları da raporlar halinde kaleme alınmıştır. Bu bölümde, önce 1939-1940 yılı denetim raporlarına yansıyan önemli saptamalar ile Sümerbank ve İktisat Vekaleti'nin bunlara yönelik yorum ve cevapları aktarılacak, ardından da umumi heyet toplantılarına yansıyan bazı görüşlere yer verilecektir.

⁶⁶⁹ Sümerbank 1935 Yılı İdare Meclisi Raporu, Bilanço ve Kar ve Zarar Cetveli, s.10. Sümerbank 1936 Yılı İdare Meclisi Raporu, Bilanço ve Kar ve Zarar Cetveli, s. 10. Sümerbank 1937 Yılı İdare Meclisi Raporu, Bilanço ve Kar ve Zarar Cetveli, s.17. 3460 sayılı kanuna..., Cilt:1, 1940, S.Sayısı:1, s.16. Bankanın içinde yürütülen denetim faaliyetlerindeki etkinliği sağlayabilmek düşüncesiyle, teftiş heyeti teşkilatı biri idari diğeri de teknik denetimi yapacak biçimde iki bölüme ayrılıyordu. Bkz., Sümerbank 1940 Sekizinci Çalışma Yılına Aid Meclisi İdare Raporu, Bilanço ve Kar ve Zarar hesabı, s 6-7, 9. Ayrıca, banka komisyon raporundaki ifadelerden, 1938 yılında kurulan ve eksik kadroyla çalışan Umumi Murakabe Heyeti'nin ilk raporunun 3460 sayılı kanun hükümleri kapsamında hazırlanmadığı anlaşılmaktadır. Bkz., 3460 sayılı kanuna..., Cilt: 1, 1940, S.Sayısı:1, s.1. Bu durumda, heyetin gerçek denetim işlevi 1939 yılından itibaren başlamıştır.

⁶⁷⁰ Denetim metinleri için bkz., Sümerbank 1935 Yılı İdare Meclisi Raporu, Bilanço ve Kar ve Zarar Cetveli, s.10. Sümerbank 1936 Yılı İdare Meclisi Raporu, Bilanço ve Kar ve Zarar Cetveli, s. 10. Sümerbank 1937 Yılı İdare Meclisi Raporu, Bilanço ve Kar ve Zarar Cetveli, s.17. 3460 sayılı kanuna...Cilt:1, 1940, S.Sayısı:1, s.16.

a.1939-1940 Yılı Denetim Raporları ile Sümerbank ve İktisat Vekaleti Değerlendirmeleri

1939 ve 1940 yılı denetim sürecinde, hem bankanın kendisine, hem de fabrikalarına yönelik denetimler yapılarak yönetim sisteminden mali yapıya kadar uzanan bir çerçevede incelemelerde bulunulmuş ve raporlar halinde eleştiri ve öneriler aktarılmıştır. Sümerbank'a yönelik raporların genel çerçevesine bakıldığında, bankanın alım işleri, iştiraklerinin durumu, kredi faaliyetleri ve satış çalışmalarının her iki yıla ait raporda da eleştiri konusu oluşturduğu anlaşılmaktadır.

Plansız hareket etme alım işlerinin en önemli eksikliği olarak nitelenirken, bunun sonucunda gerekli direktifler verilemeyerek müessese ve teşebbüslerin alımlarda kendi inisiyatifleriyle hareket etmek zorunda kaldıkları, hammaddelerin doğrudan alıcılardan sağlanma oranının düştüğü ve toptan yapılması gereken alımların parça parça yapıldığı belirtilmektedir. Çözüm olarak, işletmelerin yıllık ihtiyaç cetveli hazırlaması, alımlara yönelik teşkilatın rasyonelleştirilmesi ve genel bir planlamanın yapılması önerilmektedir.⁶⁷¹

Bankanın bu konudaki cevabına göre, merkez teşkilatının düzenlenmesi sırasında birtakım tedbirler düşünülmüş ancak meselenin önemi dolayısıyla ayrıntılı bir araştırma yapılmasının gerekli olduğu yolunda İktisat Vekaleti'ne görüş bildirilmiştir. Mevcut olumsuz koşullar çerçevesinde, alım işlerinde merkeziyetçiliğe gitmenin sakınca taşıdığı bu yüzden geçici bir süre bu işlemlerin yine çeşitli teşkilatlarca yapılmasının gerekli olduğu da aktarılmıştır.⁶⁷² Ayrıca, hammadde alımlarında yaşanan düzensizlikte doğrudan üreticiden yapılan alımların 1939 yılında başlayabilmesinin yanında, ilgililerin fiyatlar konusunda gösterdikleri tereddütlerin de etkili olduğu kaydedilmiştir.⁶⁷³

⁶⁷¹ Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank 1939 Yılı Raporu, s.12-14. Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank 1940 Yılı Raporu, s.18-19, 22-23.

⁶⁷² İDT Cilt:1 Eki, Sümerbank ve Müesseselerinin 1940 Yılı Murakabe Heyeti Raporlarına Cevapları, Sümerbank Teşekkül Raporu Cevabı, t.y., s.29, 51. Ayrıca, iş programları kapsamında alım kararlarına uygun bir yön verildiği ifade edilmekte, fakat mevcut şartlarda belirli sürelerle bağlanıp devrelere bölünmüş bir alım programının uygulanmasına imkan bulunmayacağı gibi, böyle bir programa uyulması halinde ani şekilde ortaya çıkacak olanaklardan yararlanılamayacağı da vurgulanmaktadır.

⁶⁷³ İDT Cilt:1 Eki, Sümerbank ve Müesseselerinin 1940 Yılı Murakabe Heyeti Raporlarına Cevapları, s.31. Bunun yanında, iş programlarının, üretim değerleri ve tecrübeler ışığında yeniden ve daha rasyonel şekilde düzenlenmesi amacıyla 1940 yılı içinde bir genelge yayımlandığı ve 1941 yılı iş programlarının bu esaslara göre yapıldığı belirtilmektedir. Bkz., s.33. İktisat Vekaleti'nin değerlendirmesine göre de, Merkez Teşkilatı'nın güçlenmesinin bankaya verilen görevlerle bağlantılı olduğu vurgulanmış ve alım işlerinin tek bir elden yapılmasına ilişkin araştırmalarda bulunulmasına karşın mevcut olağanüstü koşullarda bunun mümkün olmadığına karar verilmiş, bunun yerine, bir

İştiraklere ilişkin, verimsiz çalışma ve banka amaçlarına uygun iştirakler yapmama eleştirileri getirilerek bu tür iştiraklerin tasfiyesi teklif edilirken⁶⁷⁴, kredi faaliyetlerindeki en önemli alıcıların bankanın işletmeleri olduğuna ve bu konuda bir programsızlık yaşandığına işaret edilmiştir. Ayrıca, belirlenen kredi limitlerine uyulmamasının da bu alanda sağlıklı düzenlemeleri gerektirdiği açıklanmıştır.⁶⁷⁵

Bankanın cevabında, işletmenin mali durumu kendi işlerini karşılamaya yetmezken dışarıya kredi verilmesi yanlış olarak niteleniyor ve bunun ancak sanayi planlarının tamamlanmasıyla mümkün olabileceği dile getiriliyordu. Ayrıca, piyasadaki hassas koşulların banka bünyesine uygun plasmanlara izin vermediği de belirtiliyordu.⁶⁷⁶

Denetim raporlarında belirtildiğine göre, satış programı olmaması sebebiyle satış kıyaslaması yapılamamış ve temel satış ilkelerinin belirlenmesi, maliyet unsurlarının saptanması ve piyasa koşullarına göre asgari ve azami kar oranları dahilinde müesseselere uygun imkanların verilmesi sorunun giderilmesi adına önerilmiştir.⁶⁷⁷

Bu konuya ilişkin cevapta, satış fiyatlarının belirlenmesinde stok maliyet fiyatlarının esas tutulmasının ortalama maliyet hesaplamasında sorunlar yaratacağı kaydedilirken, fiyat değişikliklerinde de problem çıkarma olasılığı bulunan bu yöntemin bakanlıkça da uygulanmasının uygun görülmediği aktarılmaktaydı.⁶⁷⁸

Bu ortak tespitlerin dışında, 1939 denetim raporuna göz atıldığında, genel eleştirinin yine plansızlık üzerine odaklandığını görüyoruz. İdari bünyeye ilişkin incelemede, servisler arasında rasyonel bir iş bölümünün yaratılamaması ve banka nizamnamesinin 3460 sayılı kanuna göre değiştirilmemesinin koordinasyon eksikliği

talimatnameyle dağınıklığın önüne geçilmeye çalışılmıştır. Bkz., İktisadi Devlet Teşekkülleri 1940, Cilt: 1, s.3-5.

⁶⁷⁴ Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank 1939 Yılı Raporu, s.24-25, Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank 1940 Yılı Raporu, s.12. Burada aktarıldığı üzere, bankanın 16 iştirakinden 11 tanesi bu olumsuz koşulları barındırmaktadır.

⁶⁷⁵ Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank 1939 Yılı Raporu, s.31. Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank 1940 Yılı Raporu, s.11.

⁶⁷⁶ İDT Cilt:1 Eki, Sümerbank ve Müesseselerinin 1940 Yılı Murakabe Heyeti Raporlarına Cevapları, s.31. İktisat Vekaleti, bankanın sahası dışında bulunan iştiraklerin tasfiyesini doğru bulmasına karşılık, bunun için uygun bir fırsatın yakalanması gerektiğini ve yapılacak incelemeler nedeniyle gecikmenin normal olduğunu belirtmiştir. İktisadi Devlet Teşekkülleri 1940, Cilt: 1, s.8.

⁶⁷⁷ Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank 1939 Yılı Raporu, s.20. Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank 1940 Yılı Raporu, s.26-27.

⁶⁷⁸ İDT Cilt:1 Eki, Sümerbank ve Müesseselerinin 1940 Yılı Murakabe Heyeti Raporlarına Cevapları, s.38. İktisat Vekaleti'nce de, satış fiyatları saptamasında stok maliyetlerinin dikkate alınmasının

meydana getirdiği ve bunun sonucunda gerek yatırımların, gerekse bankaya bağlı kuruluşların açıklıkla takip edilemediği vurgulanarak, merkezdeki servis teşkilatının rasyonelleştirilmesi gerektiği ifade edilmektedir.⁶⁷⁹

1939 yılında kurulan müesseselerin tüzel kişiliği bulunmasına ve kendi idare komiteleri tarafından yönetilmeleri hedefini taşımalarına rağmen, bu hedefe ulaşılamaması da eleştiriye konu olmuştur. Bu plansızlık sonucunda, müesseseler bir yandan yeterli karar inisiyatifine sahip olamazken, diğer yandan birçok önemli durumda kendi başlarına hareket etmek durumunda bırakılmış ve bu durum işlerin yavaşlaması ve bürokratik görünümün belirginleşmesine yol açmıştır. Bu nedenle, bankayla müesseseleri ve teşebbüsleri arasındaki koordinasyonun sağlanması ve talimatnamelerin hazırlanması gereği vurgulanmıştır.⁶⁸⁰

Bu eleştirilere karşılık, Sümerbank'ın yönetim konusuna ilişkin değerlendirmesinde, öneri ve direktifler doğrultusunda Merkez Teşkilatı takviyesine yönelik çalışmalar yapıldığı ancak teknik eleman sayısındaki azalmanın teşkilatın tamamlanmasına olanak vermediği açıklanmıştır. Ayrıca, müessese faaliyetlerinin büyük bir dikkatle takip edildiği, buna yönelik çalışmaların 3460 sayılı kanuna aykırı olmadığı vurgulanırken, müesseselere kendi işlerini yürütmede geniş yetkiler tanınmaya çalışıldığı da ifade edilmiştir.⁶⁸¹

1939 yılı raporunun yatırım faaliyetlerine ilişkin bölümünde, sanayi yatırımlarının daha uzunca bir süre devam edeceği düşüncesiyle bu çalışmaların işletme faaliyetleri kadar önem taşıdığı kaydedilerek, yatırım faaliyetlerinde acele davranılması, planlı hareket edilmemesi ve yapılan işlerdeki takibin gevşek tutulması gibi olumsuzluklar aktarılıyor ve Sellüloz sanayii ile Hamızı Kibrit ve Süperfosfat fabrikalarının zamanında kurulamamış olması örnek olarak veriliyordu. Bankanın 7 yıllık bir tecrübeye sahip olduğu hatırlatılarak, ülkenin yatırım faaliyetlerine yeni başlamış olması bu konuda bir gerekçe olarak kabul edilmiyor, sanayi programının

fiyatların belirlenmesi ve fiyat birliği konusunda sorun yaratacağı söylenerek bu noktanın değerlendirilemeyeceği ifade edilmekteydi. Bkz., İktisadi Devlet Teşekkülleri 1940, Cilt: 1, s.6-7.

⁶⁷⁹ Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank 1939 Yılı Raporu, s.7. Açıklandığına göre, banka 1940 yılında bu yönde bir organizasyon kurmaya yönelmiştir. 3460 sayılı kanundan kaynaklanan eksikliklere müesseselere ilişkin denetim raporlarında da rastlamaktayız. Örneğin, Karabük fabrikasının 1940 yılı denetim raporunda, ana teşekkül ile müessese arasındaki ilişkiyi düzenleyecek nizamnamenin hala yapılmadığı belirtilmektedir. Bkz., Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Türkiye Demir Çelik Fabrikaları Müessesesi 1940 Yılı Raporu, s.9.

⁶⁸⁰ Aynı Eser, s.8.

⁶⁸¹ İDT Cilt:1 Eki, Sümerbank ve Müesseselerinin 1940 Yılı Murakabe Heyeti Raporlarına Cevapları, s.16-17, 22, 24. 1940 yılındaki cevaplar, 1939 yılındaki değerlendirmeleri de kapsar niteliktedir.

yalnızca genel esasları belirleyen bir çerçeve çizmesi sebebiyle bankanın buradan hareketle ayrıntılı yıllık yatırım programları hazırlaması gerektiği öne sürülüyor ve yapılan işlerde daha dikkatli olunması üzerinde duruluyordu.⁶⁸²

Bunların dışında, bankanın muhasebe kayıtları ve stoklarında eksiklik ve düzensizlikler yaşandığına dikkat çekilirken⁶⁸³, ücretlere ilişkin gözlemde, ücret sistemine ilişkin genel esasların belirlenmemesi nedeniyle işletmelerin kendi ölçülerine göre hareket etmeleri ve sosyal teşkilatlanma bakımından kurumlar arasında bir birlik sağlanamaması sorunu yansıtılmaktaydı. Yeni kurulan fabrikalarda önemli harcamalar yapılmasına karşın, eski fabrikalarda özellikle de Hereke'de konuya gereken önem verilmemişti. Bu açıdan, ana hatları belirlenmiş dengeli bir ücret politikasıyla, lükse kaçılmadan işçiye gereken rahatlığı sağlayacak sosyal teşkilatlanmanın yapılması zorunlu işler olarak gözükmekteydi.⁶⁸⁴

Bankanın bu konuya ilişkin açıklamalarında aktarıldığı kadarıyla, elemanlardaki düzenliliği sağlamak için 1941 yılı kadroları amaca daha uygun şekilde oluşturulmuş, teknik eleman eksikliğini gidermek amacıyla yabancı ülkelerden talepte bulunulmuş, bu bağlamda Polonyalı ve İngiliz uzmanlar getirilmiş ve savaş nedeniyle Avrupa'ya öğrenci gönderilemediğinden, yurt dışında özel olarak okuyanlardan bir kısmının banka adına okumaları temin edilmiştir. Ayrıca, yurt içindeki çeşitli okullarda öğrenci yetiştirilmeye başlanmış, işçi sorunu askere alınmalar sebebiyle önemli bir konuma ulaştığından, kalan işçileri fabrikaya bağlayacak sosyal çalışmalara hız verilmiştir. Bu kapsamda, istihdam bölümünde de aktarıldığı gibi barınak, yiyecek, giyim ve ücret gibi konularda iyileştirme çalışmaları yapılmış, kurslar açılarak bilgi artırmaya yönelik girişimlerde bulunulmuş ve spor konusunda çeşitli düzenlemeler hayata geçirilmiştir.⁶⁸⁵

⁶⁸² Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank 1939 Yılı Raporu, s.28. İktisat Vekaleti, yatırım yerlerinin tespitindeki gecikmeyi, yer belirlemede etkin olan çeşitli tesirler yanında bu sürecin devlet teşkilatı içerisinde ayrıntılı bir incelemeye tabi tutulmasına bağlamaktadır. Bkz., İktisadi Devlet Teşekkülleri 1940, Cilt: 1, s.8.

⁶⁸³ Aynı Eser, s.16, 22. Sümerbank'ın belirttiğine göre, muhasebe kayıtlarından daha iyi sonuçlar alabilmek amacıyla bu konuda çalışmalar yapılmaktaydı. Bkz, İDT Cilt:1 Eki, Sümerbank ve Müesseselerinin 1940 Yılı Murakabe Heyeti Raporlarına Cevapları, s.61.

⁶⁸⁴ Aynı Eser, s.18. Demir-çelik müessesesi raporunda da, ücret tarifesi esaslarında problemler olduğuna değinilmektedir. Bkz., Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Türkiye Demir Çelik Fabrikaları Müessesesi 1940 Yılı Raporu, s.14.

⁶⁸⁵ İDT Cilt:1 Eki, Sümerbank ve Müesseselerinin 1940 Yılı Murakabe Heyeti Raporlarına Cevapları, s.37, 45-46. İktisat Vekaleti açıklamalarında da, daimi işçiliğin sağlanması için son iki yıl içinde kayda değer önlemlerin alındığı vurgulanmıştır. Bu bağlamda, barınma, ücret, gıda, sağlık, iş

Yapılan hesaplamada, bankanın öz kaynak verimliliği düşük bir oranda bulunmuş ve bunun gerekçeleri olarak mali sıkıntı, para bulmak için katlanılan faiz yükü ve işletmelerin tam anlamıyla faaliyete geçmemeleri değil müessese ve teşebbüslerle bazı iştiraklerin durumları gösterilmiştir. Bu işletmelerin pahalıya mal olmaları, verimliliklerinin düşük oluşu, üretimin piyasa talebine uygun gelmemesi ve satışların iyi düzenlenemeyerek perakendeci aracılara yüksek kazanç bırakılması gibi unsurlar bankanın genel verimliliği üzerinde olumsuz etki yaratmıştır.⁶⁸⁶

Tüm bu değerlendirmelerin sonucunda, Sümerbank'ın genel ve kapsamlı bir yıllık iş programı hazırlaması gerektiği sonucuna varılmıştır. Bu programda, yatırım miktarlarının yanında işletmelerin yönetiminden mali ihtiyaçlarına kadar bütün temel unsurlara yer verilmesi gerektiği belirtilmiş, böylece planlananla ortaya çıkan arasındaki ilişkinin daha net saptanacağı vurgulanmıştır.⁶⁸⁷

1940 yılına ait denetim raporunda da çeşitli başlıklar altında gözlemler yapılmaktadır. Bankanın tüm meselelerini merkezden çözüme konusundaki eğiliminin merkez kadrosunu kabarttığı ifade edilirken, üretim sürecinde yaşanan problemler olarak üretim programlarının piyasa koşulları ve teknik kapasiteyle orantılı biçimde yapılmaması, işletmelerde su, klima ve atölye gibi üretime etki eden konularda eksikliklerin bulunması ve maliyetlerin tespitinde basit ve güvenilir esasların oluşturulmaması öne çıkarılmaktadır. Bu problemler sebebiyle, çeşitli olumlu unsurların etkisi altında 1940 yılında genel bir üretim artışı yaşanmasına karşın, bu

güvenliği, giyim, iş kadrosu, iş zevki aşılama ve işçi yetiştirme gibi alanlarda faaliyetlerin yapıldığına değinilmiştir. İşçileri fabrikaya bağlamak için fabrika yakınlarında işçi evleri yapımına girişilmesi kararlaştırılarak, bu çerçevede Kayseri, Nazilli ve Hereke fabrikalarında inşaata diğerlerinde de araştırmalara başlanmıştır. Hayat pahalılığı nedeniyle ücretler son yıllarda bir miktar artırılırken, özellikle 1941 yılında ücret politikasının üzerinde durularak rasyonel ve benzer kurumlar için de ortak bir ücret sistemi için kararlar alınmış, asgari kazanç sınırları belirlenmiş, ücret sisteminden akord sistemine geçilmesi ve prim yönteminin getirilmesi benimsenmiştir. Bkz., İktisadi Devlet Teşekkülleri 1940, Cilt: 1, s.8-10..

⁶⁸⁶ Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank 1939 Yılı Raporu, s.36-37.

⁶⁸⁷ Aynı Eser, s.38. Bankanın, 1940 yılı içinde teşkilatın yeniden düzenlenmesine ilişkin girişimlere başladığı ve bunun olumlu sonuçlarının belki 1940'da ama daha çok 1941'de alınacağı üzerinde de durulmuştur. Bkz, aynı yer. Ayrıca, bankanın faaliyetlerine ilişkin 1938 yılı komisyon raporunda da çeşitli konulara ilişkin saptamalar bulmaktayız. Sümerbank'ın, mali durumu nedeniyle hammadde alımlarını üreticilerin mallarını nakde çevirmesi gereken aylarda yapamadığı ve bunun da köylülerin hammadde alımlarından yeterince yararlanmasını engellediği öne sürülürken, yine mali sebeplerle bankanın iştiraklere para ayırması doğru bulunmuyor ve özellikle kar getirmeyen iştiraklerin tasfiyesi öneriliyordu. Komisyon, bankanın sanayi kredisi verecek durumda olmadığından bu yönde bir direktif vermenin de yanlış olacağını vurgulamakta ve hemen hemen hiçbir işletmede daimi işçi kadrosunun mevcut olmaması sebebiyle, en acil konu olarak bu problemin giderilmesini göstermekte ve ücretlerin işçileri işe bağlayacak düzeyde olması gerektiği üzerinde durmaktaydı. Bkz., 3460 sayılı kanuna..., Cilt: 1, 1940, s.4-6.

artış işletmelerin kapasiteleriyle orantılı bir seviyeye ulaşmamıştır. Dolayısıyla, sağlıklı bir üretim programı yapılması, maliyetlerin ortak tespitine yönelik işlemlerin sonuçlandırılması ve eksik tesisatın giderilmesi gerekmektedir.⁶⁸⁸

Sümerbank tarafından yapılan değerlendirmede ise, 1940 yılında ortaya çıkan son derece olumsuz koşullara karşın, bütün işletmelerde üretimin önemli miktarlarda artması istenen sonucun elde edildiğini şeklinde yorumlanmaktaydı.⁶⁸⁹

Denetim raporunda, mevduat kalemleri açısından önemli noktanın ticari mevduatların ağırlık taşınması olduğu ve bankanın avantajlı konumunun buna olanak sağlayacağı kaydedilmektedir. Mali açıdan ise, öz kaynakların yabancı kaynaklar karşısında yetersiz oluşu en önemli sorun olarak gösterilmektedir. Öyle ki, amortismanlar çıktıktan sonra dahi öz kaynaklar sabit kıymetleri karşılayamamakta ve Merkez Bankası da dahil olmak üzere kullanılan yabancı kaynakların vadeleri uygun bulunmamaktadır. Bir sanayi bankasının en azından bir yıldan uzun vadeli borçlanmalara girişmesi gerekirken, 1940 yılındaki duruma göre ödenmesi zorunlu borçların %15,19'u bir yıldan fazla vadeli geri kalanlar ise bir yıldan az ya da vadesiz durumdadır. Bu bağlamda, mali sorunların temeli öz kaynak darlığına bağlanırken, çözüm olarak öz kaynak artışı gösterilmekte ve bunun için de sermayenin ödenmeyen kısmının azaltılması, buna imkan olmadığı takdirde borçlanma oranının artırılması önerilmektedir.⁶⁹⁰

Konuya ilişkin Sümerbank'ın cevabında, mevduatlar açısından önemsenen konunun vadeler olduğu bu nedenle vadeleri daha uzun olan resmi mevduatların ticari mevduatlardan daha faydalı olduğu belirtilmiştir. Borçlanma yönünden de, Merkez Bankası'ndan sağlanan borcun koşullar gereği yabancı kaynak olarak değerlendirilmeyerek bunun sermayenin bir unsuru olarak görülmesi gerektiği,

⁶⁸⁸Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank 1940 Yılı Raporu, s.17, 23-25. Raporda, iş ve buna bağlı üretim programının gereken şekilde düzenlenmesi ile bakım talimatnamelerinin hazırlanarak bu konuya önem verilmeye başlanması memnuniyet verici gelişmeler olarak açıklanmıştır.

⁶⁸⁹İDT Cilt:1 Eki, Sümerbank ve Müesseselerinin 1940 Yılı Murakabe Heyeti Raporlarına Cevapları, s.55. İktisat Vekaleti tarafından aktarıldığına göre, dönem başında yapılan iş programlarına yönelik yıl içindeki değişiklikler, ordunun ve halkın zorunlu ihtiyaçlarını karşılamakla ilişkilendirilmektedir. Hatta, o şartlarda işletmelerden beklenen üretimin teknik koşullara ve kapasiteye en uygun üretim değil, halkın ihtiyaçlarına en uygun üretim olduğu ve yapılacak incelemelerde de bu temel faktörün göz ardı edilmemesi gerektiği vurgulanmaktadır. Bkz., İktisadi Devlet Teşekkülleri 1940, Cilt: 1, s.5-6.

⁶⁹⁰Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank 1940 Yılı Raporu, s.9, 14.

böylelikle yabancı kaynak oranı düşeceği gibi likidite de artış sağlanacağı ifade edilmiştir.⁶⁹¹

1940 yılı denetim raporunun sonuç bölümünde, bankanın en öncelikli meselesi, yapılması gerekli işlerle mali kaynaklar arasındaki orantısızlığın giderilmesi olarak gösterilmekteydi. Bir diğer konu da, işletme verimliliklerini artırmak için özerkliğin uygulamaya geçirilmesiydi. Bunların dışında, işletmelerin yıllık bütçelerini en yüksek kapasiteye yönelik hazırlayarak verimlilik ölçümlerini buna göre yapmaları, bitmemiş tesislerin tamamlanması ve kuruluş amaçları dolayısıyla katılımına gerek bulunmayan iştiraklerdeki sermayelerin çekilerek mali durumun rahatlatılması da öneriler arasında yer almaktaydı.⁶⁹²

Denetim yapısına ilişkin aktarılan bu bilgilerden anlaşılacağı gibi, 3460 sayılı kanuna kadar geçen dönemde göze çarpan en önemli nokta, kapsamlı bir mali ve teknik denetimin yapılmamasıdır. Kısa tutulan denetim raporlarında herhangi bir eleştiri ya da öneri getirilmemiş sadece hesapların doğruluğu teyit edilmiştir. Bu açıdan, çok önemli olarak nitelenen denetim anlayışının sağlıklı şekilde gerçekleştirildiğini söylemek zordur. Nitekim, 3460 sayılı kanunun ana hedeflerinden birisinin denetim konusu olması yanında yukarıda görüldüğü gibi hazırlanan raporlarda bankanın geçmiş yıllarını da içeren eleştiriler getirilmesi bu kanıyı güçlendirmektedir.

3460 sayılı kanununla başlatılan denetimler, bankanın en önemli probleminin planlama eksikliği olduğunu ve uzun süre bu konuda sağlıklı bir çözüme ulaşamadığını yansıtmaktadır. Bu eksiklik, yatırım kararlarından başlayarak işletme çalışmalarını aksatmakta ve sonuçta verimliliği düşürmektedir. Bu problemin çözülememesindeki en önemli etkenler, hiç kuşkusuz, nitelikli eleman azlığı ve sanayi alanındaki tecrübesizliktir.* Daha önce değinildiği gibi, holding anlayışını yansıtan bir yapılanma konusunda yeterli birikim ve tecrübe olmadığından, birtakım

⁶⁹¹ İDT Cilt:1 Eki, Sümerbank ve Müesseselerinin 1940 Yılı Murakabe Heyeti Raporlarına Cevapları, s.4-5, 10-11. İktisat Vekaleti'nin 1940 denetim yılına ilişkin görüşlerini içeren yazıda, ödenmiş sermaye azlığı herhangi bir aksaklığa neden olmasa da, mali kaynakların güçlendirilmesine çalışıldığından söz edilmektedir. Bunun için de, nominal sermaye ile taahhüt yetkisinin en az 25 milyon lira daha artırılması ve sermayenin ödenmemiş kısmının tamamlanmasına çalışılmaktadır. Bkz., İktisadi Devlet Teşekkülleri 1940, Cilt: 1, s.3.

⁶⁹² Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank 1940 Yılı Raporu, s.32.

* İşçilik sorunları, yalnızca bankaya ilişkin denetim raporlarında değil, müesseselere ilişkin raporlarda da dile getirilmektedir. Buralarda da, temel sorun olarak daimi işçilik yanında kalifiye eleman eksikliği üzerinde durulmaktadır. Bu konuda bir örnek için bkz., Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Türkiye Demir Çelik Fabrikaları Müessesesi 1940 Yılı Raporu, s.13-14.

ana ilkeler dışında koşullara göre hareket edilmekte bu da ciddi sorunları doğurmaktadır. Bunun yanında, bürokrasi içindeki farklı bakış açıları 1939 yılında yaşadığı gibi yönetim değişikliği olduğunda kurumların statüsünün değişmesini dahi gündeme getirebilmekte ve sorunların çözümünü zorlaştırmaktadır. Yine de, dönemin sonuna doğru, kazanılan tecrübe ve yabancı uzmanların katkısı ile bu konuda daha sağlıklı adımların atılmaya başlandığı görülmektedir.

Sümerbank ve İktisat Vekaleti değerlendirmeleri de, yapılan eleştirilerin dikkate alındığını göstermesinin yanı sıra, özellikle mali konulardaki sıkıntıların dönemin koşullarından kaynaklandığını ve kısa sürede halledilmesinin mümkün olmadığını ortaya koymaktadır. Nitekim, buna dayalı olarak Sümerbank tarafından Merkez Bankası'na verilen kredilerin hazine ödemeleri gibi algılanması teklif edilmektedir.

b. Umumi Heyet Toplantıları

Banka hesaplarının tartışıldığı umumi heyet toplantılarında, denetim raporlarının değerlendirilmesiyle birlikte milletvekillerinin sosyal ve mali konulara ilişkin görüşleri söz konusudur.

1935 yılı hesaplarının görüşüldüğü toplantıda, Eskişehir milletvekili Emin Sazak ve Mardin milletvekili R. Erten, başarılı çalışmalarından dolayı genel müdür ile idare meclisi başkan ve üyelerine birer maaş ikramiye verilmesini önermiş, oturum başkanı tarafından memurların da kapsam altına alınması sağlanarak bu öneri kabul edilmiştir.⁶⁹³

1938 yılı hesaplarını inceleyen komisyon raporunun tartışıldığı toplantıda konuşan Konya milletvekili Ali Rıza Türel, bankanın sahası dışındaki iştiraklerden çekilmesi fikrini doğru bulmakla birlikte, Sümerbank iştiraklerinin sadece karlı bir iş yapmak amacıyla değil milli bir görevin yerine getirilmesi düşüncesiyle de bağlantılı olduğunu düşünmektedir. Mazbata muharriri Sami İşbay ise, banka iştiraklerinin azaltılması fikrinin mali kaynakları güçlendirme düşüncesinden doğduğunu ve özel sanayiye iştirak konusunda bankanın zarardan başka bir sonuç alamadığını ifade etmektedir. Mali konuya değinen banka genel müdürü Nurullah Sümer de, görev sorumluluğu ağır bulunan bankanın mali zorluklardan çekinerek yalnızca kendi

⁶⁹³ Cemal Kutay, Celal Bayar, Cilt:3, 1173.

kaynaklarıyla hareket etmesi halinde, bazı yatırımları gerçekleştirmesinin mümkün olmayacağını ve bu nedenle Karabük makineleri için bazı uzun dönemli kredi alımlarına yöneldiklerini belirtmektedir.⁶⁹⁴

Bankanın içtımai teşkilat raporunun tartışıldığı umumi heyet toplantısında, Rize milletvekili Kemalettin Kamu ve Siird milletvekili Ali Rıza Esen, işçi ücretlerinin düşüklüğü ile sosyal sigorta, sağlık ve barınma konularını gündeme getirerek, özellikle ücret düşüklüğünü daimi işçilik kavramını engelleyen en önemli sorun olarak yansıtmışlardır. Eskişehir milletvekili Emin Sazak, bu sorunları kabul etmekle beraber herkesin çalışması ve üretim artışına dayalı bir ücret tarifesi uygulanmasının gerekliliğini vurgulamış, adliye encümeni Feridun Fikri ve banka genel müdürü Burhan Zihni Sanus, hem üretimi, hem de ücreti artırıcı çalışmaların özellikle 1941 yılında gündeme getirildiğini belirtmişlerdir. Yine banka müdürünün açıklamasından, 160 kuruşa kadar para alan işçilerin yemek olanağından yararlanmaya başladıkları anlaşılırken, Feridun Bey ücretsiz yemek masraflarının 800 bin, giyim masraflarının ise 70 bin lira tuttuğunu açıklamıştır.⁶⁹⁵

Görüldüğü gibi, bankanın umumi heyet toplantıları kanun metnine uygun biçimde genel sorunların tartışıldığı ve hazırlanan raporların değerlendirildiği bir yerdir. Böylece, TBMM iradesinin devlet işletmeleri denetimi üzerinde gerçekleştirilmesi de sağlanmaya çalışılmaktadır. Metinde yer alan ifadelere bakıldığında, Sümerbank'a ilişkin temel sorunların gündeme taşındığı ancak banka hesaplarının onaylanmaması yönünde bir tutumun ortaya çıkmadığı anlaşılıyor.

K. Sümerbank Faaliyetlerinin Mali Analizi

Bu bölümde, Sümerbank'ın mali göstergelerinden yararlanarak şimdiye kadar ortaya çıkan verileri tamamlayan bir analiz yapmaya çalışacağız. Gerekli analizleri yapabilmek için, Sümerbank'ın 1933-1940 arasındaki bilanço ve kar-zarar cetvellerinden faydalanacağız.*

⁶⁹⁴ 3460 sayılı kanuna..., Cilt: 1, (Umumi Heyet Zaptı), 1940, s.16, 18-20. 1940 yılı hesaplarını inceleyen komisyon raporunun görüşüldüğü toplantıda ise, bankanın genel müdürü Burhan Zihni Sanus, Sümerbank'a bağlı müesseselere yeterli derecede geniş yetkilerin verildiğini söylemiştir. Bkz., 3460 sayılı kanuna..., Cilt: 3, 1942, s.150.

⁶⁹⁵ Aynı Eser, s.136-138, 140, 142.

* Bankanın 1939 yılı denetim raporunda, öz kaynak verimlilik oranı %1,24 olarak bulunmuş ve bu oran çok düşük olarak değerlendirilmiştir. Aynı kriter çerçevesinde hesaplanan 1940 yılındaki verimlilik oranı ise %6,51 olarak belirlenmiş ve bir önceki yıla göre amaçlara daha fazla ulaşıldığı yorumu yapılmıştır. Bkz., Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank 1939-1940 Yılı Raporları, s.35, 8.

SÜMERBANK'IN KARŞILAŞTIRMALI BİLANÇOLARI (1933-1940)*

AKTİF	1933	1934	1935	1936	1937	1938
Ödenmemiş Sermaye	9.308.635	48.844.371	44.095.964	36.720.892	44.663.892	39.353.149
Kasa	119.605	133.465	130.437	1.046.230	1.040.005	1.238.603
Dahili Muhabir Bankalar	814.644	339.009	38.310	36.945	217.397	131.125
Vadesi gelmiş kuponlar	13.398	13.731	17.615	17.287	17.000	17.000
Esham ve tahvilat cüzdanı	220.776	251.311	384.008	327.194	820.430	816.108
Senedat cüzdanı	247.287	156.312	69.116	62.177	79.914	112.995
Avanslar	4.584	25.057	10.159	6.309	150	2.105
Borçlu cari hesaplar	3.715.644	4.451.531	6.231.491	3.788.696	5.140.074	5.605.167
İpotek mukabili avanslar	73.768	131.989	94.298	73.810	55.350	32.578
İştirakler	2.564.535	2.282.417	8.913.223	9.270.116	18.368.587	18.778.257
Fabrika ve mağazalara tahsis olunan sermaye	9.021.055	11.539.656	15.061.740	22.872.715	18.827.070	36.924.121
Yeni tesisler	-	3.317.361	4.634.318	7.636.431	18.312.084	13.948.792
Sair muhtelif borçlular	810.916	1.069.421	7.487.880	6.936.156	6.065.897	2.667.096
Menkuller	182.693	200.689	190.716	233.171	223.874	261.667
Gayri menkuller	397.126	570.758	570.758	604.354	659.112	1.416.501
Tasfiye olunacak hesaplar	393.698	1.008.536	1.282.695	1.374.849	1.497.175	1.580.015
TOPLAM	27.888.364	74.315.614	89.212.728	91.007.332	115.988.011	122.885.279

* Sümerbank'ın bilanço ve kar-zarar cetvelleri için Kemalettin Apak, Cevdet Aydınelli, Mehmet Akın'da verilen tablolardan faydalanılmıştır. Bkz., s. 100-101, 103-104.

AKTİF	1939	1940
Ödenmemiş Sermaye	58.456.450	58.394.414
Kasa ve Merkez Bankası	1.335.241	164.604
Kanuni Karşılıklar Kasası	1.374.719	1.801.600
Bankalar	79.682	762.422
Senedat cüzdanı	59.340	65.994
Esham ve tahvilat cüzdanı	335.220	377.368
Borçlu cari hesaplar	8.372.450	10.245.937
Muhtelif Borçlular	1.299.526	459.067
İştiraklerimiz	10.663.226	10.711.226
Müessesse ve teşkilatlara tahsis olunan sermaye	85.026.236	92.891.519
Sabit Kıymetler	1.486.932	1.433.260
Sair aktifler	1.774.684	2.539.719
TOPLAM	170.263.706	179.847.130

PASİF	1933	1934	1935	1936	1937	1938
Sermaye	20.000.000	62.000.000	62.000.000	62.000.000	80.500.000	80.500.000
İhtiyatlar	350.846	655.773	958.713	1.010.908	950.156	910.509
İtfa Tahsisatı	1.695.298	2.125.129	1.670.678	1.679.004	1.361.995	192.954
Bankalar mevduatı	-	665.168	1.785.515	2.956.327	3.610.943	6.599.945
Mevduat	2.134.119	2.149.247	2.806.674	3.648.647	4.793.852	6.860.411
Tasarruf Mevduatı	198.972	248.632	297.767	394.440	517.525	744.888
Uzun vadeli istikrazlar	449.548	275.476	490.771	399.492	312.741	261.612
Borç senetlerimiz	-	-	3.146.213	4.073.786	3.409.446	3.587.468
Tediye emirleri	9.710	197	67.303	4.479	1.007	42.019
Sair muhtelif alacaklılar	445.737	3.659.987	13.912.914	13.120.128	18.198.881	21.052.029
Tahsis edilmiş karşılıklar	1.086.521	918.973	958.153	995.581	1.192.881	1.642.602
Kar	1.517.613	1.617.032	1.118.027	724.540	1.138.582	490.482
TOPLAM	27.888.364	74.315.614	89.212.728	91.007.332	115.988.011	122.885.279

PASİF	1939	1940
Sermaye	100.000.000	100.000.000
İhtiyatlar	1.172.953	1.194.859
Karşılıklar	1.059.926	1.697.067
Taahhütlerimiz	56.283.057	60.242.484
Mevduat ve Cari Hesap	9.900.103	10.394.470
Tediye emirleri	38.338	89.974
Muhtelif alacaklılar	1.522.785	1.291.521
Sair Pasifler	203.192	2.656.679
Kar	83.352	2.280.079
TOPLAM	170.263.706	179.847.130

SÜMERBANK'IN KARŞILAŞTIRMALI KAR-ZARAR HESAPLARI TABLOSU (1933-1938)

ALACAK	1933	1934	1935	1936	1937	1938
Alınan faiz ve komisyonlar	115.483	288.473	429.903	464.861	396.526	1.163.312
Fabrikalarımızın karı	1.135.639	1.305.718	839.007	586.320	874.983	495.067
İştiraklerimizimizin karı	361.529	384.032	730.429	687.469	1.063.479	1.137.611
Y.M.P. karı	132.497	1.625	24.289	16.760	34.123	22.511
Müteferrik karlar	1.745.148	171.590	51.775	68.557	148.900	88.715
TOPLAM		2.151.438	2.075.403	1.823.967	2.158.011	2.907.256
BORÇ						
Maaş ve Ücretler	91.294	238.890	275.442	294.741	369.608	486.823
İdare Masrafları	31.944	92.336	96.290	104.383	118.509	128.703
Vergi ve Harçlar	1.051	6.051	185.242	35.137	23.389	55.814
Sair Masraflar	24.029	29.303	86.011	106.938	93.791	79.551
Verilen faizler	67.160	144.162	273.799	525.472	761.602	1.461.216
Verilen komisyonlar	3.367	3.923	20.264	12.775	3.151	9.773
Amortismanlar	8.690	19.741	20.328	19.981	9.380	13.336
Ayrılan karşılık	-	-	-	-	-	181.198
TOPLAM	227.535	534.406	957.376	1.099.427	1.379.430	2.416.414
Kar	1.517.613	1.617.032	1.118.027	724.540	1.138.581	490.842
GENEL TOPLAM	1.745.148	2.151.438	2.075.403	1.823.967	2.158.011	2.907.256

SÜMERBANK'IN KARŞILAŞTIRMALI KAR-ZARAR HESAPLARI TABLOSU (1939-1940)

	1939	1940
ALACAK		
Alınan faiz ve komisyonlar	296.874	467.646
Esham ve tahvilat gelirleri	28.186	147.520
Banka Hiz. Muk. alınan ücretler	146.473	159.585
Muhtelif karlar	37.458	152.008
İştiraklerimiz karları	499.925	584.299
Müesseselerimiz karları	1.786.545	3.414.220
Teşebbüslerimiz karları	61.534	16.322
TOPLAM	2.856.995	4.941.600
BORÇ		
Personel giderleri	516.442	445.492
Vergi ve harçlar	64.661	86.826
Sair giderler	165.386	163.883
Verilen faiz ve komisyon	1.682.609	1.354.932
Amortismanlar	47.528	47.179
Karşılıklar	91.006	374.051
Muhtelif zararlar	206.011	189.158
TOPLAM	2.773.643	2.661.521
Kar	83.352	2.280.079
GENEL TOPLAM	2.856.995	4.941.600

1. Sümerbank'ın Mali Tablolarına Dayalı Oranlamalar

Bilanço tablolarındaki veriler, bankanın aktarılan temel niteliklerini sayısal olarak yansıtmaktadır. Bu bağlamda, Sümerbank, likiditesi çok fazla olmayan ve kaynaklarının büyük kısmını doğrudan ve dolaylı yatırımlarda kullanan bir devlet işletmesidir. Ödenmiş sermaye ve karlılık miktarı yanında, ilk tesis masrafları ve fabrika ve mağazalar ile iştiraklere verilen sermaye düzeyi bu tespitleri doğrulamaktadır. Diğer yandan, özel kaynakların banka yapısına çok fazla çekilemediği, oto-finansman uygulamasının yetersiz kaldığı ve yapılan harcamaların ağırlıklı olarak devlet borçlanmalarıyla karşılandığı da bilançonun pasif kısmındaki kalemlerden ortaya çıkmaktadır.

Kar-zarar cetveline bakıldığında da, Sümerbank'ın bankacılık işlemlerini yeterince uygulayamadığı göze çarpmaktadır. Sağlanan karların, bankacılık işlemlerinden çok fabrika ve iştiraklerden başka bir deyişle yatırımlardan kaynaklanması bunun en somut göstergesidir.

Bu açıklamalardan sonra ilk olarak, Sümerbank'ın ülke ekonomisi içindeki büyüklüğünü görebilme bakımından Aktif Toplamı /GSMH oranını kullanabiliriz. Buna göre:

Yıllar	Aktif Toplamı /	GSMH*
1933	27.888.364	1.141.400.000 = %2,44
1934	74.315.614	1.126.100.000 = %6,60
1935	89.212.728	1.310.000.000 = %6,81
1936	91.007.332	1.695.000.000 = %5,37
1937	115.988.011	1.806.500.000 = %6,42
1938	122.885.279	1.895.700.000 = %6,48
1939	170.263.706	2.063.100.000 = %8,25
1940	179.847.130	2.403.400.000 = %7,48

Ortaya çıkan oranlar, Sümerbank'ın ülke ekonomisi açısından ne denli önem taşıdığını somut olarak göstermektedir. Aktif toplamı sürekli şekilde artan bankanın, 1936 ve 1940 yılları dışında GSMH içindeki payı da düzenli olarak artış göstermiş ve 1933-1940 arasında %5'i aşan bir ortalama tutturulmuştur. Bu açıdan, Sümerbank'ı rahatlıkla dönemin en büyük kuruluşlarından birisi olarak değerlendirebiliriz.

Bu makro değerlendirmeden sonra, bankanın sermaye yapısını görebilmek amacıyla Öz kaynak (Öz Sermaye) / Varlık Toplamı oranlamasını kullanabiliriz.

* GSMH miktarları olarak, metinde milyon TL olarak aktarılan veriler TL olarak kullanılmaktadır.

Özkaynak oranlarını finansman faaliyetlerini incelerken yansıtmıştık. Varlık toplamını da, bilançolardaki aktif toplamından ödenmemiş sermayeyi düşerek belirleyebiliriz. Bu durumda Sümerbank'ın varlık toplamı şu şekildedir:

	Aktif Toplamı	-	Ödenmemiş Sermaye	=	Varlık Toplamı
1933	27.388.364	-	9.308.635	=	18.079.729 TL
1934	74.315.614	-	48.844.371	=	25.471.243
1935	89.212.728	-	44.095.964	=	45.116.764
1936	91.007.332	-	36.720.892	=	54.286.440
1937	115.988.011	-	44.883.892	=	71.124.119
1938	122.885.279	-	39.353.149	=	83.532.130
1939	170.263.706	-	58.456.450	=	111.807.256
1940	179.847.130	-	58.394.414	=	121.452.716

Bu değerleri yukarıdaki formüle uyarladığımızda ise, bankanın varlıkları içinde yer alan öz kaynaklar oranı şöyle çıkmaktadır:

	Öz Kaynak / Varlık T.
1933	15.288.853 / 18.079.729 = %84,56
1934	17.553.563 / 25.471.243 = %68,92
1935	21.651.454 / 45.116.764 = %47,99
1936	30.693.560 / 54.286.440 = %56,54
1937	39.286.842 / 71.124.119 = %55,24
1938	42.922.353 / 83.532.130 = %51,38
1939	43.859.781 / 111.807.256 = %39,23
1940	46.651.202 / 121.452.716 = %38,41

Oranlamalar gösteriyor ki, savaş başlangıcına kadar bankanın varlık toplamı içinde yer alan öz kaynakların oranı ortalama %50'nin üstündedir. Finansman bölümünde vurgulandığı gibi, öz kaynaklardaki artış karın oto finansman amacıyla sermayeye eklenmesinden çok sermaye artışı ve hazine ödemelerinden kaynaklanmaktadır. 1939 yılından itibaren öz kaynaklarda gözükten büyük azalış doğal olarak beraberinde yabancı kaynaklardaki artışı getirecek ve bu artışın kaynağını Merkez Bankası kredileri teşkil edecektir. Sonuç olarak şu söylenebilir ki, yatırımcı kimliği öne çıkan bankanın öz kaynakları dönemin sonuna kadar yüksek bir oranda seyretmiş, 1939'dan itibaren ise savaş koşulları ve hazine ödemelerinin kesilmesiyle yabancı kaynaklar ağırlık kazanmaya başlamıştır. Bu dönemden

itibaren, bir anlamda Merkez Bankası kredileri hazine ödemelerinin yerini alarak doğal bir kaynak konumuna ulaşmıştır.*

Bu oranı tamamlamak açısından, sabit sermaye yatırımlarının öz kaynaklar kapsamındaki boyutlarını inceleyebiliriz. Bu çerçevede, Sabit Sermaye / Öz Kaynak oranlamasını kullanırsak şu verilerle karşılaşırız:

Yıllar	Sabit Sermaye / Öz kaynak
1933	12.239.177 / 15.288.853 = %80,05
1934	18.042.870 / 17.553.563 = %102,79
1935	29.465.053 / 21.651.454 = %136,09
1936	40.690.596 / 30.693.560 = %132,57
1937	56.446.076 / 39.286.842 = %143,68
1938	71.959.097 / 42.922.353 = %167,65
1939	97.193.915 / 43.859.781 = %221,60
1940	105.235.911 / 46.651.202 = %225,58

Görüldüğü üzere, bankanın sabit sermaye yatırımları öz kaynaklarını fazlasıyla aşmakta, bu da öz kaynakların yatırımların finansmanında çok yetersiz kaldığını kanıtlamaktadır. Bu durumda, yukarıda belirtildiği gibi yabancı kaynakların düzeyi artacaktır.

Aşağıdaki iki oranlama aracılığıyla da, Sümerbank'ın borçlanma miktarı hakkında bir fikir edinebiliriz. Bunun için Borçlar / Varlık (Aktif) Toplamı ile Borçlar / Öz kaynak formüllerinden yararlanacağız.

Borçlar** / Varlık Top.	Borçlar / Öz kaynak
1933 4.324.607 / 18.079.729 = %23,92	1933 4.324.607 / 15.288.853 = %28,29
1934 7.917.680 / 29.471.243 = %26,87	1934 7.917.680 / 17.553.563 = %45,11
1935 23.465.310 / 45.116.764 = %52,01	1935 23.465.310 / 21.651.454 = %108,38
1936 25.592.880 / 54.286.440 = %47,14	1936 25.592.880 / 30.693.560 = %83,38
1937 32.037.277 / 72.094.119 = %44,44	1937 32.037.277 / 39.286.842 = %81,55
1938 40.790.974 / 83.532.130 = %48,83	1938 40.790.974 / 42.922.353 = %95,03
1939 67.947.475 / 111.807.526 = %60,77	1939 67.947.475 / 43.859.781 = %154,92
1940 74.675.128 / 121.452.716 = %61,48	1940 74.675.128 / 46.651.202 = %160,07

* Öztin Akgüç tarafından günümüze ilişkin yapılan bir değerlendirmeye göre, bir ticari işletmede öz kaynak oranının %50'nin altına düşmesi tehlikeli bir durum olmasına karşın, Türkiye gibi sermaye piyasasının yeterli gelişim gösteremediği ülkelerde öz kaynak oranının %40 hatta daha az olmasını olağan karşılamak gereklidir. Bu konuda bkz., Öztin Akgüç, Mali Tablolar Analizi, Genişletilmiş 9. b., İstanbul. Muhasebe Enstitüsü Yayın No:64, t.y., s.362.

** Borçlar miktarı bilançonun pasifinde yer alan kalemler gözönüne alınarak bulunmuştur.

Görüldüğü gibi, borçların gerek varlıklar, gerekse öz kaynak toplamı içindeki oranı son derece yüksektir. Dönemin sonuna doğru ise, işletmenin öz kaynakları borçlarını karşılayamaz duruma ulaşmaktadır. Metin içindeki ifadeleri de destekleyen bu sonuç, bir ticari işletmenin güvenilirliği ve kredibilitesi açısından olumsuz işaretlerdir ve Sümerbank'ın gelecekteki bankacılık işlemleri adına da sakıncalıdır. Günümüz koşullarıyla bir karşılaştırma yapılırsa, bir ticari işletme bünyesinde ilk oranın %50, ikincisinin de %100'ün üstüne çıkması tehlikeli sinyaller olarak değerlendirilmektedir.⁶⁹⁶ Ne var ki, alınan borçların niteliği yanında bu paraların kullanım alanları ve ülke ekonomisinin durumu, kolay bir yargıdan kaçınmak gerektiğini bir kez daha hatırlatmalıdır.*

Öz kaynakları oluşturan unsurları ve bankanın oto finansmanı ne kadar kullandığını daha iyi görebilmek açısından yararlanılabilecek iki oranlama ise; Ödenmiş Sermaye / Toplam Öz Sermaye (Kaynak) ve Kar/ Toplam Öz Sermaye şeklindedir.

Bu iki formüle göre bir değerlendirme yaparsak:

Ödenmiş Sermaye / Öz Kaynak	Kar / Öz kaynak
1933 10.691.365 / 15.288.853 =%69,93	1933 1.517.613 / 15.288.853 = %9,93
1934 13.155.628 / 17.553.563 = %74,95	1934 1.617.032 / 17.553.563 =%9,21
1935 17.904.036 / 21.651.454 =%82,69	1935 1.118.027 / 21.651.454 =%5,16
1936 25.279.108 / 30.693.560 =%82,36	1936 724.540 / 30.693.560 =%2,36
1937 35.836.108 / 39.286.842 =%91,22	1937 1.138.582 / 39.286.842 =%2,90
1938 41.146.850 / 42.922.353 =%95,86	1938 490.842 / 42.922.353 =%1,14
1939 41.543.550 / 43.859.781 =%94,72	1939 83.352 / 43.859.781 =%0,19
1940 41.605.585 / 46.651.202 =%89,18	1940 2.280.079 / 46.651.202 =%4,89

Ödenmiş sermayenin öz kaynaklar içindeki ortalaması %85 düzeyindeyken, karların oranı .%4 seviyesinde kalmaktadır. Dolayısıyla, öz kaynakların oto-finansman yöntemiyle değil, sermaye artışı yoluyla sağlandığı olgusu güçlenmektedir. Ayrıca, kar oranlarının düşük olması, bankanın mali yapısında devlet kaynaklarının yerini de belirginleştirmektedir.

⁶⁹⁶ Öztin Akgüç, a.g.e., s. 360, 363.

* Yine Öztin Akgüç'ün aktardığı kadarıyla, Türkiye koşullarında ilk oranın %60, ikincisinin de %150-200 düzeyinde olmasını normal karşılamak gereklidir. Bkz., s.360, 363.

Buna karşılık, işletmenin ortalama %4 düzeyinde kar etmesi, en azından bilançolarını “zararla” kapatan “verimsiz” işletme sıfatını almasının önüne geçmektedir. Bu sonuç o dönem için olduğu kadar gelecek açısından da önem taşımaktadır.

Sermaye yapısına ilişkin oranlamalar, sermaye piyasasının gelişmemesi sebebiyle bankanın oto-finance yerine devlet desteğine ağırlık verdiğini kanıtlamaktadır. Savaş yıllarıyla birlikte de, öz kaynaklar azalmaya ve yabancı kaynaklar artmaya başlayacaktır. İlk bakışta olumsuz görülebilecek bu sonucu, gerek dönemin ekonomik koşulları, gerekse bankanın piyasadaki yeri doğrultusunda çözümlenmelidir. Sümerbank, yatırım yaptığı alanların hemen hepsinde büyük bir kapasiteyle çalışmakta, belirli sıkıntılar yaşasa da hammaddelerini temin edebilmekte ve talep sıkıntısı yaşamamaktadır. Bu açıdan, belirli bir ekonomik güvenceye sahip konumdadır. Buna karşılık, piyasa koşulları henüz gelişmediğinden sermaye piyasası kavramı oturmamıştır ve dış finansman olanakları sınırlıdır. Bu nedenle, bankanın mali yapısındaki borçlanma oranının artması ve oto finansman düzeyinin yüksek olmaması gibi unsurlar, en azından yakın bir dönemde bankayı mali tehdit altına sokacak bir durum olarak gözükmemektedir. Diğer taraftan, Sümerbank’ın temel bankacılık işlemlerini yapabilecek şekilde donatılması, özellikle gelecek dönemde kullanabileceği bir avantajdır.

2. Sümerbank’ın Yarattığı Tahmini Katma Değer

Bankanın birincil amacı kar olmadığından, karlılık mali açıdan bir anlam ifade etse de verimliliği göstermede tek başına yeterli değildir. Bu nedenle, bankanın kuruluş amaçlarına ulaşma ve ülke ekonomisine getirdiği katma değer kurumun verimliliğini ölçmede karlılıktan daha doğru ve anlamlı bir kriterdir. Bu çerçevede, yaşanan eksiklik ve görülen hatalara karşın Sümerbank’ın özel sanayie kredi verme konusu dışındaki alanlarda ciddi aşamalar kaydettiği ve kuruluş amacına uygun çalıştığı söylenebilir.

Bankanın yarattığı katma değeri belirlemek içinse vergi, ücret ve kar toplamı formülünden yararlanabiliriz. Bu bağlamda, vergi yapısıyla başlarsak, eldeki bulgular kapsamında aşağıdaki vergi tablosunu oluşturabiliriz:

TABLO: 55

SÜMERBANK'IN ÖDEDİĞİ VERGİ MİKTARININ VERGİ GELİRLERİ VE BÜTÇE
GELİRLERİ İÇİNDEKİ YERİ (1936-1937, 1939-1940, TL,%)

Yıllar	A Ödenen Vergi Top.	B Vergi Gelirleri	C Bütçe Gelirleri	A/B	A/C
1936	3.700.000	135.420.000	271.078.532	2,73	1,36
1937	4.300.000	163.083.000	314.170.811	2,64	1,37
1939	5.541.915	196.243.000	389.721.865	2,82	1,42
1940	12.210.832	231.506.000	550.209.438	5,27	2,22

Kaynaklar: Sümerbank 1937 Senesi İdare Meclisi Raporu, Bilanço ve..., s.6. Kemalettin Apak, Cevdet Aydınelli, Mehmet Akın, a.g.e., s.89. 1923-1981 Döneminde İstatistiklerle Türkiye, Ankara: Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği, 1981, Tablo: 20. T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, İstatistik Göstergeler 1923-1990, Tablo XVII-1, s.390.

Görüldüğü gibi, Sümerbank'ın ödediği vergiler, gerek vergi, gerekse bütçe gelirleri içinde giderek artan bir seyir izlemektedir. 1940 yılına gelindiğinde, banka vergi gelirlerinin yaklaşık %5'ini karşılayacak konuma gelmiştir. Bu açıdan, Sümerbank salt ekonomiye sağladığı doğrudan kaynaklar açısından değil, devlete ödediği vergiler bakımından da önemli bir işlev görmeye başlamıştır.*

Katma değerın ikinci unsurunu oluşturan ücret düzeyleri hakkında 1940 yılı dışında kesin bilgiler bulunmadığından, istihdam bölümünde aktarılan miktarlara göre tahminler yapmak mümkündür. Bu bağlamda, aylık işçi ücretini 25 lira düzeyinde alırsak bir işçi için yıllık harcama miktarı 300 lira olacaktır. Bu miktarı temel alarak, 1936'dan itibaren gerçekleşen işçi harcamalarını yaklaşık olarak hesaplayabiliriz. Buna göre, 1936'da 1.931.700, 1937'de 2.151.000, 1939'da 3.362.100 liralık işçi ücreti ödenmiştir.

Son olarak, aşağıdaki tablo kapsamında, vergi ve ücret oranlarına kar miktarlarını da ekleyerek 1936, 1937, 1939 ve 1940 yıllarında bankanın yarattığı katma değeri yine yaklaşık olarak hesaplayacağız:

* Vergi ödemeleri dışında, banka ve işletmeleri tarafından hammadde, işletme malzemesi, işçi ücreti ve maaş şeklinde ödenen paralar 1936'da 6.2 milyon lira iken, 1937'de 9.6 milyon liraya çıkmıştır. Bkz., Sümerbank 1937 Senesi İdare Meclisi Raporu ve Bilanço, s.6.

TABLO: 56

SÜMERBANK'IN YARATTIĞI TAHMİNİ KATMA DEĞER (1936-1937, 1939-1940, TL)

Yıllar	Vergiler	Ücret	Kar	Toplam Katma Değer
1936	3.700.000	1.931.700	724.540	6.356.240
1937	4.300.000	2.151.000	1.138.582	7.589.582
1939	5.541.915	3.362.100	83.352	8.987.367
1940	12.210.832	5.704.935	2.280.079	20.195.846

Tablodaki veriler, Sümerbank'ın 1936 yılında yarattığı 6 milyon lira civarındaki katma değer, dönem sonunda 3 kattan fazla artış gösterdiğini ortaya koyuyor. Buradaki toplam veriler kesin sonuçları yansıtmasa da, işletmenin yarattığı katma değer giderek arttığını göstermesi bakımından önemlidir. Nitekim, bankanın yatırım ve üretim faaliyetlerini dikkate aldığımızda, katma değer giderek artmasının mantıklı bir sonuç olduğunu düşünebiliriz. Bu sonuç, banka faaliyetlerinin makro plandaki verimliliği adına da olumlu bir gösterge olarak değerlendirilebilir.

III.1.2. Değerlendirme

Sümerbank'ın 1933-1940 yılları arasındaki faaliyetleri, banka bağlamında devlet işletmelerinin temel niteliklerini de ortaya koyuyor. Bunlardan en önemlisi, Sümerbank'ın klasik banka formasyonundan uzak biçimde çalışmasıdır. Bunun sonucunda, temel amaç salt sermaye birikimini sağlamak değil, yatırımlar ve üretim yoluyla öncelikle sanayileşmeyi hızlandırmaktır. Böylelikle, iç piyasanın gelişimi doğrultusunda sanayi kapitalizmine geçiş çabuklaşacak ve toplumsal refah ta artacaktır. Bunu, ulusal ekonomik kalkınma ve bağımsızlık amaçlarını gerçekleştirme süreci olarak da ifade edebiliriz. Amaç böylesine kapsamlı düzeyde olunca, Sümerbank açısından yatırım, yönetim ve üretim faaliyetleri yanında işin sosyo-ekonomik boyutları da ön plana çıkacak ve banka faaliyetlerinin yorumlanmasında öncelikle bu olguların dikkate alınması gerekecektir.

Bu çerçevede, yatırım ve üretim faaliyetleri, bankanın en önemli başarıları yanında başarısızlıklarını da simgelemektedir. Yatırım faaliyetleri sonucunda, ekonomiye ağır sanayinin de içinde bulunduğu yeni işletmeler kazandırılmış, yerli hammadde kullanımı giderek artmış ve düzenli bir istihdam ve üretim artışıyla birlikte önemli bir katma değer yaratılmıştır. Bu işletmelerin, ülkenin en yüksek kapasiteye sahip kurumlar olması yapılan işin boyutları bakımından önem taşımakta,

yatırımların büyük şehirlerin dışına taşması da bölgelerarası dengesizliğin giderilmesi açısından olumlu bir adım teşkil etmektedir. Ayrıca, dokuma gibi temel tüketim alanında odaklanan başlangıç yatırımlarının, halkın ucuz giyim ihtiyacını karşılamadaki rolü de yadsınamaz. Dönem sonunda, istenildiği kadar olmasa da ithalat oranlarının azalması ve dünya sanayinin simgesi olan demir-çelik sanayiine başlanması, dışa bağımlılığın azaltılarak ekonomik bağımsızlığın gerçekleşmesi yönündeki kayda değer sonuçlarıdır. Uygulama alanı bulamayan ikinci sanayi planı da, ihracat kapasitesini artırma düşüncesini temel alarak bu hedefi desteklemek üzere tasarlanmıştır. Tüm bu göstergeler, Sümerbank'ın iç pazarı hareketlendirme ve daha geniş bir deyimle ulusal kapitalizmi geliştirme yolunda ne denli önemli bir aşama kaydettiğini de kanıtlamaktadır.

Bu başarılar karşın, tecrübe ve bilgi eksikliğinden kaynaklanan planlama yetersizliği ticari çalışma düzeninde aksaklık yaratarak düşünülen hedeflere tam anlamıyla ulaşılmasını engellemiş, mali sorunlara sebep vermiş ve böylece daha kapsamlı başarıların önünü kesmiştir. Çalışanların yeterli maddi ve sosyal güvenceye kavuşmaları sorunu da tam olarak çözemediğinden daimi işçilik kavramı yerleştirilememiştir. Bunların yanında, bankacılık işlemlerinin yeterince uygulanamadığı ve bu nedenle özel sermaye birikimlerinin bankaya kanalize edilemediği de bir gerçektir. Dolayısıyla, Sümerbank gerek çok kapsamlı görevlerle donatılması, gerekse sanayi alanındaki bilgi ve tecrübe eksikliği nedeniyle tüm beklentileri karşılayamamıştır. Bu temel sorunun, dönemin tüm devlet işletmeleri için geçerlilik taşıyacağını söylemek de yanlış bir yargı olmayacaktır. Ancak, Türkiye için bu denli büyük bir kapasiteyle kurulan ve bu anlamda ülke için yeni bir deneyim oluşturan işletmelerin, mevcut bilgi ve tecrübe ortamında yaşadıkları düzensizlik ve eksiklikleri gereğinden fazla büyütme ve bunları giderilemeyecek sorunlar olarak değerlendirmek de doğru değildir. Nitekim, metin içinde de aktarıldığı gibi, dönem sonuna doğru özellikle idari ve istihdam konularına yönelik olumlu düzenlemeler içerisine girilmektedir.

Konunun ikinci boyutunu oluşturan bürokrasi açısından baktığımızda, bir ve ikinci bölümde ortaya çıkan unsurlara paralel biçimde, ekonomik işleyişi yönlendirme çabasının “dengeli” ekonomik anlayış çizgisinden vazgeçilmeden sürdürüldüğü meydana çıkmaktadır. Devlet işletmelerindeki üretim, yönetim ve denetim sürecinden fiyatların belirlenmesine kadar hemen her kararda yönetimin ağırlığı öne çıkmış, sanayi kredisi örneğinde görüldüğü gibi bankanın özel kesime

kredi aktarmak için sanayi yatırımlarını geri plana atmasına izin verilmemiş ve özellikle yatırıma ilişkin süreçte, özel sektöre yönelik eleştirel yaklaşımlar ortaya atılmıştır. Dolayısıyla, devletçilik bir anlamda “güdümlü ekonominin” de bir aracı durumuna indirgenmiştir. Fakat bu güdümlü anlayış, özel kesime ilişkin süreci incelerken ortaya çıktığı gibi, ekonomiyi özel sanayi sektörü aleyhine daraltan bir sonuç doğurmamış aksine sermaye kesimine yeni olanaklar getirmiştir. Bu açıdan, yönetimin kesin etkinliği devlet işletmelerinde görülürken, ekonominin genel işleyişi kapitalizm içindeki “karma ekonomi” çerçevesinde biçimlenmiş, devlet yatırımları özel kesimin yapamadığı alanlara yönelmiş ve özel kesim biraz da çelişkili biçimde ulusal misyon doğrultusunda yönlendirilmeye çalışılmıştır. Ve son olarak, ikinci bölümde ortaya çıkan unsurlara sanayi planları anlayışını da eklediğimizde, devlet işletmeciliğinin karma ekonomi kapsamında devamlılığının öngörüldüğü tezi pekişmiştir. Bu öngörüye karşılık, devlet işletmelerinin gelecekteki konumunun bürokrasi içindeki değişimler ve belirlenen ekonomik hedefler yanında, özel kesimin gelişmişlik düzeyinin etkisiyle belirleneceğini söylemek mantıklıdır.

Böylesine yüksek düzeyde çalışmalar yapan Sümerbank’ın mali görünümü, işletmenin kendisi için olduğu kadar ekonomik süreç ve toplumsal kesimler açısından da ilginç sonuçlar taşımaktadır. Belirli bir mali özerklik altyapısı ve ticari çalışma ilkesi üzerine kurulmaya çalışılan banka ve ona bağlı devlet işletmeleri, satışlarını çoğunlukla piyasaya yaparak ve belirli bir kar elde ederek bu konuda bazı başarılar sağlamıştır. Ne var ki, sermaye birikimi konusunda banka işlemleri öne çıkarılmadığı gibi, kanunlarda belirtilen mali kıstaslara da genellikle uyulmamış ve bankanın devlet borçlarından kaynaklanan yabancı kaynakları dönemin sonunda giderek artmıştır. Aslında, öz kaynak oranının yüksek olduğu yıllarda da devletin mali ağırlığı her zaman süregelmiştir. Bu göstergeleri salt ticari bir işletme mantığından hareketle yorumlarsak, bankanın mali gidişini olumsuz şekilde değerlendirebiliriz. Fakat, daha önce de belirtildiği gibi, gerek bankanın konumu, gerekse ekonominin özgün koşulları bu yorumu haksız kılacak noktalar içermektedir. Bu bağlamda, hazine ödemelerinin kesilmesi ve büyük olasılıkla piyasa koşullarından kaynaklanan nedenler yüzünden bankacılık işlemlerinin sınırlı kalması zorunlu olarak yabancı kaynak artışını doğurmaktadır. Yatırımların devam etmesi adına gerekli olan ve faiz oranı yüksek olmayan bu kaynağı, salt Merkez Bankası’ndan kaynaklanması niteliğinden ötürü sakıncalı bulmak doğru değildir. Üstelik, banka yönetiminde de dile getirildiği gibi, hazine ödemelerinin kesildiği bir

sırada aktarılan bu kredileri yabancı kaynak saymamak da mümkündür. Bu sürecin, bankacılık işlemleri yapmayı ya da piyasaya borçlanma ihtimallerini hiçbir zaman engellemediğini de düşünersek, varolan yapıyı çok olumsuz ve değıştirilemez olarak nitelerek yerine koşulların bir sonucu olarak ele almak daha doğrudur.

Devlet tarafından sağlanan mali kaynaklar, öncelikle vergi tabanı üzerine oturtulmuş ve böylece devlet işletmeciliğinin finansmanında ulusal kaynaklar önemli bir rol oynamıştır. Dönem içinde, ücretli kesim vergi yükünün en önemli kısmını üstlendiğinden, devlet işletmelerinin finansmanında bu kesimin önemli bir katkısı vardır. Nitekim, işçi ücretleri ve sosyal harcamalardaki genel durum da bu kanıyı desteklemektedir. Buna karşılık, vergi sürecinde özel sanayi kesimi lehine olan durum, devletçiliğın bu alana yönelik mali katkısını somutlaştırmakta ve ekonomik sistemin niteliğine ilişkin anlamlı bir örnek oluşturmaktadır. Bu finansman sürecinde, enflasyon yoluyla mali dengelerin bozulmasına olanak verilmemesi de, ekonomik açıdan olduğu kadar toplumsal açıdan da önem taşıyan bir tercih olarak karşımıza çıkmaktadır. Böylelikle, reel gelir kayıpları ve hayat pahalılığının önüne geçilerek, bir anlamda vergi konusundaki düzenlemeler dengelenmeye çalışılmaktadır. Son olarak, dokuma ve demir-çelik sanayileri için Rusya ve İngiltere'den yapılan borçlanmalar ve bu konudaki etkin arayışlar, iç kaynakların yetersizliği nedeniyle zorunlu bir arayışı ifade etmesi yanında, devlet işletmeciliğinin otarşik bir ekonomik yapılanmaya yol açmayacağıının da işaretlerini vermektedir. Bir diğerk önemli nokta da, dış borçlanma faaliyetlerinin uluslararası siyasi-ekonomik konjonktürden faydalanarak yapılması ve böylelikle ülkenin aleyhine olabilecek bağlayıcı unsurlar içermemesidir. Nitekim, borçlanmaların Rusya ve İngiltere gibi iki farklı sisteme sahip ülkeden yapılması ve anlaşma koşullarının Türkiye aleyhine herhangi bir unsur taşınamaması bu tespitleri doğrulamaktadır.

Tüm bu bilgiler ışığında, denilebilir ki, Türkiye koşullarına özgü bir devlet işletmesi olan Sümerbank, kendisine verilen makro amaçları gerçekleştirmek açısından başarılı olmuş ve verimli çalışmıştır. Bu anlamda, Türkiye kapitalizminin oluşmasında Sümerbank'ın çok büyük katkıları vardır ve başta ticari düzeyde olmak üzere koşullar gereği yaşanan sıkıntı ve eksiklikler de giderilemeyecek noktalar olarak gözükmemektedir.

III.3. Etibank Faaliyetlerinin İncelenmesi (1935-1940)

I.bölümde vurgulandığı gibi, 1935 yılında faaliyete geçen banka Sümerbank modelinin madencilik sektöründeki görünümünü oluşturmaktadır. Bu çerçevede, maden yatırımları, ortaklıkları ve bunların yönetimleri yanında, elektrik santrallerinin kurulması da bankanın görevleri içinde yer almaktadır. Bu bölümde, Sümerbank'ı ele alırken kullanılan yöntem izlenerek Etibank'ın 1935-1940 dönemindeki çalışmalarının bir değerlendirmesi yapılacaktır.

A. Etibank'ın Yatırım Faaliyetleri

Etibank, incelediğimiz dönem içerisinde bakır, krom, demir, linyit ve kömür madenlerine yönelik yatırımlar ile enerji alanında bir santral yapımını üstlenmiştir. Bu yatırımların bir kısmı bankanın kendi kaynaklarıyla yapılırken, bir kısmı da daha önce kurulmuş madencilik kurumlarının satın alınması ya da bankaya devredilmesi yoluyla gerçekleşmiştir.

Bu bağlamda, Divriği demir madeni işletmesi, Şark kromları işletmesi ve Çatalağzı elektrik santrali bankanın yeni yatırımlarını oluşturmakta, Ereğli kömürleri işletmesi, Değirmisaz, Soma ve Tavşanlı linyit işletmeleri, Ergani, Kuvarshan ve Murgul bakır işletmeleri ve Keçiözümlü kükürt işletmesi Etibank'a geçen kuruluşları meydana getirmektedir.*

Bu işletmelerin bankaya devredilme süreçlerine bakarsak; Ereğli kömür işletmesi, 1936 yılı sonunda yapılan bir anlaşmayla hükümet tarafından satın alınmış ve 11.06.1937 tarih ve 3241 sayılı kanunla Etibank'a devredilmiştir. 30.05.1940 tarih ve 3867 sayılı kanunla da Ereğli kömür havzasındaki ocakların tazminat karşılığında Etibank'a bağlı müesseseye geçmesi sağlanmıştır.⁶⁹⁷

1937 yılında Etibank'ın linyit işleriyle ilgilenmesine karar verildikten sonra, ilk olarak, Değirmisaz'daki bir ocak sahibinin mukavelesi feshedilmiş ve maden bankaya geçmiştir. Ancak, bu rezervin yetersiz olması ve 01.07.1938 tarih ve 3437 sayılı Mahrukat Kanunu'nun bankayı bu konuda daha ileri teşebbüslere yöneltmesi

* Daha önce işlemeye başlayan bu kurumlar için banka genişletme çalışmaları yapmıştır.

⁶⁹⁷ Kemalettin Apak, Cevdet Aydınelli, Mehmet Akın, a.g.e.,s.295-296. Hükümetle Ereğli şirketi arasında 28 Teşrinisani 1936 tarihinde yapılan anlaşmanın onaylanmasına ilişkin 31 Mart 1937 tarihli ve 3146 sayılı kanun ve satın alma sözleşmesi için bkz., Düstur, Cilt:18, Teşrinisani 1936-Teşrinievvel 1937, Ankara: Başvekalet Matbaası, 1937, s.480-489. İşletmenin Etibank'a devredilmesini öngören 3241 sayılı kanun için bkz., Düstur, Cilt:18, s.1320-1322. Son olarak, Ereğli kömür havzasındaki ocakların devletçe işletilmesi hakkındaki 3867 sayılı kanun için bkz., Düstur, Cilt:21, Teşrinisani 1939-Teşrinievvel 1940, Ankara: Başvekalet Matbaası, 1940, s.1546-1549.

sonucunda, önce 1938 yılında Tavşanlı linyitleri bankanın kullanımına verilmiş, 1939 yılında da özel sermaye elinde iyi işletilemeyen Soma linyitleri banka tarafından satın alınmıştır. Böylece, dönem sonuna doğru üç linyit madeninin işletim hakkı bankaya geçmiştir.⁶⁹⁸

1925 yılında kurulmuş olan Ergani bakır şirketinin devlete ait hisseleri Etibank'ın açılmasıyla bankaya devredilmekte, ardından bankanın gerçekleştirdiği sermaye artırımını sonucunda yönetim çoğunluğu bankaya geçmekteydi. Bunun dışında, uzun bir süre işletilmeyen Kuvarshan bakır madeni ile belirli bir süre İngilizler tarafından işletilen Murgul madeni imtiyaz haklarının da bankaya verilmesiyle birlikte üç madenin işletim hakkı Etibank'a geçiyordu.⁶⁹⁹

Sümerbank'ın yaptığı araştırmalara bağlı olarak, 1934 yılında Keçiözü'de kükürt üretimi için Sümerbank ve İş Bankası tarafından bir anonim şirketi kurulmuş ve Etibank'ın kurulmasıyla birlikte Sümerbank'ın hissesi Etibank'a devredilmiştir.⁷⁰⁰

Birinci Dünya Savaşı sırasında Guleman'da tespit edilen bulunan krom madeni için 1936 Mayıs'ında tesis faaliyetlerine başlanmış ve 15.11.1936 tarihinde Şark kromları adıyla bir şirket kurularak maden Etibank tarafından işletime açılmıştır.⁷⁰¹

Demir madeni araştırmaları sırasında Sivas Divriği'de rezervlere rastlanması üzerine, MTA tarafından etüt çalışması gerçekleştirilmiş ve madenin işletilmesi 1938 Mayıs'ında bankaya verilerek üretime başlanmıştır.⁷⁰²

Son olarak, elektrik ihtiyacının karşılanması amacıyla, 1940 Nisan'ında banka tarafından Zonguldak civarındaki Çatalağzı'nda bir elektrik santrali yapımına girilmiş ve bu amaçla bir İngiliz firmasına ihale verilmiş, ancak II. Dünya Savaşı nedeniyle iş gecikmeye uğradığından 1946 Temmuz'unda başlanan yapım çalışmaları 27 Ekim 1948'de sonuçlanabilmiştir.⁷⁰³

Görüldüğü gibi, Etibank'ın madencilik alanındaki faaliyetleri yeni tesis kurmaktan çok varolan tesisleri yeniden kullanıma sokmak ya da geliştirmek yönündedir. Özel ve yabancı sermaye elinde yeterli verimlilik sağlanamadığından,

⁶⁹⁸ Aynı Eser, s.306.

⁶⁹⁹ Aynı Eser, s.319-320, 323, 325.

⁷⁰⁰ Aynı Eser, s.343. Madenin işletimi 1943 yılı sonuna kadar İş Bankası'yla ortak yürütülmüş, 1944 yılında Etibank hisselerin geri kalan kısmını da satın almıştır.

⁷⁰¹ Aynı Eser, s.333.

⁷⁰² Aynı Eser, s.337.

⁷⁰³ Hüsamettin Toros, Türkiye Sanayii Devlet İşletmeleri, Cilt:1, İstanbul: Güven Basımevi, 1954, s.257-258.

hem ihracat kapasitesini artırma ve maden sanayiini geliştirme, hem de milli savunma ihtiyaçlarını karşılamak adına önem taşıyan madenler Etibank aracılığıyla devletleştirilmekte ve böylelikle üretimde düzenliliği sağlamak yanında madencilik alanındaki spekülasyon hareketlerin de önüne geçilmeye çalışılmaktadır.*

Yatırım sürecinde bankanın kendine özgü konumu dikkate alınarak, aşağıdaki tabloda ele alınan yatırım harcamalarına ilk tesis masraflarının yanı sıra iştirakler ile müessese ve teşebbüslere aktarılan sermayeler de dahil edilmiştir:

TABLO: 57
ETİBANK YATIRIMLARI (1936-1940, TL)

Yıllar	Bitmemiş Tesisler + İlk Tesis Masrafları	Müessese ve Teşeb. Sermayesi	İştirakler	Toplam
1936	84.866			84.866
1937	22.283		11.000	33.283
1938	99.399	5.000.000	11.000	5.110.399
1939		8.005.800	4.737.250	12.743.050
1940		6.210.000	4.476.500	10.686.500

Kaynak: Kemalettin Apak, Cevdet Aydınelli, Mehmet Akın, a.g.e., s.282-283.

Etibank, yukarıda değinilen koşullara uygun olarak yeni yatırımlardan çok kendisine bağlanan kurumlara ve yaptığı iştiraklere sermaye aktarımına yönelmekte ve varolan maden tesislerinin yenilenmesi ve geliştirilmesi hedefini taşıyan bu yatırımlarla maden kapasitesinin artırılması hedeflenmektedir. Bu kapsamda, 1938-1940 arasında bankaya bağlı kurumlara önemli bir sermaye aktarımının gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Böylelikle, Sümerbank'ın tüketim sanayi alanında odaklanan başlangıç faaliyetlerinin, maden sanayii ile tamamlanmaya başladığını söyleyebiliriz.**

Bankanın sabit ve döner sermaye arasındaki karşılaştırması da yatırımcı kimliğini ortaya koymaktadır:

* Dönemin İktisat Vekili Sırrı Day da, 1940 yılına ait şu sözleriyle ulusal madencilik politikasına atıfta bulunmaktaydı: "Madencilik öteden beri zengin milletlerin işiydi. Bizim memleketimizdeki madenlerimizi birçok ecnebi şirketler işletmekteydi. Hamdolsun bugün bütün bunlar tamamen millileşmiştir. Bundan sonra da madenlerimizin bir daha ecnebi eline geçmesine imkan yoktur." Bkz., 3460 sayılı kanuna., Cilt:3, 1942, s.165.

** Etibank'ın 1936 yılında 0,2 milyon lira olan inşaat harcamaları, 1937'de 4.1, 1938 ve 1939'da 4.0 ve 1940'da 4.5 şeklinde gelişim göstermiştir. Böylelikle, 1936-1940 arasında inşaat gideri olarak toplam 16.8 milyon lira harcama yapılmıştır. Bkz., Tuncer Bulutay, Nuri Yıldırım ve Yahya S.Tezel, a.g.e., Tablo Ek 35. Bu durumda, Etibank Sümerbank kadar olmasa da küçümsenmeyecek bir inşaat politikası izlemiştir ve yukarıdaki yatırım rakamlarını birlikte değerlendirmek gereklidir.

TABLO: 58

ETİBANK'IN SABİT-DÖNER SERMAYE GELİŞİMİ (1936-1940)

Yıllar	Sabit Sermaye	Toplam Kaynaklara Oranı	Döner Sermaye	Toplam Kaynaklara Oranı
1935	164	0,40	40.041	99,60
1936	3.434.258	81,18	796.162	18,82
1937	9.217.399	89,39	1.092.496	10,61
1938	13.887.805	92,74	1.086.065	7,26
1939	17.452.025	66,58	8.757.640	33,42
1940	22.552.366	56,07	17.667.867	43,93

Kaynak. Cumhuriyet Fermanı: a.g.e., s.95.

1936-1940 arasında düzenli artış çizgisi taşıyan Etibank'ın sabit sermaye oranları, kaynakların maden yatırımlarına odaklandırıldığını kanıtlamaktadır. Savaş koşullarının yaşanmaya başlandığı 1939 yılına kadar yüksek oranda seyreden sabit sermaye yatırımları, bu tarihten itibaren oransal olarak Sümerbank'ta olduğu gibi düşme eğilimine girecek ve parasal değerlere ağırlık verilmeye başlanacaktır. Bu açıdan, Etibank'ın yatırım çizgisi, bankanın Sümerbank misyonunu madencilik alanında üstlendiğini bize veriler aracılığıyla göstermektedir.

Bu verilerin ardından, Etibank yatırımlarının çeşitli büyüklükler karşısındaki yerini de şu şekilde ölçebiliriz:

TABLO: 59

ETİBANK YATIRIMLARININ NET YATIRIMLAR VE SİNAİ HASILA İÇİNDEKİ PAYI (1936-1940, %)

Yıllar	A Toplam Yatırım (TL)	B Cari Fiyatlarla Toplam Net Yatırımlar (Milyon TL)	C Cari Fiyatlarla Sınai Hasıla (Milyon TL)	A/B	A/C
1936	84.866	68.7	263.2	0,12	0,03
1937	33.283	76.5	297.3	0,04	0,01
1938	5.110.399	96.1	317.4	5,32	1,61
1939	12.743.050	96.5	377.2	13,21	3,38
1940	10.686.500	104.8	453,0	10,20	2,36

Kaynaklar: Tablo:57. Tuncer Bulutay, Nuri Yıldırım ve Yahya S.Tezel, a.g.e., 120/B, 125/B, Tablo 8.2.A Tablo 9.4.

Tablodaki veriler, Etibank'ın doğrudan ve dolaylı madencilik yatırımlarının özellikle toplam yatırımlar içinde önemli bir yer aldığını yansıtıyor. Özel sermayenin

madencilik sektörüne yönelmediği ve savaş koşullarının hakim olmaya başladığı bir ortamda, bu yatırımların değeri bir kat daha artmaktadır.

Yatırıma ilişkin bu verilerin ardından, dönem sonuna doğru banka yatırımları içinde önemli bir pay almaya başlayan iştiraklerin 1939 yılındaki durumuna bakarsak, sınai ve mali olmak üzere iki alanda odaklandıklarını görüyoruz: Sınai alandaki iştirakler, Ergani Bakır T.A.Ş., Keçiborlu Kükürtleri T.A.Ş., Sosyete Şilep T.A.Ş., Adapazarı Demir Tahta fabrikası şeklindeyken, Halk Bankası, Ankara Sigorta Şirketi ve Takas Limited Şirketi mali iştirakleri oluşturmaktaydı.⁷⁰⁴ Yatırım tablosunda belirtildiği gibi, bu iştiraklere ayrılan sermaye payı 1940 yılı itibariyle 4.476.500 lira düzeyindeydi.

Bu bölümde son olarak, devlet işletmelerinin yatırım konusundaki performansını değerlendirmek açısından, Sümerbank ve Etibank yatırımlarını toplu şekilde veren aşağıdaki karşılaştırmalı tablo yararlı olacaktır:

TABLO: 60

SÜMERBANK VE ETİBANK YATIRIMLARI TOPLAMININ NET YATIRIMLAR VE SINAİ HASILA İÇİNDEKİ (1936-1940, %)

Yıllar	A Toplam Yatırım (TL)	B Cari Fiyatlarla Net Yatırımlar (Milyon TL)	C Cari Fiyatlarla Sınai Hasıla (Milyon TL)	A/B	A/C
1936	7.721.297	68.7	263.2	11,24	2,93
1937	18.345.367	76.5	297.3	23,98	6,17
1938	19.059.191	96.1	317.4	19,83	6,00
1939	27.745.306	96.5	377.2	28,75	7,36
1940	22.394.698	104.8	453,0	21,37	4,94

Kaynaklar: Tablo:10 ve Tablo:57 toplamı, Tuncer Bulutay, Nuri Yıldırım ve Yahya S.Tezel, a.g.e., 120/B, 125/B, Tablo 8.2.A, Tablo 9.4.

Görüldüğü gibi, Sümerbank ve Etibank özellikle yatırım ve sınai hasıla içinde önemli bir pay almaktadır. Yatırımlarda %9 civarında olan ortalama, sınai hasıla içinde yaklaşık %6'dır. Yatırım kapsamına Sümerbank'ın iştirak ve müesseselerine aktardığı sermayeler de alındığı takdirde yatırım ortalaması %10'u da geçecektir ki, bu sonuçlar, dönemin iki büyük devlet işletmesinin ülke ekonomisindeki konumlarını belirginleştirmektedir.

⁷⁰⁴ Etibank Bilanço ve İdare Meclisi Raporu 1939, Ankara:1940, s.14. 1940 yılı idare meclisi raporunda, Türk-İngiliz Ticaret ve Finansman Korporasyonu Limited Şirketi'nin tasfiye edildiğine

B. Etibank'ın Üretim Faaliyetleri

Bu bölümde, bankaya bağlı madencilik işletmelerinin üretim performanslarını Ereğli kömür işletmelerinden başlayarak gözden geçireceğiz:

TABLO: 61

EREĞLİ KÖMÜR İŞLETMESİ ÜRETİMİ (1933-1940, Ton)

Yıllar	A Ereğli Üretimi	B Toplam Üretim (1.000 Ton)	A/B
1933	731.057	1.852	39,47
1934	801.706	2.288	35,04
1935	767.792	2.340	32,81
1936	665.221	2.299	28,94
1937	471.050*	2.307	20,42
1938	763.456	2.589	29,49
1939	775.614	2.696	28,77
1940	528.423	3.019	17,50

Kaynak: Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Etibank Mahdut Mes'uliyetli Ereğli Kömür İşletmesi Müessesesinin 1939 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporu, Ankara: 1940, s.21-22. Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti Etibank Ereğli Kömür İşletmesi 1940 Yılı Raporu, İstanbul: 1941, s.16. Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü İstatistik Yıllığı, C:15, 1942-1945, Ankara: Hüsütabi Basımevi, 1946, s.292.

Kömür işletmesinin bankaya geçtiği 1937 yılından itibaren gerçekleşen üretime baktığımızda, 1933 yılındaki üretim miktarının 1938 ve 1939 yılı itibariyle aşıldığı, 1940 yılında ise önemli bir düşüşün yaşandığını görüyoruz. Bunun yanında, ülke içindeki üretimin de düzenli şekilde artmasıyla birlikte, Ereğli işletmesinin toplam üretimdeki payı azalmaktadır. Ayrıca, işletmenin 1940 yılı üretim programında 650.000 tonluk bir üretim planlaması yapılmasına karşın bunun da epeyce gerisinde kaldığı anlaşılmaktadır.⁷⁰⁵ Bu açıdan diyebiliriz ki, Ereğli kömür işletmesi, 1930'ların ikinci yarısından itibaren düşmekte olan kömür üretiminde bir artış sağlayarak işletmenin 1934 yılındaki üretimine yaklaşan bir miktara ulaşmış,

değininmektedir. Bkz., Etibank İdare Meclisi Raporu, Bilanço ve Kar ve Zarar Hesabı Sene 1940, Ankara:1941, s.9.

* Sekiz aylık üretim miktarıdır.

⁷⁰⁵ Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Etibank Ereğli Kömür İşletmesi 1940 Yılı Raporu, s.16. İşletmenin 1939 yılı denetim raporunda, üretimin artırılmamasının etkenleri olarak işçilik sorunu, teknolojinin yenilenememesi ve yapılan ihmallere müdahale edilmemesi gibi unsurlar öne çıkarılıyordu. Bkz., Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Etibank Mahdut Mes'uliyetli Ereğli Kömür İşletmesi Müessesesinin 1939 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporu, s.22-23.

ancak 1940 yılından itibaren gündeme gelen savaş koşulları yeniden üretimin azalmasına ve hedeflerin gerçekleştirilememesine neden olmuştur.*

1940 yılında Garp linyitleri müessesesi adıyla tek bir kurum altında toplanacak olan Tavşanlı, Değirmisaz ve Soma işletmeleri ile 1940 yılında Kars ve çevresinin yakıt ihtiyacını karşılamak amacıyla faaliyete geçen Balkaya linyitlerinin üretim miktarları şu şekildedir:

TABLO: 62
ETİBANK'A BAĞLI LİNYİT KURUMLARININ ÜRETİM MİKTARLARI
(1937-1940, Ton)

Yıllar	Değirmisaz	Tavşanlı	Soma	Balkaya	Toplam
1937	85				85
1938	15.825	10.361			26.186
1939	25.582	26.375	11.146**		63.103
1940	35.291	34.689	79.276	6.500	155.756

Kaynaklar: Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti Tavşanlı-Değirmisaz ve Soma Linyitleri 1939 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporu, Ankara: 1940, s.8. Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti Etibank Garp Linyitleri Müessesesi 1940 Yılı Raporu, İstanbul: 1941, s.5. Etibank İdare Meclisi Raporu, Bilanço ve Kar ve Zarar Hesabı Sene 1940, Ankara:1941, s.7.

Etibank'ın linyit madenlerini devralmaya başladığı 1937 yılından itibaren, üretim düzeyi gerek işletme bazında, gerekse toplam miktarda sürekli artmaktadır. 1938-1940 arasındaki artış miktarı da 4 katın üzerindedir. Buna karşılık, Balkaya dışındaki üç işletmenin 1940 yılı üretiminin yıllık 210.000 ton olacağı öngörülmesine rağmen⁷⁰⁶, gerçekleşen üretim bu planlamanın gerisinde kalmıştır. Dolayısıyla, Sümerbank'ta olduğu gibi, işletmeler düzenli bir üretim çizgisi yakalamaları yanında üretim programı hedefine ulaşamamışlardır.

Etibank'ın linyit üretiminde ne denli önemli bir konuma ulaştığını ise, aşağıdaki tablo yansıtmaktadır:

* Daha sonra görüleceği gibi, 1940 yılındaki üretim azalmasında askere alınmalar dolayısıyla yaşanan işgücü kaybının doğrudan bir etkisi olacaktır.

** Üç aylık üretim miktarıdır.

⁷⁰⁶ Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Tavşanlı-Değirmisaz ve Soma Linyitleri 1939 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporu, s.8.

TABLO: 63

ETİBANK'IN TÜRKİYE LİNYİT ÜRETİMİNDEKİ PAYI (1937-1940, Ton, %)

Yıllar	A Etibank'ın Linyit Üretimi	B Toplam Linyit Üretimi	A/B
1937	85	116.397	0,07
1938	26.186	145.706	17,97
1939	63.103	160.763	39,25
1940	155.756	221.642	70,27

Kaynaklar: Tablo 62. Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü İstatistik Yıllığı, C:15, 1942-1945, s.292.

Görüldüğü gibi, banka 1940 yılı linyit üretiminin %70'ini üstlenerek tekele yakın bir konuma gelmektedir. Giderek artan bir üretim yapısının yakalandığını, özel sermaye üretiminin azaldığını ve nihayet savaş koşullarının yaşanmaya başladığını dikkate alırsak, 1940 yılı hedefi yakalanamamasına rağmen Etibank'ın linyit üretimi açısından başarılı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Bankanın krom üretimini incelediğimizde, Guleman civarında yer alan ve Şark kromları adıyla faaliyet gösteren kurumun krom üretimindeki yeri şu şekilde gözükmektedir:

TABLO: 64

ETİBANK'IN KROM ÜRETİMİ VE TOPLAM ÜRETİMDEKİ PAYI (1936-1940, Ton, %)

Yıllar	Etibank Üretimi	Toplam Üretim	A/B
1936	21.452	160.399	13,37
1937	45.999	192.508	23,89
1938	95.010	213.831	44,43
1939	105.067	183.285	57,32
1940	92.128	120.405	76,51

Kaynaklar: Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti Etibank Şark Kromları Müessesesi 1939-1940 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporları, Ankara, İstanbul: 1940, 1941, s.10, 11. Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, İstatistik yılığı, Cilt:15, 1942-1945, s.292.

1940 yılı dışında artış gösteren üretimin 1936-1940 aralığındaki artış düzeyi 4 katı aşmış durumdadır ve 1940 yılı iş programında 100.000 ton⁷⁰⁷ olarak saptanan üretim miktarına da yaklaşmıştır. Toplam krom üretimindeki payı da, bankanın bu alanda önemli bir yere sahip olduğunu yansıtmaktadır.

⁷⁰⁷ Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Etibank Şark Kromları Müessesesi 1940 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporu, s.11.

Ülkenin bakır ihtiyacını karşılamak amacıyla faaliyet gösteren Kuvarshan ve Ergani madenlerinin üretim çalışmalarını incelersek;

TABLO: 65

ETİBANK İŞLETMELERİNİN BAKIR ÜRETİMİ (1937-1940, Ton)

Yıllar	Kuvarshan	Ergani	Toplam
1937	652*		652
1938	2.240		2.240
1939	2.500	4.584	7.084
1940	1.924	7.044	8.968

Kaynaklar: Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti Etibank Kuvarshan Bakır Müessesesi 1939-1940 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporları, Ankara, İstanbul: 1940, t.y., s.9, 1. Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti Etibank Ergani Bakır Türk Anonim Şirketi 1939-1940 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporları, Ankara, İstanbul: 1940, 1941, s.11, 10.

Süreç içinde düzenli biçimde artış kaydeden üretim düzeyi, 1938-1940 aralığında 4 kat civarında bir artış sergilemiştir. Kuvarshan madeninin kapasitesi yılda 2.000-2.500 ton arasında belirlenmiş⁷⁰⁸ ve 1940 yılı üretim programında da 2.500 ton⁷⁰⁹ üzerinden planlanmıştır. Bu durumda, 1938 ve 1939 yıllarında genel kapasiteye ulaşılırken 1940 programı gerçekleştirilememiştir. Ergani işletmesinin kapasitesi de, yıllık 8-9.000 ton⁷¹⁰ düzeyinde saptanmasına karşın iki yıllık üretim bu düzeyin çok gerisinde kalmıştır. Etibank'ın 1938 yılı idare meclisi raporundan anlaşıldığına göre, ülkenin 1937-1938 arasındaki üretiminin tamamını Ergani işletmesi gerçekleştirmiştir.⁷¹¹

Etibank'ın kükürt alanında gerçekleştirdiği üretimi de aşağıdaki tablo aracılığıyla değerlendirebiliriz:

* 7 Ağustos 1937'den yıl sonuna kadar olan üretim miktarını göstermektedir.

⁷⁰⁸ Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Etibank Kuvarshan Bakır Müessesesi 1939 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporu, s.7.

⁷⁰⁹ Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Etibank Kuvarshan Bakır Müessesesi 1940 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporu, s.1.

⁷¹⁰ Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Etibank Ergani Bakır Türk Anonim Şirketi 1939 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporu, s.6.

⁷¹¹ Etibank, Bilanço ve Raporlar 1938, Ankara:1939, s.10.

TABLO: 66

KEÇİBORLU İŞLETMESİNİN KÜKÜRT ÜRETİMİ (1936-1939, Ton)

Yıllar	Üretim*
1936	3.072
1937	3.384
1938	3.806
1939	813

Kaynak: Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti Keçiburlu Kükürtleri Türk Anonim Şirketi 1939 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporu, Ankara: 1940, s.7.

Görüldüğü gibi, 1939 yılına kadar 3.000 ton düzeyinden başlayarak artış eğilimi sergileyen üretim kapasitesi 1939 yılında keskin bir düşüş yaşanmıştır. Ayrıca, şirketin sözleşmesinde yılda 5.000 ton kükürt üretim yapılacağı varsayılmasına karşın, fiili oran bu noktaya gelmediği için dışarıdan ithalat yapılmıştır.⁷¹² Bu durumda, Etibank'a bağlı işletmeler arasında en üst düzey üretim kapasitesi gerilemesinin yaşandığı işletme Keçiborlu işletmesi olmaktadır. Başka bir deyişle, savaş koşullarından en fazla olumsuz etkilenen işletme Keçiborlu'dur.

Üretim bölümünde son olarak, Divriği demir maden üretimini gözden geçireceğiz. Karabük fabrikasının kurulduğu sırada bulunan madenin, öncelikle Karabük işletmesinin ihtiyacını karşılaması düşünülmekteydi. Maden cevherinin bir kısmını Divriği işletmesi çıkarırken, bir bölümünün çıkarılma işi de bir müteahhide ihale edilmişti. Bu çerçevede, demir üretiminin seyri şöyledir:

TABLO: 67

DİVRİĞİ İŞLETMESİNİN DEMİR ÜRETİMİ (1938-1940, Ton)

Yıllar	İşletme Tarafından	Müteahhit Tarafından	Toplam
1938			76.507**
1939	108.877***	118.830	277.707
1940	81.008	53.697	134.705

Kaynaklar: Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti Divriği Demir Madeni İşletmesi 1939-1940 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporları, Ankara, İstanbul: 1940, 1941, s.6, 19.

* 1939 yılı denetim raporunda kg olarak verilen üretim oranları tona çevrilmiş ve toplam miktar şeklinde ifade edilmiştir. Kg cinsinden üretimi görmek için bkz., Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti Keçiburlu Kükürtleri Türk Anonim Şirketi 1939 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporu, s.7.

⁷¹² Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Keçiburlu Kükürtleri Türk Anonim Şirketi 1939 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporu, s.7-8. 1940 yılında yapılacak eklemelerle işletmenin kükürt talebini tamamıyla karşılaması öngörülmüyordu.

** Üretimin işletme ve müteahhit tarafından gerçekleştirilen miktarları bulunamadığından toplam üretim verilmiştir.

*** Etibank hesaplarında, üretim miktarı 1938 yılındaki stok miktarları da eklenerek 111.364 ton olarak gösterilmişse de, denetim raporunda bu miktar düzeltilmiştir. Bkz., Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Divriği Demir Madeni İşletmesi 1939 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporu, s.7.

Üretim kapasitesinde 1940 yılında önemli bir düşüş yaşandığı gibi, 1940 yılı iş programında işletme tarafından 148.000, müteahhitlerce de 196.000 ton⁷¹³ olarak planlanan miktara da ulaşamamıştır. Bu nedenle, demir madeni üretimine olumlu bir başlangıç yapılmakla beraber Divriği demir madeninin de savaş koşullarından olumsuz etkilendiğini söylemek olanaklıdır.*

Buraya kadar aktardığımız üretime ilişkin veriler, Etibank'a bağlı devlet işletmelerinin maden üretiminde kayda değer bir üretim artışı yaratmaları yanında, üretim programlarının çoğunlukla gerçekleştirilemediğini ve özellikle dönem sonuna doğru ciddi düşüşlerin yaşandığını göstermektedir. Bu bakımdan, Etibank madencilik alanında kimi zaman tekel konumuna ulaşan önemli bir üretim değeri yaratmıştır. Maden üretimindeki artış, ihracat gelirlerini artırmasının yanında Sümerbank üretimini milli savunma ve temel sanayi ürünlerine girdi oluşturmak yönünden de tamamlamaktadır.

Buna karşılık, maden işletmeleri Sümerbank gibi savaş koşullarının olumsuz etkilerini de fazlasıyla hissetmiş ve bu durum kurumların sağlıklı bir üretim yapısına kavuşmalarını engellemiştir. Etibank yatırımlarının ağır sanayi alanında odaklanması, doğal olarak negatif etkilerin de çoğalmasına yol açmıştır. Sümerbank'ın üretim yapısında da benzer problemler yaşandığı dikkate alınırsa, devlet işletmelerinin en önemli sorununun üretim kapasitesinden kaynaklandığı ortaya çıkmaktadır.

C. Etibank'ın İstihdam Faaliyetleri

Madencilik yatırımlarının başarısındaki temel etkenlerden birisi hiç kuşkusuz daimi işçi kavramının yerleştirilmiş olmasıdır. O dönemde, madencilik yatırımları için emek faktörünün birincil öneme sahip olduğunu düşünürsek konunun önemi daha net anlaşılır. Bu bölümde, Sümerbank'ta olduğu gibi istihdam faaliyetlerinin genel tablosunu vererek bu konuda bir saptama yapmayı deneyeceğiz. Ancak, Etibank'ın istihdam faaliyetlerine yönelik elimizdeki bilgiler sınırlı olduğundan, bu alandaki çalışmaları genel hatlarıyla aktarabileceğiz.

⁷¹³ Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Divriği Demir Madeni İşletmesi 1940 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporu, s.19.

* 1940 yılı denetim raporunda aktarıldığı kadarıyla Ergani ve Keçiborlu işletmeleri dışındaki kuruluşlarda 1940 yılı üretim hedeflerine ulaşamamıştır. Bkz., Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Etibank 1940 Yılı Raporu, Ankara:1941, s.30.

1. İstihdam Oranı

Etibank'ın istihdam sayısına ilişkin somut veriler 1941 yılından itibaren başlamaktadır.* Bu bağlamda, Etibank'a bağlı işletmelerde 1941 yılında çalışan işçi sayısı şu şekildedir:

TABLO: 68

ETİBANK'A BAĞLI İŞLETMELERİN 1941 YILINDAKİ İŞÇİ MEVCUDU

İşletmeler	İşçi Sayısı
Ereğli Kömürleri İşletmesi	21.738
Garp Linyitleri İşletmesi	1.090
Şark Kromları İşletmesi	250
Divriği Demir Madenleri İşletmesi	900
Ergani Bakır İşletmesi	1.430
Keçiborlu Kükürtleri İşletmesi	282
Toplam	25.690

Kaynak: Kemalettin Apak, Cevdet Aydınelli, Mehmet Akın, a.g.e., s.276.

1941 yılındaki sayılara dayanarak, Etibank'taki işçi sayısının 1940 yılı sonunda ortalama 20.000'ler civarında seyrettiğini söyleyebiliriz.** 1941 yılı istihdamının %80'den fazlasını Ereğli kömür işletmesi sağlarken, burada çalışanların büyük çoğunluğunu geçici işçiler oluşturmaktadır. Bu da, Sümerbank örneğinde olduğu gibi madencilik sektöründe de daimi işçilik kavramının ne denli az yerleştiğini ve bunun en önemli problemlerden birisi olduğunu göstermektedir. Diğer yandan, 20.000 dolayında kişiye istihdam olanağı yaratmak savaş koşullarının yaşandığı bir ortamda azımsanacak bir başarı değildir. 1940 yılında Sümerbank fabrikalarında 17.588 kişinin çalıştığını da hatırlarsak, iki devlet işletmesinin yaklaşık 40.000 dolayındaki istihdam hacmi ciddi bir ekonomik potansiyelin varlığına işaret etmektedir

* 1939-1940 yılının istihdam yapısına ilişkin bazı bilgiler şöyledir: Ereğli Kömür havzasında 1940 Ağustos ayı itibariyle 5.354'ü sürekli, 15.630'u da geçici olmak üzere toplam 20.984 işçi çalışırken, Divriği demir madeninde 1939 yılı itibariyle yaklaşık 400 işçi çalışmaktaydı. Bkz., Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Etibank Mahdut Mes'uliyetli Ereğli Kömür İşletmeleri Müessesesinin 1939 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporu, s.17. Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Etibank Divriği Demir Madeni İşletmesi 1939 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporu, s.9.

** Etibank'ın 1940 yılı hesaplarının tartışıldığı umumi heyet toplantısında konuşan Umumi Murakabe Heyeti başkanı Cavit Ekin, bankanın çalışan personelini 3.000 memur ve 30.000'e yakın işçi olarak belirtiyordu. Bkz., 3460 sayılı kanuna bağlı..., Cilt:3, 1942, s.165. Bu veri de, işçi sayısındaki düzensizliği belgelemektedir.

2. İşçi Ücretleri ve Sosyal Harcamalar

Etibank'ın denetim ve idare meclisi raporlarında, gerek işçi ücretleri, gerekse sosyal boyuttaki çalışmalara ilişkin ayrıntılı veriler yer almamaktadır. Ücretlere yönelik bir veriye göre, Ergani bakır işletmesinin maden eritme işinde çalışan işçilerin 1939 yılındaki ortalama yevmiyesi 96 kuruştur.⁷¹⁴ Ereğli kömür müessesesinin 1939 yılı denetim raporunda aktarıldığına göre de, 1936 yılında 101,44 kuruş olan işçi yevmiyeleri ortalaması, 1937'de 105,49, 1938'de 112,12 ve 1939'da 122,88 kuruşa yükselmiştir.⁷¹⁵

İstatistik yıllığında yer alan verilere göre, 1938 yılında kömür madenlerinde çalışan bir işçinin ortalama yevmiyesi 114 kuruş, demir sanayiinde çalışanlarınki ise 93 kuruştur.⁷¹⁶

Bu sınırlı veriler kapsamında Sümerbank'ta olduğu gibi bir ücret tahmini yaparsak, aylık asgari 24 günlük çalışma esasına göre, bakır işletmesindeki bir işçinin ortalama aylık kazancı 23,04 lira, Ereğli kömür işletmelerinde çalışan bir işçinin 1939 yılındaki aylık kazancı 29,49 lira, demir sanayiindeki bir işçinin 1938 yılı aylık kazancı ise ortalama 22,32 liradır. Bu rakamlar, ücret düzeyinin Sümerbank işletmelerine yakın olduğunu göstermesine karşın, madencilik gibi ağır sanayide çalışanlar için yeterli miktarda olmadığını söyleyebiliriz.

Raporlara yansıyan diğer unsurlar, Sümerbank'ta yaşanan istihdam sorunlarının Etibank yönünden de geçerlilik taşıdığını ortaya sermektedir. Bu çerçevede, Ereğli kömür işletmesi çalışanlarının $\frac{3}{4}$ 'ünü civar köylerden gelen çiftçiler oluşturmakta ve bu işçiler ortalama olarak yılda dört ay madende kalmaktadır. Bu sorunu halletmek için mahkumları çalıştırmak ve Elazığ ve Dersim'den işçi getirmek gibi uygulamalara başvurulsa da yeterli sonuç alınamadığından, daimi işçilik verimliliğinin önündeki en önemli engel olarak gözükmektedir.⁷¹⁷ Böylece, 1940 yılında yaşanan üretim düşüşündeki önemli etkenlerden birisinin işçi sorunu olduğu da anlaşılmaktadır.

⁷¹⁴ Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Ergani Bakırı Türk Anonim Şirketi 1939 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporu, s.12.

⁷¹⁵ Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Etibank Mahdut Mes'uliyetli Ereğli Kömür İşletmeleri Müessesesinin 1939 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporu,

⁷¹⁶ Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı C.12, 1940-1941, s.328.

⁷¹⁷ Aynı Eser, s.15-16. Aynı şekilde, Divriği demir ve Şark kromları fabrikasında çalışan işçileri de civar köylerden gelenler meydana getirmektedir. Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Etibank Divriği Demir Madeni İşletmesi 1939 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporu, s.9. Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti Etibank Şark Kromları Müessesesi 1940 Yılı Raporu, s.18.

Kömür işletmesinde, işçilerin sosyal yaşamıyla ilgili çeşitli çalışmalar yapılmakla birlikte birçok eksiklik göze çarpmaktadır. Ereğli kömür havzası tamamen devlete bağlı hale geldikten sonra bu konuda faaliyetlere başlanmış ve ilk etapta yüz kişilik üç yatakhane inşa edilmiştir. Müessesenin sosyal tesislere ait inşaatları 1937'den 1939 yılı sonuna kadar oluşan sabit kıymetlerin %20'sine ulaşırken, bu oran 1940 yılında %24'e çıkmış ve 1940 yılında, havzada çalışan işçilerin %62'sine iskan imkanı sağlanmıştır. Bunun dışında, henüz çok faal çalışmasa da bir Sosyal Yardım Servisi oluşturulmuş ve 1939 Şubat'ından itibaren aylık dört lira karşılığında 3.500 kalori besin değeri taşıyan günde üç öğün yemek ve bir kilo ekmek verilmeye başlanmıştır. 1939 yılı başında 703 işçi bu hizmetten yararlanırken yıl sonunda bu sayı 2.318'e ulaşmış ve 1940 yılında da 23.000 çalışandan 15.000'ine her gün yemek verilmesi söz konusu olmuştur. Ne var ki, yapılan denetimde işçi yemekhaneleri temiz görülmediği gibi, yemekler de harcanan paraya kıyasla kaliteli bulunmamış ve geçici işlerin büyük bir kısmının verilen hizmetlerden yararlanmasına karşılık, 5.000 kişinin epeyce olumsuz koşullarda yaşamaya çalıştığı belirtilmiştir.⁷¹⁸

Bankaya bağlı diğer işletmelerde de benzer sorunların varlığı dikkat çekmektedir. Değirmisaz ve Tavşanlı linyit ocaklarında çalışan işçilerin çoğunluğu barakalarda yerleşim olanağı bulabilirken, 1939 yılı sonuna kadar su sağlanamadığından temizlik konusuna gereken önem verilememiştir. Ayrıca, her iki kuruma da 1940 yılı ortalarına kadar elektrik verilemediği gibi, kantin teşkilatının tamamlanması ancak 1940 ortalarında mümkün olabilmiş ve işçilere ucuz yemek sağlanması da 1940 Temmuz'undan itibaren gerçekleşmişti. İki işletmede yalnızca bir doktor bulunması da sağlık teşkilatı problemi olarak gözükmekteydi. 1940 yılına gelindiğinde, koşulların biraz daha düzelmesi söz konusuydu. Üç linyit işletmesine de yatakhane, yemekhane, hamam ve bol su olanağı temin edilirken, işçilerin %70'i fabrika pavyonlarında kalmakta, kabı beş kuruş olmak üzere işçilerin çoğunluğuna yemek verilmekte, sağlık hizmeti olarak her üç işletmede de birer revü ve eczane bulunmakta ve Soma'da bir hastane inşaatı planlanmaktaydı.⁷¹⁹

⁷¹⁸ Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Etibank Mahdud Mes'uliyetli Ereğli Kömür İşletmeleri Müessesesinin 1939 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporu, s.16-20. Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti Etibank Ereğli Kömür İşletmesi 1940 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporu, s.32. Yemek parası kişi başına günlük 13,33 kuruşa denk gelirken, yemeğin maliyeti 1940 yılı sonu itibarıyla 25,3 kuruştur.

⁷¹⁹ Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Tavşanlı, Değirmisaz ve Soma Linyitleri 1939 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporu, s.10-11. Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti Etibank Garp Linyitleri

Divriği demir işletmesinde, yeni bir tesis olması sebebiyle sosyal altyapı yetersizliği yaşanması yanında, diğer çalışmalarda da en gerekli koşulların temin edilemediği göze çarpmaktadır. Yol inşaatında çalışan işçilere çadır bile verilememesi yüzünden bir kısım işçinin dışarıda yatmak zorunda kalması ve bu nedenle dört işçinin zatürreye yakalanması bunun somut bir örneğidir. Ayrıca, maden ve yol inşaatında çalışan işçilere yemek de verilememektedir. Bu alana ilişkin olumlu bir gelişme ise, 1940 yılında bir hastane ve işçi yatakhane inşaatına başlanmasıdır.⁷²⁰

Şark kromları müessesinde ise, diğer kurumlara kıyasla sosyal koşullara daha fazla önem verildiği anlaşılmaktadır. Memurlara ihtiyacı karşılayacak oranda ev sağlanırken, işçiler için de kalacak yerler söz konusudur. İşletmede yemekhane, yatakhane, hamam ve kantin gibi kurumların yanı sıra, bir hastane ve ilkokul bulunmakta ve elektrik ve su sıkıntısı çekilmemektedir. Hastanenin civar köylerden gelenlere de bakması söz konusu olduğundan, yöre halkına da bir fayda sağlanmaktadır.⁷²¹

Umumi Murakabe Heyeti başkanının aktardığına göre de, Etibank 1940 yılı sonuna kadar 3.500.000 liralık sosyal tesis harcaması yapmış, gelecek için de 11.000.000 liralık planlama öngörmüştür.⁷²²

Ortaya çıkan bilgiler doğrultusunda, Etibank'ın da istihdama yönelik temel sorununun daimi ve nitelikli işçi kadrosunun yaratılamaması olduğu söylenebilir. Bu sorun, ağır sanayi işletmeleri söz konusu olduğunda üretimi çok daha fazla aksatan bir etken olarak ön plana çıkmaktadır. Toplumsal yapının belirli bir düzeye ulaşamaması da işçilik problemini yükselten bir etkidir. Ne var ki, maden işletmelerindeki koşulların diğer işletmelere nazaran çok daha ağır olmasına rağmen, işçileri madenlere bağlayacak yatırımların yapılamadığı ve ücret düzeyinin yeterli olmadığı da bir gerçektir. Dolayısıyla, işçi harcamalarının kısıtlanmasıyla elde edilen kaynaklar Sümerbank'ta olduğu gibi yatırımlara ayrılmakta ve işçilere yönelik

Müessesesi 1940 Yılı Raporu, s.22. Mesleki kurslara bakıldığında da düzensizlikler farkedilmektedir. 3457 sayılı kanuna dayalı olarak yayımlanan 06.05.1939 tarih ve 2/10913 sayılı nizamname gereğince açılması gereken kurslar linyit işletmelerinde açılmamış, Tavşanlı ve Değirmisaz işletmelerindeki dershanelerde de mesleki kurslar yerine okuma-yazma ve vatandaşlık kursu açılmıştı. Bkz., Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Etibank Garp Linyitleri Müessesesi 1940 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporu, s.22-23.

⁷²⁰ Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Etibank Divriği Demir Madeni İşletmesi 1939-1940 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporları, s.10-11, 27.

⁷²¹ Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Etibank Şark Kromları Müessesesi 1940 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporu, s.18.

⁷²² 3460 sayılı kanuna..., Cilt:3, 1942, s.165.

düzenlemeler sıkıntılarının fazlasıyla hissedildiği 1940 yılından itibaren ağırlık kazanmaktadır.

D. Etibank'ın Finansman Durumu

Bu bölümde, geneli itibariyle Sümerbank'la benzerlikler taşıyan Etibank'ın mali durumunu karlılıktan başlayarak yorumlamaya çalışacağız. Bu çerçevede, bankanın kar oranlarına aşağıdaki tabloyla bakarsak:

TABLO: 69

ETİBANK'IN KARLILIK KARŞILAŞTIRMASI (1936-1940)

Yıllar	A Kar Miktarları	B Cari Fiyatlarla Toplam İktisadi Kamu Kuruluşlarının Karları (1.000 TL)		A/B
1936	14.938	11.631	0,13	
1937	103.733	19.539	0,53	
1938	624.452	17.542	3,56	
1939	622.344	11.100	5,61	
1940	142.875	33.100	0,43	

Kaynaklar: Kemalettin Apak, Cevdet Aydınelli, Mehmet Akın, a.g.e., s.280. Tuncer Bulutay, Nuri Yıldırım ve Yahya S.Teazel, a.g.e., 101/A, 127/A, Tablo 6.1. Tablo 9.7.

Madencilik gibi fazla bir işletme deneyiminin bulunmadığı ağır sanayi alanında hizmet veren bir işletmenin, 1939 yılı dışında artış kaydeden bir karlılığı tutturması göz ardı edilmemesi gereken bir noktadır. Ve ticari çalışma ilkesinin gerçekleşmesi bağlamında da önemlidir. Bunun yanında, Etibank karları Sümerbank kadar olmasa da iktisadi kamu kuruluşları karları içinde belirli bir konuma ulaşmıştır. Buna bağlı olarak, Etibank'ın da Sümerbank gibi giderek büyüyen ve önemi artan bir banka olduğunu söyleyebiliriz.. Savaş koşulları nedeniyle ortaya çıkan mali daralma bu gidişi önemli bir sekteye uğratmakta ve yeni kararlar alınmasını gündeme getirmektedir.

Karlılığa ilişkin bir başka tablo aracılığıyla da, öncelikli görevi maden yatırımları olan bankanın bu konudaki çizgisini görebilir ve karlılığın bir çözümlemesini yapabiliriz:

TABLO: 70

ETİBANK'IN TOPLAM KARI İÇİNDE YATIRIM KARLARININ* YERİ

(1936-1939, TL,%)

Yıllar	A		B	
	Toplam Kar	Yatırım Karı	Toplamı	B/A
1936	174.698	96.851		55,44
1937	442.438	277.677		62,76
1938	1.237.813	876.552		70,81
1939	2.125.456	1.341.190		63,10

Kaynaklar: Kemalettin Apak, Cevdet Aydınelli, Mehmet Akın, a.g.e., s.285-286.

Görüldüğü gibi, savaş şartlarının gündeme geldiği 1940 yılına kadar Etibank karlarının büyük bir kısmı bankacılık işlemlerinden değil doğrudan ya da dolaylı yatırımlardan kaynaklanmaktadır. Bu sonuç, Etibank'ın da tıpkı Sümerbank gibi klasik banka formasyonundan farklı çalıştığını gösterdiği gibi, bankacılık işlemlerine ağırlık veremediğini de yansıtmaktadır.

Aşağıdaki tablo kapsamında da, Etibank'a bağlı işletmelerin karlılık çizgisini izleyebiliriz:

TABLO: 71

ETİBANK'A BAĞLI İŞLETMELERİN KARLILIK DURUMLARI (1937-1940)

İşletmeler	1937	1938	1939	1940
Ereğli Kömürleri		132.223	-484.806	-834.830
Garp Linyitleri			-64.202	-57.134
Şark Kromları	249.772	668.445	992.675	1.324.108
Kuvarshan Bakır	-60.337	59.405	107.749	51.263
Ergani Bakır			-156.672	42.240
Divriği Demir			244.748	-16.273
Keçiborlu Kükürt		-15.592	-92.479	178.071

Kaynaklar: Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti Etibank Şark Kromları Müessesesi 1939 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporu, s. 9. Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti Etibank Kuvarshan Bakır Müessesesi 1939-1940 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporları, s. 9, 7. Kemalettin Apak, Cevdet Aydınelli, Mehmet Akın, a.g.e., s.280.

Görülüyor ki, 1937-1939 arasında Şark kromları işletmesi dışında tüm kurumlarda ya tümüyle, ya da kısmen zarar edilmektedir. 1940 yılında ise yedi işletmeden üçünde zarar söz konudur. Zarar eden işletmeleri incelediğimizde, kömür,

* Yatırım karı, Sümerbank'ta olduğu gibi kar-zarar cetvelindeki kalemlerden faydalanarak bulunmuştur.

liniyit ve kükürt işletmelerinin öne çıktığını görmekteyiz. Karlılık rakamlarından, banka karlılığındaki temel faktörün Şark kromları işletmesinin kazancı olduğu da anlaşılmaktadır. Bu durumda, Etibank'a bağlı kurumların bir kısmı ticari kriterler açısından sağlıklı bir görünüm sergilememektedir.

Karlılığın ardından, bankanın sermaye konusundaki gelişimine baktığımızda şu tabloyla karşılaşmaktayız:

TABLO: 72
ETİBANK'IN SERMAYE GELİŞİMİ (1935-1940, TL, %)

Yıllar	A İtibari Sermaye	B Ödenmiş Sermaye	B/A
1935	20.000.000	37.500	0,19
1936	20.000.000	2.800.000	14,00
1937	20.000.000	4.160.403	20.80
1938	20.000.000	4.540.831	22.70
1939	20.000.000	5.503.845	27.52
1940	20.000.000	7.052.593	35.26

Kaynak: Kemalettin Apak, Cevdet Aydınelli, Mehmet Akın, a.g.e., s.277..

Bankanın itibari sermayesi 1935-1940 yılı boyunca değişmemiştir. Bu durumu, Sümerbank'taki gibi çok kapsamlı yeni yatırımların olmaması nedeniyle genişleyici bir sermaye politikasına ihtiyaç duyulmamasıyla açıklamak olanaklıdır. Durum böyle olmasına rağmen, ödenmiş sermaye oranı en fazla %35 miktarına ulaşmış ve Sümerbank'tan daha kötü bir görünüm sergilemiştir. Diğer bir ifadeyle, hazine kaynakları daha çok yatırımların merkezi konumundaki Sümerbank'a kaydırılmıştır.

Etibank'ın ödenmiş sermayenin artış kaynakları ise şöyledir:

TABLO: 73

ETİBANK'IN ÖDENMİŞ SERMAYE ARTIŞININ UNSURLARI (1935-1940, TL)

Yıllar	Maliyeden Nakledilen	Ayniyat Olarak Alınan	Aidat Tahsilatı	Banka Karlarından Nakledilen
1935	37.500			
1936	762.500	2.000.000		
1937	900.000		448.078	12.325
1938	100.000	116.834	74.899	88.693
1939			333.140	598.854
1940		103.828	843.176	509.024

Kaynak: Kemalettin Apak, Cevdet Aydınelli, Mehmet Akın, a.g.e., s.277.

Sermaye artışının unsurları arasında en çok payı ayniyat olarak tahsil edilen miktar oluştururken, maliyeden alınan paralar ikinci, aidat tahsilatı da üçüncü sırada yer almaktadır. Dolayısıyla, devlet kaynakları ön sıraya çıkmaktadır. Genel toplamda son bölümde bulunmasına rağmen, banka karlarından sermayeye 1937 yılından itibaren düzenli şekilde para aktarılması söz konusudur. Bu nokta, kanuni gerekliliğin yerine getirilmesinin yanı sıra bankanın gelecekteki finansal konumu açısından önemlidir.

Sermayenin yapısına ilişkin bu tespitlerden sonra, bankanın öz kaynak oranı da aşağıdaki tablodan görebiliriz:

TABLO: 74

ETİBANK'IN FİNANSMAN KAYNAKLARI (1935-1940, TL, %)

Yıllar	Öz Kaynaklar	Toplam Kaynaklara Oranı	Yabancı Kaynaklar	Toplam Kaynaklara Oranı
1935	37.500	100	-	-
1936	2.817.574	99,01	28.762	0,99
1937	4.266.774	89,19	517.397	10,81
1938	5.247.677	68,82	2.377.676	31,18
1939	10.695.776	37,61	17.743.071	62,39
1940	12.497.618	29,11	30.429.371	70,89

Kaynak: Cumhuriyet Fermanı, a.g.e., s.93.

Sümerbank'la paralellikler içeren öz kaynak miktarı, başlangıçta oldukça yüksek düzeyde seyretmekte ve savaş dönemiyle beraber hızla azalarak yabancı kaynak kullanımını artmaktadır. Bu bağlamda, Etibank ta dönem sonuna doğru borçlanması giderek artan bir mali yapıya gitmektedir. Bu veriler, ödenmiş sermaye

içindeki devlet desteğinin birincil planda oto-finansman yönteminin ise geri planda kaldığı olgusunu da yansıtmaktadır. Sonuç olarak, gerek Sümerbank, gerekse Etibank'ın finansal yapısı dönemin koşullarından kaynaklanan sebeplerle devlete bağlı bir görünüm sergilemekte ve bu durum dönemin sonuna doğru borçlanmanın devreye girmesiyle birlikte değişik bir konum olarak devam etmektedir.

Sermaye birikiminin bir başka kaynağı olan mevduat yapısı da çok yüksek oranlara ulaşamamıştır. 1942 yılına kadar bankanın vadeli mevduatları bulunmazken,⁷²³ vadesiz mevduatların seyri şöyledir:

TABLO: 75

ETİBANK'A AÇILAN VADESİZ MEVDUATLAR (1936-1940, TL, %)

Yıllar	A		A/B
	Etibank Mevduatları	Ulusal Bankalar Mevduatı (1.000 TL)	
1936	28.672	193.318	0,01
1937	517.397	219.803	0,24
1938	2.377.676	249.839	0,95
1939	876.169	213.159	0,41
1940	1.694.992	233.746	0,73

Kaynaklar: Kemalettin Apak, Cevdet Aydınelli, Mehmet Akın, a.g.e., s.282-283. Uçar Demirkan, a.g.e., Tablo: 48, s.66.

1938 yılında önemli bir yükseliş kaydeden vadesiz mevduat birikimi savaş koşullarının başlamasıyla beraber düzensizlik göstermeye başlamaktadır. Öte yandan, 1936-1940 döneminde toplanan 3 milyon lira civarındaki bir mevduatın son derece yetersiz olduğu yapılan mevduat karşılaştırmasında da meydana çıkmaktadır. Mevduatların dönem içinde %1'i dahi bulmadığını ve bu mevduatların tümünün vadesiz ve büyük bir bölümünün ticari nitelik taşıdığını* düşünersek, Etibank'ın bu konuda çok yetersiz kaldığını ve özel sermayelerin istenen ölçüde bankaya çekilememiş olduğunu söyleyebiliriz.

Son olarak, yabancı kaynaklara da açıklık getirecek olan borçlanma konusuna baktığımızda devlet kaynaklarının ağırlığı ortaya çıkıyor. 1939 Mart'ında onaylanan kararnameyle, dört yıllık sanayi planındaki teşebbüsler için gereken 5.025.000 liranın

⁷²³ Cumhuriyet Fermanı, a.g.e., s.92.

* Etibank'ın 1938 yılındaki tasarruf mevduatı 47.141 lira olarak belirtilirken, 2.330.534 lira ticari mevduat olarak gözükmekte, 1939 yılı mevduatlarının ancak 16.178 lirası tasarruf mevduatına aitken, 799.446 liralık kısmı resmi daire ve ticari kurumlara ait mevduatı içermekte ve son olarak 1940 yılındaki duruma göre, 17.226 liralık tasarruf mevduatına karşılık, 250.504 lira düzeyinde ticari mevduat bulunmaktaydı. Bkz., Etibank, Bilanço ve Raporlar 1938, Etibank Bilanço ve Raporlar, 1939, Etibank İdare Meclisi Raporu Sene 1940, s.12, 15.

kısa vadeli borçlanma yoluyla sağlanması uygun görülmüş, aynı yıl çıkarılan bir başka kararnameyle de yine plan kapsamındaki harcamaları karşılamak üzere önce 7.875.000 liralık kısa vadeli borçlanma olanağı tanınması söz konusu olmuştur.⁷²⁴

1940 yılı denetim raporunda, Merkez Bankası tarafından sağlanan kredinin 1940'da 18.775.000 lira düzeyine yükseldiği ve Etibank kanununun üçüncü maddesi gereğince tanınan 20.000.000 liralık borçlanma yetkisinin 1940 mali yılı sonuna kadar 16.150.000 liralık kısmının kullanıldığı belirtilmekteydi. Bu durumda, 20 milyon liralık borçlanma sınırına yaklaşılması nedeniyle, dört yıllık maden programının tahakkuku için 10.710 numaralı kararnameyle geçerli hale gelen 21.150.000 liralık kredinin ancak 3.850.000 lirası kullanılabilmişti. Bunların yanı sıra, kısa vadeli yabancı kredilerin tutarı 1939 yılında 3.893.676 lirayken, 1940 yılında 10.652.813 liraya çıkmıştı.⁷²⁵

Görüldüğü gibi, Etibank'ın yabancı kaynakları ağırlıklı olarak piyasaya yaptığı borçlanmalardan değil Merkez Bankası kredilerinden kaynaklanmıştır. 1939-1940 arasında, Merkez Bankası'ndan toplam 27.695.000 lira tutarında borç alınmıştır. Piyasa koşullarının özel borçlanmalara uygun olmaması yanında, faiz avantajı da Merkez Bankası kredilerinin tercih edilmesi etkenleri olarak düşünülebilir. Bu durumda, Sümerbank benzeri bir mali yapıyla karşılaşmaktayız. Dolayısıyla, Etibank ta, gerek yatırımlarını devam ettirebilmesi, gerekse işletmelere sermaye aktarabilmesi için gerekli olan kaynağı dönemin sonuna doğru devlet borçlanmasıyla karşılamaktadır. Bankanın piyasadaki gelişmeye açık konumu yanında, kredilerin yatırım faaliyetlerinde kullanılmasını ve olası ihracat gelirlerini dikkate alarak bu borçların başlangıç itibariyle mali yapıyı bozmayacağı düşünülebilir. Ancak, alınan paraların yatırım dışı alanlarda kullanılması ya da üretim faaliyetlerinin geliştirilememesi halinde mali yapıdaki sorunlar ağırlaşabilecektir.

⁷²⁴ T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Karar Sayıları: 10626, 11560. Yine 1939 yılı içindeki bir kararnamede ise, dört yıllık plan harcamalarının Etibank'a yönelik bölümü için bankaya 48.000.000 lira tutarında ödenek ayrıldığı ifade edilmiştir. Bkz., Karar Sayısı: 10710. Borçlanma konusunda ayrıca bkz., Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Etibank 1939 Yılı Raporu, s.9.

⁷²⁵ Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti Etibank 1940 Yılı Raporu, s.8, 20-21. Cumhuriyet Fermanı tarafından belirtildiğine göre, Merkez Bankası kredilerinin faizi %1,25 gibi düşük bir düzeyde tutulmuştu. Bkz., Cumhuriyet Fermanı, a.g.e., s.91.

E. Etibank'ın Satış Faaliyetleri

Etibank'ın satışa ilişkin faaliyetlerinde iç piyasa gereksinimleri yanında ihracat ta önemli bir yer tutmaktadır. Bu nedenle, bankanın satış alandaki çalışmaları gerek iç talebin karşılanması, gerekse ihracat gelirlerinin artması ve kuruma finansman sağlanması açısından öne çıkmaktadır. Bu çerçevede bakıldığında, maden kömürü, linyit, demir cevheri ve kükürt işletmeleri çoğunlukla iç piyasaya satışta bulunurlarken, krom cevheri ve bakır işletmeleri dış piyasaya yönelik çalışmaktadır.⁷²⁶ İlk olarak kömür satışlarının gelişimini incelersek:

TABLO: 76

ETİBANK'IN KÖMÜR SATIŞLARI (1935-1940, Ton)

Yıllar	İçerdeki Satışlar	İhracat	Toplam*
1935	963.159	749.050	1.712.209
1936	967.781	570.868	1.538.649
1937	1.177.868	327.123	1.504.991
1938	1.249.246	355.849	1.605.095
1939	1.521.413	202.115	1.723.528
1940	1.842.950	32.561	1.875.511

Kaynak: Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti Etibank Mahdut Mes'uliyetli Ereğli Kömür İşletmeleri Müessesesinin 1940 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporu, s. 29.

İç piyasaya yönelik satışlar düzenli bir artış takip ederek 1935-1940 arasında yaklaşık 2 kat yükselmiştir. Böylelikle, kömür ihtiyacının giderek önem kazanmaya başladığı bir ortamda üretim düzeyi de çoğaltılmaya çalışılmıştır. Bunun karşısında, dönem içinde düzensizlikler gösteren ihracat kapasitesi, başlangıçta toplam satışlar içinde %40'lar seviyesinde yer alırken, iç talebin ağırlık kazanmasıyla hızla düşerek %1'lere inmiştir. Kuruma yönelik 1939 yılı denetim raporunda da, bazı küçük istisnalar dışında ihracatın yasaklanması 1940 yılındaki ihracat düşüşünün en önemli nedeni olarak gösterilmiş ve iç üretim artışı ülkenin sanayileşmesi, demiryolu ağının genişlemesi gibi unsurlara katkı sağlayacak sevindirici bir gelişme olarak yorumlanmıştır.⁷²⁷

⁷²⁶ Aynı Eser, s.18.

* Burada verilen sayılar, salt Ereğli kömür işletmesinin üretimini değil tüm Zonguldak kömür havzasının üretimini içerdiğinden daha önceki üretim verilerinden farklılık taşımaktadır.

⁷²⁷ Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Etibank Mahdut Mes'uliyetli Ereğli Kömür İşletmeleri Müessesesinin 1939 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporu, s. 29.

Etibank'ın kömür satışlarından elde ettiği gelir miktarı da iç talebin öne çıktığını doğrulamaktadır:

TABLO: 77

ETİBANK'IN KÖMÜR SATIŞI GELİRLERİ (1937-1938, TL)

Yıllar	İç satış Geliri	Dış Satış Geliri
1937	1.522.498	382.296
1938	2.583.396	680.553
Toplam	4.105.894	1.062.849

Kaynak: Etibank Bilanço ve Raporlar 1938, s.10.

Etibank'ın 1940 yılı hesaplarını inceleyen komisyon raporunda da, işletmenin toplam satış gelirleri 1939'da 3.916.291 lira, 1940'da 4.618.370 lira şeklinde belirtilmiştir.⁷²⁸ Bu durumda, bankanın kömür satışından elde ettiği gelir, ilk iki yıl içinde 5 milyon lirayı aşmış daha sonra düşüşe geçmiştir. Buna karşılık, 1938 yılında 3 milyon lirada fazla satış geliri sağlanmasına rağmen, finansman bölümünde belirtildiği gibi Ereğli kömür işletmesinin karı 132 bin lira civarında gerçekleşmiş, diğer yıllarda da zarar edilmiştir. Bu dengesizlik, kömür işletmesi maliyetlerinin ne denli yüksek olduğunu da meydana çıkarmaktadır.

Krom madeninde 1940 yılında gerçekleşen toplam satış 182.000 ton düzeyinde olup, bunun 91.661 tonu diğer bir ifadeyle %50'si Şark kromlarına aittir.⁷²⁹ Bu sonuç, üretimdeki ağırlığına paralel olarak bankanın krom satışında da üst düzeyde olduğunu yansıtmaktadır. Bankanın krom madeni satışlarındaki ihracat performansı ise şöyledir:

TABLO: 78

ETİBANK'IN KROM İHRACATI VE ELDE EDİLEN GELİR(1936-1939, Ton, TL)

Yıllar	İhracat	Satış Geliri	Kromdan Sağlanan Yıllık Kar
1936	8.305	26.424	
1937	47.123	1.162.856	249.772
1938	76.792	2.056.463	668.445
1939	85.767	2.557.493	992.675

Kaynak: Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Etibank Şark Kromları Müessesesi 1939 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporu, s. 8-9.

⁷²⁸ 3460 sayılı kanuna bağlı..., Cilt:3, 1942, 20.

⁷²⁹ Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti Etibank Şark Kromları Müessesesi 1940 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporu, s.5.

Tablodaki sayılara göre, bankanın ihracat kapasiteyle orantılı olarak satış gelirleri ve karlılığı artmaktadır. Bu sonuçlar, dönemin ekonomik sıkışıklık ortamında bankanın mali yapısı açısından değer taşımaktadır. Nitekim, daha önce belirtildiği Şark kromlarının karlılığı Etibank karının da en büyük kaynağını oluşturacaktır. Bununla birlikte, elde edilen kar miktarlarının oransal düşüklüğü kömür işletmesinde olduğu gibi maliyetlerin yüksekliliğini ortaya koymaktadır.

Yukarıdaki tabloyu tamamlayan bir veri olarak, 1939 yılındaki toplam krom ihracatında bankanın konumu verilebilir. Buna göre, 1939 yılı ihracatı Etibank ve diğer üç işletme tarafından 194.533 ton olarak yapılmış durumdadır. Bu üç şirket, 44.655 ton ihracat yapan Türk Maadin Şirketi, 37.145 ton ihracat kapasiteli Fethiye Şirketi ve 26.966 ton ihracatı gerçekleştiren diğer üreticilerden meydana gelmektedir.⁷³⁰ Dolayısıyla, Etibank 1939 yılında yaptığı 85.767 tonluk ihracatla, toplam ihracatın %44'ünü yaparak bu konuda en çok hisseye sahip işletme konumuna ulaşmaktadır.*

Etibank'ın Kuvarshan işletmesi aracılığıyla bakır madeninde gerçekleştirdiği satışlar ve sağladığı gelir ise şu şekildedir:

TABLO: 79

KUVARSHAN BAKIR MADENİ SATIŞI VE GELİRLERİ (1937-1940, Ton, TL)

Yıllar	Satış (İhracat)	Satış Geliri	Net Satış Karı
1937	400	108.885	-60.337
1938	2.488	730.945	59.405
1939	2.342	816.877**	107.749
1940	1.118	378.103	51.263

Kaynaklar: Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Etibank Kuvarshan Bakır Müessesesi 1939-1940 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporları, s.9, 7.

Tablodaki rakamlar, satış miktarı ve gelirin düzenli şekilde arttığını göstermesi yanında, ton başına satış gelirini bulmamıza da imkan vermektedir. Buna göre, işletmenin 1937 yılındaki satış geliri ton başına 272,21 lira olarak

⁷³⁰ Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Etibank Şark Kromları Müessesesi 1939 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporu, s.7.

* Şark kromları müessesesinin 1939 yılına ait denetim raporunda, Etibank'ın 1939 yılında dünya krom tüketiminde işgal ettiği yer %8,57 olarak ifade edilmektedir. Bkz., Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Etibank Şark Kromları Müessesesi 1940 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporu, s.7.

** Müessesenin 1940 yılı denetim raporunda 789.518 lira olarak gösterilmektedir. Ayrıca, 1939 yılında elde edilen net satış karı da 107.749 lira değil 193.463 lira şeklindedir. Bkz., s.7.

gerçekleşmiş, ardından 1938 yılında 293,78, 1939 yılında 348,39 ve 1940 yılında da 338,19 lira düzeyinde oluşmuştur. Buna karşılık, karlılık miktarları maliyetlerin fazlalığını gösterir şekilde düşük çıkmıştır.*

Divriği işletmesinin demir cevheri satış tablosu da şu şekildedir:

TABLO: 80

DİVRİĞİ İŞLETMESİNİN DEMİR CEVHERİ SATIŞLARI (1938-1940, Ton)

Yıllar	Satış Miktarı
1938	21.016
1939	143.297
1940	87.293

Kaynak: Kemalettin Apak, Cevdet Aydınelli, Mehmet Akın, a.g.e., s.339.

Bankanın 1939 yılı idare meclisi raporunda belirtildiğine göre, 1939 yılı üretim miktarının yarısından fazlası Karabük fabrikalarına sevk edilmiştir.⁷³¹ Bu durumda, kuruluş amacına uygun olarak, Divriği işletmesi daha çok Karabük fabrikasının demir cevheri ihtiyacını karşılayacak bir politika izleyecek ve Karabük işletmesinin dışarıya para aktarmasını bir ölçüde önleyecektir.

İşletmelere yönelik bu bilgilerden sonra satışlara ilişkin toplu bir veriyi aktarırsak, 1937 yılının toplam maden satış miktarı 3.489.610 lira iken, 1938 yılında %92'lik bir artışla 6.634.223 liraya yükselmiştir.⁷³² Bankanın ödenmiş sermayesinin 1937-1938 arasında dört milyon lira düzeyinde olduğu gözönüne alınırsa, bu satış miktarlarının önemi daha kolay anlaşılır.

Satış fiyatlarının belirlenmesi konusuna baktığımızda ise, hükümetin İktisat Vekaleti aracılığıyla etkili olduğunu anlıyoruz. Ereğli kömür işletmesine ait denetim raporunda aktarıldığı kadarıyla, 1935-1940 yılları arasında belirli bir düzeyde tutulan kömür satış fiyatları 1941 yılında artırılmıştır. Aynı raporda, satış fiyatlarının belirli düzeyde kalmasının bilançoların zararlar kapatılmasındaki en önemli neden olduğu, 1940 yılı satış fiyatlarının İktisat Vekaleti tarafından belirlendiği ve bu sebeple işletmenin herhangi bir satış politikasından söz edilemeyeceği ifade edilmektedir.⁷³³

* 1939 yılı idare meclisi raporunda, bir diğer bakır işletmesi olan Ergani kurumunun 1939 yılı üretiminin Amerika ve Belçika'ya ihraç edildiği ve bundan 1.135.161 liralık gelir sağlandığı bilgisi verilmektedir. Bkz., Etibank Bilanço ve Raporlar 1939, s.9.

⁷³¹ Etibank Bilanço ve Raporlar 1938, s.10. 1939 yılı idare meclisi raporunda, Divriği demir madeni tarafından yapılan 231.316 tonluk üretimin 143.286 tonunun başka bir deyişle %60'dan fazlasının Karabük fabrikalarına sevk edildiği açıklanmaktadır. Bkz., Etibank Bilanço ve Raporlar 1939, s.8.

⁷³² Etibank Bilanço ve Raporlar 1938, s.10.

⁷³³ Aynı Eser, s. 27, 30.

Hükümetin satış fiyatları üzerindeki etkisini diğer örneklerle de belirleyebiliriz. Keçiborlu kükürt işletmesinin yerli ve yabancı kükürt fiyatları İktisat Vekaleti tarafından saptanırken, 1940 yılına kadar işletmenin kükürt satış fiyatları maliyetlerinin de altında gerçekleşmiş ve satış yönteminden kaynaklanan çeşitli sorunlar yaşanmıştır.⁷³⁴

Linyit madeni hakkındaki veriler ise, 1940 yılında yapılan 149.000 tonluk üretimin 148.000 tonunun satılabildiğini, tüketimin daha çok Batı Anadolu bölgesinde yoğunlaştığını ve satış fiyatlarında hatalı yaklaşımlar bulunduğunu ifade etmektedir. Bu hatanın temel nedeni, özellikle 1938 ve 1939 yıllarında maliyet fiyatı ile satış fiyatı arasında bir uyum sağlanamamasından kaynaklanmaktadır. 1939 yılı içinde yeni bir satış teşkilatı oluşturulmasına karşın yapılan hatalar 1940 yılında da devam etmektedir.⁷³⁵

Son olarak, bankanın 1940 yılı denetim raporunda da, işletmelerin iç piyasaya sundukları malların fiyatlarının İktisat Vekaleti'nce belirlendiği, ihraç malları fiyatlarının ise piyasa koşullarına göre ayarlandığı ifade edilmektedir.⁷³⁶

Satış faaliyetlerinde ortaya çıkan unsurlar, Etibank'ın iç piyasa yanında ihracat açısından da önem taşıdığına işaret ediyor. Savaş koşulları nedeniyle ihracat potansiyelinde azalma söz konusu olsa da, bankanın bu yönü özellikle gelecekteki yatırımların finansmanı açısından önemli bir kaynak yaratabilecektir. Veriler, satış teşkilatında düzensizlikler yaşanma ve maliyetlerin yüksek olması olasılığını gündeme getirirken, fiyatların belirlenmesinde özellikle dönemin sonuna doğru artan biçimde İktisat Vekaleti aracılığıyla hükümetin etkisi görülmektedir. Bu denetim, savaş koşullarının yerleştiği bir ortamda Sümerbank'ta olduğu gibi, kurumların bağımsız fiyat saptamalarını engellemesinin yanında aşırı karları önleyecek bir anlam ifade etmekte hatta kimi zaman olumsuz etkiler de yaratmaktadır. Bu nedenle, koşulların normalleşmeye başlamasıyla birlikte fiyat belirleme yetkisinin gerek Sümerbank, gerekse Etibank için daha kurumsallaştırılması mantıklı gözükmektedir. Sonuçta, bu bilgiler bize Etibank'ın da Sümerbank gibi temelde hükümet etkisinin ağırlık kazandığı bir görünüm taşıdığını, ancak bu etkinin tüm

⁷³⁴ Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Keçiborlu Kükürtleri Türk Anonim Şirketi 1939 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporu, s.9-11.

⁷³⁵ Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Tavşanlı-Değirmisaz ve Soma Linyitleri 1939 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporu, s.11. Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Etibank Garp Linyitleri Müessesesi 1940 Yılı Raporu, s.20-21..

⁷³⁶ Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Etibank 1940 Yılı Raporu, s.28.

kararların doğrudan hükümet tarafından alınıp uygulandığı anlamına gelmediğini de göstermektedir.

F. Etibank'ın Yönetim ve Denetim Mekanizması

Etibank'ın genel müdürlük görevini 1935-1939 döneminde İlhami Nafiz Pamir yürütmüş, 1939 yılından sonra Reşit Osman Gencer görev almıştır. Bankanın ilk idare meclisi başkanı sıfatını da Hamit Eseniş taşımıştır.* Etibank'ın yönetim modeli ise, Sümerbank'tan esinlenerek oluşturulurken, denetim açısından yine Sümerbank'ta olduğu gibi 3460 sayılı kanuna kadar üç kişilik bir heyet tarafından yürütülen denetim süreci, kanunun kabul edilmesiyle birlikte merkezi hale dönüşmüştür.

1.Yönetim Mekanizması

Etibank, kendisine bağlı maden kuruluşlarının yönetimini teşebbüs, şirket ve müessese yapılarıyla gerçekleştirmiştir. Müessese yönteminin ilk örneği Ereğli Kömürleri'dir. Madenlerin 1937 yılında bankaya devrinden sonra, 03.01.1938 tarihinde Ereğli Kömür İşletmeleri Müessesesi kurulmuştur.⁷³⁷

Bunun dışında, 1938 yılı sonlarına kadar bankaya bağlı bir teşebbüs şeklinde yönetilen Kuvarshan bakır madeni 24.10.1938 tarihinde müessese haline dönüştürülmüş, 3460 sayılı kanuna kadar bir anonim şirket yapısıyla çalıştırılan Şark kromları madeni 11.03.1939 tarihinde bu isimle açılan müesseseye devredilmiş, müessese olana kadar teşebbüs halinde yönetilen Kütahya'daki Değirmisaz ve Tavşanlı linyit madenleriyle, Manisa'daki Soma linyitlerinden meydana gelen Garp Linyitleri Müessesesi 10.12.1939'da kurulmuş ve son olarak Sivas'ta bulunan Divriği madenleri de 25.12.1939'a kadar teşebbüs olarak çalışmış, bu tarihten sonra Divriği Demir Madenleri İşletme Müessesesi adıyla faaliyetini sürdürmüştür.⁷³⁸

Buna karşılık, Ergani Bakır İşletmesi 1945 yılına kadar bankaya bağlı bir anonim şirket statüsünde yönetilirken, Keçiborlu Kükürtleri İşletmesi de 1943 yılı

* 20.11.1935 tarihinde onaylanan kararnameye göre, İktisat Vekaleti endüstri genel direktörü İlhami Nafiz Pamir 600 lira aylıkla banka genel müdürlüğüne tayin edilirken, İş Bankası birinci sınıf müfettişlerinden Yakup Bey 500 lira maaşla banka işleri muavinliğine, İş Bankası'nın eski servis müdürlerinden Hamid Bey idare meclisi başkanlığına ve Türk madenciler birliği genel sekreteri Sadrettin Enver de, 250 lira aylık ücretle idare meclisi üyeliğine tayin edilmişlerdir. Bkz., T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Karar Sayısı: 2/3568.

⁷³⁷ Kemalettin Apak, Cevdet Aydınelli, Mehmet Akın, a.g.e, s.295. Bu müessese, daha sonra çıkacak 3460 sayılı kanunun da ilk uygulamasını teşkil etmiştir.

⁷³⁸ Aynı Eser, s.305-306, 323, 333, 337.

sonuna kadar Etibank-İş Bankası ortaklığına dayalı bir anonim şirket tarafından idare edilmiştir.⁷³⁹

Yönetim birimlerine göz atarsak, bankanın 1940 yılındaki idari teşkilatı İdare Meclisi yanında çeşitli organlara bağlı on bir şubeden meydana gelmekteydi. Bunlardan dört tanesi Fen Müşavirliği, Teftiş Heyeti, Hukuk Müşavirliği ve Umumi Katiplik isimleriyle genel müdürlüğe bağlıyken, iki şube genel müdür muavinine, beş şube de teknik genel müdür muavinine bağlı olarak çalışmaktaydı.⁷⁴⁰

Görüldüğü gibi, Etibank ta çeşitli yönetim yapılarını kullanmakla beraber 3460 sayılı kanunla müessese yapısı ağırlık kazanmaktadır. Böylelikle, 1940 yılı başında Etibank ve Sümerbank müesseselerinin toplamı 11'e çıkmakta ve hükümetin yönlendirmesiyle iki büyük devlet işletmesindeki yönetim birliği müessese çatısı altında sağlanmaktadır. Ancak, ağırlık müessese çatısı altında toplanmasına karşın kanuna uygun şekilde istisnai durumlar da mevcuttur. Daha önce de vurgulandığı üzere, işletmelere belirli bir özerklik de tanıyan bu sistemin nasıl sonuçlar vereceği ya da bu istisnai durumların artıp artmayacağı ise yönetim anlayışının yanında ekonomik koşulların seyrine de bağlı şekilde ortaya çıkacaktır. Bu nedenle, 3460 sayılı kanunun başarısını da yapılan uygulamaların yanında bu etkenlerin gelişimi belirleyecektir.

2. Denetim Mekanizması

Bankanın 1938 yılına kadarki denetim süreci hakkında net bilgilere sahip bulunmadığımızdan, aktarılacak denetim bilgileri daha çok 1939-1940 yıllarına ait olacaktır.

1938 yılı idare meclisi raporunda değinildiği kadarıyla, o yıla ait denetim Hilmi Atlıoğlu, Ali Rıza İnanlı ve Ali Rıza Ceylan'dan oluşan üç kişilik bir denetim heyeti tarafından yapılmıştır. Bu kısa denetim raporunda, bankaya bağlı kuruluşlar hakkında bilgiler verilirken, hesapların mevzuata uygunluğu vurgulanmış ve kayıtların onaylanması istenmiştir.⁷⁴¹

Umumi Murakabe Heyeti'nin hazırladığı gerek Etibank'a, gerekse ona bağlı kuruluşlara yönelik kapsamlı denetim raporlarında ise, Sümerbank'ta olduğu gibi

⁷³⁹ Aynı Eser, s.320, 343. Bankaya bağlı kuruluşların 1939 yılı sonundaki idari durumları hakkında, 1939 yılına ait denetim raporundan da bilgi almak mümkündür. Bkz., Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Etibank 1939 Yılı Raporu, s.4-5.

⁷⁴⁰ Bkz., Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Etibank 1940 Yılı Raporu, s.11.

⁷⁴¹ Eibank. Bilanço ve Raporlar 1938, s.15-16.

birçok soruna işaret edilmiş ve çözüm önerileri aktarılmıştır. Bunları genel hatlarıyla sıralarsak; 1939 yılı denetim raporunda, bankanın finansman sıkıntısı yaşandığına değinilmekte ve bunun nedenleri sermayesine mahsuben maliyeden verilen ödeneğin yalnızca 1.800.000 lira olması, öz kaynaklarının çok yavaş artması ve mali ihtiyacın mevduat yoluyla karşılanmasının hem olanaklı, hem de doğru olmaması şeklinde gösterilmektedir. Bunun sonucunda, banka Merkez Bankası'ndan kredi almak zorunda kalmakta ve işletmelerine ayıracağı kaynakları bu yolla yaratmaktadır. Ancak, Etibank işletmelerine aktardığı paraları hibe yoluyla değil kredi biçimine verdiği için, bu işletmelerin de mali durumu sıkıntıya girmektedir. Finansman güçlükleri yatırımların yavaş ilerlemesine de yol açan bir etkidir. Raporda, mali programsızlığın yaşanan güçlüklerin giderilememesinde dikkati çeken bir unsur olduğu kaydedilirken, görevi gereği sermayesinin %70'ini sabit kıymetlere ayırması gereken Etibank'ın, bankacılık işlemlerini çok fazla geliştiremeyeceğine işaret edilmektedir. Mali kaynak için yüksek faizli mevduat ve piyasa kredilerine yönelmesi de uygun bulunmadığından, ya sermayenin takviye edilmesi ya da Merkez Bankası kredilerinin devam etmesi gereği vurgulanmaktadır.⁷⁴²

1940 yılı raporunda da, banka kaynaklarının ihtiyaca göre çok sınırlı oluşu ve önceden belirlenmiş bir finansman planının yapılmayışi mali sıkıntılarının kaynağı olarak gösteriliyor ve uzun vadeli kredi olanaklarının çok az olması sebebiyle bankanın kısa vadeli kredi arayışına girdiği ve bunun da sıkıntıları çoğalttığı vurgulanıyordu. Bu bağlamda, problemlerin hafifletilmesi ve dört yıllık madencilik planının tamamlanabilmesi için, ödeneklerin artırılması ve borçlanma yetkisinin çoğaltılması üzerinde duruluyordu.⁷⁴³

1939 yılı raporuna göre, banka 3460 sayılı kanunun gerektirdiği altyapıya sahip olmadığından, kendisine bağlı kurumlar üzerinde yeterli yönetim ve denetim etkisi bulunmamaktadır. Merkez ve ticari teşkilatta yaşanan eksiklikler işlerin aksamasına sebep olurken, gerekli şube sayısı oluşturulamaması yanında varolanlar arasında da bir uyum ve iş bölümü sağlanamamaktadır. 3460 sayılı kanuna uygun nizamnamelerin henüz yapılmamış olması da düzensizlikleri artıran bir başka etkidir. Bu açıdan, gerekli organizasyonun kanunlar çerçevesinde bir an önce gündeme getirilmesi ve teşkilatın yeniden oluşturulması şarttır.⁷⁴⁴

⁷⁴² Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Etibank 1939 Yılı Raporu, s.2, 10-11.

⁷⁴³ Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Etibank 1940 Yılı Raporu, s.8, 20, 23.

⁷⁴⁴ Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Etibank 1939 Yılı Raporu, s.2-4.

1940 yılı raporunda da, idare merkezinde 3460 sayılı kanun uyarınca istenen değişimin yapılamaması sebebiyle, işletmeler üzerinde gereken otoritenin kurulamadığı ve kuruluşlar üzerindeki denetimin yüzeysel kaldığı aktarılırken, teşkilatın düzenlenememesi, şubelerin görev dağılımının yeterince yapılamaması ve muhasebe sisteminin bozukluğu da gündeme getirilmekteydi. Ayrıca, faaliyet raporlarının idare meclisine ulaşmasında gecikmeler yaşandığı ve idare meclisinin de gerek bulunmadığı halde bazı kararları bakanlığa havale etmesi sonucunda, 3460 sayılı kanunun getirdiğı özerklikten yeterince faydalanmayarak bürokrasiyi artırdığı ileri sürülmektedir.⁷⁴⁵

Gerek bütçe, gerekse iş programlarının hazırlanış ve uygulanışı sırasındaki önemli eksiklik ve hatalar 1939 yılı raporunda belirtilirken, maden yatırımları konusunda gerekli bilgi verilmediğinden Etibank'ın bu amaçla aldığı kaynakları tahsis yöntemiyle değil kredi şeklinde kendi işletmelerine aktardığı vurgulanmıştır. Ayrıca, faiz ve kar gibi konularda da çeşitli sorunların yaşandığına işaret edilmiştir.⁷⁴⁶

1940 yılı raporunda da, iş programlarına ilişkin eleştiriler yapılmakta ve 1940 yılını zararlar kapatan işletmeleri olabildiğince az zararlı gösterebilmek için birtakım mali manipölasyonlara gidildiğı belirtilmektedir.⁷⁴⁷

1939 yılı raporunda, bankanın malzeme alımındaki formalitelerden uzak tutulmasına karşın, işlemlerin yavaş yapıldığı ve dolayısıyla 3460 sayılı kanunun getirdiğı hareket serbestliğinden yeterince yararlanılamadığı ifade edilmekte, işletmelerin üretim verimliliklerinin düşük olduğı, teknik ve idari teşkilatlanmanın yetersizliği nedeniyle rasyonelliğın de istenen düzeyde olmadığı ve maliyet fiyatları için sağlıklı bir muhasebe altyapısının kurulamadığına işaret edilmektedir.⁷⁴⁸

1940 yılı raporuna göre de, maliyet ve işletme kontrol ve analizleri yapılamadığından, özellikle Ereğli Kömür İşletmesi verimliliğı düşmeye başlamıştır. Ayrıca, Teftiş Heyeti 1940 yılı ortalarına kadar meydana getirilemediğı için teftiş görmeyen kurumlar sorunu ortaya çıkmıştır.⁷⁴⁹ Bunların dışında, her iki raporda da

⁷⁴⁵ Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Etibank 1940 Yılı Raporu, s.8-11.

⁷⁴⁶ Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Etibank 1939 Yılı Raporu, s.12-14, 16.

⁷⁴⁷ Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Etibank 1940 Yılı Raporu, s.14, 26-28. Buna karşılık, 1941 yılı için bir iş programı hazırlanacağı bilgisi olumlu değerlendirmelerle birlikte aktarılmaktadır.

⁷⁴⁸ Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Etibank 1939 Yılı Raporu, s.17-18.

⁷⁴⁹ Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Etibank 1940 Yılı Raporu, s.7-8, 11-14 Raporda, muhasebe planının yapılamaması yanında savaş koşullarının da etkisiyle 1940 yılında dışarıdan getirilen hammadde ve malzemeler konusunda büyük sıkıntılar yaşandığı dile getiriliyordu. Bkz., s.28-29.

hem satış teşkilatı, hem de inşaat işleri denetiminde çeşitli problemlerin yaşandığı dile getirilmekteydi.⁷⁵⁰

Bu tespit ve eleştirilerin ardından yapılan önerilere bakıldığında, 1939 yılındaki ifadelerde, merkez teşkilatının güçlendirilmesi, gerekli talimatnamelerin hazırlanması ve iç ve dış piyasalarla olan ticari ilişkileri düzenleyecek özerk bir müessesenin kurulması maddeleri öne çıkarılmaktaydı. Bunların dışında, bütçeler açısından gerekli iş programlarının yapılması gereği vurgulanırken, mali açıdan da ödeneğin yükseltilmesi ve itibari sermayenin çoğaltılması önerileri ağırlık kazanmakta ve muhasebe ve amortisman sisteminde gerekli düzenlemelerin tamamlanması üzerinde durulmaktaydı.⁷⁵¹

1940 yılındaki raporda da, benzer tekliflerin yanı sıra İdare Meclisi'nin daha etkin çalışması, meclise verilecek raporların zamanında ulaştırılması ve Teftiş Heyeti'nin faaliyete geçmesi gibi unsurlara değinilmekteydi.⁷⁵²

İktisat Vekaleti'nin 1940 yılı denetim raporuna ilişkin görüşlerini içeren yazıda, yapılan eleştirilerin birçoğunda haklılık payı olduğu kabul edilirken, yönetim ve teknik konularda yeni düzenlemelerin yapılmakta olduğu belirtiliyor ve mali yapıyı kuvvetlendirmek için banka sermayesinin 100 milyon liraya, borçlanma yetkisinin de 50 milyon liraya çıkarılmasına yönelik kanun teklifinin hazırlandığına değiniliyordu.⁷⁵³ Yazıda, bankanın yönetim teşkilatındaki değişikliklere yönelik olarak da şu satırlara yer veriliyordu: "...Bankaya verilen ve daha sonra bazı kanunlarla genişletilen vazifeleri başarmak için merkezde kurulan teşkilat, her sene tecrübelerden alınan neticelere göre zaruri bazı istihaleler geçirerek tekamüle doğru gitmektedir."⁷⁵⁴

Görüldüğü gibi, Etibank'ın sorunları da yönetim yapısından mali sürece kadar uzanan geniş bir alanı kapsamaktadır. Yönetim düzeninde 3460 sayılı kanunun gerektirdiği yapılanma tam anlamıyla kurulamamış, üretim programları sağlıklı hale getirilememiş ve mali sıkıntılar giderilememiştir. Tüm bu etkenler, doğal olarak, çalışmaların aksamasıyla birlikte gerek üretimin, gerekse verimliliğin düşmesine sebep olmuştur. Ayrıca, yaşanan yönetsel boşluklar kurumları çeşitli kararlar

⁷⁵⁰ Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Etibank 1939 Yılı Raporu, s.19-20. Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Etibank 1940 Yılı Raporu, s.15-17.

⁷⁵¹ Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Etibank 1939 Yılı Raporu, s.65-67.

⁷⁵² Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Etibank 1940 Yılı Raporu, s. 40-43.

⁷⁵³ Eti Bank'ın 1940 yılı muamelatle bilanço, kar ve zarar hesaplarının tetkikine dair olan Umumi Murakabe Heyeti raporu hakkında İktisat Vekaleti mütaleası, 1941, s.3-6.

⁷⁵⁴ Aynı Eser, s.3.

atmaya itmekte ancak belirli bir sistemden yoksun olan bu kararlar problemleri fazlaştırmaktadır. Sümerbank'ın da benzer problemleri yaşadığını gözönüne aldığımızda, iki büyük devlet işletmesinin beş-altı yıllık dönem içerisinde kapasitelerini tam anlamıyla kullanamadıklarını rahatlıkla söyleyebiliriz. Daha önce vurgulandığı gibi, dönemin ekonomik koşulları yanında, holding anlayışının gerektirdiği bilgi ve tecrübe anlayışının eksikliği bu problemlerin temel kaynağı olarak gözükürken, mali konular dışındaki sorunlar için birtakım adımlar atılmaya başlanmıştır. Ne var ki, II.Dünya Savaşı ortamı olağanüstü şartları ve bazı olumsuzlukları beraberinde taşıyacağından, sağlıklı sonuçların ancak savaş ertesinde alınabileceği açıktır.

G. Etibank Faaliyetlerinin Mali Analizi

Bu bölümde, mali tablolardan faydalanarak Sümerbank'ta olduğu gibi, metin içindeki verileri tamamlayan bir analiz yapmaya çalışacağız

Bu tespitlerin ardından, Etibank'ın dönem içindeki bilanço ve kar-zarar tablolarını inceleyelim:

ETİBANK TOPLULUĞUNUN KARŞILAŞTIRMALI BİLANÇOLARI (1936-1940)

AKTİF	1936	1937	1938
Ödenmemiş Sermaye	17.200.000	15.839.596	15.459.169
Kasa ve Bankalar	769.163	1.092.497	1.086.674
Esham ve Tahvilat Cüzdanı	2.835.000	3.586.000	4.796.250
Müesseseler sermayesi	-	-	5.000.000
İştirakler	-	11.000	11.000
Borçlu Cari Hesaplar	309.168	217.688	2.836.111
Muhtelif borçlular	61.729	806.727	916.843
Muvakkat hesaplar	70.669	579.579	786.093
Sabit kıymetler	210.653	4.307.789	797.776
Stok ve ambarlar	-	1.094.922	356.128
Bitmemiş tesisler	79.437	-	90.451
İlk tesis masrafları	5.429	22.283	8.858
Kefaletten borçlular	-	1.215.785	3.156.586
TOPLAM	21.568.248	28.773.866	35.302.029

AKTİF	1939	1940
Ödenmemiş Sermaye	14.496.155	13.858.302
Kasa ve Merkez Bankası	343.859	140.346
Kanuni Karşılıklar Kasası	164.667	156.082
Bankalar	603.819	885.896
Borçlu Cari Hesaplar	7.210.564	18.404.802
Muhtelif borçlular	1.456.157	344.061
İştirakler	4.737.250	4.476.500
Müessese ve Teşkilatlara tahsis olunan sermaye	8.005.800	6.210.000
Sabit kıymetler	260.377	253.927
Sair aktifler	913.166	4.922.834
İlk tesis masrafları	1	1
TOPLAM	38.191.815	49.652.751

PASİF	1936	1937	1938
Sermaye	20.000.000	20.000.000	20.000.000
İhtiyatlar	2.636	2.636	82.393
Mevduat	28.762	517.397	2.377.676
Muhtelif alacaklılar	76.138	1.397.998	453.079
Muvakkat hesaplar	1.405.765	1.773.629	2.445.736
İtfa tahsisatı	40.009	262.687	298.602
Borçlular	-	3.500.000	5.863.505
Kefaletten alacaklılar	-	1.215.786	3.156.586
Kar	14.938	103.733	624.452
TOPLAM	21.568.248	28.773.866	35.302.029

PASİF	1939	1940
Sermaye	20.000.000	20.000.000
İhtiyatlar	82.393	144.627
Karşılıklar	890.443	880.291
Taahhütlerimiz	12.111.678	20.011.095
Mevduat ve cari hesaplar	876.169	1.694.992
Tediye emirleri	-	109
Muhtelif alacaklılar	920.812	317.164
Sair hesaplar	2.687.976	6.461.598
Kar	622.344	142.875
TOPLAM	38.191.815	49.652.751

ETİBANK TOPLULUĞUNUN KARŞILAŞTIRMALI KAR VE ZARAR

TABLOSU (1936-1940)

ALACAK	1936	1937	1938
Alınan Faizler	26.138	84.264	115.324
Alınan komisyonlar	-	69.847	192.601
Muhtelif karlar	51.709	10.650	53.336
Müesseselerin karları	-	-	125.611
İşletmelerin karları	-	35.633	61.974
İştiraklerin karları	96.851	13.919	53.717
Şirketlerin karları	-	228.125	635.250
TOPLAM	174.698	442.438	1.237.813

ALACAK	1939	1940
Alınan Faizler	288.969	527.139
Banka Hiz. Karşılığı		
Alınan Ücretler	114.108	119.734
Muhtelif karlar	381.189	369.401
İştiraklerin karları	2.000	-
Müesseselerin karları	1.092.067	-
Teşebbüslerin karı	247.123	-
TOPLAM	2.125.456	1.016.274

BORÇ	1936	1937	1938
Personel ve idari masraflar	113.330	192.595	360.222
Verilen faizler	389	2.121	40.118
Verilen komisyonlar	-	-	78
Ayrılan ihtiyatlar	-	-	69.384
Ayrılan amortismanlar	40.613	40.061	107.966
İşletmelerin zararları	-	103.937	33.286
Muhtelif	5.429	-	2.307
Kar	14.937	103.734	624.452
TOPLAM	174.698	442.438	1.237.813

BORÇ	1939	1940
Personel masrafları	383.199	478.677
Vergi ve harçlar	245	33.028
Sair idari masraflar	108.439	122.199
Verilen faiz ve komisyonlar	121.357	222.448
Ayrılan amortismanlar	49.072	11.056
Ayrılan karşılıklar	748.853	2.242
Muhtelif zararlar	27.745	3.649
Teşebbüslerin zararları	64.202	-
Şube ve büroların masrafları	-	-
Egzersiz safi karı	622.344	142.875
TOPLAM	2.125.456	1.016.274

Bilançolarda yer alan veriler, metin içindeki tespitlere paralel biçimde Etibank kaynaklarının çoğunlukla yatırım amaçlı kullanıldığını göstermektedir. Ancak, bu harcamalar ilk tesis yatırımları olmaktan çok müessese ve iştiraklere aktarılan sermayelerden meydana gelmektedir. Buna karşılık, kar oranları yüksek olmayan bankanın en önemli mali kaynağını devlet yardımları meydana getirmektedir. Ödenmiş sermaye kalemi belirli bir seviyeye gelse de, harcamaları karşılamada yetersiz kaldığından ve mevduat kaynakları yoluyla da yüksek bir birikim sağlanamadığından, özellikle dönem sonundan itibaren borç kalemleri yükselmektedir. Yukarıda görüldüğü gibi, bu borç kaleminin ağırlığını Merkez Bankası kredileri oluşturmakta ve böylelikle Etibank'ın mali yapısı Sümerbank'a benzer bir hale gelmektedir. Aradaki farklılık, devlet kaynaklarının daha çok Sümerbank'a aktarılmasıdır.

Kar-zarar tablosu da, elde edilen karların tıpkı Sümerbank'taki gibi banka işlemlerinden çok fabrika ve iştirak gelirlerinden sağlandığını yansıtmaktadır. Böylelikle, hem Sümerbank, hem de Etibank'ın bankacılık çalışmalarına fazla ağırlık vermedikleri de anlaşılmaktadır.

Mali bilgilerin değerlendirilmesinde ilk olarak, Sümerbank'ta olduğu gibi bankanın GSMH içindeki yerini belirleyeceğiz:

Yıllar	Aktif Toplamı /	GSMH
1936	21.568.248 /	1.695.000.000 = %1,27
1937	28.773.866 /	1.806.500.000 = %1,59
1938	35.302.029 /	1.895.700.000 = %1,86
1939	38.191.815 /	2.063.100.000 = %1,85
1940	49.652.751 /	2.403.400.000 = %2,07

Tablodaki oranlar, Etibank'ın Sümerbank kadar olmasa da giderek artan bir şekilde büyüdüğünü ve GSMH içinde daha fazla pay almaya başladığını gösteriyor. Sümerbank oranlarını da buraya dahil ettiğimiz takdirde, 1930'larda kurulan iki devlet işletmesinin ne denli önemli sonuçlar yarattıklarını anlayabiliriz.

İkinci olarak, sermayenin yapısına bakacak ve Öz kaynak (Öz sermaye) / Varlık Toplamı formülünü kullanacağız. Bunun için, ilk olarak varlık toplamını belirleyeceğiz:

	Aktif Toplamı	-	Ödenmemiş Sermaye = Varlık Toplamı
1936	21.568.248	-	17.200.000 = 4.368.248
1937	28.773.866	-	15.839.596 = 12.934.270
1938	35.302.029	-	15.459.169 = 19.842.860
1939	38.191.815	-	14.496.155 = 23.695.660
1940	49.652.751	-	13.858.302 = 35.794.449

Bu değerleri yukarıdaki formüle uyarladığımızda şu sonuçlarla karşılaşmaktayız:

Öz Kaynak/ Varlık Toplamı

1936	2.817.574 / 4.368.248 = %64,50
1937	4.266.774 / 12.934.270 = %32,99
1938	5.247.677 / 19.842.860 = %26,45
1939	10.695.776 / 23.695.660 = %45,14
1940	12.497.618 / 35.794.449 = %34,91

Öz kaynakların toplam varlıklar içinde işgal ettiği yer düzensizlikler göstermekle beraber, dönem sonunda 1936'ya kıyasla büyük bir düşme söz konusudur. Bu oranlar, metin içinde aktarılan verilere paralel olarak öz kaynak yerine yabancı kaynakların artması olgusunu da desteklemektedir. Nitekim, sabit sermaye yatırımlarının öz kaynak oranlamasını da bu konuda kullanabiliriz:

Yıllar Sabit Sermaye / Öz Kaynak

1936	3.434.258 / 2.817.574 = %121,89
1937	9.217.399 / 4.266.774 = %216,03
1938	13.887.805 / 5.247.677 = %264,65
1939	17.452.025 / 10.695.776 = %163,17
1940	22.552.366 / 12.497.618 = %180,45

Etibank'ın da öz kaynakları tıpkı Sümerbank'ta olduğu gibi sabit sermaye yatırımlarını karşılamada son derece yetersiz kalmıştır. Bu durumda, Etibank için de borçlanma süreci başlayacaktır. Bunu da Borçlar* / Varlık (Aktif) Toplamı ile Borçlar / Öz kaynak formülleri aracılığıyla tespit edebiliriz.

Bu iki formül kapsamında çıkan sonuçlar şu olmaktadır:

* Borç miktarı, 1936-1938 dönemi için bilançonun pasifinde yer alan mevduat, muhtelif alacaklılar, borçlular ve kefaletten alacaklılar kalemlerinin toplamından oluşurken, 1939-1940 dönemi için de taahhütlerimiz, mevduat ve cari hesap ve muhtelif alacaklılar kalemlerinden meydana gelmektedir.

Borçlar / Varlık Toplamı	Borçlar/ Öz Kaynak
1936 149.909 / 21.568.248 = %0,67	1936 149.909 / 2.817.574 = %5,32
1937 6.893.868/ 28.773.866 = %23,95	1937 6.893.868 / 4.266.774 = %161,57
1938 12.149.448/ 35.302.029 = %34,41	1938 12.149.448 / 5.247.677 = %231,52
1939 13.908.659 / 38.191.815 = %36,42	1939 13.908.659 / 10.695.776 = %130,04
1940 22.023.360/ 49.652.751 = %44,35	1940 22.023.360 / 12.497.618 = %176,22

Ortaya çıkan borç oranları, Sümerbank'taki kadar olmasa da kayda değer bir borçlanmaya işaret etmektedir. Düzenli şekilde artan borç stoku, dönem sonuna gelindiğinde aktiflerin yarısına yakın bir düzeye ulaşmaktadır. Bunun yanında, borçların öz kaynak içindeki oranı bankanın borçlarını kendi kaynaklarıyla karşılayamayacak durumda olduğunu da göstermektedir. Dolayısıyla, Etibank'ın da, gelinen ortamda yeterli mali donanımdan yoksun olduğu yorumu yapılabilir.

Son olarak, öz kaynakların yapısını oluşturan unsurları ve bankanın oto finansman işlevini ne kadar kullandığını daha iyi görebilmek açısından yararlanılabilecek iki oranlama ise Ödenmiş Sermaye / Toplam Öz Sermaye (Kaynak) ve Kar/ Toplam Öz Sermaye şeklindedir.

Bu iki formüle göre bir değerlendirme yaparsak;

1936 2.800.000 / 2.817.574 = %99,38	1936 14.938 / 2.817.574 = %0,53
1937 4.160.403 / 4.266.774 = %97,51	1937 103.733 / 4.266.774 = %2,43
1938 4.540.831 / 5.247.677 = %86,53	1938 624.452 / 5.247.677 = %11,90
1939 5.503.845 / 10.695.776 = %51,46	1939 622.344 / 10.695.776 = %5,82
1940 7.052.593 / 12.497.618 = %56,43	1940 142.875 / 12.497.618 = %1,14

Ödenmiş sermayenin öz kaynaklar içindeki yeri ortalama %78 düzeyindeyken, karların payı ise %5 civarındadır. Bu veriler de, devlet kaynaklarının banka içindeki payının yüksekliğini göstermektedir. Dolayısıyla, Etibank açısından da öz kaynaklar içindeki ağırlığı ödenmiş sermaye teşkil etmekte ve oto-f finansman uygulaması geri planda kalmaktadır.

Görüldüğü gibi, Etibank'ın mali yapısı Sümerbank'la paralellik içindedir. Aradaki fark, Sümerbank'ın çok daha geniş kapsamlı bir mali yapıya sahip olmasındadır. Bu durumda, 1930'larda kurulan Sümerbank ve Etibank işletmeleri devlete borçlanan bir yapıyla 1940'lı yıllara başlamaktadır.

II.4.Değerlendirme

Etibank'ı, Sümerbank'tan sonraki ikinci büyük devlet işletmesi olarak tanımlamak mümkündür. Madencilik alanında odaklanan faaliyetleriyle öne çıkan banka, gerek iç piyasa, gerekse ihracat açısından önem taşıyan kömür, linyit, bakır, krom ve demir gibi madenlerin üretiminde kayda değer artış oranları yakalamıştır. Böylece, özel ya da yabancı sermaye elinde atıl halde bekletilen veya yeterince verimli işletilmeyen madenlerin daha aktif olması sağlanmış ve üretimin çoğunlukla ihracata yönlendirilmesiyle de dış ticaret gelirleri desteklenmiştir. Dolayısıyla, Etibank Sümerbank'tan farklı bir satış yapısına sahip durumdadır. Maden ihracına verilen önemi, uygulama şansı bulamayan II. Sanayi Programı metninde de görebiliriz.

Üretim sürecinde yaşanan en büyük sorunlar ise, devlet işletmelerinin genel problemi halinde ortaya çıkan planlama hataları ve eksik kapasite kullanımı olarak gözükmektedir. Bu problemler, diğer devlet işletmelerine paralel şekilde daha sağlıklı ve verimli bir yönetim ve üretim yapısının kurulmasını da engellemektedir. Bunların kaynağını, Sümerbank bölümünde değinildiği gibi, holding yönetiminin konusundaki tecrübe eksikliği yanında nitelikli ve sürekli eleman yoksunluğuna da bağlayabiliriz. Etibank'ın daimi işçilik kadrosu oluşturmaya yönelik çabaları da 1930'lu yıllarda yetersiz kalmış ve bu yöndeki faaliyetler 1940'lı yıllara devredilmiştir. Sonuçta, Etibank'a bağlı işletmeler maden üretiminde ciddi artış meydana getirmeleri yanında 1940'ların başına gelindiğinde üretim kapasitelerinin tamamını kullanır durumda değillerdir. Buna karşılık, İktisat Vekaleti'nin de aktardığı üzere, edinilen tecrübeler ışığında işletmelerin şekillenmesine yönelik çalışmalar devam etmektedir.

Bankanın mali görünümü, karlılık açısından genel olarak ticari çalışma ilkesine uyulduğunu yansıtmaktadır. Bankaya bağlı müesseselerin tümü karlı çalışmasa da, diğer kurumlar aracılığıyla bu zararlar dengelenmekte ve banka bilançoları zararlar kapanmamaktadır. Karlılığın kaynağı, Etibank ta da bankacılık işlemleri değil yatırım kaynaklı satış faaliyetleridir. Bu bağlamda, banka mevduat ya da diğer işlemler yoluyla sermaye birikimi alanında yeterli işlem hacmi yaratamamıştır. Karlılık ta oto-finansman aracı olarak kullanılmada yetersiz kaldığından, mali tablonun en önemli yönünü devlet kaynakları oluşturmaktadır. Nitekim, gerek hazine ödemeleri, gerekse Merkez Bankası borçlanması devlet desteğinin boyutlarını vermektedir. Dolayısıyla, Sümerbank'taki koşullar Etibank

adına da geçerlilik taşımakta ve devlete bağlı bir mali yapı ortaya çıkmaktadır. Bu bağlılığın gelecekte biraz daha azaltılması için, işletme karları yanında, özel sermaye birikimlerinin bankaya aktarılması da ön plana çıkacaktır. Bu açıdan, Etibank için de banka modelinin tercih edilmesi önemli bir noktadır.

Sonuç olarak, Etibank madencilik alanında ciddi yatırım ve üretim faaliyetleri yaratan ve devlet işletmeciliğinin genel problemlerini taşıyan bir kuruluştur. Bu kuruluşun, tüm eksiklik ve hatalarına karşın dönemin ölçütleri ve koşulları dikkate alındığında temel işlevini başarılı şekilde yerine getirdiğini ve verimli çalıştığını söyleyebiliriz. 1930'lardaki geçiş döneminin ardından kazanılan deneyim ve giderilmesi muhtemel eksiklikler, Etibank'ın daha verimli faaliyetlere imza atması olasılığını gündeme getirmektedir.

III.5. Dönemin Ekonomik Gelişimini Yansıtan Bazı Rakamlar

Sümerbank ve Etibank faaliyetlerine yönelik analizin ardından, bu bölümde, hem 1930'ların genel ekonomik yapısını değerlendirmek, hem de bu iki devlet işletmesinin ekonomiye katkılarını metin içindeki verileri tamamlayıcı bilgilerle görebilmek açısından bazı göstergelere yer vereceğiz. Bunlar, bölümün başında yapılan 1920'li yıllarda ülkenin genel durumu saptamasını da tamamlayıcı nitelikte de ele alınabilir.

Bu bağlamda, ilk olarak nüfus istatistiklerine bakarsak, Türkiye'nin nüfusu 1935 yılında 16.158.018, 1940 yılında da 17.820.950'ye yükselmiştir. Şehirlerin nüfusa oranı 1935 yılı itibariyle %23,5, 1940 yılı itibariyle de 24,4 olarak gerçekleşirken, köy nüfusu sırasıyla %76, 5 ve %75,6 olarak gerçekleşmiştir.⁷⁵⁵ Okuma-yazma oranı 1935 yılında %20'ye, 1940 yılında da %22'ye yükselmiştir.⁷⁵⁶ 1940 yılı istatistiklerinde de, toplam nüfus içinde 656.421 kişinin mesleği sanayi ve küçük sanatlar şeklinde saptanmıştır.⁷⁵⁷ Bu istatistiğin 1929 yılı itibariyle yaklaşık 300.000 kişi olduğu hatırlanırsa, 10 yıl içinde ciddi bir ilerleme kaydedildiği anlaşılır.

⁷⁵⁵ T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, İstatistik Göstergeler 1923-1990, Tablo I-1,5, s.5, 8.

⁷⁵⁶ Yahya S.Tezel, a.g.e., s.130.

⁷⁵⁷ Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı C.12, 1940-1941, s.80. 1930 yılında 15.503 olan telefon abonesi sayısı da 1940 yılında %48'lik bir artışla 22.964 rakamına ulaşmıştır. Bkz., T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, İstatistik Göstergeler 1923-1990, Tablo XII-12, s.263.

Demiryolu kapasitesine bakıldığında, 1930 yılında 5.632 km olan demiryolu uzunluğu 1940 yılında 7.381 kilometreye ulaştırılmış,⁷⁵⁸ karayolu ağı da 1938 yılında 17.000 km'ye yükseltilmiştir.⁷⁵⁹ Bu durumda, dönemin en önemli ulaşım aracı konumunda bulunan demiryolunda 10 yıllık süre zarfında %30'luk bir artış sağlanmıştır.

Devlet işletmeciliğinin uygulandığı dönemde, toprak mülkiyetinde çok önemli bir değişikliğin olmadığı göze çarparken, tarımsal ekim alanlarında artış yaşanmış, tarım kredi kooperatiflerinin geliştirilmesine çalışılmış ve buğday için destekleme alımları yapmak amacıyla 1938 yılında Toprak Mahsulleri Ofisi kurulmuştur. 1933 yılında 34 milyon düzeyinde olan tarımsal krediler de 1940 yılı itibarıyla 50 milyon lirayı aşmıştır. Buna karşılık, tarımın makineleşmesi konusunda büyük bir mesafe kaydedilememiştir.⁷⁶⁰

Türkiye'nin 1930'lu yıllardaki dış ticaret ve bütçe dengesi tespitlerini de aşağıdaki tablo yardımıyla yapabiliriz:

TABLO. 81
TÜRKİYE'NİN 1930'LU YILLARDAKİ DIŞ TİCARET DENGESİ (1931-1940)

Yıllar	İthalat	İhracat	Açık/ Fazla
1931	126.462.850	127.076.860	614.010
1932	85.914.980	101.220.920	15.305.940
1933	74.851.060	96.387.900	21.536.840
1934	86.638.860	91.988.820	5.349.960
1935	89.000.100	96.052.320	7.052.220
1936	92.759.940	118.024.200	25.264.260
1937	114.080.400	137.623.500	23.543.100
1938	149.812.740	144.923.940	-4.888.800
1939	118.397.440	127.548.160	9.150.720
1940	73.164.840	118.304.640	45.139.800

Kaynak: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, İstatistik Göstergeler 1923-1990, Tablo: XV-1, XVII-1, s.290, 390.

Türkiye'nin 1930'lardaki dış ticaret verileri, 1920'lerdeki kronikleşen açıkların kapandığını göstermektedir. Bunda, gümrük vergilerinin artırılması ve

⁷⁵⁸ T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, İstatistik Göstergeler 1923-1990, Tablo XII-5, s.254.

⁷⁵⁹ Yahya S. Tezel, a.g.e., s.129.

⁷⁶⁰ Yakup Kepenek, Nurhan Yentürk, a.g.e., s.70-72. Daha geniş bilgi için bkz., Oya Silier, a.g.e, s.61-97.

sanayileşme politikası kadar dünya ekonomik krizi nedeniyle dünya ticaret hacmindeki azalmanın da etkili olduğu söylenebilir. Sonuçta, devlet işletmeciliği politikası dış ticaret açığının olmadığı sağlıklı bir ortamda uygulanmıştır.

1930'lu yılların mevduat hacmindeki gelişim de, sermaye birikimi konusunda önemli aşama kaydedildiğini gözler önüne sermektedir:

TABLO: 82
MEVDUATLARDAKİ GELİŞİM (1933-1940) (1000 TL)

Yıllar	Ulusal Bankalar	Yabancı Bankalar	Toplam
1933	141.876	-	144.876
1934	144.800	-	144.800
1935	159.032	38.633	197.665
1936	193.318	54.057	247.385
1937	219.803	60.697	280.500
1938	249.839	66.613	316.452
1939	213.519	59.299	272.458
1940	233.746	54.643	288.389

Kaynak: Uçar Demirkan, a.g.e., Tablo: 48, s.6

Tablodan anlaşılacağı gibi, özellikle ulusal bankalardaki mevduat hacmi giderek yükselmiş durumdadır. Dünya savaşına kadar süren bu eğilim savaş koşulları nedeniyle gerileme sürecine girmiştir. Buna karşın, 1933-1940 arasındaki yedi yıllık süreçte ulusal bankalardaki mevduat artışı yaklaşık %65 oranında artış kaydetmiştir. Buna yabancı bankalardaki mevduatı da eklediğimizde, yedi yıldaki toplam mevduat artışı yaklaşık %100 düzeyinde gerçekleşmiştir. Bu göstergeler, devlet işletmeciliğinin başlangıcından itibaren sermaye birikimi konusunda önemli bir mesafenin alındığını göstermektedir. Toplam mevduatlar içinde, Sümerbank ve Etibank'ın özel mevduat tasarruflarının çok önemli bir yeri olmasa da, bu durum hiç kuşkusuz sanayileşmenin finansmanı adına önemli bir gelişmedir ve 1930'larda önemli bir ekonomik ilerleme yaşandığı tespitini güçlendirmektedir.*

* Daha önceki bölümlerde de vurgulandığı gibi, 1930'lar ulusal tasarruf fikrinin ön plana çıkarıldığı yıllardır. Bu çerçevede, ulusal sermaye birikiminin değerlendirilmesi ve yerli malı kullanımının artırılması amaçlanmış ve bu düşünceyle 1929 yılı sonunda yarı resmi bir kuruluş olan Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti kurulmuştur. Bu cemiyet, gerek her yıl düzenlediği yerli malı haftalarıyla, gerekse açtığı sergilerle toplumda tasarruf ve yerli malı kullanma bilincini yerleştirmeye çalışmıştır. Bu konuda bkz., Doğan Duman, "1930'larda Ekonomideki Korumacılık Politikasının Okullardaki Yansımaları: 'Yaşasın Yerli Malı, Yaşasın Kumbara', 75 Yılda Çarklardan Chip'lere, Bilanço 98, s.107-110. Doğan Duman, "Milli İktisat Politikasına Bir Katkı: 1930'larda Yerli Ürün Sergileri", 75 Yılda Çarklardan Chip'lere, Bilanço 98, s.111-117.

Dönemin GSMH gelişimini görerek daha net bir yoruma gidebiliriz:

TABLO: 83

CARİ ÜRETİCİ FİYATLARIYLA TÜRKİYE'NİN GSMH ORANI VE SEKTÖREL DAĞILIMI
(1931-1940, TL, %)

Yıllar	GSMH	GSMH İçindeki Sektör Payları (%)					
		Tarım	Sanayi	Hizmetler	Tarım	Sanayi	Hizmetler
1931	1.391.6	627.6	171.2	592,8	45,1	12,3	42,6
1932	1.171.2	467.1	161.4	542,7	39,9	13,8	46,3
1933	1.141.4	425.9	181.5	534,0	37,3	15,9	46,8
1934	1.216.1	414.2	214.2	587,7	34,1	17,6	46,3
1935	1.310.0	461.9	232.6	615,5	35,3	17,8	46,9
1936	1.695.0	730.1	258.5	706,4	43,1	15,3	41,6
1937	1.806.5	737.2	293.1	776,2	40,8	16,2	43,0
1938	1.895.7	759.5	311.4	824,8	40,1	16,4	43,5
1939	2.063.1	804.4	370.6	888,1	39,0	18,0	43,0
1940	2.403.4	925.8	446.1	1.031,5	38,5	18,6	42,9

Kaynak: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, İstatistik Göstergeler 1923-1990, Tablo:XVIII-1, XVIII-6, s.396, 416.

Tabloya göre, GSMH 1931-1940 arasında %72 oranında bir yükselme kaydetmiştir. Hatırlanacağı gibi, bu oran 1923-1930 döneminde %65 olarak gerçekleşmişti. Fakat, asıl önem taşıyan konu ülkenin sanayileşme çizgisine girdiğini gösteren sayılardır. Sanayi sektörünün üretim düzeyi, dönem içinde %160 gibi çok yüksek bir artış düzeyini yakalarken, sektörün GSMH içindeki payı da %18'lere ulaşmıştır. Bütün bunlar, Sümerbank ve Etibank merkezli devlet işletmeciliği politikasının da başarılarına işaret eden verilerdir. Denilebilir ki, 1930'lu yıllarda uygulanan karma ekonomi modeline dayalı devlet işletmeciliği, Türkiye'nin salt hammadde üreten bir tarım ekonomisi olma konumundan kurtulması yolunda ciddi bir adım atmasını sağlamıştır. Çok kısa sayılabilecek bir sürede yakalanan bu başarı, metin içinde de değinildiği gibi, modelin devamlılığı konusundaki düzenlemeleri de beraberinde getirmiştir.

SONUÇ

Sümerbank ve Etibank bağlamında Türkiye'deki devlet işletmeciliği olgusunun 1940 yılına kadarki gelişimini irdelediğimiz bu çalışmada ortaya çıkan en önemli sonuçlardan birisi, devlet işletmeciliği politikasının 1920'lerden itibaren ekonomi gündeminde bulunan karma ekonominin bir devamı olmasıdır. Bu nedenle de, kapitalizme değil kapitalizmin “bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler” temeline dayanan liberal yorumuna karşıdır ya da alternatiftir. Bu politikanın 1920'lerdeki uygulamalardan farklılığını da, devletin doğrudan sanayi yatırımlarına başlaması meydana getirmektedir. Dolayısıyla, 1930'lardan itibaren karma ekonominin devlet kanadı da ağırlık kazanmaya başlamaktadır.

Devlet işletmeciliğine geçiş kararının alınmasında, en başta 1920'lerde yürütülen sanayileşme politikasının yeterli başarıyı gösterememesi etken oluşturmakla birlikte, 1929 yılından itibaren tüm dünyayı sarsan ve Türkiye ekonomisini de başta tarım olmak üzere olumsuz etkileyen dünya ekonomik krizinin ve Rusya'nın planlı ekonomide sağladığı başarıların katkı sağladığı söylenebilir. Serbest Fırka'nın elde ettiği başarı ve ardından gerçekleşen Mustafa Kemal'in yurt gezisi, ekonomik olumsuzlukların siyasal yapıyı tehdit eden boyutlara ulaşma riskini net olarak ortaya koymuş ve 1931 yılından itibaren devletçilik yürürlüğe girmiştir. Yukarıda belirtildiği gibi, kapitalizm çerçevesinde biçimlenen devlet işletmeciliği, hem kabul edilmiş, hem de uygulanışı yönünden pragmatist öğelerin ağır bastığı bir görünüm taşımaktadır. Bu bağlamda, “ulusal devlet anlayışı” dışında da herhangi bir ideolojik temele dayandırılması söz konusu değildir.

Dönemin sosyo-ekonomik koşulları gereği, devlet işletmeciliğinin ortaya çıkış ve uygulanış sürecinde bürokrasinin ağırlığını görmekteyiz. Başta CHP programları olmak üzere, hazırlanan birçok ekonomik yasada bürokrasinin ekonomiyi yönlendirme isteği farkedilmektedir. Buna karşılık, yeni serpilmeye başlayan özel sermaye de çeşitli yollarla eleştiri ve taleplerini siyasal iktidara taşımış ve devletçilik sürecini biçimlendirmeye çalışmıştır. Bu eleştiri ve talepler, 1932'deki sanayileşme modelinin değişiminde de etkili olmuştur. Diyebiliriz ki, yönetimin ulusal sermayeyi de desteklemeyi temel alan karma ekonomi tercihi ve 1932'deki istisnai dönem dışında özel sermaye açısından aşırı sayılabilecek bir devletçiliğe yönelmemesi, aradaki ilişkilerin büyük bir gerginliğe yol açmasına da sebebiyet vermemiştir.

Yönetici kadronun devlet işletmeciliğine bakışında da, şimdiye kadar açıklanan unsurlar temel belirleyici olmakla birlikte, “yöntem” açısından farklılıklar söz konusudur. Diğer bir deyişle, karma ekonomi kapsamındaki devlet işletmeciliği temel eksen olarak alınmasına karşın, uygulamalara yönelik bakış açısı değişmektedir. Dönem içindeki CHP programları da, farklı devletçilik yorumlarına zemin hazırlayan bir içerik taşımaktadır. Ancak, burada önemli olan nokta, karşıtlık kaynağının “sistemsel” değil “yorumsal” olmasıdır. Bu bağlamda, 1932 modeliyle kendini gösteren ve Mustafa Şeref ve Recep Peker gibi isimlerin öne çıktığı eğilim daha merkezîyetçi bir devlet işletmeciliğini gündeme getirmeyi deneyecek, ancak çeşitli eleştirilerin etkisiyle bu deneme uzun sürmeyecektir. Mustafa Kemal’in Celal Bayar’ı İktisat Vekilliği’ne atamasından sonra ortaya çıkan 1933 yılındaki Sümerbank modeli, özel sermayenin de öncelikli taleplerine uyan ılımlı bir devletçilik yorumunu meydana getirecek ve uygulamaların da kaynağını oluşturacaktır. Bu açıdan, Mustafa Kemal’in de ağırlığını koymasıyla yönetim kadrosu içindeki genel eğilim “ılımlı” bir devlet işletmeciliği zeminine dayanacak ve bürokrasinin ekonomiyi denetleme anlayışı özel sermayenin gelişimini köstekleyici boyutlara ulaştırılmayacaktır. Ancak, bu süreçte belirginleşen ve gözardı edilmemesi gereken bazı noktalar da bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, Sümerbank modeli bir yıl öncesine nazaran daha “liberal” bir düzenleme getirmekle birlikte, devlet işletmeciliği uygulamasını da güvence altına almaktadır. Bu açıdan, devlet işletmeciliğinin uygulanması konusundaki görüş birliği devam etmektedir. İkincisi, gerek CHP kurultayları ve sanayi programlarındaki ifadeler, gerekse devlet işletmelerine verilen kapsamlı hedefler ve nihayet 1937 yılındaki anayasa değişikliği, devlet işletmeciliğinin daha uzun bir dönem devamının öngörüldüğünü ortaya koymaktadır. Son olarak, Atatürk’ün ölümü ve ardından gelen hükümet değişikliği sonucu ortaya çıkan devlet işletmeciliği yapısındaki değişim sinyalleri, bürokrasi içindeki anlaşmazlığın bir yönüyle devam ettiğini göstermektedir.

Bu altyapı üzerinde şekillenen devlet işletmelerinin öncelikli amacını, sanayileşme öncülüğünde ekonomik kalkınmayı hızlı bir şekilde gerçekleştirmek olarak ifade edebiliriz. Bu amaç, gerek kurumların yasalarında, gerekse yöneticilerin açıklamalarında ortak şekilde dile getirilmiştir. Hatta sanayi alanı dışında kurulan işletmelerin de sanayileşme süreciyle bağlantısının bulunduğunu söylemek olanaklıdır. Nitekim, Ziraat Bankası dönüşümünün gerisinde de tarımsal üretimin sanayie girdi sağlama kapasitesini artırma hedefi göze çarpmaktadır. Dönemin

başından beri öncelikli hedeflerden birisi olarak gösterilen sanayileşmeyle, bir taraftan en temel ekonomik ihtiyaçların iç üretimle karşılanarak ithalat açığının kapatılması, diğer taraftan dışa bağımlılığın azalmasıyla birlikte “ekonomik bağımsızlık” yolunda bir adım atılması amaçlanmıştır. Bunların dışında, değeri düşen tarım hammaddelerinin değerlendirilmesi, istihdam hacminin genişlemesi, bölgelerarası dengesizliklerin azaltılması ve özel sermayenin genişlemesine imkan sağlanması da hedefler arasında yer almıştır. Bu çerçevede, Sümerbank modelinde de çok net şekilde ortaya konulduğu gibi, ülke içindeki hammaddelere öncelik veren ve başlangıçta hafif sanayi alanında odaklanan ithal ikameci bir sanayileşme stratejisi belirlenmiş, ardından gelen ağır sanayi hamlesiyle de köklü bir sanayinin temelleri atılmaya çalışılmıştır. Bu açıdan, ülke koşullarına uygun bir strateji geliştirilmiştir. Bu stratejinin planlı sanayileşme tercihiyle desteklenmesi, bilinçli bir sanayileşmenin öngörülmesi kadar, ülke adına bir ilkin gerçekleştirilmesi adına da önem taşımaktadır. Ayrıca, yukarıda da vurgulandığı gibi, devlet işletmeciliğinin bir başka hedefi de kredi verme, girdi sağlama, özelleştirme ve yan sanayi alanları yaratma gibi yolları kullanarak özel sermayenin gelişimini sağlamak olarak belirlenmiştir. 1932 yılındaki istisnai ara dönem dışında da bu amaçların varlığı en azından yasal boyutta ifade edilmiştir. Dolayısıyla, devlet işletmeciliğini salt “devlet eliyle girişimci yetiştirme” politikasına indirgemek doğru olmamakla birlikte, ulusal sermaye sınıfını geliştirme yönünün bulunduğu da dikkate alınmalıdır.

Devlet işletmelerinin tümü ticari kurallara uygun çalışmakla yükümlü kılınırken, yönetsel yapının geneli de bu kriteri desteklemek amacıyla tasarlanmıştır. Buna dayanarak, ticari çalışmanın bir ilke bazında kabul edildiğini söyleyebiliriz. Model açısından, sermaye birikimini de gerçekleştirmek amacıyla ağırlık banka statüsüne verilmiş, diğer kamu kurumlarına kıyasla daha esnek bir yönetim yapısı benimsenmiş, ancak bu işletmelerin yatırım/üretim faaliyetlerine öncelik tanımları esas getirilerek klasik banka formasyonunun dışına çıkmaları sağlanmıştır. Bu iki temel özellik çerçevesinde, başta Sümerbank ve Etibank olmak üzere banka şeklinde kurulan işletmeleri yatırım ve finansman kuruluşları olarak tanımlayabiliriz. Bunun dışında, devlet işletmeciliğinin işleyiş sürecinde ulusal tasarruflara ağırlık verilmesi, bakanlıklar aracılığıyla devlet gözetiminin sağlanması, mali dengelerin bozulmamasına çalışılması gibi olgular ilkesel bazda benimsenmiş ve kanunlara uymak şartıyla yabancı sermaye girişi desteklenmiştir. Dönem sonunda çıkarılan 3460 sayılı kanunla da, İDT tanımlaması eşliğinde devlet işletmeciliğine

yönelik ortak bir mevzuat getirilerek gelişmeye açık bir yapının yasal statüsü belirlenmeye çalışılmıştır.

Özelleştirme konusu, 1920'lerden itibaren gündemde olan bir anlayış olarak karşımıza çıkmaktadır. 1925 yılındaki SMB modeliyle aktif bir özelleştirme modeli getirilmiş, 1932 yılında özelleştirme geri plana atılmış, Sümerbank kanunuyla da orta bir yola ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu konuda en son ve en kapsayıcı düzenlemeleri getiren 3460 sayılı kanunla, ana işletmeler dışında kurulacak tüm fabrikaların gerektiğinde yabancı sermayeye de satışına izin verilmiştir. Dolayısıyla, dönemin sonunda özelleştirme alternatifi yasal açıdan kabul görmüştür. Ne var ki, bu konuda da gözardı edilmemesi gereken önemli ayrıntılar bulunmaktadır. Bir kere, dönem içindeki tüm yasalarda Sümerbank ve Etibank gibi ana kuruluşlar özelleştirme kapsamı dışında tutularak devlet işletmeciliğinin sürekliliği sağlanmıştır. İkincisi, özelleştirme işletme yönetimlerinin teklifi ve hükümet onayına bırakılarak sanayileşme gibi bir “devlet politikası” haline dönüştürülmemiş ve ülkenin gelişimi doğrultusunda karar alınması uygun görülmüştür. Nitekim, dönemin hükümet programlarında da özelleştirme düşüncesine yer verilmemiştir. Son olarak, olası bir özelleştirmenin ulusal sermayeye öncelik tanınarak gerçekleştirilmesi ilkesi getirilmiş, yabancı sermaye alternatifi çok gerekli durumlar için düşünülmüş ve özelleştirme gelirlerinin yeni yatırımların finansmanında kullanılması öngörülmüştür. Böylelikle, bir yandan ulusal sermayenin gelişimine katkı sağlanması, diğer yandan öncelikli devlet işletmeciliği yatırımlarının daha hızlı yapılması amaçlanmıştır.

Çerçevesi bu denli kapsamlı çizilen devlet işletmelerinin tartışma boyutu da geniş bir zemine yayılmıştır. Bu zeminin başat ögesinin de pragmatist unsurlarla biçimlendiği ve karma ekonomi bağlamında geliştiği söylenebilir. Aydınlar içinde, başta Kadrocular olmak üzere devletçilik politikası “özgün bir üçüncü yol” şeklinde de ifade edilmiş, ancak tüm sistemleştirme çabaları belirttiğimiz sınırlar içinde kalmış ve siyasal iktidar üzerinde de çok büyük bir etki yapmamıştır. Aydınlar arasındaki tartışma ve fikirler, temel kaynağını CHP programlarından alan ve çoğunlukla bu programların yorumlanmasına dayanan bir çizgide geliştiği için, devlet işletmeciliğinin şekillenmesine doğrudan etki yapmaktan çok yerleşmesine katkı sağlamış, kimi zaman da politikanın daha merkezi uçlara kaymasına engel olacak bir tabanın yaratılmasına yardımcı olmuştur.

Özel sermaye kaynaklı görüşlerde, devlet işletmeciliğinin “liberal” bir doğrultuda gelişmesi yönünde bir eğilim ağırlık kazanmakta ve bunun formülü “özel

sermayenin yapamadığını devlet yapsın” şeklinde ifade edilmektedir. Bu bağlamda, 1932 yılındaki sanayileşme modeline şiddetle karşı çıkılmakta, 1933 modeline ise Celal Bayar’ın da İktisat Vekili olması bağlamında sıcak bakılmaktadır. Ne var ki, devletçiliğin dönemin CHP programlarında yukarıda formüle edilen bir sınırlamaya tabi tutulmaması aksine açık uçlu bırakılması ve bu bağlamda bir belirsizlik taşımasının da etkisiyle özel sermayenin devlet işletmeciliğine karşı belirli bir şüphe taşıdığına, aynı şekilde yönetici kadronun da, milli iktisat politikasına uygun hareket etmeyen kimi özel sermaye hakkında olumsuz demeçler verdiği şahit oluyoruz. Bu nedenle, hem o dönemde, hem de gelecekte özel sermaye açısından özelleştirme politikası önem kazanacak ve sermaye kesiminin gelişmesiyle birlikte doğal olarak devlet işletmeciliğinin biçimlenmesine olan etkileri de artacaktır. Bu süreçte ilginç olan bir başka nokta da, 1930’lar itibariyle kamu kesimi içinden özel girişimciliğe doğru hızlı bir geçişin yaşanmasıdır. Dolayısıyla, Türk özel girişimciliğinin gelişiminde, alınan kararlarda olduğu kadar bizzat girişimciliğin kökeninde de bürokrasinin önemli bir payı bulunmaktadır.

Yabancı kaynaklı yorumlarda ise, ekonomik öğelerin yanında siyasal öğelerin de ağırlık taşıdığını görmekteyiz. Türkiye’nin sanayileşmesinden duyulan rahatsızlık, bakış açısının önemli bir parçası olarak göze çarpmaktadır. Nitekim, I.Sanayi Programı’ndaki tespitler de yönetimin bu konudaki bilincini ortaya koymaktadır. Bu açıdan, ulusal sanayileşme düşüncesinin gerisinde ekonomik bağımsızlık fikrinin önemli bir payı olduğu yadsınamaz. Ancak hemen eklemek gerekir ki, bu tespit yabancı sermayeye kapalı bir otarşi fikrine yol açmamış, aksine dönemin olanaklarından ve siyasal konjonktürün sağladığı avantajlardan faydalanmaya çalışılmıştır. Yapılan iki kredi anlaşmasının da, bu yöndeki çabaların bir sonucu olduğunu düşünebiliriz.

Sümerbank ve Etibank bağlamındaki uygulamaların sonuçlarına baktığımızda ise, genel durumun olumlu olduğunu söyleyebiliriz. Her iki işletmede de yatırım/üretim alanlarında kayda değer aşamalar gerçekleştirilirken, Sümerbank 1940 yılına kadar altısı tekstil, biri kağıt, biri de demir-çelik olmak üzere sekiz yeni yatırımı doğrudan tamamlamış, Etibank da kömür, linyit, bakır, krom ve kükürt gibi maden yatırımlarını genişletmiştir. Bu işletmeler, alanlarındaki en büyük ölçeğe sahip kuruluşlar olarak faaliyette bulunarak, üretim kapasitesini ciddi oranda yükseltmişlerdir. Bunun dışında, iştirak faaliyetleri yoluyla dolaylı yatırımlarda bulunmuş, hammadde ve işletme malzemesi alımı yoluyla iç piyasaya ve tarım

kesimine destek sağlanmış, önemli bir istihdam kapasitesi yaratılmış ve bölgelerarası dengesizliğin giderilmesi adına bir başlangıçta bulunulmuştur. Tüm bunların sonucunda, ekonomiye azımsanmayacak miktarda bir katma değer getirilmiş ve ülkenin sanayileşme çizgisine yönelişi gerçekleşmiştir. Ayrıca, temel tüketim mallarında ithalat önemli ölçüde azalmış ve ağır sanayinin kurulmasıyla da daha kapsamlı sanayi yatırımları için bir zemin hazırlanmıştır. 1920'lerle kıyasladığında, kısa sürede elde edilen bu başarı küçümsenmeyecek bir öneme sahiptir.

Bu başarıların finansman altyapısında ulusal kaynaklar öne çıkarken, bunun içinde de ücretli kesimin vergilendirilmesine ağırlık verilmiştir. 1930'ların ortasından itibaren bütçe denkliliği gerçekleştirilmiş, dünya ekonomik krizinin de etkisiyle dış ticaret açığı yaşanmamış, en önemlisi de sanayileşmenin finansmanında enflasyon politikası kullanılmamıştır. Böylelikle, ücretli kesim üzerinden yapılan kaynak aktarımı bir ölçüde dengelenmeye çalışılmıştır. Bunun dışında, uygun sayılabilecek koşullarda iki dış borç alınarak iç finansman yükünün hafifletilmesine gayret edilmiştir. Dolayısıyla, devlet işletmeciliği ağırlıklı olarak iç kaynaklarla finanse edilerek yürütülmüş ve mali dengeleri sarşacak derecede olumsuz bir sonuca yol açılmamıştır.

Özel sermayenin son derece cılız kaldığı bir ortamda başlayan devlet işletmeciliği yatırımları, belirlenen hedeflere uygun biçimde özel kesimin de gelişmesine yardım etmiştir. Devlet işletmeleri özel kesimin gücünün yetmediği genişlikte bir ölçüde sahip olduklarından, pratikte devletçilik “özel kesimin yapamadığını devletin yapması” şeklinde uygulanmıştır. Yapılan yardımın en belirgin şekli ise, yeni yan sanayi alanları yaratılması olarak göze çarpmaktadır. Ayrıca, dönem içinde özel sermayenin kapasitesinin genişlediğine tanık olmamamızın yanında, özellikle vergi yoluyla devletin destek politikasını sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Bu çerçevede, sanayi kredisi ve özelleştirme gibi konular dışında özel sektöre kaynak aktarımı söz konusu olmuştur. Bu iki konunun da kanunlarda yerini aldığını düşünürsek, özel sermayenin gelecek yıllarda bu iki hükmün işletilmesinden de kazanım elde edeceğini düşünmek akla yakındır.

Bütün bu başarılı sonuçlara karşın, devlet işletmeciliğinin önemli problemler taşıdığı da bir gerçektir. Büyük kapasiteli işletmelerin yönetimi konusundaki tecrübesizlik, yatırım ve üretim gibi konulardaki planlama hataları ve kanunların yeterince işletilememesi gibi etkenler, daha kapsamlı yatırım ve üretim başarılarının da önünü kesmiştir. Buna ek olarak, işçilere yönelik sosyal yatırımlar son derece

yetersiz kaldığından daimi işçilik kavramı çok fazla yerleştirilememiş, denetim konusunda son bir iki yıla kadar sağlıklı bir süreç işletilememiş, oto-finansman yöntemi çok fazla kullanılamamış ve özellikle dönemin sonuna doğru devlet borçlanması artmıştır. Bu açıdan, devlet işletmeleri savaş ortamına birtakım yapısal ve mali problemlerin eşliğinde girmişlerdir. Yalnız, bu problemleri dönemin kısıtlı sosyo-ekonomik yapısı çerçevesinde değerlendirdiğimizde, hiçbirinin aşamayacak boyutlarda olmadığını, dönemin sonuna doğru yönetim ve istihdam konusunda bazı gelişmelerin yaşandığını, mali açıdan da Sümerbank ve Etibank'ın finansal gelişime açık bir yapıyla donatıldığını ve devlet borçlanmasının zorunluluktan kaynaklandığını görmekteyiz. Bu nedenle, devlet işletmelerinin yasal çerçeveleri uygun ortam oluştuğunda yaşadıkları sorunları gidermeyi sağlayacak bir seviyede tasarlanmaya çalışılmıştır.

Metin içinde de değinildiği gibi, devlet işletmelerinin geleceğini belirlemede bürokrasinin alacağı kararlar yanında özel sermayenin konumu da etkili olacaktır. Ayrıca, ekonomik kriz ve II.Dünya Savaşı sonrasındaki dünya ekonomisinin konumu da bir başka etken oluşturacaktır.

Tüm bu saptamaların ışığında, 1930'lardaki devlet işletmeciliği deneyimini terazinin kefelerine koyduğumuzda artı yönlerinin ağır bastığı net şekilde söylenebilir. Ve son söz olarak şu tespit yapılabilir:

“Kemalist Türkiye'nin bu alandaki deneyimi, ilk defa yirminci yüzyılda geri kalmış ve bağımlı bir ülkenin dış açıklar, kronik dış borçlar ve mali esareti olmadan, kendi kendine yeten bir sanayileştirmeyi gerçekleştirmesinin, ütopyik bir fantazi olmadığını gösterdi; başka bir deyişle, Kemalist deneyim ulusal kapitalist model içinde geri kalmışlık ve bağımlılığın üstesinden gelmenin, önemli bir çabası olarak tanımlanabilir.”⁷⁶¹

⁷⁶¹ Korkut Boratav, “Devletçilik ve Kemalist İktisat Politikaları”, Türkiye’de Devletçilik, (Nevin Coşar, Der.), s.142.

KAYNAKÇA

A. KİTAP VE MAKALELER

- Afetinan. **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı 1933**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1972.
- Afetinan. **Medeni Bilgiler ve Atatürk'ün El Yazıları**, 2.b., Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- Afetinan. **Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Sanayi Planı 1936**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1973,
- Ağaoğlu. Ahmet. **Devlet ve Fert**, İstanbul: 1933.
- Ağaoğlu. Ahmet. **Serbest Fırka Hatıraları**, İstanbul: 1969.
- Ağaoğlu, Samet. "Sanayileşen Türkiye", **Atatürk Devri Fikir Hayatı I**, Haz. Mehmet Kaplan ve diğerleri, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları: 468, 1981.
- Akgüç, Öztin. "Atatürk Döneminde Bankacılık", **Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi Semineri**, İstanbul: 1981.
- Akgüç, Öztin. **Mali Tablolar Analizi**, Genişletilmiş 9. b., İstanbul: Muhasebe Enstitüsü Yayın No:64. t.y.
- Aktan, Reşat. **Türkiye'de Ziraat Mahsulleri Fiyatı**, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1955.
- Alemdar, Korkmaz. "Basında Kadro Dergisi ve Kadro Hareketi İle İlgili Bazı Görüşler", **Kadro**, Cilt: I-II, (Tıpkı basım), (Haz.) Cem Alpar, Ankara: Ankara İktisadi Ticari ve İlimler Akademisi, 1978-1979.
- Apak, Kemalettin. Cevdet Aydınelli, Mehmet Akın. **Türkiye'de devlet sanayii ve maden işletmeleri**, İzmit: Selüloz Basımevi, t.y.
- Arar, İsmail.(Der.) **Hükümet Programları (1920-1965)**, İstanbul: Burçak Yayınevi, 1968.
- Aslanapa, Oktay. (Haz.) **1933 Yılında İstanbul Üniversitesi'nde Başlayan İlk İnkılap Tarihi Ders Notları**, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1997.
- Atasagun, Yusuf Saim. **Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası 1888-1939**, Türkiye'de Ziraat Kredi Cilt: I, İstanbul: Kenan Basımevi ve Kliše Fabrikası, 1939.
- Atatürkçülüğün Ekonomik ve Sosyal Yönü Semineri**, İstanbul İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi'nin Cumhuriyete 50. Yıl Armağanı, 1973.

Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Tarihiyle İlgili Sorunlar Sempozyumu. 14-16 Ocak 1977, İstanbul: İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Mezunları Derneği Yayını, 1977.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III, Cilt II (1906-1938), Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, 1997.

Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, 1991.

(Atay), Falih Rıfkı. **Londra Konferansı Mektupları,** Hakimiyeti Milliye Matbaası, 1933.

(Atay), Falih Rıfkı. **Yeni Rusya,** Ankara: 1931.

Atay, Falih Rıfkı. **Çankaya,** İstanbul: Bateş A.Ş., 1984.

Avcıoğlu, Doğan. **Türkiye'nin Düzeni, Dün-Bugün-Yarın,** Birinci Kitap, İstanbul: Tekin Yayınevi, 1990.

Aydemir, Şevket Süreyya. **İkinci Adam, 1884-1938,** Cilt:1, 9.b., Remzi Kitabevi, 2000.

Aydemir, Şevket Süreyya. **İnkılap ve Kadro,** 2.b., Ankara: Bilgi Yayınevi, 1968.

Aydemir, Şevket Süreyya. **Tek Adam. Mustafa Kemal (1922-1938),** Cilt: 3, 2.b., İstanbul: Remzi Kitabevi, 1966.

Aydoslu Sait. "Milliyetçi ve Taazzuvcu İktisat 1", **Ülkü,** Cilt:1, Sayı:3, Nisan 1933.

Aysan, Mustafa A. **Atatürk'ün Ekonomi Politikası,** 6.b., İstanbul Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2000.

Aysan, Mustafa. **Ekonomik Görüşleriyle Atatürk,** İstanbul: Mustafa Kemal Derneği Yayın No:5, 1984.

Aysan, Mustafa ve Selahattin Özmen. **KİT. Türkiye'de ve Dünyada Kamu İktisadi Teşebbüsleri,** İstanbul: Kardeşler Basımevi, 1981.

Barlas, E. Celal. "Sanayi ve Ziraat ve Bu Bakımdan Büyük Avrupa Devletleri", **İktisat ve Ticaret Mecmuası,** Sayı:10, Şubat 1935.

Başar, Ahmet Hamdi. **Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye,** 2.b., Ankara: Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayın No:155, 1981.

Başar, Ahmet Hamdi. **İktisadi Devletçilik,** Cilt 2, İstanbul: 1933.

Başar, Ahmet Hamdi. **Davalarımız, İktisadi Devletçilik**, Altıncı Kitap, İstanbul: 1943.

Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü. **İstatistik Yıllığı**, Cilt:15, 1942-1945, Ankara: Hüsnütabiat Basımevi, 1946.

Başgil, Ali Fuad. “Klasik ferdi hak ve hürriyetler nazariyesi ve muasır devletçilik sistemi”, **Hukuk İlmini Yayma Kurumu Konferansları Serisi**: 33, Ankara: 1938.

Başkaya, Fikret. **Paradigmanın İflası**, Resmi İdeolojinin Eleştirisine Giriş, 7.b., Ankara: Özgür Üniversite Kitaplığı, 2001.

Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü. **İstatistik Yıllığı**, Cilt:12, 1940-1941, Ankara: Basım ve Cilt Evi, t.y.

Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü. **İstatistik Yıllığı**, Cilt:13, 1941-1942, Ankara: t.y.

Bayur, Hikmet. “Türkiye’nin sanayileşme yoluna girişi”, **Sümerbank Dergisi (Atatürk Özel Sayısı)**, Cilt:5, Sayı:53, Kasım 1965.

Bila, Hikmet. **CHP Tarihi**, 1919-1979, Ankara:1979.

Bilgişin, Şevket. “Türk İnkılabında Devletçilik ve Ticaret Serbestisi” **CHP Konferansları Kitap: 8**, Ankara: 1939.

1923-1981 Döneminde İstatistiklerle Türkiye. Ankara: Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği, 1981.

1930 Sanayi Kongresi, Raporlar, Kararlar, Zabıtlar. İstanbul: Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Umum Merkezi, t.y.,

1933 Oda Kongresi Rapor ve Kararları. İstanbul: İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Neşriyatından, 1933,

Birtek, Faruk. “Devletçiliğin Yükselişi ve Düşüşü, (1932-1950), **Türkiye’de Devletçilik**, Nevin Coşar, (Der.), İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1995.

Boratav, Korkut. “Devletçilik ve Kemalist İktisat Politikaları”, **Türkiye’de Devletçilik**, Nevin Coşar, (Der.), İstanbul: Bağlam Yayınları, 1995.

Boratav, Korkut. **Türkiye’de Devletçilik**, 2.b., Ankara: Savaş Yayınları, 1982.

Boratav, Korkut. “İktisat Tarihi (1908-1980)”, **Türkiye Tarihi 4, Çağdaş Türkiye 1908-1980**, Sina Akşin, (Yayın Yön.), 5.b., İstanbul:Cem Yayınevi, 1997.

Bozdağ, İsmet. **Toprakta Bile Bitmeyen Kavga, Atatürk-İnönü İnönü-Bayar**, 4.b., İstanbul: Emre Yayınları, 1995.

- Bozkurt, Mahmut Esat. **Atatürk İhtilali**, İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 1967.
- Buğra, Ayşe. **Devlet ve İş Adamları**, 2.b., İstanbul: İletişim Yayınları, 1997.
- Bulutay, Tuncer. Nuri Yıldırım ve Yahya S.Tezel. **Türkiye Milli Geliri (1923-1948)**, Tablolar, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No:375, 1974.
- Canıvar, Gülsen, Metin Heper. “Ülkü ve Kadro Dergilerinde Yayınlanmış Bazı Makalelerde Beliren Devletçilik Anlayışı”, **Boğaziçi Üniversitesi Dergisi**, Vols. 4-5, 1976-1977.
- Cartier, Raymond. **Bugünkü Türkiye**, Ankara: 1935.
- CHF 1931 Nizamnamesi ve Programı**. Ankara:1931.
- CHF Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları (10-18 Mayıs 1931)**. İstanbul: Devlet Matbaası, 1931.
- CHP Beşinci Büyük Kurultayı Zabıtları**. Ankara: 1939.
- CHP 1935 Programı**. Ankara:1935.
- CHP 1939 Programı**. Ankara:1939.
- CHP Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası 9-16 Mayıs 1935**, Ankara: 1935.
- Cumhuriyet XV. Yıl Kitabı**, Ankara: 1938.
- (Çığıraçan), İbrahim Hilmi. **Halka Mahsus İktisat Bilgisi**. Milli İktisat-Milli Tasarruf, İstanbul: Hilmi Kitaphanesi, 1930.
- Coşkun, Süleyman. **Türkiye’de Politika (1920-1995)**, İstanbul: Cem Yayınevi, 1995.
- Demirkan, Uçar. **Türkiye’de Uygulanan Maliye Siyasaları ve Sanayileşme**, Ankara: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını No:1979-212, t.y.
- Derbil, Sühelyp. “Devletçilik”, **CHP Konferansları Kitap: 8**, Ankara: 1939.
- Derin, Haldun. **Türkiye’de Devletçilik**, İstanbul: 1940.
- Duman, Doğan. “1930’larda Ekonomideki Korumacılık Politikasının Okullardaki Yansımaları: ‘Yaşasın Yerli Malı, Yaşasın Kumbara’, **75 Yılda Çarklardan Chip’lere, Bilanço 98**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları ve Tarih Vakfı, 1999.

Duman, Doğan. “Milli İktisat Politikasına Bir Katkı: 1930’larda Yerli Ürün Sergileri”, **75 Yılda Çarklardan Chip’lere, Bilanço 98**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları ve Tarih Vakfı, 1999.

Duru, Cihan. “Atatürk Döneminde Olağanüstü Vergiler”, **Maliye Dergisi**, Atatürk Özel Sayısı, Ekim 1981,

Ekonomi Bakanlığının Parti Ekonomik programına göre yaptığı işler hakkında rapor. Ankara: T.C. Ekonomi Bakanlığı Neşriyatı Seri 2, Sayı:1, 1935.

Ergin, Feridun. **Atatürk Zamanında Türk Ekonomisi**, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları No: 1, 1977.

Ertan, Temuçin Faik. **Kadrocular ve Kadro Hareketi**, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994.

Ete, Muhlis. “Türkiye’de Devletçilik”, **İktisat ve Ticaret Mecmuası**, Yıl: 2, Sayı:14, 17, Haziran, Eylül 1935.

Ete, Muhlis. “Türkiye Devlet iktisadi işletmelerinde, rasyonel çalışmağı hedef ittihaz etmiş bulunuyor”, **İktisadi Yürüyüş**, Sayı:12, 01.06.1940.

Eti Bank Kanunu. Ankara: Ulus Basımevi, t.y.

Ferman, Cumhur. **Türkiye’de Sanayi Kredisi**, İstanbul: Türkiye Sınai Kalkınma Bankası Yayınlarından No. 1, 1951.

Fındıkoğlu, Z.Fahri. **Kuruluşunun XXV. Yılında Karabük (1937-1962)**, İstanbul:1962.

Genel Ekonomi Ansiklopedisi, Cilt:1, Milliyet Armağanı, 1988.

Giritlioğlu, Fahir. **Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii**, Cilt: 1, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1965.

Gönlübol, Mehmet. Cem Sar. **Atatürk ve Türkiye’nin Dış Politikası (1919-1938)**, Ankara: Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, 1997.

Görgün, Sevim. “Atatürk Dönemi Maliye Politikası”, **Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi Semineri**, İstanbul:1981.

Gülalp, Haldun. **Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri**, 2.b., Ankara: Yurt Yayınları, 1987.

Gürsel, Seyfettin. “Dış Borçlar”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1984, Cilt:2.

Günçe, Ergin “Türkiye’de Planlamanın Tarihçesi”, **Mimarlık/Forum**, Sayı: 11, Kasım, 1972.

Hanson, A.H. **Türkiye'deki İktisadi Devlet Teşekküllerinin Bünyesi ve Murakabesi**, Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, 1954.

Hasırcı, Ş. "Nazilli Basma Fabrikası", **Endüstri**, Sayı:8, 1937,

Herslag, Z.Y. "Atatürk'ün Devletçiliği", **Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi**, Haz. Jacop M. Landau, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1999.

Hines, W. ve diğerleri.(Haz.) **Türkiye'nin İktisadi Bakımdan Umumi Bir Tetkiki 1933-1934**, Cilt:1,3.Ankara: t.y.,

Hirsch, Ernst E. "İktisadi Devlet Teşekküllerinde Umumi Heyet", Ankara: **Türk İktisat Cemiyeti Konferansları Serisi: 2**, 1945.

İbrahim Hakkı. "Teşviki Sanayi ve Muamele Vergisi Hakkında Rapor", **1930 Oda Kongresi Rapor ve Kararları**, İstanbul: 1930.

İl'inci 5 Yıllık Sanayi Planı Raporları, T.C. İktisat Vekaleti Sanayi Tetkik Heyeti, 1936.

İlmen, Süreyya. **Maliyemize Armağan**, Hatıralarım IV'üncü kitap, 1951.

İnönü'nün Söylev ve Demeçleri I. T.B.M. Meclisinde ve C.H.P. Kurultaylarında (1919-1946), İstanbul: Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları: 2, 1946.

İnsel, Ahmet. **Düzen ve Kalkınma Kıskaçında Türkiye**, Kalkınma Sürecinde Devletin Rolü, (Çev. Ayşegül Sönmezay), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1996.

İpekçi, Abdi. (Haz.) **İnönü Atatürk'ü Anlatıyor**, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., 1997.

Kağıtçı, Mehmed Ali. **14 Ağustos 1934 Salı'nın 43'üncü ve 18 Nisan Cumartesi-6 Kasım 1936 tarihi günlerinin 41'inci yıldönümlerinde Kağıtçılığımız**, İstanbul: 1977.

Kağıtçı, Mehmed Ali. **Modern Kağıt İmalinin 30'uncu Yıldönümünde Hatırladıklarım ve Düşündüklerim**, İstanbul: 1966.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri. **Politikada. 45 Yıl**, İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1968.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri. **Zoraki Diplomat**, 3.b., İstanbul: İletişim Yayınları, 1984.

Karpat, Kemal H. **Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller**, İstanbul: Afa Yayınları, 1996.

Kaya, Şevket **Türkiye Harici Ticaret, Resmi İstatistiklerine nazaran Tahlil ve Mukayese Raporu 1930-38**, İstanbul: Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü Neşriyat No: 153, 1941.

- Kepenek, Yakup. Nurhan Yentürk, **Türkiye Ekonomisi**, 12.b., İstanbul: Remzi Kitabevi, 2001.
- Kepenek, Yakup. “Türkiye’nin Sanayileşme Süreçleri”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:7, İstanbul: İletişim Yayınları, 1984.
- Kepenek, Yakup. **100 Soruda Gelişimi, Sorunları ve Özelleştirilmeleriyle Türkiye’de Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT)**, 2. b., İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1993.
- Kessler, Gerhard. **Türk İş İstatistikleri**, İstanbul: 1943.
- Keyder, Çağlar. **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)**, 2.b., Ankara. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1993.
- Keyder, Çağlar. **Türkiye’de Devlet ve Sınıflar**, 6.b., İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.
- Kocabaşoğlu, Uygur. (Proje Yön.) **Türkiye İş Bankası Tarihi**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2001.
- Koçak, Cemil “Siyasal Tarih (1923-1950)”, **Türkiye Tarihi 4, Çağdaş Türkiye 1908- 1980**, Yayın Yön. Sina Akşın, 5.b., İstanbul:Cem Yayınevi, 1997.
- Koraltürk, Murat “İmparatorluktan Cumhuriyet’e Türkiye’de Sanayi Sermayesinin Örgütlenmesi”, **75 Yılda Çarkları Döndürenler Bilanço 98**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları ve Tarih Vakfı, 1999.
- Köklü, Aziz. **Türkiye’de Para Meseleleri**, Ankara: T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Siyasal Bilgiler Okulu Yayınlarından, 1947.
- Kuruç, Bilsay. **Belgelerle Türk İktisat Tarihi**, Cilt 1, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayın No: 569, 1988.
- Kuruç, Bilsay **Belgelerle Türk İktisat Tarihi**, Cilt 2 (1933-1935), Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No:580.
- Kuruç, Bilsay. **İktisat Politikasının Resmi Belgeleri (Söylev, Demeç ve Yazılar)**, Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü, 1963.
- Kuruç, Bilsay. “Kemalist Ekonomiden Kesitler”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Kemalizm**, Cilt:2, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.
- Kuruç, Bilsay. **Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi**, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1987.
- Kuruç, Bilsay. “‘Sanayileşme Bir Malzeme Hareketidir’ Selahattin Şanbaşoğlu”, **75 Yılda Çarkları Döndürenler, Bilanço 98**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları ve Tarih Vakfı, 1999.

- Kutay, Cemal. **Celal Bayar**, C:1-4, İstanbul: Kenan Basımevi, 1939-1940.
- Kutay, **Cemal. Celal Bayar'ın Yazmadığı, Yazamadığı Üç Devirden Hakikatler**, İstanbul: Alioğlu Yayınevi, 1982.
- Köymen, Nusret. "Türkiye Evvela Sanayileşmeli mi, Yoksa Ziraatini mi İlerletmeli?", **Ülkü**, Cilt:7, Sayı:40, Haziran 1936.
- Makal, Ahmet. **Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri: 1850-1920**, İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları, 1997.
- Makal, Ahmet. **Türkiye'de tek partili dönemde çalışma ilişkileri: 1920-1946**, Ankara: İmge Kitabevi, 1999.
- Melzig, Herbert. (Haz.). **İnönü Diyor ki**, Nutuk Hitabe Beyanat Hasbihaller, İstanbul: Ülkü Basımevi, 1946.
- Milli Kütüphane Genel Müdürlüğü (Haz.). **Atatürk'ün Özel Kütüphanesinin Kataloğu**, Ankara: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Yayınları, 1973.
- Nusret Kemal, "Halkçılık", **Ülkü**, Cilt:1, Sayı:3, Nisan 1933.
- Okçuoğlu, İbrahim. **Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi**, İç Pazarın Oluşma Süreci, Birinci Kitap: Tarihsel Yaklaşım, 2.b., İstanbul: Ceylan Yayıncılık, 1999,
- Okçuoğlu, İbrahim **Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi**, İç Pazarın Oluşma Süreci, İkinci Kitap (1923-1950), İstanbul: Ceylan Yayıncılık, 1999.
- Onar, Sıddık Sami. **İdare Hukuku**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Talebesi Neşriyatından, 1934.
- Onar, Sıddık Sami. **İdare Hukuku**, 2.b., İstanbul:1945.
- Onar, Sıddık Sami. **Türkiye'de İDT'leri Doğuran Amiller**, Bu Teşekküllerin Hukuki ve İdari Yapılarının ve Şekillerinin Tahlil ve Tenkiti, İstanbul:1956.
- Önder, Mehmet. **Atatürk'ün Yurt Gezileri**, 2.b., Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1998.
- Ögelman, Selahattin. Atıf Benderlioğlu, **İktisadi Devlet Teşekkülleri Hukuku**, Ankara: Recep Ulusoğlu Basımevi, 1944.
- Ökçün, A.Gündüz.. **Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir**, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1971.
- Ökçün, A. Gündüz. "İzmir İktisat Kongresi", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:4, İstanbul: İletişim Yayınları, 1984.

Ölçen, Ali Nejat “1923-1938 Döneminde Birinci ve İkinci Sanayi Planları”,
**Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik
Gelişmesi Semineri**, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi
Yayınları, 1982.

Özdemir, Sadi. **Atatürk ve 3. Yol**, İstanbul: Yayınevi Yayıncılık, 1999.

Özmen, Selahattin. Üretimde Devlet: Kamu İktisadi Teşebbüsleri, **Cumhuriyet
Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:2, İletişim Yayınları: İstanbul, 1984.

Peker, Recep. **CHF Programının İzahı İçin**, Ankara: Ulus Matbaası, 1931.

Raporlar, Kısım I, Sınai Tesisat ve İşletme, Ankara:Başvekalet Matbaası, 1933,
(Aktaran, Afetinan, Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci
Sanayi Planı 1933, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1972)

Rozaliev, Y.N. **Türkiye Sanayi Proletaryası**, (Çev. Güneş Bozkaya), 2.b., İstanbul:
Yar Yayınları, 1978.

Rozaliyev, Y.N. **Türkiye'de Kapitalizmin Gelişme Özellikleri (1923-1960)**,
(Çev.Azer Yaran), Ankara: Onur Yayınları, 1978.

Rüstow, A. “İktisat sistemi ve iktisat ideolojisi”, **Ekonominin Bugünkü Meseleleri**,
İstanbul: 1934.

Safa, Peyami. **Türk İnkılabına Bakışlar**, 2.b., Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih
Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, 1996.

Sağlam, Dündar. “Atatürk'ün Ekonomi Politikasıyla İlgili Olarak Celal Bayar İle
Söyleşi”, **Banka ve Ekonomik Yorumlar**, 23(9), 1986.

Sadri Etem. **Türk İnkılabının Karakterleri**, İstanbul: 1933.

Samili Zade Adil, **İktisadi İstiklal**, Şeytan Matbaası, t.y.

Sav, Nizamettin Ali. **Sanayi İktisadi ve Türk Sanayii**, İzmit: Sellüloz Basımevi,
1950.

Savran, Cevdet Nasuhi **Kooperatifçilik, kollektifçilik ve devletçilik üzerine
dokuz yazı**, IX'uncu Yazı, Ankara: Ulus Basımevi, 1935.

Selek, Sabahattin (Haz.), **İsmet İnönü Hatıralar**, 2.Kitap, Ankara: Bilgi Yayınevi,
1987,

Sevgen, Nazmi. (Haz.) **Celal Bayar Diyor ki 1920-1950**, İstanbul: Tan Matbaası,
1951.

Silier, Oya. **Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi (1923-1938)**, İstanbul:
Boğaziçi Üniversitesi İdari Bilimler Fakültesi, 1981.

- Soral, Erdoğan. **Özel Kesimde Türk Müteşebbisleri**, Ankara: Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları: 72, 1974.
- Stephan, “Türkiye’nin sanayileştirilmesine lüzumlu muhtelif mesleklerin tertip ve tanzimi”, **Türk İktisat Cemiyeti Konferanslar Serisi: 17**, Ankara: 1942.
- Sümerbank X’uncu Yıl (11.7.1933-11.7.1943)**, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1943.
- Sümerbank ve Müessesatı Alakadar Eden Kanunlar**, Ankara: İdeal Basımevi, t.y.
- Suphi Nuri, “Ateş söniyor mu?”, **Kooperatifçilik**, No:6-7-8, 1932.
- Suphi Nuri, “Devletçilik ve Kooperatifçilik”, **Kooperatifçilik**, No:3-4-5, Şubat-Temmuz 1932.
- Şahingiray, Özel. (Top.) **Celal Bayar’ın Söylev ve Demeçleri 1921-1938**, Ekonomik Konulara Dair, Ankara: Doğu Ltd. Ortaklığı Matbaası, 1955.
- Tayanç, Tunç. **Sanayileşme Sürecinde 50 Yıl**, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1973.
- Tekeli, İlhan. “Türkiye’deki Şirketlerin Gelişimi ve Kapitalin Yoğunlaşma Süreci”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:9, İstanbul: İletişim Yayınları, 1984.
- Tekeli, İlhan. Selim İlkin. **Dr. Max Von Der Porten’in Türkiye’deki Çalışmaları ve İktisadi Devlet Teşekkülleri Sisteminin Oluşumu**, İstanbul: Friedrich Elbert Vakfı, 1992.
- Tekeli, İlhan. Selim İlkin. **1929 Dünya Buhramında Türkiye’nin İktisadi Politika Arayışları**, Ankara: ODTÜ İdari İlimler Fakültesi Yayını, 1977.
- Tekeli, İlhan. Selim İlkin. “Savaşmayan Ülkenin Savaş Ekonomisi: Üretimden Tüketime Pamuklu Dokuma”, **ODTÜ Gelişme Dergisi**, 14 (1), 1987.
- Tekeli, İlhan. Selim İlkin. **Uygulamaya Geçerken Türkiye’de Devletçiliğin Oluşumu**, Ankara: ODTÜ İdari İlimler Fakültesi Yayını, 1982.
- Tekinalp. **Kemalizm**, İstanbul: 1936.
- Tezcan, Nuran. (Haz.), **Atatürk’ün Yazdığı Yurttaşlık Bilgileri**, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., 1997.
- Tezel, Yahya S. **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, 3.b., İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994.
- Thornburg, Max W. **Türkiye Nasıl Yükselir**, İstanbul: Nebioğlu Yayınevi, t.y.

- Timur, Taner. **Türk Devrimi ve Sonrası**, 4.b., Ankara: İmge Kitabevi, 1997.
- Toprak, Zafer. **Sümerbank**, Creative Yayıncılık, t.y.
- Toprak, Zafer. **Türkiye’de Ekonomi ve Toplum (1908-1950), İttihat ve Terakki ve Devletçilik**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.
- Toros, Hüsamettin. **Türkiye Sanayii Devlet İşletmeleri**, Cilt:1, İstanbul: Güven Basımevi, 1954.
- Tökin, İsmail Hüsrev. **İsmet İnönü, Şahsiyeti ve Ülküsü**, Ankara: Ülkü Basımevi, 1946.
- Trak, Ayşe. “Liberalizm-Devletçilik Tartışması (1923-1939), **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 4, İstanbul: İletişim Yayınları, 1984.
- Tunaya, Tarık Zafer. **Türkiye’de Siyasi Partiler 1859-1952**, 2. b., İstanbul: Arba Yayınları, 1952.
- Turan, Kemal. “Atatürk Dönemi Maliye Politikasında Tarım Kesiminin Yeri”, **Maliye Dergisi**, Atatürk Özel Sayısı, Ekim 1981, Tablo: IV.
- Turan, Şerafettin. **Atatürk’ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar**, 2.b., Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- Tüfekçi, Gürbüz. (Haz). **Atatürk Seyahat Notları (1930-1931)**, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1998.
- T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü. **İstatistik Göstergeler 1923-1990**, Ankara: Başbakanlık DİE Matbaası, 1992.
- T.C. Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü. **İstatistik Yıllığı** Cilt:2, 1929, Ankara: Cumhuriyet Matbaası, t.y.
- T.C. Hariciye Vekaleti. Matbuat Müdürlüğü, **Ecnebi Matbuatı Hulasaları**, Sayı:59, 1934.
- T.C. Hariciye Vekaleti. **Dünya Para ve İktisat Konferansı İhzarı Komisyonunda muhtelif Vekaletler delegeleri tarafından iktisadi vaziyet hakkında yapılan tahliller ve Vaşington mükalemeleri etrafında düşüncelerimizi muhtevi muhtıra**, Ankara: Hariciye Vekaleti Matbaası, 1933.
- T.C. İktisat Vekaleti. **Vekalet taalluk eden mevzuat**, Sanayi, Maadin ve İş Hayatı, Cilt:1, İstanbul. 1940.
- Ülken, Yüksel. **Atatürk ve İktisat**, İktisadi Kalkınmada Etkinlik Sorunu ve “Eklektik Model”, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1981.
- Ürgüplü, Münib Hayri. **Mustafa Şeref Özkan ve Eserleri**, Ankara: 1939.

Von Bishoff, Norbert. **Ankara**, Türkiye'deki Yeni Oluşun Bir İzahı, Ankara: 1936.

Yabancı Gözüyle Cumhuriyet Türkiye'si. Ankara: Dahiliye Vekaleti Matbuat Umum Müdürlüğü Neşriyatından, 1938.

Yaşa, Memduh. **Türkiye'de Devlet İktisadi İşletmelerinin Hususi Şahıslara Satışı**, İstanbul: İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası Cilt:XX, No:1-4'den ayrı bası, 1960,

Yetkin, Çetin **Atatürk'ün Başarısız Demokrasi Devrimi Serbest Cumhuriyet Fırkası**, 2.b., İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1997.

75 Yılda Düşünceler Tartışmalar, Bilanço 98, "Metinler-Belgeler", İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları ve Tarih Vakfı, 1999.

75 Yılda Çarklardan Chip'lere, Bilanço 98, "7'den 70'e Allı Güllü Fistanlar: Nazilli Basma Fabrikası", İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları ve Tarih Vakfı, 1999.

Zaim, Sabahattin. **İstanbul Mensucat Sanayiinin Bünyesi ve Ücretler**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Neşriyatından, 1956,

B.SÜRELİ YAYINLAR

Ayın Tarihi

Banka ve Ekonomik Yorumlar

Endüstri

Fikir Hareketleri

İktisadi Yürüyüş

İktisat ve Tasarruf

İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası

Kadro

Konjonktür

Kooperatif

Maliye Mecmuası

Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Üç Aylık Bülten

Türkofis Ekonomik Enformasyon Bülteni

Ulusal Ekonomi ve Arttırma

Ülkü

C. GAZETELER

Akşam

Cumhuriyet

Hakimiyeti Milliye (Ulus)

Milliyet

Son Posta

Tan

Vakit

D. TBMM ZABITLARI

TBMM ZC, Devre II, Cilt 18, 32.

TBMM ZC, Devre III, Cilt: 21, Ankara: TBMM Matbaası, 1930.

TBMM ZC, Devre:IV, Cilt: 3, Ankara: TBMM Matbaası, 1931

TBMM ZC, Devre IV, Cilt 9, Ankara: TBMM Matbaası, 1932.

TBMM ZC, Devre IV, Cilt: 15-16, Ankara: TBMM Matbaası, 1933.

TBMM ZC, Devre IV, Cilt:22, Ankara: TBMM Matbaası, 1933.

TBMM ZC, Devre IV, Cilt 23-24, Ankara: TBMM Matbaası, 1934.

TBMM ZC, Devre V, Cilt 1, 4, Ankara: TBMM Matbaası, 1935.

TBMM ZC, Devre V, Cilt 11-12, 14, Ankara: TBMM Matbaası, 1936.

TBMM ZC, Devre V, Cilt: 16-19, 21, Ankara: TBMM Matbaası, 1937.

TBMM ZC, Devre V, Cilt 22, 26, Ankara: TBMM Matbaası, 1938.

TBMM ZC, Devre VI, Cilt 2, 4, Ankara: TBMM Matbaası, 1939.

E. DÜSTUR

Düstur, Cilt:13, Teşrinisani 1931-Teşrinievvel 1932, Ankara: Başvekalet Müdevvenat Matbaası, 1932

Düstur, Cilt: 14, Teşrinisani 1932-Teşrinievvel 1933, Ankara: Başvekalet Matbaası, 1933

Düstur, Cilt:15, Teşrinisani 1933-Teşrinievvel 1934, Ankara: Başvekalet Matbaası, 1934.

Düstur, Cilt:16, Teşrinisani 1934-Teşrinievvel 1935, Ankara: Başvekalet Matbaası, 1935.

Düstur, Cilt:17, Teşrinisani 1935-Teşrinievvel 1936, Ankara: Başvekalet Matbaası, 1936.

Düstur, Cilt: 18, Teşrinisani 1936-Teşrinievvel 1937, Ankara: Başvekalet Matbaası, 1937.

Düstur, Cilt:19, Teşrinisani 1937-Teşrinievvel 1938, Ankara: Başvekalet Matbaası, 1938

Düstur, Cilt: 20, Teşrinisani 1938-Teşrinievvel 1939, Ankara: Devlet Matbaası, 1939.

Düstur, Cilt:21, Teşrinisani 1939-Teşrinievvel 1940, Ankara: Başvekalet Matbaası, 1940,

F. BAŞBAKANLIK CUMHURİYET ARŞİVİ

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Karar Sayıları: 2/1356, 2/2074, 2/5155, 2/5739, 2/6034, 2/7123, 2/7304, 2/7779, 2/8903, 2/10505, 2/10710, 2/11171, 2/11800, 6138, 13211, 13244, 14545.

G. RESMİ DENETİM RAPORLARI

Sümerbank 1935 Senesi İdare Meclisi, Bilanço ve Kar ve Zarar Hesabı, Ankara:1936.

Sümerbank 1936 Senesi İdare Meclisi, Bilanço ve Kar ve Zarar Hesabı, Ankara:1937.

Sümerbank 1937 Senesi İdare Meclisi, Bilanço ve Kar ve Zarar Hesabı, Ankara:1938.

Sümerbank 1939 Senesi İdare Meclisi, Bilanço ve Kar ve Zarar Hesabı, Ankara:1940.

Etibank Bilanço ve İdare Meclisi Raporu 1938, Ankara: 1939.

Etibank Bilanço ve İdare Meclisi Raporu 1939, Ankara: 1940.

Etibank Bilanço ve İdare Meclisi Raporu Sene 1940, Ankara: 1941.

Eti Bank'ın 1940 yılı muamelat ile bilanço, kar ve zarar hesaplarının tetkikine dair olan Umumi Murakabe Heyeti raporu hakkında İktisat Vekaleti mütaleası, 1941

Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank 1939-1940 Yılı Raporları, İstanbul:1940-1941.

Başbakanlık Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank 1945 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporu, Ankara: Başbakanlık Devlet Matbaası, 1946.

Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank Birleşik Yün İpliği ve Dokuma ve Fabrikaları Müessesesi 1939-1940 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporu, Ankara: 1940-1941.

Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank Birleşik Pamuk İpliği ve Dokuma ve Fabrikaları Müessesesi 1939-1940 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporları, Ankara: 1940-1941.

Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank Deri ve Kundura Sanayii Müessesesi 1939-1940 Yılı Raporları, Ankara: 1940-1941.

Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank Sellüloz Sanayii Müessesesi 1939 Yılı Raporu, Ankara:1940.

Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Türkiye Demir Çelik Fabrikaları Müessesesi 1940 Yılı Raporu, Ankara:1941.

Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank Fabrikaları İçtimai Teşkilat 1940 Yılı Raporu, İstanbul: 1941,

Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Sümerbank Yerli Mallar Pazarları Müessesesi 1939-1940 Yılı Raporları, Ankara, İstanbul: 1940-1941.

3460 sayılı kanuna bağlı iktisadi teşekküllerin 1940 yılı bilançoları ile kar ve zarar hesaplarını tetkik eden Umumi Heyet Zaptı, Cilt: 1, 3, 1940, 1942.

Sümerbank ve Müesseselerinin 1940 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporlarına Cevapları, İDT Cilt 1'e ek, Umumi Murakabe Heyeti 1940 Yılı İçtimai Teşkilat Raporu hakkında not.

Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Etibank 1939-1940 Yılı Raporları, Ankara:1940-1941.

Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Etibank Mahdut Mes'uliyetli Ereğli Kömür İşletmesi Müessesesinin 1939 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporu
Ankara:1940.

Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Etibank Ereğli Kömür İşletmesi 1940 Yılı Raporu, Ankara:1941.

Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Etibank Şark Kromları Müessesesi 1939-1940 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporları, Ankara, İstanbul: 1940-1941.

Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Etibank Kuvarshan Bakır Müessesesi 1939-1940 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporları, Ankara İstanbul: 1940-1941.

Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Etibank Ergani Bakırı Türk Anonim Şirketi 1939-1940 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporları, Ankara, İstanbul:1940-1941.

Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Keçiburlu Kükürtleri Türk Anonim Şirketi 1939 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporu, Ankara: 1940.

Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Divriği Demir Madeni İşletmesi 1939-1940 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporları, Ankara, İstanbul: 1940-1941.

Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Tavşanlı-Değirmisaz ve Soma Linyitleri 1939 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporu, Ankara: 1940.

Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, Etibank Garp Linyitleri Müessesesi 1940 Yılı Raporu, İstanbul: 1941.

T.C. YÜKSEK İHTİSAP KURULU
DOKÜMANTASYON BİRİMİ